

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE
STUDIA TERRITORIALIA IX – 2007

ACTA UNIVERSITATIS CAROLINAE

STUDIA

TERRITORIALIA

IX – 2007

SBORNÍK PRACÍ
Z KULTURNÍCH A SOCIÁLNÍCH DĚJIN NĚMECKA
PRVNÍ POLOVINY 20. STOLETÍ
IMS FSV UK

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
NAKLADATELSTVÍ KAROLINUM
2008

Editoři: PhDr. Soňa Mikulová
Prof. PhDr. Jiří Pešek, CSc.

Recenzovali: Prof. PhDr. Zdeněk Beneš, CSc.
Doc. PhDr. Petr Svobodný, Ph.D.

© Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum, Praha 2008

ISSN 1213-4449

Obsah

Editorial	
SOŇA MIKULOVÁ, JIŘÍ PEŠEK	7
Bauhaus a reformní pedagogika v kontextu společenského vývoje konce 19. a počátku 20. století	
MARTIN VALENTA	11
Nacistická kulturní politika v Düsseldorfu 1933–1945	
SOŇA MIKULOVÁ	151
Zásobování düsseldorfského obyvatelstva a britská zónová zásobovací politika 1945–1948	
TOMÁŠ NIGRIN	267
Resümee	
Aus der Kultur- und Sozialgeschichte Deutschlands in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts	
SOŇA MIKULOVÁ, JIŘÍ PEŠEK	355
SEZNAM AUTORŮ	359

**EDITORIAL:
Z KULTURNÍCH A SOCIÁLNÍCH
DĚJIN NĚMECKA
PRVNÍ POLOVINY 20. STOLETÍ**

SOŇA MIKULOVÁ, JIŘÍ PEŠEK

Sborník prací doktorandů Katedry německých a rakouských studií se zaměřil na dějiny Německa ve 20. až 40. letech 20. století. Tři obsáhlé studie přistupují k jednotlivým fázím tohoto neklidného období z perspektivy kulturních a sociálních dějin. Autoři vycházejí ze speciálních, prostorově v podstatě regionálně definovaných problémů, dokázali je však zajímavě a produktivně zařadit do celoněmeckého kontextu a dát jim obecnější platnost.

Výmarská republika, vzniknuvší na troskách Německého císařství a osudově zatížená dědictvím první světové války, byla obdobím nejen hospodářských krizí a politických otřesů, vyústivších v tragédii nacismu, ale také více než dekadou kulturního rozkvětu a radikální civilizačně-společenské modernizace – mnohdy v „amerikánském“ stylu. Byla to doba zajímavých výkonů jak na poli tradiční vysoké kultury elit, tak na úrovni moderně utvářeného masově „konzumního“ životního stylu. O slavné výmarské a později dessavské uměleckoprůmyslové škole Bauhausu, jež ve své výuce i v širším – v podstatě celoevropském – „vyzařování“ či vlivu na žitou výtvarnou kulturu a design úspěšně spojovala oba tyto proudy, byla již napsána řada studií a knih, většinou ovšem v kontextu s výtvarným uměním. Studie *Bauhaus a reformní pedagogika v kontextu společenského vývoje konce 19. a počátku 20. století* z pera Martina Valenty nabízí pohled na fenomén Bauhausu jako součást „reformního školství“ v Německu v kontextu sahajícím od 19. století až do zrušení Bauhausu nacisty.

Autor s oporou v dějinách a teorii pedagogiky a se znalostí „alternativních“ proudů meziválečné filosofie a pedagogiky (podrobná pozornost je věnována konceptům svázaným se jmény: M. Montessori, R. Steiner a G. Kerschensteiner) systematicky rozebírá myšlenkové koncepce nejvýznamnějších zástupců reformních škol, aby je srovnal s pedagogickou teorií i praxí vůdčích osobností školy Bauhausu. Zvláštní pozornost je v této souvislosti věnována vývoji programu Bauhausu. Valenta vychází od zakladatelských idejí Waltera Gropia, jak je formuloval v období „Německého Werkbundu“ a následně sleduje jejich praktické uplatňování a rozvíjení na Bauhausu, kde jako klíčové, namnoze ovšem názorově protichůdné pedagogické osobnosti působili J. Itten a L. Moholy-Nagy. Jejich koncepční spory nakonec vedly k podstatným ideovým rozkolům uvnitř Bauhausu. To vše autor představuje na pozadí společenského, kulturního a politického vývoje pozdní fáze Německého císařství, z něhož vycházely reformní myšlenky, usilující o duchovní obrodu člověka, a „Výmaru“, v jehož epoše byly uplatňovány.

O duchovní „obrodu“ Německa, ovšem ve zcela jiném smyslu slova, usilovalo i politické hnutí, které též svérázně čerpalo z myšlenkového kvasu 19. století a za Výmarské republiky získalo institucionální rámec v Německé nacionálně socialistické dělnické straně. Kulturně-umělecký aspekt Hitlerovy ideologie a její reálnou reflexi v nacistické kulturní politice na celostátní a především pak na regionální úrovni se snaží s oporou v materiálu düsseldorfských archivů postihnout příspěvek Soni Mikulové o nacifikaci kulturního a uměleckého života v jednom z nejvýznamnějších center Porýní. Studii *Nacistická kulturní politika v Düsseldorfu 1933–1945* se autorka vyslovuje k problematice, jež přitahuje pozornost historiků především v souvislosti s nacistickým pronásledováním avantgardních umělců a s rabováním soukromých i veřejných uměleckých sbírek.

Mikulová se nejprve obecněji zabývá kulturní politikou „Třetí říše“ na ideologické, byrokratické i vnitronacisticky konfliktně mocenské úrovni. Autorka poté na konkrétních düsseldorfských případech dokládá nejednotnost, ba i protichůdnost koncepčně hlouběji nezaložené nacistické kulturní a umělecké politiky. Mikulová zkoumá dopad roku 1933 na veřejný kulturní život a výtvarné spolky, na městské kulturní podniky jakož i celoněmecky významnou düsseldorfskou akademii umění a v neposlední řadě na muzejnictví a veřejné výstavní presentace nacifikované městské správy. Nacistická kulturní politika měla podle mínění svých nositelů sloužit společenské kontrole a legitimizaci nového režimu. Mělo se tak dít nejen

metodou „pročištění“, ovládnutí a „zglajchšaltování“ komunity umělců a jejich dosud namnoze „zvrhlé tvorby“ v tomto významném centru německé meziválečné moderny, ale také a dokonce především cestou podpory „pravého německého umění“. Autorka poté sleduje boj konkurujících si skupin uvnitř i vně městské kulturní správy o charakter kulturní politiky Düsseldorfu v letech 1933–1937 a o vliv na její realizaci. Závěrečná část studie pak popisuje prosazení jednotné nacistické linie od roku 1937 a za války.

„Kulturního zázraku“ a duchovní obrody národa v intencích Adolfa Hitlera, se však nacistické Německo nedočkal. Na konci dvanáctiletého působení hnědého režimu, jenž rozpoutal druhou světovou válku, muselo vyčerpané, okupované a rozdělené Německo naopak čelit následkům své obrovské morální a materiální devastace. Tomáš Nigrin se ve studii *Zásobování düsseldorfského obyvatelstva a britská zónová zásobovací politika 1945–1948* zaměřil na podstatné a přinejmenším v české historiografii minimálně známé téma poválečného hladu v Německu a na řešení zásobovací krize v britské okupační zóně – samozřejmě i v kontextu s americkou okupační a zásobovací politikou v Německu. Zásobovací nouze byla fenoménem, který nejenže přímo ovlivňoval produktivitu práce i zdraví obyvatelstva a jeho smýšlení o okupační mocnosti, ale v důsledku také do velké míry přispěl ke vzniku Bizónie. Zásobovací krize v britské okupační zóně totiž – viděno americkou optikou – nesměla zásadním způsobem ohrozit výkonnost severorýnského těžebního ani zpracovatelského průmyslu, nepostradatelného pro obnovu Německa i celé Evropy.

Autor vyšel z pramenů londýnského National Archives a düsseldorfského městského archivu. S jejich oporou v rozsáhlém záběru líčí výchozí situaci města a jeho obyvatelstva na konci války. Poté se soustřeďuje na problémy zásobování a na vyživovací i zdravotní a „energetický“ stav obyvatelstva města v letech 1945–1948, a to včetně dobové německé reflexe problémů. V poslední části studie se Nigrin zaměřil na britskou okupační správu, britskou reflexi situace a na způsoby, jimiž se Velká Británie snažila vyřešit zásobovací, do řady dalších sektorů přesahující, problémy.

BAUHAUS A REFORMNÍ PEDAGOGIKA V KONTEXTU SPOLEČENSKÉHO VÝVOJE KONCE 19. A POČÁTKU 20. STOLETÍ

MARTIN VALENTA

Abstract

Bauhaus and reform pedagogy in the context of the society development at the end of 19th and the beginning of the 20th century

Martin Valenta asks in his study whether the Bauhaus School of German Arts and Crafts could be considered as a part of the reform pedagogy movement of its time, and if so then how it differed or diverged from the others. The answers to these questions are reached by comparison of the theoretical concepts and their practical usage of three main personalities of Bauhaus on one hand (Walter Gropius, Johannes Itten, László Moholy-Nagy) with three important representatives of the reform pedagogy on the other hand (Maria Montessori, Rudolf Steiner, Georg Kerschensteiner).

Keywords: Germany 19th/20th century – Bauhaus – reform pedagogy – pedagogy – Arts and Crafts

1. Úvod

Bauhaus bývá vnímán v první řadě jako úspěšný projekt uměleckořemeslné školy spojený s výjimečnými osobnostmi jako byli Walter Gropius, Paul Klee či Wassily Kandinsky a s rozvojem moderního designu, obecně pak s počátkem spolupráce moderního umění a průmyslu. Přestože dosud byla na téma Bauhaus napsána řada odborných publikací, k otázce pedagogiky Bauhausu existuje pouze jediná monografie od Rainera Wicka¹. Ta

¹ Wick, Rainer: Bauhaus Pädagogik. Köln 1994.

se však zabývá především rozbořem výuky jednotlivých mistrů a širší komparaci v rámci vývoje pedagogiky jako takové věnuje jen malý prostor. Předkládaná studie, jež analyzuje a porovnává výchovné přístupy, cíle a metody Bauhausu na jedné straně a reformního školství na straně druhé, si proto klade za cíl vyplnit jistou mezeru na poli bádání k dané tématice. Z oblasti reformního školství analyzuje konkrétně pedagogiku Rudolfa Steinera, Marie Montessoriové a Georga Kerschensteinera, jejichž školy vhodně reprezentují celou širší reformního školství – ale i pedagogiku Bauhausu – od spirituálního zaměření až po výchovu praktickou a pragmatickou.

Z hlediska časového vymezení tématu narážíme v případě Bauhausu na komplikaci, že není možné hovořit o Bauhausu jediném, nýbrž o několika vývojově odlišných etapách. Bauhaus působil v Německu od roku 1919 do roku 1933. V průběhu tohoto období se několikrát zásadně proměnil. Bývá rozlišován Bauhaus expresionistický (přibližně do roku 1923), průmyslově-funkcionalistický (přibližně do roku 1928), socializující (do roku 1930) a poslední Bauhaus Ludwiga Miese van der Rohe (do roku 1933). Některé fáze se prolínají, koexistují a není možné je jednoznačně stanovit.

Ve své studii se budu zabývat především Bauhausem do roku 1925, kdy byl vypovězen z města Výmaru, tedy fází expresionistickou a funkcionalistickou. Pedagogická teorie i praxe dvou klíčových osobností – Waltera Gropia a Johanneše Ittena, kteří v tomto období bauhausiánskou pedagogiku vytvořili a určovali, totiž vtiskla škole natolik silnou teoretickou i praktickou pečeť, že zůstala zachována i přes dílčí změny až do zániku Bauhausu v roce 1933.

Zásadní otázky práce znějí: 1. Je možné uměleckoprůmyslovou školu Bauhaus považovat za přímou součást reformněpedagogického hnutí počátku 20. století? 2. Pokud ano, v čem byla bauhausiánská výchova a vzdělání v rámci reformního školství specifická? V čem se od hlavního proudu odlišovala? V čem jej případně rozvíjela? Pro začátek vycházím z hypotézy, že Bauhaus je možné zařadit do kontextu reformní pedagogiky, že vycházel i čerpal ze stejných ideových podnětů, ze stejné politicko-sociální konstelace a hledal odpověď na stejné dobové otázky. V souvislosti s druhou otázkou předpokládám, že reformní školství obohatil minimálně tím, že byl školou vysokou a aplikoval nové výchovné metody na vyšší věkové kategorie než zbylé alternativní školy.

Pro celou práci v zásadě platí, že obecně deskriptivní pasáže (kapitoly 2 a 3) jsem opřel o standardní sekundární monografickou litera-

туру a o primární prameny v podobě relevantních edic dokumentů a pamětí. V komparativní části (kapitoly 4 a 5) využívám primární texty příslušných autorů a na jejich základě – s přihlédnutím k sekundární literatuře – provádím komparaci pedagogiky Bauhausu a reformního školství.

Práce je členěna do úvodu, čtyř hlavních kapitol a závěru. Kapitoly 2 a 3 jsou kapitolami vstupními, čemuž odpovídá i jejich rozsah. Dvě následující představují komparativní jádro práce, které vrcholí v závěru. V kapitole druhé se věnuji popisu sociálněpolitické reality konce 19. a počátku 20. století. Sleduji revoluční procesy industrializace, urbanizace, sekularizace, nacionalizace, vzniku hierarchizované a segregované třídně-stavovské moderní či premoderní společnosti, počátek emancipačních procesů i opatrnou demokratizaci. Tato kapitola má přiblížit prostředí a atmosféru, ze které vzešly stěžejní impulsy k reformě výchovy i vzdělání.

V kapitole třetí popisují tradiční státní školství a jeho proměny v 19. století s důrazem na vysokou odlišnost mezi výchozím neohumanistickým ideálem a realitou německého školství v epoše vilémovského Německa. Nelze přitom opomenout pedagogický systém J. F. Herbarta a jeho následovníků, který byl teoretickým pilířem výchovy a vzdělání v 19. století. Smyslem této kapitoly je přiblížení dobových poměrů ve školství, které začaly podléhat široké kritice a staly se jednou z hlavních příčin vzniku reformní pedagogiky.

Následující kapitola přibližuje mentální atmosféru přelomu 19. a 20. století a klíčové impulsy pro vznik nové školy. Dále stručně popisuje myšlenkový odkaz jejich předchůdců (Rousseau, Pestalozzi, Fröbel) a seznamuje s obecnou charakteristikou a členěním nápravné pedagogiky.

S pátou kapitolou se ocitáme v samotném jádru práce. Po přiblížení německého Werkbundu, který v mnohém předznamenal bauhausiánskou reformu, zde analyzuji ideový vývoj Waltera Gropia, který se promítl do celkového směřování Bauhausu. Okrajově připomínám sociální, politickou a mentální konstelaci po 1. světové válce. V dalších oddílech se zabývám výchovně-vzdělávacími systémy Johannea Ittena a Lászla Moholy-Nagyje a přitom se krátce zastavím i u každodennosti Bauhausu a ženské otázky. Následující tři široké podkapitoly se věnují pedagogické teorii a praxi významných reformních pedagogů a jejich školám – Marie Montessoriové, Rudolfa Steinera a George Kerschensteinera.

V závěru, který vytváří klíčovou analytickou bázi celé studie, je provedena celková komparace bauhausiánské a reformní pedagogiky, díky níž zodpovím v úvodu položené otázky.

1.1 Kritika pramenů a literatury

Pro popis sociálněpolitických proměn vilémovského Německa využívám zejména práce Hans-Ulricha Wehlera *Das Deutsche Kaiserreich 1971–1918* a *Deutsche Gesellschaftsgeschichte. Von der „Deutschen Doppelrevolution“ bis zum Beginn des Ersten Weltkrieges. 1849–1914*², které tematicky, metodologicky i obsahově vycházejí z aktuálního či alespoň stále postačujícího stavu bádání. Pro popis industrializace, urbanizace i sekularizace využívám práci Wehlerova žáka Hans-Petera Ullmana *Das Deutsche Kaiserreich 1871–1918*³. Německý nacionalismus popisuje v nejnovější práci také Heinrich August Winkler.⁴ V této kapitole dále čerpám z obsažné práce Thomase Nipperdeye⁵ a z edice ekonomicko-sociálních dokumentů, kterou k vydání připravil Walter Steitz.⁶ V otázce urbanizace jsem přihlédl ke knize Wolfganga R. Krabbeho.⁷ Stručný a přehledný popis vilémovského Německa podal Gerd Fesser.⁸

V otázce vývoje pedagogiky v německých zemích v 19. století čerpám zejména z práce Bruna Hamanna *Geschichte des Schulwesens*⁹, která popisuje její vývoj v 19. a 20. století, dále ze standardních *Deutsche Geschichte. 1866–1918. Arbeitswelt und Bürgergeist* od již citovaného Thomase Nipperdeye. Nipperdeyova kniha poskytuje bohatý informační základ vycházející z aktuálního stavu bádání, nesaá však ke každodenním dějinám a nevytváří tak komplexní popis zkoumaných jevů. Chybějící informace poskytují edice dokumentů vydaných Albertem Reblem a dvojicemi Theo Dietrich –

² Wehler, Hans-Ulrich: *Das Deutsche Kaiserreich 1971–1918*, Göttingen 1988; Wehler, Hans-Ulrich: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte. Dritter Band. Von der „Deutschen Doppelrevolution“ bis zum Beginn des Ersten Weltkrieges, 1849–1914*. München 1995.

³ Ullman, Hans-Peter: *Das Deutsche Kaiserreich 1871–1918*, Frankfurt am Main 1995.

⁴ Winkler, Heinrich August: *Der lange Weg nach Westen. Deutsche Geschichte 1806–1933*, Bonn 2002.

⁵ Nipperdey, Thomas: *Deutsche Geschichte. 1866–1918. Bd. 1. Arbeitswelt und Bürgergeist*, München 1994.

⁶ Steitz, Walter (Hrsg.): *Quellen zur deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte von der Reichsgründung bis zum ersten Weltkrieg*, Darmstadt 1985.

⁷ Krabbe, Wolfgang R.: *Die deutsche Stadt im 19. und 20. Jahrhundert*, Göttingen 1989.

⁸ Fesser, Gerd: *Die Kaiserzeit. Deutschland 1871–1918*, Erfurt 2000.

⁹ Hamann, Bruno: *Geschichte des Schulwesens (Werden und Wandel der Schule im ideen- und sozialgeschichtlichen Zusammenhang)*, Bad Heilbrunn 1986.

Wolfgang Scheibe a Berthold Michael – Heinz-Hermann Schepp¹⁰. Publikace posledně jmenovaných autorů je pro tuto kapitolu taktéž stěžejní. Cenné pohledy do každodennosti 19. století včetně školské reality přináší i práce Jürgena Kocky a Gerharda Rittera.¹¹ Zejména postava Jürgena Kocky je zárukou moderního badatelského přístupu. Pro přiblížení systému J. F. Herbarta a jeho stoupců jsem čerpal jak z primárních pramenů,¹² tak z relevantní sekundární literatury (Štverák, Hofmann-Kyrášek a Kádner)¹³.

K obecné charakteristice reformního školství jsem čerpal ze standardní a stále nově vydávané práce Hermanna Röhrse *Die Reformpädagogik. Ursprung und Verlauf unter internationalem Aspekt*¹⁴, dále z práce trojice Theodor Klaßen – Ehrenhard Skiera – Bernd Wächter, studie Jana Průchy¹⁵ a již citovaného Bruna Hamanna. K popisu atmosféry kulturního pesimismu konce 19. století využívám odkaz Friedricha Nietzscheho a Carla G. Junga¹⁶, ze sekundární literatury pak knihu Rolfa Sieferleho¹⁷, který při znalosti aktuálního stavu bádání popsal dobovou atmosféru na příkladě postojů konzervativních složek společnosti vůči modernizaci.

Problematika německého Werkbundu je nejlépe podaná ve sbírce dokumentů vydaných Wendem Fischerem a v monografii Kurta Junghannse.¹⁸

¹⁰ Reble, Albert (Hrsg.): Zur Geschichte der Höheren Schule. Bd. II. Dokument n. 8, Bad Heilbrunn 1975; Dietrich, Theo – Scheibe, Wolfgang (Hrsg.): Zur Geschichte der Volksschule. Bd. II., Bad Heilbrunn 1965; Michael, Berthold – Schepp, Heinz-Hermann (Hrsg.): Politik und Schule von der Französischen Revolution bis zur Gegenwart. Bd. 1., Frankfurt am Main 1973.

¹¹ Ritter, Gerhard A. – Kocka, Jürgen (Hrsg.): Deutsche Sozialgeschichte. Bd. II: 1870–1914, München 1974.

¹² Herbart, Johann Friedrich: Allgemeine Pädagogik aus dem Zweck der Erziehung abgeleitet, Göttingen 1806.

¹³ Štverák, Vladimír: Dějiny pedagogiky II, Praha 1991; Hofmann, Franz – Kyrášek, Jiří: J. F. Herbart a jeho pedagogika, Praha 1977.

¹⁴ Röhrs, Hermann: Die Reformpädagogik. Ursprung und Verlauf unter internationalem Aspekt, Weinheim 1994.

¹⁵ Klaßen, Theodor – Skiera, Ehrenhard – Wächter, Bernd (Hrsg.): Handbuch der reformpädagogischen und alternativen Schulen in Europa, Baltmannsweiler 1990; Průcha, Jan: Alternativní školy, Praha 1996.

¹⁶ Nietzsche, Friedrich: Nečasové úvahy I., Praha 1992; Nietzsche, Friedrich: Also sprach Zarathustra, Köln 2005; Jung, Carl Gustav: Vzpomínky, sny, myšlenky, Praha 1998; Jung, Carl Gustav: Základní otázky analytické psychologie. In: Jung, Carl Gustav: Výbor z díla (sv. 1.), Brno, 2000.

¹⁷ Sieferle, Rolf P.: Die konservative Revolution. Fünf biographische Skizzen, Frankfurt a. M. 1995.

¹⁸ Fischer, Wend (Hrsg.): Zwischen Kunst und Industrie. Der Deutsche Werkbund. Die neue Sammlung, München 1975; Junghanns, Kurt: Der deutsche Werkbund. Sein erstes Jahrzehnt, Berlin 1982.

O pramenech a literatuře k Bauhausu lze obecně říci, že je velice bohatá. Jedná se o oblast stále znovu a nově tematizovanou, a tak je možné pracovat s moderní a širokou pramennou základnou posledních pěti či deseti let. Sociálněpolitické souvislosti a jejich vliv na Bauhaus sleduje nebo jsou odvoditelné z prací Eberharda Kolba, Hansjoachima Henninga, Karl-Hainze Hütera či Christiana Grohna, z nichž Hüter a Grohn platí za obecně respektované znalce Bauhausu.¹⁹ Mentální klima doby v přímém kontextu s Bauhausem popsal ve vynikající a vysoce aktuální studii religionista Justus Ulbricht.²⁰ Nejnovější výzkum k obecné problematice Bauhausu pak shrnul Michael Siebenbrodt – obecně vzato jeden z vůbec nejpodnětějších badatelů k bauhausiánské tematice.²¹

K centrálnímu tématu práce – pedagogice Bauhausu – je klíčovou již citovaná monografie Rainera Wicka stejně jako jeho další časopisecké studie či sborníkové příspěvky.²² Programové texty Waltera Gropia a Bauhausu jako takového jsou přístupné v edicích Hanse Maria Winglera či dvojice Achim Preiß – Klaus-Jürgen Winkler.²³ V následující podkapitole pracuji s pedagogickým odkazem Johannese Ittena. Na rozdíl od předchozích i následujících teoretiků vyložil Itten svůj pedagogický systém teprve ex post. V rámci jeho zkoumání je tedy třeba přihlédnout také k pamětem studentů i k nejnovější sekundární literatuře, která využívá nově objevené prameny – například Ittenovy deníky. Využívám Ittenovy práce *Gestaltungs- und Formlehre. Mein Vorkurs am Bauhaus und später a Der Vorkurs*.²⁴

¹⁹ Kolb, Eberhard: 1918/19: Die steckenbliebene Revolution. In: Stern, Carola – Winkler, Heinrich August (Hrsg.): Wendepunkte deutscher Geschichte 1848–1990, Frankfurt am Main 1994; Henning, Hansjoachim: Deutsche Wirtschafts- und Sozialgeschichte in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. Band 3/1., Paderborn 2003; Grohn, Christian: Die Bauhaus-Idee, Berlin 1991; Hüter, Karl-Heinz: Das Bauhaus in Weimar. Studie zur gesellschaftspolitischen Geschichte einer deutschen Kunstschule, Berlin 1976.

²⁰ Ulbricht, Justus H.: Die fünfte „Verlockung“ des Oskar Schlemmer. Religionshistorische Kontexte der frühen Bauhaus-Geschichte, Thesis 4/5 (1999).

²¹ Siebenbrodt, Michael (Hrsg.): Bauhaus Weimar. Entwürfe für die Zukunft, Ostfildern-Ruit 2000.

²² Zejména se jedná o Wickovy studie: Der pädagogische Gründungsimpuls. Gropius als ästhetischer Erzieher am frühen Bauhaus. In: „Kathedrale der Zukunft“. Zur Gründung des Bauhauses vor 80 Jahren, Thesis 4/5 (1999) a Zwischen Rationalität und Spiritualität – Johannes Ittens Vorkurs am Bauhaus. In: Bothe 1994.

²³ Wingler, Hans Maria (Hrsg.): Das Bauhaus. 1919–1933. Weimar, Dessau, Berlin und die Nachfolge in Chicago seit 1937, Schauberg 1968; Preiß, Achim – Winkler, Klaus-Jürgen (Hrsg.): Weimarer Konzepte. Die Kunst- und Bauhochschule 1860–1995, Weimar 1996.

²⁴ Itten, Johannes: Gestaltungs- und Formlehre. Mein Vorkurs am Bauhaus und später, Ravensburg 1975.

Obsáhlý výbor z textů Johanneše Ittena vydal Willy Rotzler.²⁵ Paměti studentů obsahují publikace vydané Rolfem Bothem, Frankem Whitfordem, dvojicí Jeannine Fiedlerovou a Peterem Feierabendem a Wulfem Herzogenrathem.²⁶ O poznání snadnější se ukázal být rozbor pedagogiky László Moholy-Nagye. K dispozici je i jeho do češtiny přeložená teoretická studie *Od materiálu k architektuře*. Pedagogické působení Moholy-Nagye dále popisují pomocí primárních i sekundárních pramenů uvedených k pedagogice Johanneše Ittena, které pojednávají o Vorkusu jako takovém, a tedy i o pedagogice Moholy-Nagye. Ženskou otázku na Bauhausu shrnuje v esejistické monografii anglosaského typu k postavení žen v umění na počátku 20. století Martina Pachmanová.²⁷

Pro pedagogiku Marie Montessoriové čerpám z knih *Tajuplné dětství a Objevování dítěte*²⁸. Ze sekundární literatury z výše uvedených prací Röhrese, trojice Klaßen – Skiera – Wächter a také ze studie k alternativním školám od dvojice Michael Behr – Werner Jeske.²⁹ Z českých zdrojů využívám příručku Karla Rýdla³⁰, která přináší základní seznámení s principy pedagogiky Marie Montessoriové. Na Institutu mezinárodních studií UK se tématem zabývala Zuzana Martásková.³¹ Pedagogický a náboženský systém Rudolfa Steinera popisují zejména z českých překladů jeho prací. Jejich kvalita, zejména těch vydaných nakladatelstvím Baltazar, však není zcela uspokojivá a může být i ovlivněna poněkud jednostranným pohledem nakladatele na osobnost Rudolfa Steinera, což je třeba brát na vědomí. Klíčovým pedagogickým textem Steinera je *Výchova dítěte z hlediska duchovní vědy*³² – jasně strukturovaný spis, v kterém Steiner vyložil své pojetí výchovy. Duchovní nauka antroposofie je vyložena ve vícero spisech. V této práci

²⁵ Rotzler, Willy: Johannes Itten. Werke und Schriften, Zürich 1978.

²⁶ Bothe, Rolf (Hrsg.): Das frühe Bauhaus und Johannes Itten, Hatje – Ostfildern-Ruit bei Stuttgart 1994; Whitford, Frank (Hrsg.): Das Bauhaus. Selbstzeugnisse von Meistern und Studenten, Stuttgart 1993; Fiedler, Jeannine – Feierabend, Peter (Hrsg.): Bauhaus, Köln 1999 a Herzogenrath, Wulf (Hrsg.): 50 Jahre Bauhaus, Stuttgart 1968.

²⁷ Pachmanová, Martina: Neznámá území českého moderního umění: Pod lupou genderu, Praha 2004.

²⁸ Montessori, Maria: Tajuplné dětství, Praha 1998; Montessori, Maria: Objevování dítěte, Praha, 2001.

²⁹ Behr, Michael – Jeske, Werner (Hrsg.): Schul-Alternativen – Modelle anderer Schulwirklichkeit, Düsseldorf 1982.

³⁰ Rýdl, Karel: Principy a pojmy pedagogiky Marie Montessori, Praha 1999.

³¹ Martásková, Zuzana: Na cestě k pluralitě vzdělávací nabídky. Kořeny vzniku a aktuální situace alternativního školství ve Švýcarsku, Praha 2005 (dipl. pr. FSV UK).

³² Steiner, Rudolf: Výchova dítěte z hlediska duchovní vědy, Praha 1993.

vycházím z textu *Antroposofie*³³, z originálních německých textů pracuji s přednáškovým cyklem *Allgemeine Menschenkunde als Grundlage der Pädagogik*, který je přepisem Steinerových přednášek pro budoucí učitele Waldorfské školy z léta roku 1919³⁴. Ze sekundární literatury se opírám o vynikající životopisnou studii Rudolfa Steinera od Christopha Lindenberg³⁵, standardní příručku k waldorfskému školství Franse Carlgrena³⁶ a o antroposofii se zabývající studii Ivana O. Štampacha.³⁷ Stručný popis základních principů waldorfských škol je k dohledání v příručce Ernsta Kranicha, která byla nedávno přeložena i do češtiny.³⁸ V kapitole o pracovních školách vycházím ze základní práce Georga Kerschensteiner *Begriff der Arbeitsschule*³⁹ a z výboru jeho pedagogických textů *Texte zum pädagogischen Begriff der Arbeit und zur Arbeitsschule*⁴⁰. Ze sekundárních zdrojů opětovně používám publikaci H. Röhrse. Dále pracuji s publikacemi Eike-Volmara Kötteritze a Dietera Portnera.⁴¹

2. Německé císařství v období přelomu století (1890–1914)

V roce 1871 dokončil pruský kancléř Otto von Bismarck sjednocení Německa pomocí úspěšných válek proti Dánsku, Rakousku a Francii. I přes konstituční charakter nového státu upřednostnil konzervativní a autoritativní vedení státu. Jeho vláda se opírala o feudální elity, zejména o šlechtu a s ní propojenou armádu. Hlavními rysy jeho politiky byl boj proti katolické církvi a politickému katolicismu (*Kulturkampf*), od konce 70. let pak tažení proti sociální demokracii. Bismarck vytvořil státní sociální zákonodárství a vedl vyváženou neexpanzivní zahraniční politiku.

³³ Steiner, Rudolf: *Antroposofie*, Svatý Kopeček u Olomouce 1999.

³⁴ Steiner, Rudolf: *Allgemeine Menschenkunde als Grundlage der Pädagogik*, Dornach 1975.

³⁵ Lindenberg, Christoph: *Rudolf Steiner. Eine Biographie. Band II. 1915–1925*, Stuttgart 1997.

³⁶ Carlgren, Frans: *Výchova ke svobodě. Pedagogika Rudolfa Steinera*, Praha 1991.

³⁷ Štampach, Ivan O.: *Antroposofie*, Praha 2000.

³⁸ Kranich, Ernst: *Die Freien Waldorfschulen*, Stuttgart 1990.

³⁹ Kerschensteiner, Georg: *Begriff der Arbeitsschule*, München – Düsseldorf 1965.

⁴⁰ Kerschensteiner, Georg: *Texte zum pädagogischen Begriff der Arbeit und zur Arbeitsschule. Ausgewählte pädagogische Schriften. Bd. II.*, Paderborn 1982.

⁴¹ Kötteritz, Eike-Volkmar: *Georg Kerschensteiners Arbeitsschule und die Arbeitslehre der Gegenwart*, Sozialwissenschaftliches Forum, Köln 1981; Portner, Dieter: *Der Pflichtbegriff in der Pädagogik Georg Kerschensteiners und Eduard Sprangers*, München 1974.

Nový kurz nastal v roce 1888 s úmrtím císaře Viléma I. a nástupem Viléma II. Bismarck byl propuštěn a v nové vládě převládl nacionalismus, militarismus a imperiální politika, která vyústila v rozpoutání první světové války. Současně však probíhal mohutný ekonomický růst. Německo definitivně prošlo industrializací a proniklo mezi světovou hospodářskou elitu. Vilém II. však navázal na antidemokratickou a antiliberální Bismarckovu linii, takže při modernizaci ekonomické nedopustil modernizaci politickou a sociální. Epochu německého císařství smetla listopadová revoluce roku 1918.⁴²

2.1 Industrializace a urbanizace

Proces zániku agrární a vzniku industriální společnosti postupoval do Německa ze západní Evropy a plně se začal rozvíjet od poloviny 19. století. Přinesl zásadní proměnu života po všech stránkách. Primární sektor zemědělské výroby nebyl schopen vstřebat stálý demografický přírůstek a nutně nastal masový přesun pracovních sil z venkova do rostoucích měst. Pokud v 50. letech 19. století pracovala drtivá většina obyvatel v zemědělství, tak v roce 1900 to byla jen necelá polovina. Industrializace se všemi souvisejícími jevy akcelerovala od počátku 90. let po celé Evropě, v Německu ovšem nejintenzivněji. Nesla s sebou všeobecný hospodářský růst (viz tabulka č. 1) stejně jako postupnou proměnu sociálních a mentálních stereotypů.

Vzhledem k opožděné reakci na nové životní podmínky docházelo k výraznému stoupání počtu obyvatel. Mezi léty 1890–1913 došlo v Německu k přírůstku 18 miliónů, ze 49 (1890) na 67 (1913). Trend se stabilizoval a nalezl novou rovnováhu až počátkem 20. století.

Objevy vědy a techniky proměnily dosavadní životní zkušenost. Vzdálenosti se zkracovaly díky rozvinuté železniční síti, informační tok zrychlil telegraf, telefon či tiskárenství, pracovní den prodloužila elektrifikace. Tahounem úspěšné německé ekonomiky se staly progresivní sektory chemického a elektrotechnického průmyslu, později letectví a automobilismus. Tyto navázaly na již rozvinuté hutnictví, metalurgii, strojírenství či stavebnictví. Nové vynálezy a jejich inovace nacházely rychlé uplatnění. Věda a průmysl se doplňovaly. Sítil i terciér, kterému dominovala doprava, bankovníctví a pojišťovnictví. Zemědělská a řemeslná výroba sice přetrvávala, nebyla však již dominantní.

⁴² K obecným dějinám Německého císařství 1871–1918 viz Wehler 1988. Srov. Müller, Hans: Dějiny Německa, Praha 1995, s. 162–229 nebo Fesser 2000.

Tabulka č. 1: Růst industriální výroby některých evropských států 1845–1913
 Procentuální údaje jsou vztaženy k období 1905–13 = 100 %

	Německo	Rakousko	Francie	Británie	Itálie	Rusko
1845–1854	11,7 %	–	33,7 %	27,5 %	–	–
1855–1864	15 %	–	42,6 %	36,6 %	34,6 %	9,7 %
1865–1874	24,2 %	–	49,8 %	49,2 %	42,9 %	13,5 %
1875–1884	33,0 %	39,1 %	58,6 %	60,6 %	50,2 %	22,9 %
1885–1894	45,3 %	52,5 %	68,2 %	70,5 %	54,6 %	38,7 %
1895–1904	68,9 %	74,4 %	82,7 %	85,2 %	64,8 %	72,7 %
1905–1813	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %

Zdroj: Steitz, Walter (Hrsg.): *Quellen zur deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte von der Reichsgründung bis zum ersten Weltkrieg*, Darmstadt 1985, s. 487.

Industrializaci doprovázela vysoká sociální diferenciacce, která vedla ke vzniku silné a segregované dělnické třídy. Pracovní doba byla dlouhá, postupně se však zkracovala. Práce v továrnách byla náročná, s vysokou mírou úrazovosti a stálým nebezpečím pádu do pasti chudoby při ztrátě zaměstnání. Celková životní úroveň a reálné mzdy však postupně rostly. Regionální ekonomická struktura bývá zjednodušeně popsána v modelu spíše průmyslového západu a severu proti spíše agrárnímu východu a jihu.⁴³

Růst měst – urbanizace – byl do značné míry podmíněn industrializací. Průmyslová výroba si vyžadovala stále novou pracovní sílu, z průmyslových center se staly statisícové aglomerace (viz tabulka č. 2) se svébytnou sociální strukturou a životním stylem.

⁴³ Ullman 1995, s. 95–117. Srov. Wehler 1988, s. 24–30, Nipperdey 1994, s. 226–240, Fesser 2000, s. 13–15.

Tabulka č. 2: Růst vybraných německých měst v období 1875–1910

	Počet obyvatel v roce 1875	Počet obyvatel v roce 1890	Počet obyvatel v roce 1910	Nárůst obyvatel 1875–1910 v %
Berlín	966 859	1 587 794	2 071 257	114,2
Charlottenburg	25 847	76 859	305 978	1083,8
Drážďany	197 295	276 522	548 308	177,9
Düsseldorf	80 695	144 642	358 728	344,5
Duisburg	37 380	59 285	229 438	513,8
Essen/Ruhr	54 790	78 706	294 653	437,8
Frankfurt/M.	103 136	179 985	414 576	302
Hamburk	264 675	323 923	931 035	251,8
Kolín/R.	135 371	281 681	516 527	281,6
Královec	122 636	161 666	245 994	100,6
Lipsko	127 387	295 025	589 850	363
Mnichov	193 024	349 024	596 467	209
Norimberk	91 018	142 590	333 142	266
Stuttgart	107 273	139 817	286 218	166,8
Počet měst nad 10 000 obyvatel	271	394	576	112,5

Zdroj: Steitz, Walter (Hrsg.): Quellen zur deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte von der Reichsgründung bis zum ersten Weltkrieg, Darmstadt 1985, str. 484.

V městech nad 100 000 obyvatel žilo více než 20 % všech obyvatel (v roce 1871 pouze 5 %). Tento proces předpokládal vysokou sociální mobilitu. Dřívější regionální migraci nahradilo od 90. let 19. století tzv. *Fernwanderung* (na velké vzdálenosti) pohybující se zejména z východního a západního Pruska (Poznaňska, Slezka) do Berlína a dále na západ do Porúří a Porýní. Migrační pohyb závisel na konjunkturálních vlnách a poměrech pracovního trhu. Mnozí fluktuanti měnili vícekrát místo pobytu i pracovního zařazení. Vnitřní pohyb se stal masovým jevem a částečně se stabilizoval až po roce 1910. Samostatným fenoménem byla emigrace do USA. Široká mobilita neznamenal pouze pohyb fyzický, ale i pohyb a výměnu hodnot, norem, životních stylů atd. Urbanizace a industrializace umožnily vznik moderní městské společnosti. Města 90. a předválečných let se stala všestrannou laboratoří modernity.⁴⁴

Průvodním jevem urbanizace bylo dočasné zhoršení kvality života nižších společenských vrstev. Státem vedená bytová politika neexistovala. Města nebyla připravena na migrační nápor. Nedisponovala odpovídající kanalizací, elektrifikací, vytápěním, stavebními a hygienickými normami. Důsledkem takového stavu byla napjatá sociální situace, kterou charakterizovaly přeplněné, nekvalitní a předražené byty. V některých oblastech vznikly slumy. Průměrný dělnický byt zahrnoval jeden vytápěný pokoj s pěti až šesti obyvateli. Takový stav byl hygienicky a zdravotně zcela nevyhovující a napomáhal šíření infekčních chorob. Problematický byl rovněž morálně a výchovně – vykazoval společensky závadné jevy jako otevřenou sexualitu před dětmi, bující alkoholismus, prostituci a zločinnost.

S hospodářským růstem a stoupáním mezd postupně klesala tíže nájemného. Města získala lepší infrastrukturu a kulturní zázemí v podobě parků, hřišť, kin, kabaretů či divadel. V některých oblastech se rozvinula aktivní komunální politika. Pomocí hypoték se podporovaly stavby bytů, výjimečně i rodinných domků. Některé velké průmyslové koncerny zahájily výstavbu sídlišť pro své zaměstnance.

Obecným jevem moderních velkoměst byla vysoká sociální diference, která odpovídala hierarchickému třídně-stavovskému rozdělení společnosti. Čtvrti středostavovské a městské honorace byly od dělnických zcela odděleny. V městech existovalo několik paralelních subkultur s od-

⁴⁴ Krabbe 1989, s. 68–90. Srov. Ullmann 1995, s. 105–117; Nipperdey 1994, s. 812–835.

lišnou životní zkušeností a vnímáním světa v oblasti hodnot, politiky i kultury.⁴⁵

2.2 Sekularizace

Dalším průvodním jevem sledované doby byla sekularizace, která se projevovала nejen oslabováním individuální vazby na církve, ale i pozvolnou ztrátou víry v křesťanství jako takové. Žádná ze dvou německých konfesí – protestantů a katolíků – neuměla dostatečně zareagovat a vysvětlit hluboké změny života, které přinesla moderní doba. Napětí existovalo zejména mezi katolicismem na straně jedné a racionalismem a vědou na straně druhé. Proces sekularizace se nejintenzivněji rozvinul v průmyslových velkoměstech. Klasickým příkladem „odpadlíka“ byl dělník, který opustil své původní (venkovské) bydliště s jeho tradiční sociální strukturou a ocitl s v průmyslovém městě. Sekularizace však směřovala napříč celou společností a neomezovала se pouze na dělnictvo. Výrazně pronikla do prostředí akademického měšťanstva (*Bildungsbürgertum*), ale i do dalších tříd. Církev nebyla schopná konkurovat široké velkoměstské nabídce trávení volného času a ztratila na přitažlivosti. Zároveň získala mocné ideové soupeře – vědu, marxismus, nacionalismus či sociální darwinismus, kteří představovali tzv. „náhradní náboženství“ (*Ersatzreligion*) – fenomén, kterému se věnuji v podkapitolách 4.2 a 5.1.⁴⁶

Zatímco protestanté byli vnímáni jako konfese provázaná s elitami – císařem, velkoburžoazií a aristokracií – katolická církev zůstala mimo státní struktury a udržela si radikální antimoderní postoje. V rámci monarchie byla tvrdě potlačována a vnímána jako latentní nebezpečí s možnými vazbami na nepřátelskou Francii. Pod dohledem papeže Pia IX. (1846–1878) vznikla ortodoxie *Syllabus Errorum*, útočící na vědu, liberalismus i socialismus. První vatikánský koncil (1869–1870) vyhlásil dogma o neomylnosti papeže a o neposkrvněném početí Panny Marie. Katolicismus se uzavřel všem projevům nové doby. Uchoval si tradiční rituály, rytmus svátostí, velkolepost, hlubokou symboliku a důvěru ve feudálně-stavovské společenské uspořádání. Přesto nebo snad právě proto si katolíci zejména na jihu a východě Německa udrželi své pozice a sekularizační proces je nezasáhl tak silně jako evangelíky.⁴⁷

⁴⁵ Krabbe 1989, s. 90–94. Srov. Ullmann 1995, s. 105–117; Wehler 1995, s. 843–847; Fesser 2000, s. 18–24.

⁴⁶ Wehler 1988, s. 120–122. Srov. Ullmann 1995, s. 192–195; Nipperdey 1994, s. 507–528; Fesser 2000, s. 42–45.

⁴⁷ Wehler 1988, s. 118–122. Srov. Ullmann 1995, s. 192–197; Nipperdey 1994, s. 507–528; Fesser 2000, s. 42–45; Müller 1995, s. 186–188.

2.3 Třídně-stavovská hierarchie společnosti

Vnitřní rozporuplnost doby je nejzřetelněji vidět na přísné sociální stratifikaci. V císařském Německu existovala dvoukolejná hierarchie – kapitalistická a feudální. Jednotlivé společenské vrstvy byly navzájem odděleny, vykazovaly vysokou míru sebereprodukce (sňatkový trh byl minimálně přístupný), vlastní životní styl, hodnoty a normy. Vertikální sociální mobilita byla mizivá. Elity systém záměrně konzervovaly a usilovaly o jeho udržení. Zatímco na pracovním trhu vládly kapitalistické zákony s požadavkem výkonu, císařský dvůr, vláda, armáda a byrokracie – tedy oblast vyšší státní správy – fungovala na základě feudálních norem (původu). Na venkově, ale i ve městech, se obě linie – kapitalistická a feudální – doplňovaly a mísily. Ústřední překážkou vyšší sociální mobility byla nerovnost přístupu ke vzdělání, které bylo nižším vrstvám finančně nedostupné (viz podkapitola 3.2), a hluboce zažitá stavovská tradice. Narození do určité společenské vrstvy předurčovalo život – Německo bylo v zásadě kastovní společností. V oblastech na východ od Labe se smekalo před příslušníky šlechty a důstojnictvem. Převládala přizpůsobivost, která měla své opodstatnění v represivním charakteru státu. Sociální struktura odpovídala tvaru hrušky. Zatímco většina obyvatel (70–75 %) žila na hranici chudoby a vytvářela spodní společenské vrstvy, elita v podobě šlechty, průmyslníků, akademiků a vysokých státních úředníků netvořila více než 5 %. I přes pozvolný růst střední třídy měla sociální nerovnost spíše stoupající tendenci. Taková struktura vytvářela ve společnosti hluboce zakořeněné napětí, které se projevilo po prohrané 1. světové válce a přispělo k revolučnímu převratu v listopadu 1918.⁴⁸

2.4 Nacionalismus a militarismus

Jedním z projevů nového kurzu Viléma II. byl posun zahraniční politiky směrem k nacionalismu a imperialismu. Vilém zpřetrhal Bismarckovo vyvážené předivo aliančních svazků. Zejména neprodloužil zajišťovací smlouvu s Ruskem. Nastoupil cestu kolonialismu s cílem dosáhnout statusu světové velmoci. Pro tento účel zahájil velkolepé budování národní válečné flotily, které však mířilo proti britským zájmům a přispělo k ztroskotání pokusů o vytvoření spojení.

Agresivní doktrína se do jisté míry opírala o po celé Evropě rozšířený sociální darwinismus vycházející z prací anglického biologa Charlese R. Dar-

⁴⁸ Wehler 1995, s. 843–847. Srov. Ullmann 1995, s. 108–115; Wehler 1988, s. 133–134, 227–239; Nipperdey 1994, s. 414–428.

wina (1809–1882).⁴⁹ Darwin vytvořil populární evoluční teorii, která spočívala v myšlence boje druhů o přežití a o sebeprosazení. Schopnost přizpůsobit se měla být předpokladem přežití. Nejlepším přizpůsobením se rozumělo vítězství nejsilnějšího. I samotný Darwin naznačil, že sociální poměry kapitalismu a expanze industriálních států na úkor „barbarů“ jsou projevem platnosti jeho teorie i pro svět lidí. Darwinovy teze čitelně popisovaly dobovou realitu a pro část – především elitních sociálních vrstev – se staly novou opěrnou a vysvětlující naukou, která převzala roli náboženství. Sociální darwinismus hlásal přirozenou nerovnost mezi lidmi a odmítal demokratizaci. Stal se oporou konzervativně-autoritativního myšlení, ekonomického liberalismu i militarismu.⁵⁰

Tehdejší nacionalismus neměl pouze vnější zahraničněpolitickou podobu, ale i podobu vnitřní. V německých podmínkách byli prototypem národního nepřitele sociální demokracie (SPD), Židé a polská (francouzská, dánská) menšina. Sociální demokracie a odbory měly rozleptávat národní pracovní sílu a představovat ohrožení německých národních zájmů. I přes skutečnost, že SPD byla od roku 1890 nejsilnější politickou stranou v zemi, ocitla se v hluboké izolaci bez podílu na správě země, vystavena neustálým atakům ze strany státu.⁵¹ Německá sociální demokracie však nemohla zcela ignorovat dominující nacionalismus své doby. Částečně jej akceptovala a podpořila vstup Německa do 1. světové války.

V ještě horší situaci než socialisté se nacházeli Židé. Antisemitismus byl obecným doprovodným jevem moderního nacionalismu. Již před válkou byly vypracovány programy k vystěhování Židů z Německa či k jejich degradaci na občany druhého řádu. I přes zdrženlivost císaře k těmto extrémním návrhům Židé neměli přístup do důstojnického sboru, justice a vyšší státní správy. Opakovaně byly napadány jejich pozice v bankovníctví, médiích, kultuře a na univerzitách.

Naplno se projevil německý nacionalismus ve vztahu k početné polské menšině. V roce 1908 byl schválen germanizační zákon, který umožňoval

⁴⁹ Základním Darwinovým dílem byla studie *On the Origin of Species* (1859).

⁵⁰ Wehler 1995, s. 1081–1085. Srov. Winkler 2002, s. 317–323; Nipperdey 1994, s. 812–835; Müller 1995, s. 203–207; Fesser 2000, s. 48–55.

⁵¹ Zejména po roce 1900 došlo k prvním pokusům o začlenění SPD do zemské správy (např. v Bádensku). Tento trend byl znatelný i na komunální úrovni. Na celonárodní rovině však s SPD nechtěl spolupracovat nikdo s výjimkou nepříliš početných levicových liberálů, kteří vytvořili samostatnou stranu až v roce 1910. Viz Wehler 1995, s. 1038–1050. Srov. Winkler 2002, s. 317–318.

vyvlastnění půdy držené v polských rukách. Polákům bylo zapovězeno vzdělání v rodném jazyce, polština byla zapovězena jako úřední jazyk, omezilo se jejich spolčovací právo.⁵²

Doprovodným jevem nacionalismu byl rozšířený militarismus, který plynule navázal na starší pruské tradice. Říšská armáda byla elitním tělesem, které stálo na samotné špičce společenského žebříčku. Armáda byla oslavována za válečná vítězství z let 1866 a 1871, jí patřil vděk za vznik německého národního státu. Německý kancléř chodil v Říšském sněmu v uniformě a při stolování u císaře měla přednost vojenská hodnost před hodností politickou. Vojenské ctnosti a hodnoty měly být vodítkem pro chování celé společnosti. Zásady militarismu byly vtěleny do státního vzdělávacího konceptu včetně péče o fyzickou zdatnost.⁵³

2.5 Povaha německé demokracie

Pokud se ptáme na kvalitu německé demokracie, musíme se v první řadě tázat, zda je vůbec v rámci německého císařství možné mluvit o demokratickém zřízení a parlamentarismu. Po vzniku jednotného Německa byl sice Říšský sněm obsazovaný na základě všeobecného, rovného a přímého volebního práva pro muže, císař jej však mohl rozpustit. Sám jmenoval a odvolával kancléře a vládu. Volební právo neovlivňovalo výkon moci a proces demokratizace vykazoval spíše regresivní než progresivní trend.⁵⁴ Volební systém úmyslně znevýhodňoval sociální demokracii. Většina politických stran odmítala posílení parlamentu – zejména konzervativní strany, katolické Centrum i převažující část národních liberálů. Mimo SPD se pro demokratizaci vyslovovali pouze levicovní liberálové sdružení od roku 1910 v Pokrokové straně (*Fortschrittliche Volkspartei*).

Politické poměry zrcadlily stav společnosti. Třídní, sociální, ale i konfesijní rozdíly jednotlivých sociálních tříd, a tedy i politických stran, byly tak zásadní, že tyto nemohly spolupracovat, v mnohých případech dokonce ani

⁵² Například militantně-nacionalistický a antisocialistický Německý válečný svaz (*Deutsche Kriegsbund*) měl 1,7 miliónu členů. Velmi početné byly také antisemitsky zaměřené spolky Svaz rolníků (*Bund der Landwirte*) či Všeněmecký spolek (*Alldeutscher Verband*). Viz Wehler 1995, s. 1080. Srov. Winkler 2002, s. 320. Lit. k odstavci: Winkler 2002, s. 317–323. Srov. Wehler 1995, s. 1067–1080; Nipperdey 1994, s. 812–835; Fesser 2000, s. 48–55.

⁵³ Wehler 1988, s. 158–159, 227–239. Srov. Nipperdey 1994, s. 812–835; Fesser 2000, s. 48–55.

⁵⁴ Například Sasko zavedlo v roce 1896 nový tříkuriový volební systém, který neodpovídal zásadě rovného volebního práva. Volební právo bylo upíráno migrantům za prací a v mnohých oblastech bylo vázané na délku pobytu v místě bydliště. Viz Wehler 1988, s. 231. Srov. Krabbe 1989, s. 73.

komunikovat. Koaliční potenciál – nutný předpoklad fungujícího parlamentarismu – byl tak fatálně omezen. Klíčový vliv na vládu získávala nepolitická zájmová uskupení. Politický systém nabyl podobu autoritativního korporativismu. Nejsilnější SPD sice měla širokou členskou základnu (s členy socialistických odborů 2,6 miliónu), nebyla však schopná oslovit středové voliče a zůstávala izolovanou stranou proletariátu. V jeho rámci měla až sakrální povahu. Provázela své příslušníky pracovním, civilním i politickým životem od kolébky až po kremaci. Pokud byl sociální darwinismus náboženskou náhražkou části společenských elit, socialismus a marxismus vykonával tuto funkci v dělnickém prostředí. Demokracie německého císařství byla celkově slabá, potlačovaná a především většinově nechtěná.⁵⁵

2.6 Reformní a emancipační hnutí

Sociální, hospodářská i politická akcelerace 90. let narazila v období okolo roku 1900 na poměrně silnou vlnu kritiky. Mladí lidé, část intelektuálně-uměleckých elit, ale i společnost jako taková byli zaskočeni hloubkou prožívaných změn. Synonymem doby se stal pocit nejistoty, dezorientace i strach z budoucnosti. Aktuální se stala otázka, zda modernizace učinila lidstvo šťastnějším nebo naopak. Evropu prostoupila atmosféra civilizační krize, která vedla ke vzniku široké palety revolučních, reformních či pouze kritizujících nauk a hnutí.

Nejviditelněji se projevila v umění výtvarném, slovesném i v hudbě. Období secese druhé poloviny 90. let zahájilo trend odmítání a kritiky, který plně vyvrcholil v expresionismu počátku 20. století.

Proces sekularizace vyvolal nejen vznik zde již zmíněných náhradních náboženství, ale také průnik neevropské spirituality z Východu. Vznikly tak rozličné náboženské spolky, lóže i sekty, v kterých se eklekticky mísily vlivy křesťanské, buddhistické, pohanské a další.⁵⁶ Jiní kritici odmítali modernizaci spíše z konzervativních pozic a požadovali návrat původního přirozeného rytmu venkovského života a práce (např. Hnutí domova – *Heimatbewegung*). Otevřelo se i téma ochrany životního prostředí. Vzniklo protoekologické hnutí. Hnutí za reformu životního stylu (*Lebensreformbewegung*) zase napa-

⁵⁵ Wehler 1995, s. 1038–1050. Srov. Wehler 1988, s. 227–239; Weber, Max. In: Ritter, Gerhard A. (Hrsg.): *Das Deutsche Kaiserreich 1871–1914*, Göttingen 1992, s. 105–107; Fesser 2000, s. 7–13.

⁵⁶ Názorným příkladem byla theosofie, která vytvořila síť lóží po celé Evropě. Jednalo se o náboženské hnutí založené ruskou šlechtičnou Hannou Petrovovou Blavatskou v roce 1875. Jádrem učení byla nauka vycházející z tibetského buddhismu, hinduismu a novoplatónství. Viz např. Štampach 2000, s. 9–15.

dalo úpadek mravů a realitu velkoměstského života (alkoholismus, prostituce). Také nejmladší generace kriticky nahlížela na svou dobu a vytvořila si vlastní – často opozičně naladěné – struktury. Rozšířil se předchůdce skautského hnutí v podobě tzv. *Wandervogelbewegung*. Reformní hnutí spojovala kritika materialismu, individualismu a duchovní vyprázdňenosti stejně jako vnitřní protikladnost a absence alternativní vize budoucnosti.⁵⁷

Odlíšným reformně-emancipačním fenoménem bylo hnutí žen. Jeho kořeny sahaly do 60. let 19. století, kdy se uskutečnily první ženské kongresy, vznikly spolky a formulovaly se cíle hnutí. Ženy usilovaly zejména o otevřený přístup ke vzdělání, možnost samostatné výdělečné činnosti, později o zisk volebního práva. Politicky našel feminismus jen omezené zastání. Jeho stoupencem byl předseda SPD August Bebel, který k danému tématu napsal čtenou a opakovaně vydávanou knihu *Žena a socialismus (Die Frau und der Sozialismus, 1875)*. V rámci Erfurtského programu SPD z roku 1891 prosadil požadavek na volební právo žen. V jiných stranách ženy ohlas nenalezly.

Ženské hnutí bylo roztržštěné. Ženské spolky buržoazní nenacházely společnou řeč se spolky žen socialistických. Přesto však slavily ženy dílčí úspěchy. Jako pohlaví pozvolna vstupovaly na pracovní trh a v roce 1902 získaly přístup na univerzity v Bádensku, v roce 1908 v Prusku.⁵⁸ Reformou spolčovacího zákona z téhož roku směly vstupovat do politických stran. Tématika žen a jejich svébytnosti pronikla do veřejného diskurzu – intenzivně pak do umění, ať v literatuře nebo v moderních výtvarných slozích.

Německé ženské hnutí bylo v mezinárodním kontextu slabé, doplácelo na konzervatismus vilémovského Německa a na vlastní nejednotnost. Nebylo náhodou, že nejpočetnějším spolkem sdružujícím ženy byl programově antifeministický a nacionálně-konzervativní Domovský spolek žen (*Vaterländischer Frauenverein*), který podporoval tradiční úlohu žen a dělbu rolí jednotlivých pohlaví. Početně převyšoval i zastřešující ženské uskupení Svaz ženských spolků (*Bund deutscher Frauenvereine*).⁵⁹

⁵⁷ Ullmann 1995, s. 195–203. Srov. Wehler 1995, s. 1086–1090; Nipperdey 1994, s. 112–125, 692–733; Fesser 2000, s. 45–48.

⁵⁸ Do té doby jezdily německé ženy na univerzitu v Curychu, která jim byla přístupná. V mezinárodním kontextu patřilo Německo v postojích k vzdělání žen k opožděným zemím. V USA mohly ženy studovat od roku 1853, ve Francii od 1863, v Skandinávii od 1870 a v Holandsku od 1878. Viz Wehler 1995, s. 1093.

⁵⁹ Wehler 1995, s. 1090–1097. Srov. Nipperdey 1994, s. 53–73; Fesser 2000, s. 47–48.

3. Soustava německého školství (1808–1914) a pedagogika J. F. Herbart

Pokud se zabýváme německým školstvím 19. století a jeho ideovou základnou, je třeba se alespoň krátce navrátit do období konce 18. a počátku 19. století. Zde leží nejen kořeny státem financované a také kontrolované školy, ale i působení mnoha myslitelů i umělců, jejichž pojetí výchovy působilo na pozdější podobu německého školství. Vliv osvícenství (Leibnitz, Wolff, Herder, Kant), preromantismu (Goethe, Schiller) a výrazně německého idealismu (Humboldt, Hegel, Fichte, Schelling) je nevyvratitelný a v každé literatuře na dané téma připomínáný. Hlavními německými teoretiky výchovy v 19. století, kteří čerpali z výše uvedených zdrojů, byla trojice J. H. Pestalozzi (1764–1827), J. F. Herbart (1776–1841) a F. W. Fröbel (1782–1852). V této části se budu zabývat systémem Herbartovým, který měl klíčový vliv na reálnou podobu německého školství v sledovaném období. Příspěvky zbylých jsou stručně přiblíženy v kapitole 4.1.⁶⁰

3.1 Náčrt soustavy německého školství v 19. století

Jak bylo uvedeno, německé školství 19. století vzniklo kvasem a střetáváním se racionálních (osvícenských) tradic s nastupujícím idealismem, který se rozvíjel zejména v rámci neohumanismu a romantismu, v německém prostředí nejvýznamněji zastoupeným hnutím *Sturm und Drang*. Vůdčí idea neohumanistického hnutí – antický vzor dokonalé lidské bytosti – se v pruském (ale i bavorském, bádenském a dalším) školství prosadila nejsilněji.

Její tvůrcem a propagátorem byl Wilhelm von Humboldt (1767–1835), který vedl v letech 1809–1819 kabinet vyučování na pruském ministerstvu vnitra. Prosadil zde zásadní reformy školské soustavy. Vzdělání nemělo být vázané na osvojení potřebných znalostí k výkonu budoucí profese, nýbrž mělo být nepraktické a zaměřené na celkový rozvoj člověka – mělo formovat osobnost. Vzdělání také – nově a revolučně – mělo být přístupné každému člověku bez ohledu na jeho původ. Mělo být zřizováno a garantováno státem. Humboldt navrhl systém základního, středního (gymnaziálního) a univerzitního školství, kdy každý stupeň měl usilovat o stejný

⁶⁰ Štverák, Vladimír: Dějiny pedagogiky II, Praha 1991, s. 23–24, 40–41, 46–48. Srov. Kádner, Otakar: Dějiny pedagogiky. Díl III. (sv. I.), Praha 1923, s. 39–43, 224–227, 258–261; Hofmann, Franz – Kyrášek, Jiří: J. F. Herbart a jeho pedagogika. Praha 1977, s. 12–19, 40–42; Störig, Hans Joachim: Malé dějiny filozofie, Praha 1993, s. 320–324, 391.

ideál, byť v odlišné hloubce. Cesta k ideálu měla vést přes návrat do antického světa, kde měl být uskutečněn.

V idealizaci antiky tkvěl zájem o latinu, řečtinu⁶¹ a antické umění, s kterým se setkáváme na školách všech stupňů po celé 19. století i později. Na základě impulsů vzešlých z Humboldtova a Süvernova kabinetu vznikly nové zákonné normy, které upravovaly chod školství. Jednalo se zejména o Pruský edikt z 12. července 1810 (*Preußisches Edikt vom 12. Juli 1810 – Lebramtsp-rüfung*) a Pruský edikt z 25. června 1812 (*Preußisches Edikt vom 25. Juni 1812 – Abiturientenprüfung*). Tyto normy zavedly systém státních zkoušek, které byly předpokladem k práci ve státní správě, zejména maturitní zkoušku. Současně vznikl výukový plán pro pruská gymnázia (viz tabulka č. 3), který dokládá hluboký vliv Humboldtův na pruské školství.⁶²

Humboldtův idealismus ovšem neměl příliš dlouhého trvání. Z jeho návrhů zůstala zachována pouze forma (schéma obecná škola – gymnázium – univerzita), cíl výchovy se proměnil. Zejména obecné školství se stalo ústavem, který vynucoval loajálnost k státu, vedl k přijetí sociálního rozvrstvení společnosti a usiloval o církevní indoktrinaci. Děti vyšších vrstev obecnou školu nenavštěvovaly, takže se stala ústavem chudiny. Právní rámec takového vývoje, který ovšem začal již paralelně s Humboldtovým působením, představovaly tři normy z října roku 1854, které jsou známy jako tzv. Stiehlova nařízení (*Stiehlsche Regulative*)⁶³, vypracovaná Ferdinandem Stiehlem, vedoucím kabinetu obecného školství při pruském ministerstvu vyučování.

Obecná škola měla zprostředkovat pouze omezený počet pro život nezbytně potřebných znalostí (trivium)⁶⁴ a učitel měl pouze plnit minis-

⁶¹ Tvůrce reformy Wilhelm Humboldt považoval řeč za „královskou cestu“ k duchu antiky. Byl otcem zavedení výuky latiny na klasických gymnáziích. V tomto ohledu našel vlivného stoupence v Hegelovi. Viz Reble 1975, s. 11–14 (dok. č. 1: W. v. Humboldt: Der Königsberger Schulplan, 1809).

⁶² Hamann 1986, s. 81–101. Srov. 108–117; Reble 1975, s. 7–15, 51–61 (dok. č. 1, 5–7); Michael – Schepp 1973, s. 200–214 (dok. č. 15–17).

⁶³ Přesný název zákona zněl: Regulative über die Errichtung des Evangelischen Seminar-, Präparanden- und Elementarunterrichts. Viz Michael – Schepp 1973, s. 314–317 (dok. č. 33: Regulativ betreffend den Unterricht in den preußischen Volksschulen, 1854).

⁶⁴ Výuka rezignovala na Humboldtův cíl – výchovu komplexní osobnosti. Výuka se omezila na náboženství, čtení, psaní, počty a zpěv (v kostele). Jakékoliv širší vzdělání považoval Stiehl za škodlivé. K humanistické vizi poznamenal: „*Der Gedanke einer allgemein menschlichen Bildung durch formelle Entwicklung der Geistesvermögen an abstraktem Inhalt hat sich durch die Erfahrung als wirkungslos oder schädlich erwiesen.*“ (Překlad M.V.: „*Empiricky se ukázala myšlenka obecného vzdělání pomocí rozvoje duševních schopností na abstraktním základě jako neúčinná až škodlivá.*“) Viz Michael – Schepp 1973, s. 314–317 (dok. č. 33), zde s. 315.

Tabulka č. 3: Osnova pruského gymnázia z roku 1816

Ročník Předměty	Sexta	Kvinta	Kvarta	Tercie	Sekunda	Prima	Suma (10 let)
Latina	6	6	8	8	8	8	76
Řečtina	–	–	–	5	7	7	45
Němčina	6	6	6	4	4	4	46
Matematika	6	6	6	6	6	6	60
Přírodní vědy	2	2	2	2	2	2	20
Dějepis/Zeměpis	3 (dohrom.)	3 (dohrom.)	–	3 (dohrom.)	3 (dohrom.)	3 (dohrom.)	30 (dohrom.)
Náboženství	2	2	2	2	2	2	20
Kreslení	3	3	2	2	–	–	12
Krasopis	4	4	–	–	–	–	8
Hebrejšтина (pro budoucí kněze)	–	–	–	–	(2)	(2)	(4)
Celkem	32	32	29	32	32 (34)	32 (34)	317 (+4)

Zdroj: Reble, Albert (Hrsg.): Zur Geschichte der Höheren Schule. Bd. II. Dokument n. 8, Bad Heilbrunn 1975, s. 68.

terstvem vypracované učební plány. Výuku konzultoval a doplňoval kněz. Humanistické výchovné schéma nahradila pedagogika na základě systému J. F. Herbarta a jeho následovníků (viz kapitoly 3.3 a 3.4), jejichž vliv se stal určující.⁶⁵ Konzervativní reakce se netýkala pouze Pruska, ale rozšířila se prakticky do všech německých států. Bavorská monarchie Stiehlovu normu v roce 1857 přímo přejala v rámci tzv. Bavorského vydání Stiehlových nařízení (*Bayuwarische Ausgabe der Stiehlschen Regulative*).

⁶⁵ Přímý odkaz na Herbarta nebyl součástí Stiehlovy normy. Všeobecné rozšíření jeho pedagogiky je však v literatuře hojně doloženo. Viz Hamann 1986, s. 108 a 109. Srov. Nipperdey 1994, s. 543–545; Hofmann – Kyrášek 1977, s. 40–41.

Vzniklý model fungoval i po sjednocení Německa. I když oblast školství zůstala v pravomoci jednotlivých zemí, pruský vliv byl silný a vývoj tamní školské politiky většinou předznamenával vývoj ve zbylých zemích.⁶⁶ Dynamika doby si však vyžadovala nové impulsy. Stiehlovu reformu, jejíž vliv se v základním školství udržel až do počátku 20. století, nahradily v roce 1872 Všeobecné směrnice pro obecné a střední školy v Prusku (*Allgemeine Bestimmungen für Volks- und Mittelschulen in Preußen*), vypracované liberálem Albertem Falkem. Falk se pokusil přizpůsobit obecnou školu industrializující se společnosti. Zavedl nové předměty (dějepis, zeměpis, přírodopis, tělesná výchova) a pokusil se zrušit církevní dohled. Umožnil také vznik vícetřídních obecných škol. V 70. a 80. letech se však stala povaha a náplň obecné školy předmětem neustálých politických šarvátek mezi liberály a konzervativci – zejména ve věci církevního dozoru a financování.⁶⁷

Další proměnou prošla škola s nástupem císaře Viléma II. Nový císař si vzal rozvoj školské soustavy pod osobní dohled a již v roce svého nástupu pronesl řeč před odbornou konferencí k tématu reformy školství. Jasně ukázal, kam má nové německé školství směřovat:

„Schon längere Zeit hat mich der Gedanke beschäftigt, die Schule in ihren einzelnen Abstufungen nutzbar zu machen, um der Ausbreitung sozialistischer und kommunistischer Ideen entgegenzuwirken.“⁶⁸

Školský systém měl vést boj proti komunismu, vychovávat k nacionálnímu uvědomění, vliv církve měl být obnoven. Císař se navrátil k Stiehlově konzervativnímu pojetí a obrátil jej směrem k nacionalismu. Od 90. let 19. století se německé školství zpolitizovalo a stalo se jednou z vlajkových lodí nově pojatého německví. Akcent spočíval ve výuce nejnovějších německých dějin (porážka Francie, získání Aljasky a Lotrinska, sjednocení v roce 1871) a úspěšného německého kulturně-hospodářského rozvoje konce 19. století. K tomu účelu byly také zavedeny nové nacionální čítanky a učebnice. V duchu reformy byly upraveny i semináře pro učitele.⁶⁹

⁶⁶ Hamann 1986, s. 102–111. Srov. Michael – Schepp 1973, s. 314–317 (dok. č. 33); Dietrich – Scheibe 1965, s. 19–28 (dok. č. 5); Nipperdey 1994, s. 531–534.

⁶⁷ Hamann 1986, s. 111–112. Srov. Nipperdey 1994, s. 533–536; Michael – Schepp 1973, s. 395 (dok. č. 53); Dietrich – Scheibe 1965, s. 28–39 (dok. č. 7).

⁶⁸ „*Již delší čas mě zaměstnávala myšlenka, využít jednotlivé stupně škol k obraně proti šíření socialistických a komunistických myšlenek.*“ (Překlad M.V.), Erlaß Wilhelms II. Zur Bekämpfung sozialistischer und kommunistischer Ideen durch die Schule und Ausführungsbestimmungen 1889. In: Michael – Schepp 1973, s. 409 (dok. č. 56).

⁶⁹ Michael – Schepp 1973, s. 408–413 (dok. č. 56). Srov. Nipperdey 1994, s. 535–536; Hamann 1986, s. 112–113; Reble 1975, s. 97–100 (dok. Č. II/3).

Pokud stručně shrneme vývoj německé školy od poloviny 19. století, docházíme k závěru, že v období přelomu století již neměla pranic společného s původní neohumanistickou ideou.⁷⁰ Stala se místem výchovy ke „správnému smýšlení“ a k akceptaci sociálního rozvrstvení. Byla místem dohledu vrchnostenského státu nad obyvatelstvem, což také dokládá v literatuře se objevující pojem „poddanská škola“ (Nipperdey, 1994). Fyzické tresty byly běžnou součástí výuky. Rodiče neměli žádný vliv na poměry ve škole. Poměry vládnoucí v obecných školách a gymnáziích se tak staly jednou z hlavních příčin vzniku reformního školství.

Srovnatelná, ale přece jen jiná situace panovala v oblasti středního školství. Osnovy klasického gymnázia, tak jak byly koncipovány Humboldtem a Süvernem, částečně přetrvaly tlak doby a příliš se nezměnily až do 20. století. Zůstávalo elitním – drtivě většině obyvatel finančně nedostupným – ústavem, který byl i nadále zaměřený na studium klasické filologie. Rychlý sociálně-industriální rozvoj v druhé polovině 19. století však směřoval k požadavku výchovy praktických expertů schopných rozvíjet technický pokrok doby. Takové odborníky klasické gymnázium neprodukovalo. Vlastnilo však monopol na maturitní zkoušku, která jako jediná opravňovala k vstupu na univerzitu. Minimálně od 60. let jsme tak svědky boje za emancipaci nově založených typů středních škol vůči privilegii klasického gymnázia.⁷¹ To bylo ústavem memorování latinských textů a prostředkem dosažení a stvrzení elitního sociálního statusu, který otvíral dveře k dobře placeným postům v státní správě.

Poměry na gymnáziích se staly předmětem kritiky části intelektuálů (např. F. Nietzsche, H. Hesse, bratři Mannové, aj.). Nietzsche trefně pro-

⁷⁰ Text se zabývá vývojem pruského školství, které ve smyslu obecného směřování bylo vzorem i pro ostatní německé státy (byť školství spadalo pod zemské pravomoce). Přesto existovaly rozdíly na příklad v otázkách církevního dohledu a přístupu žen ke vzdělání. Viz Nipperdey 1994, s. 536–537. Srov. Hamann 1986, s. 97.

⁷¹ V prostoru mezi obecnou školou a klasickým gymnáziem existovala široká nabídka odborných středních škol. Tyto byly po zavedení Humboldtových reformů odsunuty na vedlejší kolej. Zástupci řemesel, průmyslu a obchodu prosadili vznik zastrešujících středních škol pro nastupující průmyslově-obchodní vrstvy; tzv. Realschule I a Realschule II (zřízeny roku 1859). První, s povinnou výukou latiny, se roku 1882 transformovala v tzv. Realgymnasium, druhá v tzv. Oberrealschule (bez latiny). Absolventi těchto škol mohli pracovat v nižší státní správě (pošta, lesní správa) a od roku 1870 mohli studovat několik málo technických oborů na univerzitách. Tyto školy se staly základnou nově nastupujících středních a vyšších kapitalistických tříd. Boj o jejich zrovnoprávnění s klasickým gymnáziem byl jedním z leitmotivů německého veřejného diskurzu posledních třiceti let 19. století. Viz: Nipperdey 1994, s. 549–554. Srov. Hamann 1986, s. 114–118.

hlásil, že ztratilo „antickou hravost“. Nároky byly vysoké (maturitu získal každý čtvrtý zapsaný), míra sebevražednosti mezi studenty nadprůměrná. Přetrvávala i realita fyzických trestů. Neudržitelnost poměrů vnímal dokonce i samotný císař, který vzpomínal na gymnaziální studia v Kasselu: „*Komme Ich nun auf die Beschäftigung unserer jungen Leute, so ist absolut notwendig, daß wir mit der Anzahl der Stunden heruntergehen. (...) für jeden einzelnen 5, 6 bis 7 Stunden auf die hässlichen Arbeiten (...) Rechnen Sie dazu die 6 Stunden Schule, 2 Stunden Essen, dann können Sie ausrechnen, was von dem Tag übrig geblieben ist.*“⁷²

Také klasické gymnázium se s nástupem Viléma II. stalo více nacionální a politizující. Více prostoru získala němčina, soudobé německé politické a hospodářské dějiny a výchova proti socialismu. Z militárních důvodů se zavedl tělocvik a omezil se počet vyučovacích hodin. Jádrem výuky však zůstala klasická filologie s důrazem na latinu a antickou filozofii. V roce 1900 byl po letitých rozbrojích a diskusích zrušen jeho monopol na maturitní zkoušku. Reálné gymnázium a vyšší reálná škola byly zrovnoprávněny a jejich absolventi získali možnost studovat na vysokých školách.⁷³

3.2 J. F. Herbart a jeho pedagogický systém

Oldenburgský rodák Johann Friedrich Herbart hluboce ovlivnil svým pedagogickým systémem (nejen) německé školství. Působil na univerzitě v Göttingenu, kde vydal své stěžejní dílo *Obecná pedagogika odvozená z účelu výchovy (Allgemeine Pädagogik aus dem Zweck der Erziehung abgeleitet)*, 1806). Vytvořil pedagogický systém opírající se zejména o etiku a psychologii. Mravnost a konání dobra považoval za ústřední cíl veškeré pedagogické činnosti:

„*Demnach ist, meiner Überzeugung nach, die Betrachtungsart, welche das Sittliche an die Spitze stellt, allerdings die Hauptansicht der Erziehung, aber nicht die einzige und umfassende.*“⁷⁴

⁷² „Pokud nyní přejdu na zaměstnanost našich mladých lidí, je naprosto nutné, abychom snížili počet hodin. (...) na každého (případá – pozn. aut.) 5, 6 až 7 hodin odpudivých prací (...). Připočítejte k tomu 6 hodin školy, 2 hodiny na jídlo a můžete si dopočítat, co ze dne zbylo.“ (Překlad M.V.), Vilém II. In: Michael – Schepp 1973, s. 417 (dok. č. 57: Die Schulkonferenz von 1890, Eröffnungsansprache Wilhelms II.).

⁷³ Hamann 1986, s. 114–132. Srov. Nipperdey 1994, s. 547–561, Ritter – Kocka 1974, s. 330–332, 334–336 (dok. č. XI/5, 6, 8); Michael – Schepp 1973, s. 408–421 (dok. č. 56–58); Reble 1975, s. 100–110 (dok. č. II/4).

⁷⁴ „A proto je, jak jsem přesvědčen, pojetí, které staví mravnost na nejvyšší úroveň, základním problémem na výchovu, byť ne jediným a všeobjímajícím.“ (Překlad M.V.), Herbart 1806, s. 79 a 322.

Mravnost se mu pojila s vůlí. Měla sloužit dobru, k čemuž výchova jako celek směřovala. Herbart stanovil tzv. „patera“, které považoval za navždy zavazující pro celou společnost. Jeho prvním bodem byla idea „vnitřní svobody“, spočívající v souznění vůle a mravního kodexu. Následující bod vyžadoval konání dobra, třetí – idea blahověle – souznění všech vůlí, čtvrtá řešila případné spory vůlí. Vůle žáka měla být poddajná a podřízená vůli vychovatele:

„Der Autorität beugt sich der Geist; sie hemmt seine eigenthümliche Bewegung; und so kann sie trefflich dienen, einen werdenden Willen, der verkehrt sein würde, zu ersticken.“⁷⁵

Poslední idea odplaty soudila. Odměna patřila poslušným, trest hříšným. Z patera nebylo úniku. Každý musel sloužit dobru a společnosti. Byť Herbart odmítal časté konání fyzických trestů a horoval pro přirozenou autoritu pedagoga, při nesprávném směřování žáka je připouštěl, zejména při prvním odklonu od mravního ideálu. Etika stanovila základní Herbartův teoretický cíl, ke kterému měla směřovat veškerá pedagogická praxe.⁷⁶

V psychologii docházíme k často kritizované části Herbartova systému a k jisté základně, která později posloužila ke zneužití jeho pedagogiky a k celkovému odporu vůči Herbartovi ze strany reformního školství. Herbart chápal lidskou duši jako jednoduchý „reál“, který se neměl lišit od reálů vnějších – od jsoucna – a měl fungovat na základě srovnatelné mechaniky jako tělo. Duše měla být v postačující míře pochopitelná na základě pravidel exaktních věd objektivně zkoumatelná pomocí matematiky:

„... die psychologischen Größen sind nicht dergestalt gegeben, daß sie sich messen ließen; sie gestatten nur eine unvollkommene Schätzung. Dies schreckt ab von der Rechnung; jedoch mit Unrecht. Denn man kann die Veränderlichkeit gewisser Größen, und sie selbst, in so fern sie veränderlich sind, berechnen, ohne sie vollständig zu bestimmen; hierauf beruht die ganze Analysis der Unendlichen.“⁷⁷

Duše měla být stálým během představ, které tvoří veškeré psychické funkce jako paměť, pozornost, vnímání, učení, ale i cit a žádostivost. Před-

⁷⁵ „Duše se sklání před autoritou; která potlačuje samostatný pohyb; a účinně pomáhá zadusit vznikající vůli, která by se projevovala v opačném směru.“ (Překlad M.V.), Herbart 1806, s. 54.

⁷⁶ Tamtéž, s. 43–83, 311–323, 401–433. Srov. Štverák 1991, s. 40–42; Kádner 1923, s. 231–234; Hofmann – Kyrášek 1977, s. 22–31.

⁷⁷ „... psychologické veličiny nejsou dány takovým způsobem, aby se daly měřit; umožňují jen nedokonalý odhad. To odstraňuje od počítání, ovšem neprávem. Neboť je možné spočítat proměnlivost určitých veličin a je samotné, pokud jsou proměnné, aniž by byly zcela definovány. V tomto spočívá celá analýza nekonečna.“ (Překlad M.V.), Herbart 1806, s. 18.

stavy měly vést mezi sebou věčný boj o průnik do vědomí. Mnohé zůstávalo zapomenuté. Konečným cílem svobodné vůle mělo být potlačení neadekvátních, tedy nemravných a dobru nesloužících představ, a udržení těch správných. Podle toho měla být konstruována výchova i vzdělávání. Myšlení a představy žáků měly být zevnějšku formovány k mravnímu ideálu.⁷⁸

Na pilířích své etiky a psychologie postavil Herbart i praktickou část svého pedagogického systému. Jeho schéma se popisuje termíny „vláda – vyučování – kázeň“ (*Regierung–Unterricht–Zucht*). Nejproblematičtější *Regierung* měla působit v předškolním věku v době zrodu svobodné vůle. Ta měla být okamžitě ohnuta, aby se mohla vyvíjet k ideálu dobra a co nejrychleji potlačila nesprávné myšlení. Byť ji Herbart chápal za dočasné zlo a požadoval vyrovnávání vychovatelovy diktatury láskou, přesto byl v postoji k dané věci neoblomný: „...*zunächst entwickelt sich in dem Kinde statt eines ächten Willens, der sich entschließen fähig wäre, nur noch ein wilder Ungeſtüm. (...) Aber die Keime dieſes blinden Ungeſtüm, die rohen Begehrungen, bleiben in dem Kinde; ja ſie vermehren und verſtärken ſich mit den Jahren. Damit ſie nicht dem Willen, der ſich in ihrer Mitte erhebt, eine widergeſelige Richtung geben, iſt es fortdauernd nöthig, ſie unter einem ſtets fühlbaren Druck zu erhalten.*“⁷⁹

Od čtvrtého roku měla vládu nahrazovat výchova k mravnosti a kázní. Jejím posláním měla být výchova žáků k dobrovolné orientaci vůle na mravní konání. Z hlediska učitele se mělo jednat spíše o dohlížení a podporu správného vývoje. Odklony však měly být potrestány: „*Du wirſt es einſt verdanken!*“ *spricht der Erzieher zum weinenden Knaben; und in der That, nur dieſe Hoffnung entſchuldigt die Tränen, die er ihm auspreſſt. (...) Minder plötzlicly macht ſich die Erziehung eben ſo drückend durch beharrliches Verlangen deſſen, was ſehr ungern geſchieht; durch beharrliche Nicht-Achtung der Wünſche des Zöglings.*“⁸⁰

⁷⁸ Herbart 1806, s. 16–25, 143–157. Srov. Štverák 1991, s. 42; Kádner 1923, s. 234–238; Hofmann – Kyrášek 1977, s. 18–20.

⁷⁹ „(...) nejprve se v dítěti vyvine, namísto opravdové vůle schopné rozhodovat, jenom divoký netvor (...) Zárodky tohoto slepého netvora, syrové žádostivosti, však u dítěti zůstávají; dokonce se množí s přibývajícím věkem a rostou. Aby nevnukly vůli, která poutává z jejich středu, protispoločenský směr, je trvale nutné, držet je pod stále citelným tlakem.“ (Překlad M.V.), Herbart 1806, s. 46–47.

⁸⁰ „Jednou mi za to poděkuješ!“ říká vychovatel plačícímu chlapci; a opravdu jen tato naděje omlouvá slzy, které mu vebnal do očí (...). Výchova se stává tak tísnivou skrze turdošijné požadování toho, co je nechtěné, skrze turdošijné nevyslyšení přání chovance.“ (Překlad M.V.), Herbart 1806, s. 74 a 65–66.

Samotné vyučování mělo formovat k mravnosti. Bylo jen dalším prostředkem, jak dosáhnout dobra, nikoliv samostatným cílem. Herbart odmítal jakoukoliv výuku, která alespoň nepřímo neformovala charakter k mravnímu ideálu. Vyučování mělo být všestranné a rovnoměrně rozvíjet všechny zájmy (vliv Pestalozziho). Vyslovoval se proti přemrštěné výuce klasických jazyků, u kterých nespatořoval vzdělávací efekt. Podporoval zřízení středních škol bez latiny. Celkově odmítal zbytečné přetěžování žáků a kritizoval politizaci školy. Stát měl školy zakládat, nikoliv ovlivňovat. Postup na gymnázium neměl být určován na základě původu, ale s ohledem na talent a prospěch. Vlastní výchova – při dodržení etických a psychologických východisek – se měla řídit konkrétní situací ve třídě, individualitou a schopnostmi žáků.⁸¹

3.3 Herbartovci

Již samotná Herbartova pedagogika byla v leckterých oblastech problematická. O její proměnu v drezurní školství a o postupnou diskreditaci se zasloužili především jeho pokračovatelé, kteří herbartismus transformovali v oficiální školskou doktrínu. Na tomto místě je třeba připomenout zejména lipského profesora Tulkinsona Zillera a jeho stoupence. Ti založili vlivný Spolek pro vědeckou pedagogiku (*Verein für wissenschaftliche Pädagogik*) a úspěšně požadovali, aby se herbartismus ukotvil jako obecně závazná pedagogická soustava a přístup. Odlišné koncepty označovali za vulgární.

Zillerovci systém Herbartu ještě více schématicizovali a dovedli k formální strnulosti. Přizpůsobili ho politické poptávce a novým akcentům doby – například požadovali vyšší vliv církve na školách. Zcela proti duchu Herbartu mělo být školství zrcadlem třídně-stavovské společnosti. Obecná škola zůstávala ústavem chudých, ve kterém se učilo poslušnosti a loajalitě vůči státu. Herbartovy pojmy vlády a kázně posloužily jako legitimizace fyzických trestů. I do obecných škol chtěli zavést latinu. Výuka upadla v šablonovitost. Okrajovou nauku Herbartu o kulturních stupních rozvinuli a přizpůsobili módnímu sociálnímu darwinismu. Herbartova výchovná pedagogika se proměnila v pedagogiku smýšlení, která si kladla za cíl vychovat úslužného poddaného. Z Herbartu zůstal především nárok na dětskou bytost a na její vnější formování.⁸²

⁸¹ Herbart 1806, 153–162, 179–200. Srov. Štverák 1991, s. 42–47; Kádner 1923, s. 238–257; Hofmann – Kyráček 1977, s. 25–40.

⁸² Nipperdey 1994, s. 531–547. Srov. Štverák 1991, s. 48–49; Kádner 1923, s. 273–295; Hofmann – Kyráček 1977, s. 40–42.

4. Obecná charakteristika reformního školství

4.1 Duchovní otcové – J. J. Rousseau, J. H. Pestalozzi a F. W. Fröbel

Jean Jacques Rousseau svým dílem zásadně ovlivnil celou reformní pedagogiku. Jeho práce byla přímým impulsem pro pedagogickou činnost Johanna Heinricha Pestalozziho i Lva Nikolajeviče Tolstoj. V německém prostředí ovlivnil hnutí *Sturm und Drang*, později velkou část ideologů reformního školství. Připomíná se jeho recepce u Marie Montessoriové, Ellen Keyové, Johna Dewey, Hermanna Lietze i Georga Kerschensteinera. Ve svém hlavním pedagogickém díle *Emil, čili o výchově* (1762) se vyslovil pro vychovávání „krásných duší“. Navrhl výchovu vycházející z lidské přirozenosti, kde měl vychovatel působit spíše jako skrytý průvodce. Rousseau byl skeptický vůči vlivu lidské kultury, důvěřoval kontrolovanému samovýchovému procesu. Cílem výchovy mělo být dosažení lidského štěstí. Napadal pedagogickou činnost římsko-katolické církve. Věřil, že správná výchova a vzdělání mají sílu proměnit společnost a vytvořit nového člověka.⁸³

Rousseau v Emilovi již na úvod odhalil, že dětství je kvalitou samo o sobě a podle toho by se k němu mělo přistupovat: „*Dětství vůbec neznáme; při nesprávných představách, které o něm máme, čím dále jdeme, tím více se uchylujeme od správné cesty (...) Ustavičně hledají v dítěti dospělého člověka, a zapomínají, že než se jím stane, je něčím jiným.*“⁸⁴

Rousseau požadoval, aby se dítěti poskytla svoboda zaručující přirozený vývoj. Tvrdil, že svoboda znamená zodpovědnost a přirozeně vychovávané dítě se jí nenásilně učí. Dítě se mělo vyvíjet na základě vlastního tempa, které se nemělo ani urychlovat, ani zpomalovat. Do dvanácti let měla dominovat hra, názorné příklady a rozvíjení tělesné zdatnosti. Za jedinou pedagogickou metodu označil vyvolání upřímného zájmu a poskytnutí dostatečného množství vhodných podnětů. Teprve mezi 12. až 15. rokem měla nastat čas pro výchovu rozumovou a pracovní. Svěřenec však měl sám objevit postupy k dosažení požadovaného výsledku. Vyslovoval se však proti verbálnímu přednášení a požadoval kontextuální výuku.

V období mezi 16. a 20. rokem měla přijít na řadu výchova mravní spojená s výchovou sexuální. Do popředí vstoupil rozum, schopnost vlastního

⁸³ Cach, Josef (ed.): J. J. Rousseau a jeho pedagogický odkaz, Praha 1967, s. 7–47. Srov. Blatný, Ladislav – Jůva, Vladimír: Kapitoly z dějin pedagogiky, Brno 1996, s. 37–38.

⁸⁴ Cach 1967, s. 50.

úsudku, ale i pěstování vkusu a smyslu pro umění. Vychovatel, který byl doposud vzorem, průvodcem i skrytým „manipulátorem“, se měl stát partnerem a přítelem a měl být nápomocen při hledání vhodné partnerky. Výchova jako celek měla probíhat mimo město ve venkovském prostředí. V poslední části Emila rozvinul Rousseau úvahy o ideální partnerce. Tento text do určité míry koliduje s předchozím požadavkem přirozené výchovy. Dívky měly být od dětství vedeny ke kázni a k přemáhání. Měly být spoluvinné za utrpení lidského rodu. Jejich roli a vztah k mužskému elementu chápal spíše tradičně, byť zavrhl pojetí manželky jako „služky“ a poukázal na důstojné postavení žen v rozvinutých kulturách. Vztah Emila a Žofie měl být dovršením cíle výchovy v dosažení štěstí.⁸⁵

Johann Heinrich Pestalozzi je právem považován za jednoho z největších pedagogů novověku. Vyrůstal na venkově, kde zažil hlubokou materiální bídu rolníků. Tato zkušenost společně s vlivem četby Rousseaua jej podnítila k pedagogické činnosti. Kládl si za cíl překonat chudobu pomocí vzdělání a správné výchovy. V roce 1771 založil v Neu Hofu vlastní hospodářství, které sloužilo i jako výchovný ústav pro chudé děti. Později ústav pro nedostatek financí zavřel. V průběhu napoleonských válek převzal výchovu osmdesáti sirotků. V této době také vznikly Pestalozziho klíčové pedagogické práce jako *Linhart a Gertruda* (1781) nebo *Jak Gertruda učí své děti* (1801). Vrcholem Pestalozziho pedagogické činnosti bylo otevření výchovného ústavu na zámečku v Yverdonu, který se stal evropským pedagogickým centrem i laboratoří, které navštívili například J. F. Herbart, F. W. Fröbel a další vzdělanci.

Pestalozziho pedagogický koncept spočíval v důrazu na správně fungující rodinu, za nejdokonalejšího vychovatele označoval matku. V Yverdonu vedl skupinové vyučování dle nadání a zájmů žáků. Vypracoval tzv. elementární výchovu, která spočívala v práci s čísly, formou (prostorové uvažování) a řečí. Rozvíjel morálku. Výchova měla všestranně rozvíjet přirozené dispozice dítěte. Odmítal tělesné tresty. Cílem výchovy měl být rozvoj dítěte a dospívajícího od pudovosti k svobodné a morální aplikaci rozumu a vůle.⁸⁶

Friedrich Wolfgang Fröbel (1782–1852) byl pedagog významem srovnatelným s J. H. Pestalozzím, z jehož odkazu také čerpal. Ovlivněn byl i německou klasickou filozofií – zejména Schellingem a Hegelem. Fröbel

⁸⁵ Tamtéž, s. 50–146.

⁸⁶ Štverák 1991, s. 27–31. Srov. Blatný – Jůva 1996, s. 39–40.

ve výchově spatřoval možnost přiblížení se k Bohu. Jeho pedagogika je spirituální. Paradoxně byl pronásledován církví i státem, kteří jej považovali za ateistu a socialistu (v roce 1851 musel zavřít své školky). Fröbel byl především schopným organizátorem. Od roku 1840 zakládal v Prusku mateřské školky, které byly vedeny na základě jím a Pestalozzím vypracovaných výchovných konceptů.

Děti vedl k rozvíjení tvůrčí práce, fantazie a instinktu. Vypracoval systém her, které měly tomuto cíli napomáhat. Jejich součástí byla práce se základními geometrickými útvary jako s koulí, válcem, krychlí atd., které měly být využity k vytváření rozličných ploch. K tomuto účelu navrhl a vytvořil pomůcky, tzv. Fröbelovy dárky. V roce 1837 zřídil továrnu na výrobu takových pomůcek. V jeho školkách se rozvíjela rovněž recitace, zpěv, vyprávění pohádek, kreslení a pohybová cvičení. Stejně jako Pestalozzi zdůrazňoval význam rodiny a matky pro úspěšnou výchovu. Jeho koncept nejvýrazněji reflektovala, ale i kritizovala Marie Montessoriová. Fröbelův odkaz měl vliv na evropské, americké i ruské školství. Jeho hlavním pedagogickým dílem je *O výchově člověka* (1826).⁸⁷

4.2 Kulturní pesimismus

V průběhu poslední třetiny 19. století zastihly evropskou společnost závažné změny. Industrializace, urbanizace, demokratizace i sekularizace zásadně změnily každodenní život velké části obyvatelstva. Nová dynamika se setkala jak s nadšením, tak drtivou kritikou. Pojem kulturní pesimismus či kulturní kritika zobecňuje pocit té části společnosti, která považovala pokrok vědy a techniky a stále větší míru racionalizace za nebezpečí vedoucí k vykořenění člověka a k destrukci jeho původnosti a celosti.

Takové uvažování se rozšířilo zejména mezi částí intelektuálních a uměleckých elit. Jejich společným cílem byla náprava a zejména vznik nového člověka, který by znovu rozšířil svou osobnost o potlačovanou instinktivně-emocionální složku. Za klíčové představitele tohoto názorového proudu lze jmenovat např. A. Schopenhauera, F. Nietzscheho, W. Diltheye, S. Freuda, R. Wagnera, později v první polovině 20. století existencialistické myslitele. V oblasti výtvarného umění pak tvorbu secesních, expresionistických, surrealistických i další umělců. V rozměru politickém dominovala kritika kapitalismu a hledání nových možností společenského uspořádání. Nosný-

⁸⁷ Štverák 1991, s. 51–55. Srov. Blatný – Jůva 1996, s. 44.

mi myšlenkami se stal revoluční marxismus na levici a romantický ultrakonzervatismus na pravici, který usiloval o návrat k předindustriálním společenským vzorcům.

Období druhé poloviny 90. let 19. století bývá označováno za dobu pádu liberálního uvažování vycházejícího z racionality, individualismu, demokracie a materialismu. Závaznost racionálního poznání zpochybnily objevy na poli psychologie (S. Freud, C. G. Jung), sociologie (Le Bon, E. Durkeim, V. Pareto) i fyziky (A. Einstein). Politické a hodnotové rozdíly ve společnosti se prohloubily natolik, že se často jevila válka jako nejvhodnější a často jediné možné řešení vzniklého zmatku a dezorientace. V takovéto atmosféře se formovaly úvahy o novém přístupu k výchově a vzdělávání, které vyústily v rozvinuté hnutí reformní pedagogiky.⁸⁸

4.3 Friedrich Nietzsche, Sigmund Freud a Carl G. Jung

Friedrich Nietzsche (1844–1900) vyložil své představy o výchově a vzdělání nejjasněji v *Nečasových úvahách* (1876). Rozčlenil zde myšlení a vnímání života na apolinské – milující jasně a přesně vymezený svět racionality – a dionýské – démonické, čerpající z hlubin nevědomí a pudů. Tvrdil, že převaha apolinského principu, která počala již v antice u Sokrata, vedla k rozpadu původně koexistující celosti, kterou ztělesňoval mýtus propojující svět lidí a bohů a přesahující rozumové poznání i jednotlivý lidský život. Kultura, morálka, umění i výchova společnosti 19. století byla podle Nietzscheho již zdeformovaná, v zásadě nicotná a nic nepřinášející. Moderní člověk měl ztratit zbytky původnosti a měl být naplněn jen nepovedenou napodobeninou cizích epoch, morálky a poznání.

Napadl dobovou výchovu a vzdělání ze škodlivosti a sklonu k barbarství: *„Navenek se člověk nakonec stává stále shovívavějším a pobodlnějším a propast mezi obsahem a formou se u něj prohlubuje až k necitelnosti vůči barbarství: jen když je paměť stále znovu drážděna, jen když se hrne něco nového k věděni, co lze pěkně přehledně umístit v příbrádkách paměti.“*⁸⁹ Opravdová vzdělanost měla zaniknout: *„Naše moderní vzdělání není ničím živým právě proto, že je bez tohoto protikladu naprosto nepochopitelné, to znamená: není vůbec žádným skutečným vzděláním, nýbrž jen jistým druhem věděni o vzdělání.“*⁹⁰

⁸⁸ Siefertle 1995, s. 7–43. Srov. Röhrs 1994, s. 20–24; Hamann 1986, s. 141–148.

⁸⁹ Nietzsche, Friedrich: *Nečasové úvahy I*, Praha 1992, s. 109.

⁹⁰ Tamtéž, s. 107–108.

Nietzsche byl přesvědčen, že cílem vzdělání je samostatnost, osvobození od konvencí a objevení vlastního génia. Tato úvaha posléze vedla k vytvoření konceptu „nadčlověka“, který jakoby předesílal pozdější úsilí o vytvoření „nového člověka“: „*Der Mensch ist etwas, das überwunden werden soll. Was habt ihr getan, ihn zu überwinden? Alle Wesen bisher schufen etwas über sich hinaus: und ihr wollt die Ebbe dieser großen Flut sein und lieber noch zum Tiere zurückgehen, als den Menschen überwinden?*“⁹¹

Poukázal i na jedinečnost dítěte. V návratu k dětství spatřoval nejvyšší možnou lidskou proměnou a také tím jej lze považovat za jednoho z ideových předchůdců reformního školství.⁹²

Přelomovým impulsem kulturní kritiky byly závěry moderní psychologie. Zejména dílo Sigmunda Freuda (1856–1939) *Výklad snů* (1900)⁹³ jí poskytlo znovuoobjevením a zpracováním lidského nevědomí odbornou bázi, ze které mohla nově formulovat svá stanoviska. Byl to právě Sigmund Freud, který nově formuloval význam sexuality na lidské chování a jednání. Dopad jeho odkazu na společenské vědomí, ale i na obecný vývoj kulturní a umělecký je jen obtížně definovatelný, v každém případě mimořádný.

Počáteční Freudův stoupenec a spolupracovník švýcarský psychiatr Carl G. Jung (1875–1961) pojem nevědomí rozšířil a precizoval. Oproti Freudově přecenění sexuality jej popsal jako vysoce obsažný prostor zahrnující nejen zapomenuté či vytěsněné prožitky a představy, ale především hluboko sahající paměť lidského rodu pohybující se mimo časoprostorovou kauzalitu, v které měla být obsažena také možná dynamika osobního rozvoje, instinkty, pudy, ženský prvek muže (anima) a mužský ženy (animus). V nejhlubší vrstvě pak archetypy, vytvářející společně s pudy mentální a zkušenostní základnu lidí – kolektivní nevědomí.

Za cíl lidského života označil proces individualizace, spočívající v postupném pozvednutí nevědomých obsahů na vědomou hladinu. Takový proces

⁹¹ „Člověk je cosi, co má být překonáno. Co jste vy učinili proto, abyste jej překonali? Až doposud ze sebe všichni tvorové vytvořili cosi vyššího; a vy chcete být odlivem tohoto velikého přílivu a raději se navrátíte ke zvířeti, než byste překonali člověka?“ (Překlad M.V.), Nietzsche, Friedrich: Also sprach Zarathustra, Köln 2005, s. 7.

⁹² Nietzsche 1992, s. 106–114; Nietzsche 2005, s. 18–19. Srov. Röhrs 1994, s. 24–32; Hamann 1986, s. 141–143.

⁹³ Rok vydání této knihy (1900) se považuje za jistý mezník společenského vývoje. Freud považoval toto datum za chybné, pro své potřeby pracoval s datem 1899. Viz Jung, Carl Gustav: Vzpomínky, sny, myšlenky, Praha 1998, s. 337.

měl vést ke spojení rozumem vedeného vědomí a intuitivního nevědomí a k dosažení „bytostného Já“ (*Selbst*) – všestranně integrované lidské osobnosti prožívající svou jedinečnost. Moderní dobu považoval za jednostrannou vládu racionality. Myšlenky C. G. Junga se staly jedním z pilířů kulturní kritiky i v druhé polovině 20. století a poskytly jí širokou odbornou bázi.⁹⁴

4.4 Reformní školství – obecná charakteristika

Na základě popsaného klimatu doby nebo lépe řečeno ruku v ruce s ním se formovaly nové pedagogické koncepty. Reformní školství vycházelo především z kritiky 1. industriálně-kapitalistické reality a jejích sociálněpolitických dopadů; 2. technizace; 3. zániku původních životních forem (vliv urbanizace, industrializace a sekularizace); 4. jednostrannosti racionálního poznání opomíjející svět mýtu a nevědomí; 5. liberalismu a 6. třídně hierarchizované společnosti. Při obecné deskripci reformního školství tak narážíme na složitý konglomerát postojů a ideálů, působících nesourodě a často i protichůdně. Reformní školství v počáteční fázi od 90. let 19. století do počátku 20. let 20. století bylo hnutím, které sice vykazovalo srovnatelné cíle, nicméně cesty k jejich dosažení již mohly být různé.

Z relevantní literatury klasifikoval reformní školství nejpráhledněji Ehrenhard Skiera ve své příručce reformních a alternativních škol v Evropě (*Handbuch der reformpädagogischen und alternativen Schulen in Europa*, 1990). Uvedl pět základních bodů, které měly být nové pedagogice společné. Zaprvé to byla kritika tradiční školy, která byla obviňována z „herbartismu“, pod kterým se rozuměla dominance intelektuální výuky, výchova dítěte do předem vymezené konvenční formy, přemíra probírané látky, přesahující běžné pamětní kapacity žáků, nerespektování přirozených vývojových fází dítěte a dospívajících. Dále záměrné vytváření atmosféry strachu, fyzické tresty, uniformnost, metodická chudost a pedagogický formalismus, dominance verbální výuky, nerozvíjení či přímé potlačování samostatné činnosti žáků, rezignace na kontextuální výuku a přílišná vazba na státní zájmy.

Reformní pedagogika chtěla provést „koperníkovský obrat“ a přenést těžiště výchovy směrem k samotnému dítěti, k jeho osobnosti a potřebám. Druhým společným bodem reformního školství byl tedy pedocentrismus. Dítě se dostalo do centra pozornosti a dětství jako takové bylo

⁹⁴ Jung 1998, s. 112–138, 365–391. Srov. Jung, Carl Gustav: Základní otázky analytické psychologie. In: Jung, Carl Gustav: Výbor z díla (sv. 1.), Brno 2000, s. 219–259 a 371–393.

nově chápáno jako kvalita vyžadující svěbytný a citlivý přístup. Požadovala se důsledná koncentrace na dětskou osobnost, na její proces zrání, zájmy a dispozice.

Cílem pedagogiky měl být všestranný rozvoj a dosažení celostní osobnosti. Právě tento požadavek považuje Skiera za třetí společnou platformu, kterou by bylo možné shrnout pod pojmem komplexnost. Zahrnoval výchovu nejen intelektuální, ale i sociální, uměleckou a tělesnou. Oslovován měl být emotivní život, kultivace smyslového poznání i vnímavosti a samostatná tvůrčí práce. Takový přístup měl komplexně rozvíjet dítě a měl být zárukou zdravého a přirozeného osobnostního růstu.

Čtvrtým sdíleným bodem se rozumí kooperace. Vztah učitele a žáka se měl blížit k partnerství a k vzájemnému ovlivňování. Odmítla se autoritativnost až diktátorství tradiční školy. Požadoval se akcent na vzájemnou spolupráci žáků a jejich vedení od konkurence ke kooperaci. Posledním společným bodem byla samospráva. Zde se reagovalo na přímé a formotvorné zásahy státu do výchovného a výukového procesu, který byl veden politickými a nacionálními zájmy. Škola se měla stát místem svobodného působení učitelů, dětí a rodičů.⁹⁵

Jan Průcha v práci *Alternativní školy* (1996) Skierovu klasifikaci přejal a dále rozvedl funkce reformního školství. Došel k závěru, že reformní školství směřovalo ke: 1. kompenzaci strukturálních deficitů státního školství; 2. vytvoření potřebné plurality vzdělávací nabídky a 3. k vytvoření inovačního prostoru, který umožnil vývoj vzdělávacích i výchovných metod. Reformní školy se měly stát jakousi experimentální pedagogickou laboratoří, která ve zpětné reakci umožnila obohacení i státem vedeného školství, které mohlo osvědčené postupy vtělit do svého chodu.

V literatuře věnované reformní pedagogice je dále možné najít velké množství doplňujících charakteristik. Za závažné považuji zejména závěry Hermanna Röhrse (1994) a Thomase Nipperdeye (1994). Ti poukázali na sociální rozměr reformního školství, které kritizovalo státní školskou soustavu za podporu třídního až kastovního dělení společnosti a vytváření zázemí pro privilegia majetných společenských vrstev. Kla-

⁹⁵ Skiera, Ehrenhard: Reformpädagogik und Schule in Europa – Entwicklungen, didaktische Profile, Perspektiven. In: Klaßen – Skiera – Wächter 1990, s. 7–11. Srov. Helus, Zdeněk: Dítě v osobnostním pojetí, Praha 2004, s. 23–26; Průcha 1996, s. 15–18; Röhrs 1994, s. 13–19, 46–51, 298–306; Hamann 1986, s. 141–149; Nipperdey 1994, s. 563–564.

sické gymnázium i univerzita byly vysoce zpoplatněné, nejpočetnějším skupinám společnosti uzavřené. Pouze jejich absolvování však umožňovalo průlom v sociální hierarchii. Někteří pedagogičtí reformátoři zakládali tzv. dělnické školy⁹⁶, ve kterých se snažili o popularizaci vědy a o šíření nových poznatků mezi nižší sociální vrstvy. Společné úsilí mělo vést ke vzniku jednotné školy, která by zamezila výlučnému postavení dětí z dobře situovaných rodin a přispěla k vytvoření společnosti rovných šancí.

Dále se poukazuje na spirituální zaměření části reformního školství (Röhrs 1994, Hamann 1986), reagující na proces sekularizace moderní společnosti. Požadoval se rozvoj nové religiozity, která však již neměla být vázána na tradiční konfesijní struktury a nemusela ani vycházet z evropských křesťanských tradic. Reformní pedagogika se naopak stavěla velmi odmítavě k přetrvávání církevního vlivu na státních školách.

Posledním specifickým rysem reformní pedagogiky byla jeho částečná spřízněnost s cíli ženského hnutí. V prvé řadě Maria Montessoriová a Helen Parkhurstová (Klaßen, 1990) opakovaně otvíraly otázku přístupu žen k vzdělání a obecně otázku rovných šancí mužů a žen. Koedukativní model výchovy zavedly také waldorfské školy. Vzhledem k šíři a různorodosti nové pedagogiky se však konstatuje (Röhrs, 1994), že pozvednutí ženské otázky nebylo v žádném případě definitivní a že tradovaný obraz ženy – manželky a matky, s kompetencí omezenou na pole domácích prací – přetrvál i ve významné části reformní pedagogiky.⁹⁷

Nové pedagogické hnutí bylo charakteristickým plodem období přelomu 19. a 20. století. Jeho cílem byla náprava jednostranného racionálního a technického pokroku, který měl potlačovat všestranný rozvoj. Reformní pedagogika vycházela především z odkazu dříve zmiňovaných vychovatelů J. J. Rousseaua, J. H. Pestalozziho a F. W. Fröbela. Často se připomíná i vliv L. N. Tolstoj (1828–1910), jeho teoretického díla a novátorské školy v Jasné Poljaně. Za jakýsi průsečík nesourodých i protichůdných tendencí nového školství bývá označován pedagogický koncept Wilhelma Diltheye (1833–1911), který v krátkosti přiblížím v rámci následující kapitoly. Reformní školství také čerpal z poznatků moderních věd. Mělo internacionální

⁹⁶ Např. Rudolf Steiner vyučoval v letech (1900–1904) na takové škole, která byla napojena na sociální demokracii. Viz Carlgren 1991, s. 7.

⁹⁷ Průcha 1996, s. 19–21, Röhrs, 1994, s. 13–19, 46–51, 294–297, Hamann 1986, s. 141–149, Nipperdey 1994, s. 563–564, Klaßen – Skiera – Wächter 1990, s. 12–13.

charakter (Evropa, USA, Kanada). V evropském rozměru se nejvíce rozšířilo a diferenciovalo v Německu.⁹⁸

4.5 Stručné přiblížení některých reformních škol

Na úvod článku jsem předeslal, že pedagogiku uměleckoprůmyslové školy Bauhaus budu komparovat s reformní pedagogikou jako celkem a s třemi vhodnými a podstatnými složkami tohoto hnutí: s waldorfskou pedagogikou, školami Marie Montessoriové a s pracovní školou Georga Kerschsteinera. Vzhledem k tomu, že nová pedagogika konce 19. a počátku 20. století přinesla vznik nejen těchto tří, ale i většího množství dalších reformně orientovaných škol či výchovně-vzdělávacích teorií, pokládám za potřebné ty, které nebudu dále analyzovat, alespoň v krátkosti přiblížit.

Duchovědná pedagogika

Vysokého vlivu zejména v německém prostředí dosáhla tzv. duchovědná pedagogika (někdy označována i jako kulturní pedagogika) vycházející z myšlenek Wilhelma Diltheye. Dilthey tvrdil, že každá výchovná skutečnost je svébytným okamžikem, který vyžaduje stále nová řešení, existuje v neustálé proměně vyplývající z měnících se konstelací, a že žití a prožívání života je hlavním zdrojem poznání. Pedagogika neměla být stavěna na předem vyhotovených zásadách. Posláním výchovy mělo být udržení a rozvinutí kontinuity dosaženého kulturního, hodnotového i materiálního pokroku. Měla oslovovat individuální psychické předpoklady, které však měly být realizovány v rámci existujícího společenství a jeho hodnot. Tedy výchova individualistická a zároveň i socializující.

Dilthey nezavrhoval autoritu učitele a přiznal jí charakter „otcovského panství“. Vychovatel měl být nadán empatií a být otevřený vůči svým žákům. Škola neměla sdělovat hotová fakta, ale podporovat objevitelství a zkoumavého ducha. Správné vzdělání vyvozoval ze slovesa *bilden* (stavět, tvořit), předpokládající rozvoj osobnostních dispozic, nikoliv z *erziehen*, neodbytně připomínající kořen tohoto slova – táhnout (*ziehen*).

Dilthey byl inspirací německé pedagogiky po celé 20. století. K jeho stoupcům a žákům, kteří jeho odkaz dále rozpracovali, patřili zejména Herman

⁹⁸ Skiera, c.d. In: Klaßen – Skiera – Wächter 1990, s. 3–12. Srov. Röhrs 1994, s. 13–19, 46–51, 298–306; Hamann 1986, s. 141–149; Nipperdey 1994, s. 563–564; Průcha 1996, s. 19–21; Helus 2004, s. 23–26; Wehnes, Franz Josef: Zur historischen Dimension der Alternativen Schule. In: Behr – Jeske 1982, s. 10–32.

Nohl, Theodor Litt či Eduard Spranger, kteří stáli u zrodu prvních pedagogických kateder na německých univerzitách v 20. letech 20. století.⁹⁹

Hnutí umělecké výchovy

Jedním z hlavních oponentů intelektualizace státního školství bylo tzv. hnutí umělecké výchovy (*Kunsterziehungsbewegung*), které je spjaté se jmény Alfreda Lichtwerka a Julia Langbehna (1851–1907). Tento proud vznikl na počátku 90. let 19. století a vytvořil několik vlastních škol. Jeho tvůrci se obávali odcizení člověka sobě samému pod vlivem moderního světa. Rozvíjelo uměleckou výchovu ve všech podobách, která měla směřovat k rozvinutí individuálních tvořivých sil dítěte a dospívajících k objevení vlastního uměleckého výrazu, ale i k obohacení emočního a smyslového života. Ve školách vedených na těchto principech se provozovala výtvarná, hudební, literární, dramatická, rétorická i gymnastická tvorba. Alfred Lichtwark působil především v Hamburku. Na počátku 20. století proběhla v několika německých městech (Drážďany, Výmar, Hamburk) výstava prací jeho žáků.¹⁰⁰

Venkovské výchovné ústavy

Dalším z reformněpedagogických pokusů byly tzv. venkovské výchovné ústavy (*Landerziehungsheime*), jejichž zakladatelem byl Hermann Lietz (1868–1919). První škola tohoto typu vznikla v roce 1898 v Ilseburgu. Lietz – inspirován odkazem J. J. Rousseaua – vytvořil výchovné internáty, které byly situované do vhodných objektů vzdálených od měst, nejlépe v hezkém přírodním prostředí. Ani Lietz neakceptoval přeintelektualizované dobové školství. Čelil tomu celostní výchovou, která spočívala v kombinaci běžného učiva s pohybovou aktivitou, morálně-náboženskou průpravou, správnou stravou, včasným vstáváním, abstinencí, věku odpovídající sexuální morálkou a také řemeslnou i uměleckou prací. Velký důraz kladl na vytvoření komunitního prostředí s akcentem na důvěrný vztah vychovatele a žáků. Škola měla vhodně kombinovat práci, hru i oslavu. Podporoval se prostý, morální život vycházející z lidské přirozenosti, zocelení těla i ducha.

Lietzův impuls byl dále rozvíjen. V roce 1906 založil Gustav Wyneken (1875–1964) vlastní odnož venkovských ústavů. Školy takového typu fun-

⁹⁹ Pelcová 2000, s. 100–113, 136–140. Srov. Hamann 1986, s. 159–162.

¹⁰⁰ Hamann 1986, s. 149–151. Srov. Nipperdey 1994, s. 555–556.

gují v Německu dodnes. Jejich nevýhodou byla a je obtížná přístupnost vzhledem k privátnímu charakteru, který předpokládá vysoké školné.¹⁰¹

Pädagogik „vom Kinde aus“

Nejradikálnějším zdůrazněním svébytnosti dítěte a jeho světa byla tzv. pedagogika vycházející z dětské přirozenosti (*Pädagogik vom Kinde aus*). Tento koncept bývá spojován se švédskou pedagožkou Ellen Keyovou (1849–1926). Její práce *Století dítěte* (1900) byla jedním z mezníků ve vývoji reformního školství s širokým dopadem nejen na reformněpedagogické prostředí. I v této škole, kterou zosobňoval dále např. Berthold Otto, došlo k recepci myšlenek J. J. Rousseaua i J. H. Pestalozziho.

Předpokládalo se, že dítě se nejlépe vychová samo tím, že mu bude poskytnuta dostatečná svoboda. Zcela se odmítlo formování dítěte do předem vytvořených vzorů. Role učitele byla omezena na rádce a „dohlázele“. Dítě mělo vše potřebné načerpat z vlastních zdrojů, role okolí byla považována za škodlivou a rušivou. Ve školách vedených na základě těchto přístupů neexistoval pevný učební plán, jasně definované vyučovací předměty, vysvědčení ani tresty. Podporovala se společná práce dětí a rozvoj jejich zájmů a nadání. Jedním z účelů této pedagogiky bylo také poukázat na nezájem o svět dítěte a o jeho osobu. Škola se měla stát příjemnou a přátelskou. Negovaly se konvence disciplíny a výkonu.¹⁰²

Jenský plán

Velmi vlivným a i v českých podmínkách známým byl projekt Petera Petersena (1884–1952) označovaný jako Jenský plán (*Jena-Plan*) podle pedagogického bestselleru „Jenský plán svobodné všeobecné národní školy“ (*Der „Jena-Plan“ einer freien allgemeinen Volksschule*, 1927).

Peter Petersen byl univerzitní profesor v Jeně a v roce 1923 založil při této univerzitě pokusnou základní školu pro děti ve věkovém rozmezí 6 až 15 let. Ve vyzrálější podobě navázal na některé reformní pokusy z přelomu století. Škola spočívala ve skupinové výuce dětí stejné vývojové fáze (nejen stejně staré děti, ale v rozdílu do přibližně tří let). Takový přístup měl mít socializační význam. Každé dítě si opakovaně prošlo rolí nejmladšího, středního i nejstaršího ve skupině. Výuka vycházela z týdenního

¹⁰¹ Hamann 1986, s. 154. Srov. Nipperdey 1994, s. 564–565; Štrynclová, Gabriela: Summerhill. Model antiautoritativní výchovy, Pardubice 2003, s. 22–23.

¹⁰² Hamann 1986, s. 151–152. Srov. Helus 2004, s. 23–26; Nipperdey 1994, s. 565.

plánu, který kombinoval rozličné výchovné situace – práci, hru, rozhovor, slavnost, aj. Škola měla svůj „obytný prostor“ – místnost, kterou si vytvořili a vyzdobili sami žáci. Jenský plán odstoupil od klasického vysvědčení, které nahradil komplexnější formou hodnocení. Učitel figuroval především jako rádce a pomocník.

Školy jenského typu se dobře uchytily a fungují dodnes. Velkého ohlasu dosáhly v Holandsku, kde se uvádí existence okolo dvou set škol takového typu. Výhodou Jenského plánu byla otevřenost, která umožnila její obohacení o nové impulsy vycházející například z pedagogiky Marie Montessoriové či Célestina Freineta.¹⁰³

Daltonská škola

Reformní pedagogika se rozvíjela také v USA. Zde iniciovala Helen Parkhurstová (1887–1973) založení experimentální střední školy v městě Dalton, které dalo jméno reformněpedagogickému směru známému jako daltonská škola. Parkhurstová podporovala osobní zodpovědnost žáků a jejich schopnost samostatného plánování a rozhodování. Každý student si vytvářel studijní plán na jeden měsíc dopředu, který konzultoval s učitelem a který se ve výsledku stal písemným dokumentem – smlouvou – mezi žákem a vyučujícím. Plán stanovil kolik, co a jak žák obsáhne. Byl však zároveň zodpovědný za dosažené výsledky. Daltonská škola bývá charakterizována jako škola s uvolněnou třídní strukturou. Snažila se nalézt kompromis mezi skupinovou výukou třídní a individuálním přístupem.

Helen Parkhurstová spolupracovala s Marií Montessoriovou, jejíž vliv na daltonskou pedagogiku je patrný. Rozšířila se především v USA, Velké Británii a Holandsku. Často bývá kritizována za přílišnou důvěru v samostatnou práci studentů, která prý vede k pomalému pracovnímu tempu.¹⁰⁴

Pragmatická pedagogika

V USA se také nejvíce rozšířila pragmatická pedagogika představující svébytný proud reformní pedagogiky, který zastával často protichůdná pojetí ve srovnání s přístupy W. Diltheye, R. Steinera, M. Montessoriové, H. Lietze, aj. Pragmatická pedagogika je spjata se jmény Wiliama Jamese (1842–1910) a Johna Deweye (1859–1952). Dewey chápal školu jako pří-

¹⁰³ Průcha 1996, s. 29–30. Srov. Svobodová, Jarmila – Jůva, Vladimír: Alternativní školy, Brno 1995, s. 45– 49; Hamann 1986, s. 156–157.

¹⁰⁴ Průcha 1996, s. 30–31. Srov. Svobodová – Jůva 1995, s. 33–35.

pravu na reálný život v reálném světě. Měla naučit takovým znalostem, které budou využitelné. Zajímal se o metody výuky, které by nejlépe naplňovaly uvedený cíl. Vypracoval koncept tzv. „projektového vyučování“, které spojovalo samostatnou tvůrčí práci žáků s nabýváním znalostí z více předmětů zároveň. Učitel byl chápán jako organizátor samostatné aktivity studentů.

Tento přístup, starý přes sto let, je například v našich podmínkách ještě dnes chápán za „inovativní“ a teprve pozvolna se rozšiřuje i v rámci českého školství. Dokládá to životnost a nadčasovost této výukové metody. Klíčovým dílem Deweye byla *Škola a společnost* (1900). Pragmatická pedagogika v její původní podobě bývá kritizována za hodnotový i morální relativismus.¹⁰⁵

Freinetovská škola

Především ve francouzském prostředí se rozvinula pedagogika Célestina Freineta (1896–1966), známá jako freinetovská škola. Freinet podporoval samostatnou badatelskou činnost žáků. Jeho školy se vyznačovaly mnohotvárností pomůcek, později také audiovizuální techniky. V počátečních podmínkách se jednalo o přírodovědné laboratoře, školní knihovnu, tiskárnu, lisy atd. V této škole si žáci po konzultaci s učitelem sami sestavovali týdenní pracovní plány, které zahrnovaly technickou, přírodovědnou, jazykovou i uměleckou aktivitu. Žáci experimentovali a pracovali v laboratořích. Třída byla rozčleněna na několik „koutů“, které byly zaměřeny na jednu výukovou oblast.

Freinetova škola byla školou demokratickou. Existovala zde studentská rada, která představovala spoluúčast žáků na vedení instituce. Významná byla i informační tabule zajišťující všestrannou školní komunikaci. Tento typ pedagogiky se mimo Francii rozšířil i v zemích Beneluxu a v Německu. Zasáhl také státem vedené školství. Jan Průcha (1996) uvádí, že okolo 30 000 učitelů státních škol bylo v 90. letech 20. století napojeno na Institut pro moderní školu (*Institut Coopératif de L'École Moderne* – ICEM), který sdružuje přívržence freinetovské pedagogiky. Spolek podobného typu funguje i v Německu (*Pädagogik – kooperative*) s centrem v Brémách.¹⁰⁶

¹⁰⁵ Blatný – Jůva 1996, s. 62–63. Srov. Röhrs 1994, s. 46–51, 298–304.

¹⁰⁶ Průcha 1996, s. 28–29. Srov. Svobodová – Jůva 1995, s. 39–42. V českých podmínkách se freinetovské pedagogice hlouběji věnoval Stanislav Štech. Viz Štech, Stanislav: *Škola stále nová*, Praha 1992.

Další reformněpedagogické proudy

Do reformněpedagogického hnutí se dále řadí nepřeborná řada impulsů, teorií a pokusných škol. Z těch významnějších je možné jmenovat např. hnutí „jednotné školy“ (*Einheitsschule*), které působilo v německém prostředí a požadovalo společnou výuku dětí všech sociálních vrstev a školství rovných šancí. Jiná část reformního proudu byla napojená na marxisticko-socialistické prostředí a snažila se realizovat některé komunistické myšlenky v rámci výuky a vzdělávání. Vlastní pedagogickou teorii přinesla také sociologie. Emile Durkheim předpokládal, že správná výchova má vést k úspěšné socializaci jedince a k akceptaci společenských norem a hodnot. Odmítal individualismus části reformní pedagogiky. Některé motivy této tzv. sociologické pedagogiky byly později přebrány fašistickým a nacistickým výchovně-vzdělávacím konceptem.

Poukazuje se i na působení existencialistické pedagogiky, která byla spíše než uceleným systémem reflexí některých myšlenek S. Kierkegaarda, K. Jasperse či M. Heideggera, později J. P. Sartra a A. Camuse. Existencialisté poukázali na nepoznatelnost bytí a zdůraznili význam okamžiku a momentálního prožitku. Člověk měl být vržen do světa, aniž by určil počátek, průběh i konec své existence. Výchova měla pomoci k uchopení vlastní individuality a k svobodě rozhodování. Podobným impulsem bez uceleného výchovného konceptu byla psychoanalytická pedagogika vycházející z odkazu Sigmunda Freuda a Alfreda Adlera. Výchova měla kultivovat opomíjený prostor nevědomí a preventivně čelit růstu neurotických onemocnění a sebevražd.

Za alternativní pedagogiku se považují také některé církevní školy, které sdružují největší procento žáků navštěvujících jiné než státní školy. Vzhledem k rozmanitosti a různorodosti církevního školství a malé relevanci vůči hlavnímu tématu práce nebudu tento proud dále rozebírat.¹⁰⁷

5. Reformní pedagogika a Bauhaus

5.1 Uměleckoprůmyslová škola Bauhaus

Bauhaus byl avantgardní uměleckoprůmyslovou školou. Vznikl v dubnu roku 1919 jako Státní Bauhaus ve Výmaru (*Staatliches Bauhaus in Weimar*)

¹⁰⁷ Blatný – Jůva 1996, s. 63–66. Srov. Röhrs 1994, s. 13–20; Průcha 1996, s. 15–17, 30–34; Hamann 1986, s. 167–167; Nipperdey 1994, s. 563–564, 567; Štrynclová 2003, s. 22–24.

sloučením Velkovévodsko-saské uměleckořemeslné školy (*Großherzoglich-Sächsische Kunstgewerbeschule*) s Vysokou školou výtvarných umění (*Hochschule für bildende Kunst*). Jeho zakladatelem a prvním ředitelem byl Walter Gropius, kterého na tento post doporučil Henry van de Velde – do roku 1915 vedoucí druhé ze jmenovaných škol.

Již v záměrném sloučení umělecké a uměleckořemeslné školy je možné vystopovat jádro Gropiova novátorství. Radikálně oponoval akademické výchově, která vycházela z klasicistního pojetí umění jako výlučného a elitního oboru vyvolených, zprostředkovávající ideál pravdy a krásy, stejně jako pojetí umělce-génia stojícího mimo a nad společností. Ovlivněn – tak jako celá jeho generace – událostmi první světové války a sdílenou touhou po nové a lepší společnosti, formuloval nové pojetí umění a umělce. Prvním koncepčním bodem Gropia bylo přesvědčení, že uměním je každá tvůrčí činnost vykonávaná ve prospěch společnosti. Odmítal dělení umění na vyšší a nižší. Umělecká produkce jako taková měla zejména sloužit, a nebylo proto potřeba členit jednotlivé tvůrčí činnosti na umění a řemeslo – obojí se stávalo identické. Umělec neměl existovat v ústraní svého talentu, měl nalézt své místo v celospolečenském rámci.

Gropius současně požadoval úzkou spolupráci všech druhů umělecké a řemeslné tvorby. Všechny měly postupovat v práci na velkém společném díle (*Gesamtkunstwerk*). Za ideální vzor sloužil proces stavby gotické katedrály, na které v středověkých hutích spolupracovaly všechny umělecké a řemeslné obory. Nebylo náhodou, že dřevoryt gotické katedrály od Lyonela Feiningera byl hlavním vyobrazením na „Manifestu Bauhausu“ z dubna 1919. Symbolizoval cíl a směřování Bauhausu.

V rámci tohoto dokumentu shrnul Gropius ve stručnosti program: *„Architekten, Bildhauer, Maler, wir alle müssen zum Handwerk zurück! Denn gibt es keine Kunst von Beruf. Es gibt keinen Wesensunterschied zwischen dem Künstler und dem Handwerker. (...) Bilden wir also eine neue Zunft der Handwerker ohne die klassentrennende Anmaßung, die eine hochmütige Mauer zwischen Handwerkern und Künstlern errichten wollten! Wollen, erdenken, erschaffen wir gemeinsam den neuen Bau der Zukunft, der alles in einer Gestalt sein wird: Architektur und Plastik und Malerei, der aus Millionen Händen der Handwerker einst gen Himmel steigen wird als kristallenes Sinnbild eines kommenden Glaubens.“*¹⁰⁸

¹⁰⁸ „Architekti, sochaři, malíři, my všichni se musíme vrátit k řemeslu! Neboť neexistuje žádné umění z povolání. Neexistuje zásadní rozdíl mezi umělcem a řemeslníkem (...). Vybudujme tedy nový cech řemeslníků bez třídní arogance, která stavěla mezi řemeslníky a umělce zeď domýšlivosti!

Jako uměleckoprůmyslová škola však Bauhaus především vychovával mladé umělecké řemeslníky v dílnách, jejichž počet a zaměření se měnil s vývojem institutu. Za hlavní je možné považovat dílny na zpracování kovu, výrobu nábytku, malbu na sklo, nástěnnou malbu, kamenickou, tkalcovskou, keramickou, knihvazačskou, tiskařskou, typografickou či dílnu jevištní.¹⁰⁹

Bauhaus byl velmi dynamickým fenoménem, který se neustále vyvíjel. V sekundární literatuře bývá rozlišováno jeho pět vývojových fází (např. Siebenbrodt 2000, Grohn 1991, Herzogenrath 1988). První fáze (1919–1922) se odvíjela v doznívání předválečného expresionismu. Byla spjatá nejen s postavou Waltera Gropia, ale i s Johannesem Ittenem, který vtiskl institutu pedagogickou pečeť, která přetrvala až do zániku školy, a spoluovlivňoval celkovou podobu školy až do roku 1922. Gropius a Itten povolali na Bauhaus špičkové umělce, kteří představovali jádro mistrovského sboru: tvůrce jako Lyonela Feiningera, Lothara Schreyera, Gerharda Marckse, Paula Kleea, Oskara Schlemmera, Gertrudu Grunowovou, později Wassily Kandinského.

Raný Bauhaus jako takový byl přímou součástí revoluční poválečné atmosféry. Bořil tradované postupy umělecké výchovy, zabýval se spiritua-lismem. I přes protesty Gropia tíhl k individualistické tvorbě a zůstával samostatně neproduktivní. Výuce dominovala práce v řemeslných dílnách. V roce 1922 došlo ke střetu mezi koncepcemi Gropia a Ittena, který vyvrcholil odchodem druhého z nich a odklonem institutu od duchovních souvislostí výuky.

Léta 1922–1924/5 se označují za fázi přechodnou, produktivně-formalistickou. Na Bauhausu rezonoval vliv holandských avantgardistů z uskupení De Stijl, útočících na tehdy již doznívající expresionismus. Bauhaus usiloval, také z důvodu existenční tísně, o produktivnost a výtěžnost. Z hlediska tvorby dominoval zájem o formu a její možnosti. Vrcholem této fáze byla velká letní výstava Bauhausu ve Výmaru v roce 1923 a realizace

Chtějme, vymýšlejme, budujme společně novou stavbu budoucnosti, která bude vším v jedné formě: architekturou a plastikou a malířstvím, která jednou bude z miliónů rukou řemeslníků stoupat k nebi jako křišťálový symbol nadcházející víry.“ (Překlad M.V.), Gropius, Walter: Programm des Staatlichen Bauhauses in Weimar. In: Preiß – Winkler 1996, s. 126.

¹⁰⁹ Siebenbrodt, Michael: Das staatliche Bauhaus in Weimar – Avantgardeschule für Gestalter 1919–1925. In: Siebenbrodt 2000, s. 8–21. Srov. Herzogenrath, Wulf (Hrsg.): Ausstellung Bauhaus – Utopien – Arbeiten auf Papier. Stuttgart 1988, s. 19–25; Grohn 1991, s. 11–12; Hüter 1976, s. 28–34.

vzorového domu *Am Horn*, který měl dokládat teoretická bauhausiánská východiska v praxi.

V roce 1924 ztratil Bauhaus politickou podporu v Durynsku. Do té doby fungoval jako z veřejných rozpočtů financovaná instituce existující díky podpoře vládnoucí koalice dělnických stran v čele s SPD. Tato prohra v únoru 1924 volby a politickou moc uchopily buržoazní a nacionální politické strany. Vzhledem ke skutečnosti, že konzervativní pravice zahájila již v roce 1919 štvavou kampaň proti existenci Bauhausu jako takového, kterou doprovázely mediální útoky i protestní veřejná shromáždění, byly škole rychle odeprény finanční dotace. V roce 1926 se proto Bauhaus přesunul do Gropiem projektovaných budov v Desavě, kde opět jako veřejně financovaná škola pokračoval ve své činnosti.

Léta 1925–1928 jsou označována za fázi funkcionalisticko-průmyslovou. Instituce se orientovala na spolupráci s průmyslovým sektorem. V Desavě se vytvářely základy moderního designu a usilovalo o produktivitu a soběstačnost. Dominoval sklon k úspornosti, umělecky vyjádřený funkcionalismem. Dílenská výroba se zabývala především vybavením moderního sociálního bytu, zkoumaly se také možnosti výstavby panelových sídlišť. Zavedla se výuka typografie. Hlavním pedagogem této fáze byl Maďar László Moholy-Nagy. Škola se přejmenovala na Vysokou školu tvorby (*Hochschule für Gestaltung*).

V roce 1928 opustil Bauhaus dlouholetý ředitel Walter Gropius a nahradil jej architekt Hannes Meyer (1889–1954). Následující fázi let 1928–1930 charakterizovala analytičnost a produktivita. Byla zavedena samostatná výuka architektury a odborných předmětů jako psychologie, fotografie či plastiky. Proti původním konceptům Gropia byl poskytnut prostor volné malbě v ateliérech Paula Kleea a Wassily Kandinského. Obecně se dbalo na vědecký přístup. Rozvinuté bylo bádání v oblastech funkce, ekonomičnosti, světla i prostoru. Bauhaus intenzivně spolupracoval s průmyslem. Jeho návrhářská činnost slavila úspěchy.

Hannes Meyer ovšem školu zároveň politizoval. Podporoval myšlenky socialismu a výstavbu SSSR. V roce 1930 tak musel opustit Bauhaus na žádost desavské radnice, jejíž vedení odmítalo převzít zodpovědnost za jeho levičáctví, které se stávalo v podmínkách sílícího nacionalismu a růstu preferencí NSDAP politicky neudržitelné. Meyer odešel a přesídlil s několika žáky do Moskvy.

Poslední fáze Bauhausu (1930–1933) se pojí se jménem ředitele Ludwiga Miese van der Rohe (1886–1969). Ten Bauhaus depolitizoval a akcentoval

výuku architektury. V roce 1932 však Bauhaus musel opustit Desavu, neboť síla jemu opoziční NSDAP stále rostla. Jako soukromá instituce pokračoval v Berlíně. Po definitivním uchopení moci nacisty na jaře 1933 došlo k jeho rozpuštění. Bauhaus byl oceňován jako „zvrhlé umění“ (*entartete Kunst*) a „chrám kulturního bolševismu“. Ředitelé byli označeni za „židobolševické internacionalistické architektky“. Část bauhausiánů emigrovala.¹¹⁰

K přiblížení Bauhausu je třeba doplnit, že jeho reforma měla nemalý dopad na pojetí uměleckého a uměleckoprůmyslového vzdělávání po druhé světové válce v Evropě a od konce třicátých let také v USA, kam mnozí mistři a absolventi Bauhausu zamířili. Podařilo se jim ovlivnit americký design i architekturu. Walter Gropius získal v roce 1937 profesuru na Harvardské univerzitě a v USA zůstal až do smrti. Se svými studenty založil společenství architektů *The Architects Collaborative* (TAC, 1946), které šířilo jeho pohled na uměleckou tvorbu. László Moholy-Nagy se pokusil o obnovu Bauhasu v Chicagu (1937), pokus ovšem ztroskotat. Nicméně z jeho institutu později vznikla prosperující Škola designu (*School of Design*). Ludwig Mies van der Rohe získal katedru na Armour Institut v Chicagu. V Coloradu působil na návrhářské škole Josef Albers. Bauhausští mistři a pedagogové rovněž ovlivnili Školu průmyslového designu (*School of Industrial Design*) v New Yorku a Školu designu v Jižní Karolíně.

Široké recepce se Bauhausu a jeho myšlenkám dostalo v poválečném Německu. Mnohé umělecké a uměleckořemeslné školy čerpaly z jeho odkazu, nejvýznamněji Vysoká uměleckořemeslná škola (*Hochschule für Werkkunst*) v Drážďanech (1947), dále umělecké akademie v Düsseldorfu, Hamburku, Výmaru, Berlíně, Ulmu či Kasselu. Johannes Itten pokračoval v rozvíjení některých bauhausiánských principů na uměleckořemeslné škole v Curychu. Odkaz Bauhausu se stal obecně známým. Celkovou míru jeho dosahu a dopadu lze jen obtížně definovat.¹¹¹

5.1.1 Walter Gropius – stručný životopis

Walter Gropius (1883–1969) se narodil 18. května v Berlíně v umělecko-intelektuální rodině, ve které byli zastoupeni malíři, architekti i peda-

¹¹⁰ Siebenbrodt, c.d. In: Siebenbrodt 2000; s. 8–21. Srov. Herzogenrath 1988, s. 19–25; Grohn 1991, s. 11–12; Hüter 1976, s. 28–34.

¹¹¹ Grohn 1991, s. 37–41 a 80–83. Srov. Argan, Giulio Carlo: Gropius und das Bauhaus. Braunschweig/Wiesbaden 1983, s. 91–118; Grote, Ludwig: Walter Gropius und das Bauhaus. In: Herzogenrath 1968, s. 30–35.

gogové. V letech 1903–1907 vystudoval po vzoru otce architekturu na univerzitách v Mnichově a Berlíně. Cestoval po Evropě. Rok po absolutoriu nastoupil do ateliéru významného architekta Petera Behrense, kde se spolupodílel na prvních realizacích – především na projektu turbínové haly pro koncern AEG. V roce 1910 otevřel vlastní architektonické studio a také se zapojil do veřejných debat o roli umění, řemesla a architektury v moderním světě – stal se členem Werkbundu.

S počátkem 1. světové války narukoval na západní frontu a o rok později si vzal za manželku Almu Mahlerovou. Již v průběhu války navázal kontakt s ředitelem uměleckoprůmyslové školy ve Výmaru Henrym van de Velde, který si Gropia vybral za svého nástupce. Po ukončení bojů figuroval jako čelný představitel Dělnické rady pro umění (*Arbeitsrat für Kunst*) a tzv. Listopadové skupiny (*Novembergruppe*), které usilovaly o reformu umělecké a uměleckořemeslné výchovy po vzoru revoluce politické. V roce 1919 založil Bauhaus, jehož ředitelem byl do roku 1928. Poté působil jako architekt. Nacistickým režimem byl označen za „židobolševického“ tvůrce, v roce 1934 emigroval. Nejprve odešel do Anglie, o tři roky později do USA. Ve Spojených státech, stejně jako v Německu, uskutečnil velký počet architektonických realizací a vychoval řadu nastupujících architektů. Zemřel v roce 1969 v Bostonu.¹¹²

5.1.2 *Der Deutsche Werkbund*

Pokud chceme komplexněji porozumět bauhausiánské reformě, je třeba se krátce vrátit na počátek století. Tehdy se v kruzích některých výtvarníků, architektů, teoretiků umění i politiků šířila skepse nad propadající se kvalitou německé průmyslové a uměleckoprůmyslové výroby. Její hlavní příčinou byl zejména tlak na nízkou cenu. Estetická úroveň tím však trpěla a německá produkce nebyla dostatečně konkurenceschopná srovnatelným výrobkům anglickým či francouzským.

V takovém ovzduší úspěšně rezonovaly myšlenky anglického reformátora Johna Ruskina (1819–1900) z 60. let 19. století a hnutí Williama Morrisa (1834–1896) *Arts and Crafts*. Ruskin požadoval obecný návrat k řemeslu, které mělo být východiskem z krize průmyslové společnosti. Iniciačním momentem založení Werkbundu byla výstava v Drážďanech na sklonku roku 1906. Dalšími impulsy byly: 1. požadavek spolupráce řemeslné, industriální a umělecké výroby spojené s kultivací pracovního procesu; 2. posun

¹¹² Argan 1983, s. 118–12; <http://www.dhm.de/gropius>.

německé kulturní pozice v rámci světové konkurence; 3. snaha o nový věcný protofunkcionalistický umělecký styl zohledňující sociální požadavky; 4. ideál široce dostupné masové výroby při zachování vysokého kvalitativně-estetického standardu: „*Das Ziel des Bundes ist daher die Veredelung der gewerblichen Arbeit im Zusammenwirken von Kunst, Industrie und Handwerk, durch Erziehung, Propaganda und geschlossene Stellungnahme zu einschlägigen Fragen*“¹¹³

V rámci Werkbundu se tak rozprostřel široký katalog záměrů, s jehož většinou se později setkáváme i na Bauhausu.¹¹⁴ Duch doby nevedl pouze ke vzniku německého Werkbundu, ale i dalších umělecko-průmyslových spolků a dílen pracujících na podobných principech například v Mnichově, Drážďanech, Stuttgartu nebo ve Vídni.¹¹⁵

V ateliéru architekta Petera Behrense, který byl zakládajícím členem Werkbundu, působili v různých obdobích všichni tři ředitelé Bauhausu – Walter Gropius, Hannes Meyer a Mies van der Rohe. Gropius již zde rozvinul úvahy o sociálním významu stavby, které později nacházíme jako jeden z leitmotivů Bauhausu. Werkbund se s pozdějším konceptem Bauhausu shodoval nejen programem, ale i vazbou na stát, který měl nově pojatou tvorbu podporovat státními zakázkami a snahou o pedagogickou činnost: „*Es kann nur darauf ankommen, alle im Schüler schlummernden Fähigkeiten derart zur Entfaltung zu bringen, daß er im späteren Leben ohne große Mühe den wechselnden Anforderungen der gewerblichen Praxis gewachsen bleibt.*“¹¹⁶ Narážíme tak na myšlenku živě se objevu-

¹¹³ „Cílem spolku proto je zdokonalení řemeslné práce společným postupem umění, průmyslu a řemesla pomocí výchovy, agitace a jednotných stanovisek k relevantním otázkám.“ (Překlad M.V.), „Denkschrift des Ausschusses des Deutschen Werkbundes“ (1907). In: Fischer 1975, s. 50.

¹¹⁴ Gropius o Werkbundu v roce 1934 prohlásil: „*Deutschland trägt den Hauptanteil an der Entwicklung des „neuen Bauens“. Lange vor dem Kriege existierte in Deutschland die Bewegung des Deutschen Werkbundes. Hier war das Sammelbecken der Erneuerung.*“ (Překlad M.V.: „*Německo nese hlavní podíl na vývoji „nové výstavby“. Již dlouho před válkou existovalo v Německu hnutí Werkbundu. To bylo základnou obnovy.*“) Citováno z: Fischer 1975, s. 13.

¹¹⁵ „Zur Gründungsgeschichte des Deutschen Werkbundes“ (Die Form, 11/1932); Bruckmann, Peter: Die Gründung des Deutschen Werkbundes 6. Oktober 1907 (Die Form, 10/1932); Schumacher, Fritz: Zur Geschichte und zum Programm der Ausstellung „Das Deutsche Kunstgewerbe“ in Dresden; Muthesius, Hermann: Die Werkbundarbeit der Zukunft. In: Fischer 1975, s. 15–18, 25–26, 30–34, 39–50. Srov. Preiß – Winkler 1996, s. 102–104; Wingerler 1968, s. 26 (dok. Deutscher Werkbund. Programm, 1910).

¹¹⁶ „*Záleží jen na tom rozvinout všechny schopnosti dřívající v učňovi takovým způsobem, aby byl v pozdějším životě připraven čelit měnícím se požadavkům řemeslnické praxe.*“ (Překlad M.V.), Fischer, Wend: Der Deutsche Werkbund. In: Fischer 1975, s. 53.

jící nejen na Bauhausu, ale i v rámci reformního školství jako takového.¹¹⁷

Werkbund se po roce 1910 přihlásil k dravému nacionalismu. Opustil původní sociální aspekty a v teorii i praxi se částečně navrátil k historismu. Novým cílem se stalo dobytí světového trhu německým zbožím. V Rakousku, Uhrách a Švýcarsku byly založeny jeho pobočky, německé centrále do značné míry podřízené. Pokud byl hospodářský nacionalismus v období založení spolku jedním z několika témat, v době před první světovou válkou již dominoval. Vrcholem tohoto vývoje byla výstava Werkbundu v Kolíne roku 1914, které se zúčastnil i Walter Gropius. Jeden z nejlivnějších členů Hermann Muthesius požadoval v rámci Werkbundu vytvoření jednotného, závazného uměleckoprůmyslového směru, který by vyjadřoval a podporoval německý. Měl mít státní podporu a dobýt světové trhy.¹¹⁸

Pokud odhlédneme od neslavných konců Werkbundu ve službách nacionalismu, je možné jej označit za přímého předchůdce Bauhausu. Poukazuje na to prakticky veškerá sekundární literatura (např. Siebenbrodt 2000, Wick 1999, Grohn 1991, Hüter 1976 i další).¹¹⁹ Explicitně se vyslovoval pro obnovu a zušlechtnění řemeslné práce a pro spojení řemesla, průmyslu a umění. Zajímal se o otázku sociální, která se projevovala snahou o kvalitní a estetickou sériovou výrobu dostupnou širokým vrstvám. Werkbund se zabýval i oblastí vzdělávání. Jako později Bauhaus chtěl vychovat kvalitní řemeslníky schopné sloučit estetické a funkční požadavky trhu. Podporoval praktickou tvorbu reagující na společenskou poptávku a vzpírající se uzavřenému umění pro umění. Napadal výchovu v uměleckých akademiích. Představitelé Werkbundu zformulovali myšlenky, které s sebou neslo období před vypuknutím první světové války. Bauhaus na ně v revolučních podmínkách poválečných let navázal a dále je rozvinul.

5.1.3 Ideový vývoj Waltera Gropia 1910–1916

Walter Gropius vedl Bauhaus od jeho vzniku do roku 1928. Jeho první programové texty zabývající se otázkou umělecké, řemeslné a průmyslové

¹¹⁷ Schumacher, c.d., Nauman, Friedrich: Werkbund und Weltwirtschaft Vortrag, Gropius, Walter: Die Entwicklung moderner Industriekunst. In: Fischer 1975, s. 71–74, 34–35, 37–38. Srov. Junghanns, Kurt: Der deutsche Werkbund. Sein erstes Jahrzehnt. Berlin 1982, s. 7–31; Wíngler 1968, s. 26–27.

¹¹⁸ Junghanns 1982, s. 9–31. Srov. Muthesius, c.d., Naumann, c.d. In: Fischer 1975, s. 85–96 a 115.

¹¹⁹ Siebenbrodt, c.d. In: Siebenbrodt 2000, s. 8–10; Wick, c.d., Thesis 4/5 (1999), s. 45–46; Grohn 1991, s. 32; Hüter 1976, s. 55–56.

výroby ovšem nalézáme již v předválečném období. Jedná se o: „Zakládající program společnosti pro výstavbu domů“ (*Programm zur Gründung einer allgemeinen Hausbaugesellschaft*, 1910) a „Vývoj moderního průmyslového stavitelství“ (*Die Entwicklung moderner Industriebaukunst*, 1913). V prvním z nich stojí: „*Die Gesellschaft will nur die Konsequenz aus diesen tatsächlichen Verhältnissen ziehen und durch die Idee der Industrialisierung die künstlerische Arbeit des Architekten mit dem wirtschaftlichen des Unternehmers vereinigen. Damit wird Kunst und Technik zu einer glücklichen Vereinigung gebracht (...) Der Gedanke der Industrialisierung des Hausbaues findet darin seine Erfüllung, daß sich die einzelnen Bauteile in sämtlichen Entwürfen der Gesellschaft wiederholen und damit eine Massenherstellung ermöglichen. Die fabrikmäßige Herstellung wird sich fast auf sämtliche Teile des Hausbaues erstrecken können.*“¹²⁰

Gropius tehdy požadoval úzkou spolupráci umění a průmyslové výroby, která měla sloužit moderní stavbě. V druhém článku z roku 1913 doplnil svá stanoviska o hledisko sociální a estetické. Požadoval, aby průmyslové výrobky byly nejen technicky dokonalé, ale i krásné. Krásku chápal jako estetiku střídmosti, jednoduchosti a funkčnosti. Vyslovoval se proti secesnímu ornamentálnímu. Nalézáme zde programové jádro pozdějšího funkcionalistického Bauhausu po roce 1925.¹²¹

Další text spadá na počátek roku 1916. Tehdy se Gropius ucházel o uvolněné místo ředitele výmarské velkovévodské uměleckoprůmyslové školy, kterou musel opustit její ředitel Henry van de Velde. Van de Velde byl Holanďan a jako takový byl v podmínkách probíhající války a gradujícího nacionalismu neudržitelný. Ve Výmaru však položil základy, na které Bauhaus přímo navázal. Byl to on, kdo jako jeden z prvních nasměroval dílenskou práci mladých umělců k návrhům pro průmysl a k zkoumání pravidel formy, funkce a barev.

V textu s názvem „Návrhy k založení umělecké školy jako konzultativního centra pro průmysl, živnost a řemesla“ (*Vorschläge zur Gründung einer Lehranstalt als künstlerische Beratungsstelle für Industrie, Gewerbe und Hand-*

¹²⁰ „Společnost chce jen vyvodit závěry z reálných poměrů a prostřednictvím myšlenky industrializace spojit uměleckou práci architektů s ekonomickou sférou podnikatelů. To povede ke šťastnému spojení umění a techniky (...) Myšlenka industrializace výstavby domů se naplní tím, že jednotlivé stavební části se budou v návrzích společnosti opakovat a tím bude umožněna jejich masová výroba. Fabrikální výroba se může rozšířit až na celé části domu.“ (Překlad M.V.), Gropius, Walter: Programm zur Gründung einer allgemeinen Hausbaugesellschaft auf künstlerischer einheitlicher Grundlage. In: Wingler 1968, s. 26–27.

¹²¹ Tamtéž. Srov. Gropius, c.d. In: Fischer 1975, s. 71–74.

werk, 1916) Gropius zdůraznil nutnost estetické produkce jako předpokladu konkurenceschopnosti ve světovém měřítku.

Umění mělo vytvořit přirozené společenství s průmyslem a obchodem. Škola měla být propojená s tovární výrobou a studenti měli vedle studia také pracovat v oboru. Z továren si měli přinášet zadání, která měla být ve školních dílnách dále rozpracována. Předpokládal, že učňové by navrhovali formy výrobků – již zde směřoval k modernímu designu, který se později prosadil u Bauhausu. Použil Ruskinův přírůbek k středověké huti, s kterým se rovněž setkáváme později u Bauhausu: „(...) *könnte eine ähnllich glückliche Arbeitsgemeinschaft wiedererstehen, wie sich vorbildlich die mittelalterlichen „Hütten“ besaßen, in denen sich zahlreiche artverwandte Werkkünstler – Architekten, Bildhauer und Handwerker aller Grade – zusammenfanden (...)*“¹²²

Gropiova iniciativa se však neseťkala s úspěchem. Proti jeho jmenování se postavila vlivná komora řemeslníků, která kritizovala nezáměr o rozvoj a udržení tradičních řemesel. Zemská vláda Gropia nepovolala.¹²³

5.1.4 Politické, sociální a mentální klima v Německu po 1. světové válce (1918–1923)

Před další analýzou Gropiových programů a samotného Bauhausu nelze opomenout některé klíčové dobové souvislosti, které Gropia poznamenaly a vedly k částečné a dočasné proměně jeho pohledu na povahu umělecké tvorby. V Německu došlo po 1. světové válce k zásadnímu politickému zvratu. 1. Padla monarchie Viléma II. a nahradilo ji republikánské zřízení, jehož ústřední politickou silou byla sociální demokracie. 2. Nové uspořádání vykazovalo minimálně prvních pět let do roku 1923 politickou labilitu. Republika nebyla přijata krajní pravíci ani levíci a z obou stran docházelo opakovaně k pokusům o revoluční převraty.¹²⁴ 3. V Rusku ucho-

¹²² „(...) by mohlo znovu vzniknout podobně šťastné pracovní společenství, jak tomu bylo příkladně ve středověkých hutích, ve kterých spolupracovalo množství spřízněných uměleckých mistrů – architektů, sochařů a řemeslníků všech úrovní (...).“ (Překlad M.V.), Gropius, Walter: Programm des Staatlichen Bauhauses in Weimar. In: Preiß – Winkler 1996, s. 124.

¹²³ Gropius, c.d. In: Preiß – Winkler 1996, s. 123–124. Srov. Großherzogliches Staatsministerium, Departement des Inneren. Stellungnahme zu den Vorschlägen von Walter Gropius. In: Preiß – Winkler 1996, s. 124–125.

¹²⁴ Jenom výčet pokusů je výmluvný: 1919 – USPD se pokusila v Mnichově, Brémách a Brunšviku o nastolení republiky, rad a diktatury proletariátu. Od ledna do dubna 1919 se Německo nacházelo ve stavu blízkém občanské válce. 1920 – pokus o monarchistický puč. Generál Kapp obsadil Berlín a donutil vládu k přesunu do Drážďan. Republiku zachránila podpora veřejnosti pro generální stávku, kterou vyhlásila regulérní (drážďanská) vláda.

pili moc Leninovi bolševici. Šíření komunistických myšlenek a opakované pokusy o jejich politické prosazení nestabilitu mladé republiky ještě vyhroutil. 4. Německo se coby „viník za rozpoutání války“ ocitlo ve vysoce nezáviděníhodné zahraničněpolitické konstelaci.¹²⁵

Neméně dramatická byla situace hospodářská a sociální. Nedlouho před koncem války popsal atmosféru německé společnosti publicista Josef Hofmiller: „*Alles ist seelisch erschüttert. Erschüttert ist 1. der Arbeiter, 2. die Bauern, 3. eigentlich hätte ich sagen sollen 1. das Militär, 4. die Frauen, 5. alle Angestellten, 6. alle Beamten, 7. die Presse. (...) die Stimmung im Land ist furchtbar. Wer glaubt denn noch an einen guten Ausgang?*“¹²⁶

Německá společnost byla poznamenána dosud nevídanými ztrátami na životech a s nimi spojeným utrpením. Společným zájmem většiny Němců bylo dosažení míru a zastavení válečných operací za každou cenu. Otřesená byla důvěra k státu jako takovému. V prvních poválečných letech se k všeobecnému zmatku připojily problémy nezaměstnanosti, reorientace průmyslové výroby z válečného hospodářství k standardní výrobě a znovuzачlenění válečných veteránů (8–9 milionů) do všedního života. Obsazením Porúří přišlo Německo o surovinovou základnu. V důsledku vytýčení nových hranic docházelo k početné migraci, která vytvářela nová ekonomická, politická i náboženská pnutí. Příchod ortodoxních haličských Židů podnítl ve společnosti již tak dost rozšířený antisemitismus.

Většina obyvatel trpěla nedostatkem – chyběly oděvy, předměty běžné denní potřeby a byty. Reálné příjmy byly malé, zaznamenány byly případy smrti hladem. Průmyslové podniky, které těžily z válečné výroby, zahájily propouštění. Essenský Krupp propustil 100 000 lidí, desetitisíce Rheinmetall, BMW a další. V lednu 1919 dosáhla nezaměstnanost přes 6,5 milionu osob. Inflation znehodnotila úspory. Stát měl obtíže s vyplácením starobních důchodů, které byly v některých oblastech dočasně zrušeny. Problémem bylo zabezpečení válečných invalidů. Všeobecnou bídu prohloubila epidemie španělské chřipky, na jejíž následky zemřelo v Německu v roce 1918

Vzniklého zmatku však využili komunisté (KPD) a pokusili se o revoluci v Durynsku a Sasku. 1923 – vlivem hospodářské krize a okupace Porúří Francouzi se Hitler pokusil o revoluci zprava. Již o měsíc dříve (říjen) se komunisté, nyní již přímo instruováni Moskvou, znovu pokusili o uchopení moci v Sasku a Durynsku. Kolb, c.d. In: Stern – Winkler 1994, s. 100–125. Srov. Müller 1995, s. 229–247.

¹²⁵ Kolb, c.d. In: Stern – Winkler 1994, s. 100–125. Srov. Müller 1995, s. 229–247.

¹²⁶ „*Vše je psychicky otrženo. Znejistěn je 1. dělník, 2. sedláci, 3. vlastně jsem měl říci 1. armáda, 4. ženy, 5. zaměstnanci, 6. úředníci, 7. tisk (...) atmosféra v zemi je strašná. Věřt ještě vůbec někdo v dobrý konec?*“ (Překlad M.V.), Citováno z Kolb In: Stern – Winkler 1994, s. 104–105.

dvě stě tisíc obyvatel. Ekonomická a sociální situace, zejména dostupnost potravin, míra nezaměstnanosti a inflace, se sice od roku 1920 zklidnila, k zásadnějšímu obratu však došlo až po roce 1923. Úrovně předválečné výroby dosáhla německá ekonomika v roce 1927.¹²⁷

Pro účely této práce je zajímavé – možná prioritně zajímavé – ojedinělé mentální klima poválečného Německa. Část otřesené společnost se uchýlila k nově pojaté religiozitě. Především mezi příslušníky intelektuální elity se rozšířil zájem o mimokřesťanská náboženství a o dříve spíše okrajové součásti křesťanské tradice. Takový trend existoval již před válkou, nikoliv však v míře tak rozsáhlé.

Léta 1918–1924/25 se označují jako „konjunktura mystiků“. Nastala široká receptce středověkého filozofa Jakoba Böhmeho (1575–1624),¹²⁸ z jehož odkazu, vzhledem k jeho široké oblibě na Bauhausu, citují: „*Ač toho nejsem hoden, přijmi mě do své vlasti a dej, ať ve tvé smrti zemřu smrti své. Sraz mne k zemi v mém jáství, jež jsem přijal, a usmrť svou smrtí mé jáství, abych už dál nežil sobě samému, vždýt sám v sobě působím leda hříchy. Sraz k zemi to zlé zvíře plné falešné lsti a vlastní touhy a vysvobod ubohou duši z jejích krutých pout.*“¹²⁹

Všeobecný poválečný chaos, který souvisel s pádem staletých monarchií a nejistou budoucností, vedl k introvertnímu úniku do světa víry a rozličných náboženských nauk. Vznikala utajená religiózní společenství a lóže, které spojoval eklektismus západních a východních duchovních tradic. Atmosféru doby dobře reprezentují theosofisté, antroposofie, mazdaznan, ale třeba i Bretonem autoritářsky vedené hnutí surrealistů a další. Propukla renesance okultismu, mýtů, pohanství, řecké filozofie – zejména Herakleita, Platóna a novoplatoniků, gotiky, Nietzscheho, buddhismu a jógy. Usilovalo se o nalezení jednoty, celosti a harmonie, alternativou byla apokalyptická očekávání. Nikoliv náhodou dosáhla mimořádného úspěchu kniha Oswalda Spenglera „Pád Západu“ (*Der Untergang des Abendlandes*, 1918).

¹²⁷ Henning 2003, s. 200–206, 323–331. Srov. Kolb In: Stern – Winkler 1994, s. 100–125; Haus, Andreas: Bauhaus-geschichtlich. In: Fiedler – Feierabend 1999, s. 14–21; Müller 1995, s. 229–247.

¹²⁸ Jakob Böhme – představitel tzv. křesťanské mystiky. Hans Joachim Störig ho označuje za ojedinělý zjev německé filozofie. Jeho receptce bývá znamením spirituálně zaměřené peridy (romantismus, fin de siecle, 1918–1923, 60. léta). Naléhal na osobní splynutí s Bohem nápadně připomínající buddhistický systém spásy. Byl jedním ze zdrojů německé idealistické filozofie 19. století a existencialismu. Böhmeho odkaz měl u Bauhausu silný ohlas; u J. Ittena, G. Muccheho a zejména L. Schreyera, který vydal výbor z jeho díla. Viz Ulbricht 1999, s. 54–61. Srov. Böhme, Jakob: Cesta ke Kristu, Praha 2003, s. 11–94.

¹²⁹ Böhme 2003, s. 98–99.

Mentální mapu doby vystihl Franz Werfel popisem své generace: „*Eucharistisch und tomistisch – Doch daneben auch marxistisch – Theosophisch, kommunistisch – Gotisch-kleinstadt, Dombau-mystisch – überöstlich taoistisch – Rettung aus der Zeit-Schlamastik, – Suchend in der Negerplastik – Wort- und Barikkaden wälzen, – Gott und Foxtrott verschmelzen, – Dazu kommt (wenn oft auch Last ist) – Das man heute Päderast ist – also lautet spät bis früh – Unser seelisches Menu.*“¹³⁰

Konečným cílem bylo vytvoření „nového člověka“, žijícího v novém světě zbaveném neduhů rané kapitalistické společnosti.¹³¹

5.1.5 Umělecké a ideologické proměny Bauhausu 1919–1925

Plivem války a vyhocené dobové atmosféry se změnila i Gropiova programatika formující právě vznikající Bauhaus. Dokládají to zejména texty z počátečního období Bauhausu „Program státního Bauhausu ve Výmaru“ (*Programm des Staatlichen Bauhauses in Weimar*, 1919), „Řeč k příležitosti prvních školních prací Bauhausu“ (*Rede bei der ersten Ausstellung von Schülerarbeiten des Bauhauses*, 1919) a „Referát z konference uměleckých škol konané 17.–19. listopadu ve Výmaru“ (*Referat auf der Kunstschulkonferenz am 17.–19. November 1921 in Weimar*), přičemž první dva lze považovat za klíčové.

Gropius opustil myšlenku spojení umění s průmyslem a formuloval nové cíle: 1. vytvoření úzkého společenství všech tvůrců a všech druhů tvorby; 2. společnou a rovnoprávnou práci na „katedrále budoucnosti“ (*Gesamtkunstwerk*) a 3. požadavek obecného návratu k řemeslu. Komunitní společenství mělo existovat v úzkých vztazích mezi studenty a mistry nové školy. Gropius požadoval vznik až religiozní pospolitosti přesahující oblast vyučování. Škola však měla komunikovat s veřejností prostřednictvím výstav a jiných doprovodných akcí.

Měla být vytvořena vazba na řemeslné dílny i na průmyslovou výrobu, která však nebyla akcentovaná – stála v pozadí. Slovo průmysl se

¹³⁰ „*Eucharistické a tomistické – přeci k tomu marxistické – teosofické, komunistické – goticko-maloměstské, chrámově-mystické – vevýchodně taoistické – spasení z dobové šlamastiky, – hledající v afrických sochách – slovo a barikády valící – Boha a Foxtrott směřující – k tomu všemu (a je to zátež) – je dnes člověk pederastem – a takto zní od večera do rána – naše duševní menu.*“ (Překlad M.V.), Werfel, Franz: *Spiegelmensch. Magische Trilogie*. München 1920. Citováno z Ulbricht 1999, s. 59.

¹³¹ Ulbricht 1999, s. 54–61. Srov. Colin, Norbert: *Bauhaus philosophisch – Kulturkritik und soziale Utopie*. In: Fiedler – *Feierabend* 1999, s. 14–21; Grohn 1991, s. 12–35.

v celém programu objevuje pouze jedinkrát. Jádrem výuky byla společná práce v řemeslných dílnách. Umění se nahlíželo jen jako kvalitativně vyšší řemeslná forma, Gropius zamítl uměleckou výuku. Umění nemělo být naučitelné, škola měla sloužit řemeslu: *„Das Bauhaus erstrebt die Sammlung alles künstlerischen Schaffens zur Einheit, die Wiedervereinigung aller werkkünstlerischen Disziplinen – Bildhauerei, Malerei, Kunstgewerbe und Handwerk – zu einer neuen Baukunst als deren unablässliche Bestandteile. Das letzte, wenn auch ferne Ziel des Bauhauses ist das Einheitskunstwerk – der große Bau –, in dem es keine Grenze gibt zwischen monumentaler und dekorativer Kunst.“*¹³²

Spříseženstvo tohoto typu mělo být avantgardou společenského vývoje. V pozadí stála revoluční vize zrození nového člověka a nové společnosti, jak k tomu nabádala dobová mentalita. Bauhaus se měl stát místem, kde bude hledaný ideál uskutečněn, a tím ukáže cestu celé společnosti. Nutno podotknout, že nebyl jediným pokusem takového typu. Vznik waldorfských škol je jedním z příkladů.

V Gropiově textu z července 1919 zaznívala nostalgie po předindustriální době, která měla být vzorem pro nadcházející časy: *„Keine großen geistigen Organisationen, sondern kleine geheime in sich abgeschlossene Bünde, Logen, Hütten, Verschwörungen, die ein Geheimnis, einen Glaubenskern hüten und künstlerisch gestalten wollen, werden entstehen, bis sich aus den einzelnen Gruppen wieder eine allgemeine große, tragende geistig-religiöse Idee verdichtet, die in einem großen Gesamtkunstwerk schließlich ihren kristallischen Ausdruck finden muß. Und dieses große Kunstwerk der Gesamtheit, diese Kathedrale der Zukunft, wird dann mit seiner Lichtfülle bis in die kleinsten Dinge des täglichen Lebens hineinstrahlen.“*¹³³ „(...) wir sind, das

¹³² „Bauhaus usiluje o sjednocení veškeré umělecké tvorby, tedy o znovusjednocení všech uměleckořemeslných disciplín – sochařství, malířství, uměleckého průmyslu a řemesel – jakožto neoddělitelných součástí nového stavebního slohu. Konečným byt vzdáleným cílem Bauhausu je velké umělecké dílo – velická stavba –, ve které neexistuje hranice mezi monumentálním a dekorativním uměním.“ (Překlad M.V.), Gropius, c.d. In: Preiß – Winkler 1996, s. 125.

¹³³ „Žádné velké duchovní organizace, namísto toho budou vznikat malé tajné uzavřené spolky, lóže, butě, spříseženství, která budou střežit tajemství a jádro víry a umělecky ji vyjadřovat, dokud se z jednotlivých skupin znovu nezhmotní jedna obecná, velická a nosná duchovně-náboženská myšlenka, která nakonec nalezne svůj křišťálový výraz v obrovském jednotném uměleckém díle (Gesamtkunstwerk). Toto veliké umělecké dílo jednoty, chrám budoucnosti, bude svým mocným světlem pronikat i do nejmenších jednotlivostí každodenního života.“ (Překlad M.V.), Gropius, Walter: Rede bei der ersten Ausstellung von Schülerarbeiten des Bauhauses. In: Preiß – Winkler 1996 s. 128.

*glaube ich fest, die Vorläufer und ersten Werkzeuge eines solchen neuen Weltgedankens.*¹³⁴

Gropius kritizoval rozervanost a subjektivismus studentských prací. Nabádal k většímu smyslu pro kolektiv. Atmosféra doby se promítla i do výběru mistrů, které Gropius do roku 1923 povolal. Jednalo se zejména o umělce z prostředí expresionistické galerie Walden (Johannes Itten, Lot-har Schreyer, Lyonel Feininger) a mnichovského Modrého jezdce (*Der blaue Reiter* – Paul Klee, Wassily Kandinsky). Gropius do značné míry přenechal výběr pedagogů Johannesovi Ittenovi, a tak mistrovskému sboru dominovali spirituálně zaměřeni umělci.

Při porovnání s původním konceptem Gropia zjišťujeme, že se sice uchovala kontinuita v požadavcích na kooperaci jednotlivých druhů umění, smysl pro kolektivní práci, sociální citlivost a komunikaci školy se širokou veřejností, na druhou stranu však došlo k vytěsnění původně prioritní pragmatické provázanosti umění a průmyslu, kterou nahradilo idealistické hledání nových společenských i individuálních vzorců.¹³⁵

Spolu s normalizací sociální a ekonomické situace v Německu po roce 1920 se Gropius pozvolna navracel k původním předválečným postojům. K obratu došlo postupně v rozmezí let 1922–1925 a ilustrují jej zejména texty a přednášky „Nosnost bauhausiánské myšlenky“ (*Die Tragfähigkeit der Bauhaus-Idee*, 1922), „Vysvětlení názorových sporů na Bauhausu“ (*Erklärung wegen Meinungsverschiedenheiten am Bauhaus*, 1922), „Idea a výstavba státního Bauhausu“ (*Idee und Aufbau des staatlichen Bauhauses*, 1923) a „Zásady produkce Bauhausu“ (*Grundsätze der Bauhausproduktion*, 1925). Poslední dva dokumenty jsou nejpodstatnější a nejpodrobnější texty, které kdy Gropius o Bauhausu napsal. První z nich podává shrnutí pracovních výsledků instituce za období 1919–1923 a byl napsán při příležitosti velké výstavy Bauhausu v roce 1923. Druhý byl základním programovým dokumentem nového funkcionalistického Bauhausu v Desavě, kam se Bauhaus přesunul v roce 1926.

¹³⁴ „(...) *my jsme, o tom jsem pevně přesvědčen, avantgardou a prvními nástroji této nové světové myšlenky.*“ (Překlad M.V.), Gropius, Walter: Rede bei der ersten Ausstellung von Schülerarbeiten des Bauhauses. In: Preiß – Winkler 1996, s. 128.

¹³⁵ Gropius, Walter: Programm des Staatlichen Bauhauses in Weimar. Rede bei der ersten Ausstellung von Schülerarbeiten des Bauhauses, Referat auf der Kunstschulkonferenz am 17.–19. November 1921 in Weimar. In: Preiß – Winkler 1996, s. 125–130. Srov. Wick c.d., Ulbricht c.d., Thesis 4/5 (1999), s. 45–51, 54–61; Siebenbrodt, c.d. In: Siebenbrodt 2000, s. 8–10; Haus, c.d., Colin, c.d., Wilhelm, Karin: Die drei Direktoren am Bauhaus. In: Fiedler – Feierabend 1999, s. 14–18, 22–25, 180–187; Grohn 1991, s. 16–18.

Od roku 1922 sílilo na Bauhausu pnutí mezi dvěma pojetími jeho dalšího směřování. Na jedné straně stál Walter Gropius, který chtěl obnovit pouto mezi produkcí studentů a průmyslovou výrobou, na straně druhé dominantní postava „spirituální sekce“ Johannes Itten požadující individuální řemeslnou práci, výrobu nesériových produktů a rozvoj duchovního zázemí školy. Gropius tvrdil, že absolventi školy musejí být schopni uplatnit se v praxi, a poukázal na tři cíle, které byly dle jeho názoru důvodem založení Bauhausu: 1. překonání akademického „umění pro umění“; 2. návrat tvůrčích talentů k službě společnosti a 3. obnovení kolektivní práce. Vyjádřil přesvědčení, že Itten chce zavléci Bauhaus do izolace, označil jej za romantika a nakonec jej vyzval, aby, pokud své postoje nezmění, Bauhaus opustil: „*Manche Bauhäusler huldigen einer mißverstandenen Rousseauschen „Rückkehr zur Natur“. (...) Es wäre Konsequent, wenn einer, der diese Welt ablehnt, sich ehrlich auf eine Insel zurückzieht.*“¹³⁶

Itten setrval u Bauhausu ještě přibližně rok. Posléze opravdu vyslyšel Gropiovu výzvu a na jaře 1923 se s několika příznivci z řad studentů odebral do švýcarského Herrlibergu, kde se věnoval mazdaznanu (viz kapitola 5.1.10). Jeho odchodem se otevřel prostor k dokončení obratu a přechodu Bauhausu k spolupráci s průmyslem, která definitivně nastala po přesunu do Desavy v roce 1926.

Ve stati *Idee und Aufbau des staatlichen Bauhauses* (1923) ještě dozníval duch prvního období. Dobře je zde viditelná stále aktuální touha po novém uspořádání společnosti: „*Die Idee der heutigen Welt ist schon erkennbar, unklar und verworren ist noch ihre Gestalt. Das alte dualistische Weltbild, das Ich – im Gegensatz zum All – ist im Verblassen, die Gedanken an eine neue Welteinheit die den absoluten Ausgleich aller gegensätzlichen Spannungen in sich birgt, taucht an seiner Statt auf.*“¹³⁷

Gropius v tomto textu dále ostře zkritizoval umělecké akademie, které měly být hlavním viníkem odtržení umění od řemesla a průmyslu a zodpovědné za vznik vrstvy umělců-proletářů neschopných zapojit se do hos-

¹³⁶ „Někteří Bauhausiáni holdují nesprávně pochopenému rousseauovskému „návratu k přírodě“ (...). Bylo by konsekvntní, aby ten, kdo tento svět odmítá, se poctivě stáhl na nějaký ostrov.“ (Překlad M.V.), Gropius, Walter: Erklärung wegen Meinungsverschiedenheiten am Bauhaus. In: Preiß – Winkler 1996, s. 132.

¹³⁷ „Myšlenka dnešního světa je již rozpoznatelná, nejasná a zmatená je zatím její podoba. Starý dualistický obraz světa, Já – v protikladu k Oni – vybasíná a myšlenka světové jednoty, která v sobě obsahuje úplné vyrovnání všech protikladů, se vynořuje na její místo.“ (Překlad M.V.), Gropius, Walter: Programm des Staatlichen Bauhauses in Weimar. In: Preiß – Winkler 1996, s. 133.

podářského života a sloužit společnosti. Kritika mířila zejména proti tzv. umění pro umění a proti akademickému dělení umění na vyšší a nižší. Do protikladu postavil Bauhaus, jehož úkolem mělo být spojení umění a řemesla a výchova tvůrčích talentů připravených na praktický život. Základem výuky měla být řemeslná práce v dílně. Staronově ovšem požadoval fúzi umění, řemesla a průmyslu: „*Eine bewußte Rückkehr zum alten Handwerk wäre daher ein atavistischer Irrtum.*“¹³⁸ Navrátila se teze, že řemeslo má být především vývojovým zázemím průmyslu a má s ním úzce kooperovat.¹³⁹

V podobném, ale nově akcentovaném duchu mluví text „Zásady produkce Bauhausu“ z roku 1925. Hned na úvod Gropius jasně určil, jakým směrem se Bauhaus bude dále vyvíjet: „*In der Überzeugung, daß Haus und Wohngerät untereinander in sinnvoller Beziehung stehen müssen, sucht das Bauhaus durch systematische Versuchsarbeit in Theorie und Praxis – auf formalem, technischem und wirtschaftlichem Gebiete – die Gestalt jedes Gegenstandes aus seinen natürlichen Funktionen und Bedingtheiten heraus zu finden.*“¹⁴⁰

Bauhaus se tak zaměřil na tři oblasti: návrhářskou práci (design), vybavení moderního bytu a výzkum funkce jednotlivých produktů. Také byly stanoveny formální směrnice výroby, které později byly (do jisté míry nesprávně) označovány za „Bauhaus-Styl“.¹⁴¹ „*Organische Gestaltung der Dinge aus ihrem eigenen gegenwartsgebundenen Gesetz heraus, ohne romantische Beschöni-*

¹³⁸ „*Vědomý návrat k tradičnímu řemeslu by byl atavistický omyl.*“ (Překlad M.V.), Gropius, Walter: Programm des Staatlichen Bauhauses in Weimar. In: Preis – Winkler 1996, s. 127.

¹³⁹ Gropius, Walter: Die Tragfähigkeit der Bauhaus-Idee. In: Wingler 1968, s. 62–63 a Gropius, Walter: Erklärung wegen Meinungsverschiedenheiten am Bauhaus. In: Preis – Winkler 1996 s. 131–132, 133–139. Srov. Wick, c.d., Ulbricht, c.d., Thesis 4/5 (1999), s. 45–51, 54–61; Siebenbrodt, c.d. In: Siebenbrodt 2000, s. 8–19; Grohn 1991, s. 16–18; Haus, c.d., Colin, c.d., Wilhelm, c.d. In: Fiedler – Feierabend 1999, s. 14–18, 22–25, 180–187.

¹⁴⁰ „*Na základě přesvědčení, že dům a jeho vybavení spolu musí smysluplně korelovat, Bauhaus usiluje systematickou teoretickou i praktickou návrhářskou prací – na formální, technické a ekonomické úrovni – objevit podobu každého předmětu v jeho přirozených funkcích a podmínkách.*“ (Překlad M.V.), Gropius, Walter: Grundsätze der Bauhausproduktion. In: Preis – Winkler 1996, s. 149–150.

¹⁴¹ Gropius se nálepce „Bauhaus-styl“ bránil a nepřijal ji. Obával se, že by se tím Bauhaus dostal na úroveň akademického schématismu, proti kterému bojoval. „*Ein „Bauhaus-Stil“ wäre Rückfall in unschöpferischen, stagnierenden Akademismus gewesen, zu dessen Bekämpfung das Bauhaus einst von mir ins Leben gerufen wurde.*“ (Překlad M.V.: „*Bauhaus-styl*“ by spadl zpět k netvůrčímu stagnujícímu akademismu, proti kterému jsem bojoval založením Bauhausu.“), Viz: Gropius, Walter: Meine Konzeption des Bauhaus-Gedankens. In: Herzogenrath 1968, s. 14.

*gung und Verspieltheiten. Beschränkung auf typische, jedem verständliche Grundformen und -farben.*¹⁴²

Práce probíhala ve znamení funkcionalismu. Otázky funkce a ekonomičnosti se staly alfou a omegou výroby, výzkumu i teoretických úvah. Koncepte školy směřovala ke vzniku výzkumné a návrhářské laboratoře pro sériovou průmyslovou výrobu. Byť řemeslná práce zůstala jádrem výuky, studenti byli posíláni do továren za účelem porozumění tovární výrobě, jejím technologiím a strojům samotným. Továrneští mistři na oplátku navštěvovali Bauhaus, čímž Gropius dosáhl stavu, který navrhoval již v roce 1916:

*„Das Handwerk der Vergangenheit hat sich verändert, das zukünftige Handwerk wird in einer neuen Werkeinheit aufgehen, in der Träger der Versuchsarbeit für die industrielle Produktion sein wird. Spekulative Versuche in Laboratoriumswerkstätten werden für die produktive Durchführungsarbeit der Fabriken Modelle – Typen – schaffen. Die in Bauhauswerkstätten durchgearbeiteten Modelle werden in fremden Betrieben vielfältigt, mit denen die Werkstätten in Arbeitsverbindung stehen.*¹⁴³

Gropius i v nové fázi zdůraznil sociální rozměr. Vybavení domácností dle bauhausiánských návrhů mělo být levné a dostupné širokým vrstvám. Znovu akcentoval význam kolektivní práce. Takto pojatá návrhářská škola měla především zajistit estetickou kvalitu velkovýroby. Rokem 1925 se tak Gropius plně navrátil ke svým ideovým kořenům sahajícím k působení předválečného

¹⁴² „Organické vytváření věci na základě jejího vlastního zákona svázaného se současností, bez romantického zkerášení a bravosti. Omezení na typické, všem srozumitelné základní formy a barvy.“ (Překlad M.V.), Gropius, c.d. In: Preiß – Winkler 1996, s. 150.

¹⁴³ „Řemeslo minulosti se změnilo, řemeslo budoucnosti se stane součástí nové jednotné práce, stane se nositelem návrhářství pro průmyslovou výrobu. Spekulativní pokusy v laboratorních dílnách budou vytvářet modely a typy pro jejich tovární realizaci. Modely rozpracované v dílnách Bauhausu budou zmnoženy v cizích továrnách, s kterými dílny budou spolupracovat. (Překlad M.V.), Gropius, c.d. In: Preiß – Winkler 1996, s. 150–151. Srovnej s ohlednutím na Gropia a jeho vyjádření ohledně ústředního cíle Bauhausu z roku 1964: „Hauptziel war die Schaffung von Entwürfen für Standardartikel des täglichen Gebrauchs. Die Werkstätten waren in der Hauptsache Laboratorien, in denen Modelle für derartige Erzeugnisse sorgfältig entwickelt und laufend verbessert wurden. Wenn diese Modelle auch handgefertigt waren, so mußten die Entwerfer doch mit den Produktionsmethoden auf industrieller Basis vertraut sein, und deshalb schickte das Bauhaus seine besten Studenten während der Ausbildung für eine bestimmte Zeit zur praktischen Arbeit in die Fabriken.“ (Překlad M.V.: „Hlavním cílem bylo vytváření návrhů standardních předmětů denní potřeby. Dílny byly v podstatě laboratořemi, kde byly modely těchto předmětů pečlivě vyvíjeny a neustále zlepšovány. Přestože modely byly vyhotovovány ručně, návrháři museli důvěrně znát výrobní postupy na industriální bázi, a proto poslal Bauhaus své nejlepší studenty v průběhu studia na určitou dobu do továrny, aby poznali praktickou práci.“), Gropius, W., Meine Konzeption des Bauhaus-Gedankens. In: Herzogenrath 1968, s. 16.

Werkbundu, z jehož tradice funkcionalistický Bauhaus čerpal. S odchodem z Výmaru se Bauhaus vymanil z mysticismu a sociálních utopií. Nový program byl odpolitizovaný a neideologický. I přes dílčí programové, stylové i ideologické odchylky takovým setrval až do svého zrušení v roce 1933. Proměna Bauhausu souvisela zejména s politickou a sociální stabilizací Výmarské republiky a se změnou celkového mentálního klimatu v Německu.¹⁴⁴

5.1.6 Johannes Itten – přiblížení osobnosti

Johannes Itten (1888–1967) založil a vypracoval koncepci Vorkursu, který byl od října 1920 povinný pro všechny studenty a představoval jádro bauhausiánské pedagogiky až do zániku školy. Současně vedl až do doby krátce před svým odchodem z Bauhausu na jaře 1923 několik dílen (kov, nástěnná malba, sklomalba). Vybíral nové mistry, které posléze Gropius na jeho podnět povolal (např. Paul Klee, Oskar Schlemmer, Georg Muche, Gertruda Grunowová). Ranému Bauhausu do značné míry vtiskl svoji tvář.

Rainer Wick (1994) zhodnotil jeho vliv a pozici následovně: „*Itten war in der Gründungsphase des Bauhauses neben Gropius zweifellos die herausragende, dominierende Persönlichkeit. Die Tatsache, daß er nicht nur den Vorkurs leitete, sondern als Formmeister auch mehreren Werkstätten gleichzeitig vorstand, verlieh ihm zeitweise eine Machtfühle, die ihn zum informellen, heimlichen Direktor des Bauhauses avancieren ließ (...)*.“¹⁴⁵

Jeho dominanci v počátečním období potvrzují také pamětníci jako Schlemmer¹⁴⁶ a další autoři Siebenbrodt (2000), Droste (1994) či Schmitz (1999).¹⁴⁷

¹⁴⁴ Gropius, c.d. In: Preiß – Winkler 1996 s. 149–151; Gropius, c.d. In: Herzogenrath 1968, s. 14–17. Srov. Wick, c.d., Thesis 4/5 (1999), s. 45–51, Siebenbrodt, c.d. In: Siebenbrodt 2000, s. 8–13; Grohn 1991, s. 20–23; Wilhelm, c.d. In: Fiedler – Feierabend 1999, s. 180–187.

¹⁴⁵ „*Itten byl v počáteční fázi Bauhausu vedle Gropia bezpochyby vyčnívající a dominantní osobností. Skutečnost, že nevedl jenom Vorkurs, ale byl současně mistrem vícero dílen, mu propůjčovala po určitou dobu moc, která jej činila neformálním skrytým ředitelem Bauhausu (...)*.“ (Překlad M. V.), Wick 1994, s. 95.

¹⁴⁶ Oskar Schlemmer byl jeden z klíčových mistrů Bauhausu a spolužák Ittena za studií u Adolfa Hölzela. Vyjadřoval se ve smyslu, že Itten ovládl Gropia, který pouze realizuje jeho požadavky. Viz Schlemmer, Oskar: Brief Oskar Schlemmer an Otto Meyer-Amden, Weimar, 23. Juni 1921. In: Bothe 1994, s. 458 (dok. č. 34).

¹⁴⁷ Wick 1994, s. 95–96. Srov. Droste, Magdalena: Ittens Vorlehre und die Unterrichtsstruktur am frühen Bauhaus, Schlemmer, c.d. In: Bothe 1994, s. 169–172, 458; Itten 1975, s. 8; Schmitz, Norbert M.: Mazdaznan am Bauhaus – der Künstler als Heilsbringer. In: Fiedler – Feierabend 1999, s. 121.

Johannes Itten pocházel ze Švýcarska. K povolání vychovatele a učitele směřoval již od mládí. V letech 1904–1908 absolvoval bernský seminář pro učitele. Později si kvalifikaci doplnil a rozšířil (předměty chemie, fyzika, matematika) a krátce vyučoval na obecné škole.¹⁴⁸ Nicméně tíhl i k umělecké tvorbě a pod vlivem některých moderních výtvarných směrů (např. skupiny Der blaue Reiter a kubismu) se rozhodl pro dráhu malíře. Základními impulsy mu byly krátké studium u profesora Gilliarda v Ženevě (1912) a zejména pak tříletý pobyt ve Stuttgartu u profesora Adolfa Hölzela (1913–1916), z jehož výukových metod a přístupů čerpal později Bauhaus. Již ve Stuttgartu Itten získal první žáky.

V roce 1916 přesídlil do Vídně, kde založil vlastní uměleckou školu.¹⁴⁹ Ta dosáhla jistého uznání a ohlasu a Ittenovi umožnila průnik do elitních vídeňských umělecko-intelektuálních kruhů (např. vazba na Adolfa Loose, Arnolda Schönberga či Almu Mahlerovou).¹⁵⁰ Posledně jmenovaná – manželka Gropia – Ittena svému muži doporučila k povolání na Bauhaus, k čemuž opravdu došlo na jaře roku 1919.¹⁵¹ Itten v rámci Bauhausu působil čtyři roky.

Do této doby lze datovat také prohloubení jeho vazby na religiózní nauku mazdaznan a intenzivní spirituální zájmy, které byly jednou z příčin jeho střetu s Gropiem a odchodu z Bauhausu. V klášteře tohoto společenství v švýcarském Herrlibergu pak setrval delší období, uvádějí se tři roky od roku 1923 do roku 1926. Posléze Itten otevřel vlastní uměleckou školu „*Itten-Schule*“ v Berlíně (1926–1934). Později řídil textilně-designovou školu v německém Krefeldu (1932–1938). S vypuknutím 2. světové války se

¹⁴⁸ Itten již zde používal neobvyklé metody. Připomíná se historka o tom, jak vysvětloval kontrolujícímu inspektorovi, proč neškrtá žákům gramatické chyby v sešitech. Itten to vnímal jako zásah do tvorby a způsobu vyjadřování dětí. Chyby přepisoval na tabuli a ústně je rozebíral. Viz Itten 1975, s. 5.

¹⁴⁹ Na tomto místě spekuluje literatura nad tím, že Itten čerpal z metod uměleckého pedagoga Franze Cizka, který ve své vídeňské škole používal podobné metody jako později Itten u Bauhasu a získal s nimi světový ohlas. Tezi ovlivnění Ittena Cizkem šířil zejména Otto Stelzer. Ve své práci ji však vyvrátil Rainer Wick, který prokázal, že Itten a Cizek se prakticky neznali a vzájemné ovlivňování bylo mizivé. Viz Stelzer, Otto: *Der Vorkurs in Weimar und Dessau*. In: Herzogenrath 1968, s. 35. Srov. Wick 1994, s. 99–101; Siebenbrodt 2000, s. 75.

¹⁵⁰ Itten se prosadil nejen jako pedagog, ale i jako malíř. Již v roce 1916 vystavila jeho abstraktní malby galerie Walden v Berlíně. Viz Wick 1994, s. 102.

¹⁵¹ Itten popisuje následujícím způsobem Gropiovu návštěvu a zhodnocení jeho vídeňské školy: „*Ihre Bilder und Schülerarbeiten verstehe ich nicht, wenn Sie aber Lust haben, nach Weimar zu kommen, würde ich mich freuen.*“ (Překlad M.V.: „*Vaším obrazům a školním pracem nerozumím, ale pokud máte chuť přijet do Výmaru, budu potěšen.*“) Odlišný přístup k tvorbě byl patrný již od prvního setkání. Viz Itten, Johannes: *Der Vorkurs* (1962). In: Rotzler 1978, s. 271.

stáhl do rodného Švýcarska, kde po ukončení bojů současně vedl několik škol v Curychu a tamní muzeum. Za své heslo užíval citaci z L'aoce: „*Das Stoffliche birgt Nutzbarkeit. Das Unstoffliche birgt Wesenheit.*“¹⁵²

5.1.7 Pedagogická teorie

Johannes Itten vylíčil svůj pedagogický systém zejména v knize z roku 1963 *Gestaltungs- und Formlehre. Mein Vorkurs am Bauhaus und später* (Výuka tvorby a formy. Můj přípravný kurz Bauhausu a později) a v mnohých přednáškách, které souhrně vydal Willy Rotzler pod názvem *Johannes Itten. Werke und Schriften* (1975). Ittenovým lidským i pedagogickým ideálem byla tělesně-duševní harmonie čerpající z přirozeného jádra jedince. Vzorem mu bylo dítě. Často se odvolával na srovnatelná vyjádření J. W. Goetha. V dětství měla být souhra veškerých vnitřních i vnějších složek nenarušená. „*Das schöpferische Kind schafft automatisch aus unbewusster Ganzheit heraus.*“¹⁵³ „*Vor fast fünfzig Jahren haben Pädagogen entdeckt, daß Kinder in einer überraschend großartigen, ja oft genialen Weise schöpferisch zu gestalten vermögen.*“¹⁵⁴

vlivem neadekvátní výchovy, chybných pedagogických zásahů ve školních institucích nebo i vlivem pubertálního období se měla původní celost vytráčet. Hlavním cílem Ittenovy pedagogiky bylo ochránit počáteční neporušenost a nechat ji, aby se sama ze svých zdrojů rozvinula, případně obnovit ztracenou jednotu. Tyto snahy byly alfou a omegou jeho výchovné působnosti. Úkol pedagoga přirovnával k úloze pěstitele, který napomáhá rozkvětu rostliny: „*Der kluge Gärtner bemisst sorgfältig seine pflégliche Hilfe. Er weiß, daß seine Hilfe gering ist, die Kraft und Macht der Natur aber riesengroß.*“¹⁵⁵

Častěji mělo docházet k druhému případu – ke ztrátě počáteční celosti. Pro návrat k původnímu jádru, které také označuje za božské či za Ducha,

¹⁵² „*Hmotné v sobě skrývá užitečnost. Nehmotné podstatu.*“ (Překlad M.V.), Itten 1975, s. 13. Srov. Wick 1994, s. 95–102; Itten 1975, s. 5–13; Wick, Rainer: Zwischen Rationalität und Spiritualität – Johannes Ittens Vorkurs am Bauhaus, Busch, Ludger: Das Bauhaus und Mazdaznan. In: Bothe 1994, s. 125–138, 83–85; Schmitz, Norbert M.: Johannes Itten. In: Fiedler – Feierabend 1999, s. 232–240.

¹⁵³ „*Tvořivé dítě tvoří automaticky z nevědomé jednoty.*“ (Překlad M.V.), Itten, Johannes: Schöpferischer Automatismus (1958). In: Rotzler 1978, s. 266.

¹⁵⁴ „*Skoro před padesáti lety pedagogové objevili, že děti jsou schopny v překvapivě velkolepém, často dokonce geniálním stylu tvůrčí činnosti.*“ (Překlad M.V.), Itten, Johannes: Grundlagen der Kunsterziehung (1950). In: Rotzler 1978, s. 252.

¹⁵⁵ „*Chytrý zabraďník dobře zvažuje svou pomocnou péči. Ví, že jeho pomoc je malá, síla a moc přírody oproti tomu obrovská.*“ (Překlad M.V.), Itten, Johannes: Zur Ausstellung „Aus meinem Unterricht“ (1939). In: Rotzler 1978, s. 243.

vypracoval nauku, platnou však i pro situaci první – měla tedy vést jak k obnovení původní celosti, tak k jejímu udržení. Obecně předpokládal, že vychovatel může žáka pouze nasměrovat a že veškeré vývojové dispozice leží v nitru každého člověka, které je druhým nepřístupné: „*Das Wachstum der Schüler geschieht von allein, aus natürlicher, inwendiger Kraft.*“¹⁵⁶

Itten obecně rozlišoval tři typy charakterů: 1. impresivně-materiální, který měl být vedený smysly a v rámci umělecké tvorby měl mít tendenci k detailnímu, realisticky zobrazovanému vnímání; 2. intelektuálně-konstruktivní, směřující k jádru vnímaného, na jehož základě se měl pokoušet o přesné matematicko-geometrické uspořádání celku a 3. spirituálně-expressivní typ, který se měl nechat unášet pocitem a intuicí a do tvorby promítat sám sebe. Nadaný pedagog měl znát svůj vlastní typ a měl mít schopnost rozpoznat typologii žáků. Vhodnými úlohami měl rozvíjet dominantní zaměření svěřenců.

Nemělo však dojít k „diktatuře“ ústřední složky. Každý člověk je dle Ittena jistým průnikem všech tří charakterových typů. Převládající složka měla mít funkci orientační báze, která nesměla být opuštěna. K dosažení harmonie však bylo třeba rozvíjet i složky zbývající. Učitel neměl prosazovat své vlastní osobní zaměření. Úlohy a zadání se měly pravidelně střídát. Každá osobnost měla být rozvíjena – a to Itten opakovaně zdůrazňoval – tělesně, smyslově, pocitově i intelektuálně. Pouze při takto komplexním postupu nemělo dojít k zahalení původní osobnosti nebo měla být v případě pozbytí oživena, aby po čase znovu procitla: „*Von Anfang an war ich der Meinung, daß der ganze Mensch als körperliches, seelisches und intellektuelles Wesen in allen seinen Anlagen und Fähigkeiten bei einer guten Erziehung gefördert werden müsse...*“¹⁵⁷

Klíčovým pojmem celkového postupu byla koncentrace. Jakékoliv cvičení či úloha, do které se žák nepohroužil a neprováděl ji koncentrovaně, neměla mít smysl a měla být škodlivá. Itten se ostře stavěl proti jakékoliv kritice výstupů vzešlých ze soustředěné práce – preferoval pochvalu. Tento přístup mu byl zřejmě opravdu vlastní, jak dokresluje zmíněná příhoda z obecné školy. Ittenova pedagogika rozvíjela a rozšiřovala osobnost. Kritizoval výcho-

¹⁵⁶ „*Růst žáka se děje sám od sebe, z přirozené vnitřní síly.*“ (Překlad M.V.), Itten, Johannes: Grundlagen der Kunstziehung (1950). In: Rotzler 1978, s. 254.

¹⁵⁷ „*Od počátku jsem byl toho názoru, že v dobré výchově musí být podporován celý člověk jako tělesná, duševní a intelektuální bytost ve všech jeho vlohách a schopnostech.*“ (Překlad M.V.), Itten, Johannes: Die Erziehung zum schöpferischen Menschen. 1965. In: Rotzler 1978, s. 284.

vu k uniformitě. Opakoval, že jeho cílem je vychovávat diferenciované individuality postupující vlastní a jim předurčenou cestou. Byl fatalista.¹⁵⁸

Státní školství vinil z prázdného memorování odborných znalostí a z dominance intelektuální složky na úkor komplexního rozvoje osobnosti. Takový přístup měl mít likvidační dopady nejen na talentované tvůrčí jedince, ale i na kulturu celé společnosti. Měl zato, že každý žák se vyvíjí vlastním tempem, které by nemělo být ovlivňované. Konstatoval, že v okamžiku, kdy žák objeví vlastní přirozené směřování, měl by se od učitele odpoutat a pokračovat samostatně.

Byť je možné, že Ittenova koncepce byla ovlivněna některými z tehdy působících reformních pedagogů, přímo se odvolával pouze na dva jejich předchůdce – J. H. Pestalozziho a Platóna. Později u Bauhausu podnítil recepci J. J. Rousseaua. Wick (1994), ale i Siebenbrodt (2000), Droste (1994) či Stelzer (1968) však zahrnují Ittena přímo do proudu reformního školství. Jmenovitě se opakuje souvislost s pedagogikou Marie Montessoriové, Rudolfa Steinera, ale i Georga Kerchensteinera, Johna Deweyho, tradicí Werkbundu a hnutím umělecké výchovy. Rainer Wick shrnul Ittenův pedagogický systém jako pokračování liberální tradice reformního pedagogického hnutí blízké Rousseauovi, Pestalozzimu, Fröbelovi a Montessoriové, usilující o harmonické rozvinutí všech dispozic dítěte.¹⁵⁹

K teoretickému podkladu Ittenovy výuky je třeba dodat, že se aktivně zabýval mysticismem, což se intenzivně projevovalo zejména v letech strávených na Bauhausu. Věřil v existenci božského ducha v centru lidské bytosti. Úkolem člověka mělo být odstranění falešných nánosů a splynutí se spirituální podstatou. Z uvolněného působení božských sil pak měla pramenit čistá (umělecká) tvorba, o což v rámci Bauhausu usiloval a¹⁶⁰ tímto směrem také vedl studenty.

¹⁵⁸ Napsal: „*In jedem Menschen ist das ihm gemäße Lebensziel eingeboren.*“ (Překlad M.V.: „*Každému člověku je vrozen jemu odpovídající životní cíl.*“). Viz: Itten, Johannes: *Zwölf Thesen zu meinem Unterricht* (1938). In: Rotzler 1978, s. 242.

¹⁵⁹ Itten, citované statě. In: Rotzler 1978, s. 220–285; Itten 1975, s. 5–133. Srov. Wick 1994, s. 100–105, 119–122; Wick a Droste In: Bothe 1994, s. 158–163 a 169–172; Reissinger, Elisabeth – Reuter, Brigitte – Siebenbrodt, Michael: *Ideen, Projekte, Realisierungen*. In: Siebenbrodt 2000, s. 75–102; Stelzer, c.d. In: Herzogenrath 1968, s. 36–37.

¹⁶⁰ Itten však nebyl jediným, kdo se v rámci Bauhausu zabýval mysticismem. Týkalo se to také mistrů G. Muchea, L. Schreyera, G. Grunowové, částečně P. Kleea, O. Schlemmera a W. Kandinského. V jisté době se jednalo o skoro celý učitelský sbor. Viz např. Ulbricht, c.d., *Thesis 4/5* (1999), s. 57–58. Srov. Grohn 1991, s. 20–23; Colin, c.d., Schmitz, c.d. In: Fiedler – Feierabend 1999, s. 23 a 121.

O náboženském zázemí své výuky se ve svých ex post psaných textech nevyjadřoval. Odpovídající myšlenky jsou však k dohledání v jeho vyjádřeních z doby ve Vídni, ale i z doby Bauhausu: „*Die Seele ist der subtile Wagen, der den Geist von der irdischen Materie zu den göttlichen Sphären trägt.*“, nebo: „*Der Mensch der Reflex Makrokosmos. (...) Das höchste Ziel des Menschen ist dies: Harmonie /Ausgleich/ in sich und um sich. (Gleichgewicht).*“¹⁶¹

Později dané téma neopustil, vyjadřoval se však již méně čitelně: „*Jeder Unterricht ist unwiederholbar in den wertvollsten Momenten, wenn es gelingt, in diesem oder jenem Schüler die innerste Zelle zu treffen und ein geistiges Licht anzuzünden.*“¹⁶²

5.1.8 Pedagogická praxe

Ittenův Vorkurs v mnohém vycházel ze systému vytvořeným Adolfem Hölzelem na stuttgartské akademii, kterou Itten absolvoval. Klíčovým výukovým momentem byla práce s protiklady a kontrasty. Itten předpokládal, že vjemy rozlišujeme jen díky existenci protikladů, a proto rozvíjel citlivost pro jednotlivé polarity. Dále rozvíjel pohybové a rytmické dispozice a cvičil smysl pro formu.

Na počátku prvního, poválečným zmatkem poznamenaného, semestru v roce 1919 formuloval cíle Vorkursu: „*Ich schlug Walter Gropius vor, alle, die ein künstlerisches Interesse zeigten, für ein Semester provisorisch aufzunehmen. Dieses provisorische Semester nannten wir Vorkurs. (...) Ich übernahm die Leitung, und es stellten sich mir drei Aufgaben: Die schöpferische Begabung der Studierenden festzustellen, die Berufswahl der Schüler erleichtern zu helfen und für den zukünftigen künstlerischen Beruf die elementaren Gestaltungsmitel zu lehren.*“¹⁶³

¹⁶¹ „*Duše je drobný vůz, který vede ducha ze zemského materiálu k božským sféram.*“, nebo: „*Člověk je reflexí makrokosmu (...) Nejvyšším cílem člověka je toto: harmonie /vyrovnání/ v sobě a s okolím. (Rovnováha).*“ (Překlad M.V.), Itten, Johannes: undatiertes Manuskript. In: Bothe 1994, s. 446–447 (dok. č. 4); Schmitz, c.d. In: Fiedler – Feierabend 1999, s. 241.

¹⁶² „*Každé vyučování je neopakovatelné v těch nejcenějších momentech, kdy se podaří v tom či onom žákovi oslovit tu nejniternější buňku a zažehnout duchovní světlo.*“ (Překlad M.V.), Itten, c.d. In: Rotzler 1978, s. 5. Lit. k odstavci: Itten 1975, s. 5–13; Itten: Schöpferischer Automatismus (1958), Mazdaznan (1926), Der Vorkurs (1962), Die Erziehung zum schöpferischen Menschen (1965) In: Rotzler 1978, s. 228–229, 266, 271–275, 281–285. Srov. Schmitz, c.d. In: Fiedler – Feierabend 1999, s. 232–241; Wick 1994, s. 122; Wick, c.d. In: Bothe 1994, s. 162–163; Citroen, Paul: Mazdaznan am Bauhaus (1964). In: Whitford 1993, s. 62–68.

¹⁶³ „*Navrhl jsem Walteru Gropiovi, všechny ty, kteří prokáží umělecký zájem, provizorně přijmout na jeden semestr. Provizorní semestr jsme pojmenovali Vorkurs (...). Převzal jsem jeho vedení*

Později však v rámci Vorkusu převládá spiritismus a promítl se i do svérázného způsobu, jakým Itten přijímal žáky, i do terminologie, která připomínala řádové prostředí.¹⁶⁴ I tehdy však samotné náplni dominovala původní snaha o komplexní rozvoj tvůrčích schopností a o nalezení vhodných materiálů k pozdější samostatné tvůrčí práci.¹⁶⁵

Vorkurs začínal gymnastickými cviky, které měly oživit a uvolnit tělo. Následovala harmonizační, dechová a relaxační cvičení k dosažení potřebné koncentrace: „*Das zweite Vorgehen ist, den Körper stehend, sitzend oder liegend völlig still zu halten und durch gedankliche Konzentration Teil für Teil zur Entspannung zu bringen.*“¹⁶⁶ Hlavní pozornost se věnovala dosažení pravidelného a hlubokého dýchání. Itten předpokládal, že pokud není tělo, v případě malířů zejména paže, dokonale uvolněné, nemá šanci zprostředkovat tvorbu čerpající z nitra osobnosti. Ruka a srdce měly vytvářet jednotu.¹⁶⁷

Po rozcvičce následovala krátká cvičení formy, která oživovala i smysl pro pohyb a rytmus. Studenti si procvičovali kreslení pravou i levou rukou sou-

a postavil jsem si před sebe tři úkoly: rozpoznat tvůrčí nadání studentů, ulehčit jim volbu povolání a naučit je základní tvůrčí prostředky pro jejich budoucí umělecké povolání.“ (Překlad M.V.), Itten, c.d. In: Rotzler 1978, s. 272.

¹⁶⁴ Absolvent Vorkursu vzpomínal na přijímací „pohovor“: „*Ich erinnere mich noch meiner Unruhe, als ich in einen Raum geführt wurde, weiß und völlig leer, mit Ausnahme eines großen, schwarzen, hölzernen Kreuzes an der Wand. Auf einer schlichten eisernen Bettstelle saß ein bagerer junger Mann in Mönchskleidung. Seine Wangen waren eingefallen, seine Augen brannten febrig, er war einer von Ittens vertrautesten Schülern. (...) Er hatte keine meiner Zeichnungen gesehen und kaum ein Wort von mir gehört, aber ich habe die Prüfung bestanden und war angenommen.*“ „*Der Meister verläßt sich völlig auf sein intuitives Urteil*“, *erklärte mein Begleiter (...)*“ (Překlad M.V.: „*Vzpomínám si na neklid, když jsem byl předveden do místnosti, bílé a zcela prázdné, s výjimkou velkého, černého, dřevěného kříže na zdi. Na prosté železné posteli seděl vyzáblý mladý muž v mnišském rouchu. Jeho tváře byly vpadlé, jeho oči borečnatě plály, byl to jeden z nejbližších žáků Ittena. (...) neviděl žádné moje kresby, neslyšel od mě skoro žádné slovo, ale zkoušku jsem složil a byl jsem přijat. Mistr se zcela spoléhá na intuici, vysvětlil můj průvodce.*“) Viz Erffa, Helmut von: Der Vorkurs. In: Whitford 1993, s. 53.

¹⁶⁵ Wick, c.d. In: Bothe 1994, s. 118–124. Srov. Wick 1994, s. 106–108; Reissinger – Reuter – Siebenbrodt, c.d. In: Siebenbrodt 2000, s. 75–102; Stelzer, c.d. In: Herzogenrath 1968, s. 36–37; Stölzl, Gunta – Arndt, Alfred – Erffa, Helmut von: Der Vorkurs. In: Whitford 1993, s. 53–61.

¹⁶⁶ „*Drubé cvičení je, že naše tělo vstojí, vsedě či vleže zachováme v úplném klidu a pomocí koncentrace myšlenek její část po části uvolníme.*“ (Překlad M.V.), Itten 1975, s. 9.

¹⁶⁷ Paralelně k Ittenově Vorkursu probíhaly v letech 1919–1924 speciální harmonizační kurzy Gertrudy Grunowové, z kterých čerpal i Itten. G. Grunowová byla „externím mistrem“ Bauhausu. Spadala do „spirituální sekce“ Bauhausu. Ve svých kurzech, které také měly tříbit cit pro formu, využívala především poslech hudby a z ní odvozená rytmická a tělesná cvičení. Viz Steckner, Cornelius: Die Musikpädagogin Gertrud Grunow als Meisterin der Formlehre am Weimar Bauhaus: Designtheorie und produktive Wahrnehmungsgestalt. In: Bothe 1994, s. 200–211.

časně pro zlepšení motorických schopností. Teprve poté následovala série volně řazených etud rozvíjejících vnímavost kontrastů. První cvičení se nazývalo protiklad „světlý-tmavý“. Jednalo se o prohloubení citlivosti v rozlišování jednotlivých tónů a odstínů světlé a tmavé. Pro tento účel Itten vypracoval tabulku pozvolného přechodu od nejtmaší černé po dokonale bílou. Nadané studenty prý dovedl ke schopnosti rozlišovat 44 stupňů mezi těmito póly. V rámci práce s protiklady učil, že pokud chceme zobrazit větší tmavou formu, je třeba ji doplnit menší formou světlou. Na podobných principech pracoval i v rámci studií s barvami. Umělecky je považoval za natolik hodnotné, že jim věnoval celou práci *Kunst der Farbe*, 1961 (Umění barvy).

Dalším cvikem byly tzv. „materiálové a texturní studie“ rozvíjející smysl pro hmat, vcítění, kompozici, formu a cit pro vlastnosti materiálů. Itten zprvu nechal žáky, aby si samostatně nashromáždili materiál: *„Itten legte uns nabe, auf Spaziergängen bei Abfallhaufen, Schuttbalden, Mülltonnen und Schrottplätzen Umschau nach Material zu halten, mit Hilfe dessen wir Gebilde (Plastiken) gestalten sollten, die das Wesentliche und Gegensätzliche der einzelnen Materialien eindeutig zur Schau stellten...“*¹⁶⁸ Z nasbíraných materiálů (dřevo, sklo, kámen, kov, předivo, kůra, kůže, látky, sláma aj.) pak studenti dle kontrastních pravidel formy a barev sestavovali plastiky, koláže, montáže či textury.

Účelem cvičení, které beze změny převzal i László Moholy-Nagy, bylo zostření hmatového vnímání (materiály se ohmatávaly poslepu), které se údajně dostavilo u každého studenta, a pochopení či vcítění se do charakteru a vlastností jednotlivých materiálů. Pochopení povahy jednotlivých materiálů mělo napomoci k volbě budoucího uměleckořemeslného zaměření. Pro každý ze cviků požadoval Itten vcítění, prožití a vnoření se do materiálu. Žáci vypisovali na papír vlastnosti jednotlivých nalezených látek. Měli pochopit i prožít jejich bytostný základ, který až poté došel uměleckého ztvárnění. Itten oslavoval vnitřní citění i intelekt.

Dále vedl studenty k práci se třemi základními geometrickými formami – čtvercem, kruhem a trojúhelníkem, kterým byly připisovány specifické vlastnosti.¹⁶⁹ K prožití uvedených geometrických forem vytvořil tělesná

¹⁶⁸ „Itten nám uložil, abychom během procházek hledali na smetištích, baldách suti, v popelnicích a na šrotištích materiál, s jehož pomocí jsme měli tvořit obrazy (plastiky), které jasně vyjadřovaly podstatu a protikladnosti jednotlivých materiálů.“ (Překlad M.V.), Arndt, Alfred: Der Vorkurs. In: Whitford 1993, s. 57.

¹⁶⁹ „Quadrat: Rube – Tod – Schwarz – dunkel – Rot, Dreieck: Heftigkeit = Leben – Weiss – hell – Gelb, Kreis: Nul bis Unendlich = gleichmässig (...) rubig (...), immer Blau.“ (Překlad M.V.):

cvičení tyto útvary napodobující, která měla napomoci k pohroužení se a k pochopení jejich povahy. Vedlejším efektem materiálových a texturních studií mělo být i nové vnímání životního prostředí a zaznamenávání dříve opomíjených detailů.

Dalším cvičením byly „přírodní studie“. I zde se jednalo o kombinaci vnitřního prožívání a bystření smyslů. Samotná náplň oscilovala mezi fotografickým zobrazením viděného a kresbou vnitřních pocitů vycházejících z pozorovaného objektu. Itten rád nechával zobrazovat například kapradí a bodlák.¹⁷⁰ Studenti celý týden objekt malovali a pozorovali. Poslední den jej museli nakreslit z paměti a měli proniknout k jeho bytostné povaze. Veškerá tvorba měla probíhat v hlubokém tělesném uvolnění. V rámci přírodních studií se kreslily také akty, primárně však zobrazující vnitřní pohyby a rytmy modelu.

Rytmus jako takový zaujímal v Ittenově systému výjimečné postavení a byla mu věnována vlastní série specifických etud. Malba ve volném spontánním jednotahovém rytmu měla vyvolat tzv. psychický automatismus, který již měl vycházet a čerpat ze samotné podstaty tvůrce. Itten tomuto způsobu věnoval velkou pozornost. Usiloval, aby uvolnění studenti v tvůrčím rozpoložení objevili vlastní jedinečný způsob využívání formy a barev – aby našli svůj osobitý umělecký projev. Ten nazýval subjektivní formou, v jejímž dosažení spatřoval klíčový pedagogický cíl nejen Vorkursu, ale i umělecké a osobnostní výchovy jako takové.¹⁷¹ Takto vzniklé dílo chápal jako rozšíření tvůrčovy osobnosti. Mělo vycházet z původní harmonické podstaty.

Poslední významnou složkou Vorkursu byly tzv. analýzy starých mistrů, které dosáhly bouřlivého ohlasu a v jejichž rámci dosáhla Ittenova specifčnost svého vrcholu. Jako vzoru k řešení některých tvůrčích problémů – např. práce s formou, tónování, kontrastů či barev – využíval vzorové

„Čtverec: klid – smrt – černá – temno – červená, trojúhelník: vznětlivost = život – bílá – světlost – žlutá, kruh: nula až nekonečno = rovnoměrnost (...) klid (...), stále modrá.“, Wick, c.d. In: Bothe 1994, s. 141.

¹⁷⁰ Na příkladě bodláku vysvětloval Itten vnitřní prožití zobrazovaného předmětu. Jeho klíčovou povahou měla být ostrost, pichlavost, bolestivost. Prožít bodlák znamenalo naplnit celé tělo a jeho jednotlivé části těmito pocity. Poté se přistupovalo k malbě, která zážitek bodláku reflektovala. Viz Itten, Johannes: *Analysen alter Meister* (1921). In: Rotzler 1978, s. 224.

¹⁷¹ Itten poukazoval na analogii mezi fyzickou konstitucí žáků a jejich tvorbou, pokud dosáhla kvality „subjektivní formy“. Žáci s kučeravými vlasy se měli opakovaně navracet k točivým liniím. Uváděl také příklad žačky s kyčelní vadou, jejíž figury se vždy nakláněly na jednu stranu. Viz Itten 1975, s. 132–133.

práce starých mistrů (např. Grünewald, El Greco, Rembrandt, Leonardo da Vinci) i některých modernistů (např. Mattise, Cézanne). Jádrem samotného cvičení byl požadavek vnitřního prožití dominujícího poselství vzorového díla a následné ztvárnění takto vzniklého dojmu. Itten tuto část považoval za vrchol Vorkursu: „*Dieses Darstellen des Gefühls ist das Wesentliche meines Kurses. In den Teilnehmern die Fähigkeit zu entwickeln, die Wesenheiten zu fühlen und darzustellen.*“¹⁷² Vzniklé práce pak byly osobitými variacemi znatelně se lišícími od původní předlohy.

Názorným dokladem povahy Ittenovy pedagogiky a jeho metod je často připomínaná historika zaznamenaná Oskarem Schlemmerem. Žáci se měli pohroužit a následně reprodukovat obraz *Isehnheimský oltář* od gotického malíře Matthiase Grünewalda zobrazující plačící Máří Magdalenu. Itten nechal třídu koncentrovat se a po jisté době se rozzuřil a odešel. Žádný z žáků neprožil klíčové sdělení obrazu – neplakal.¹⁷³

V rámci analýz starých mistrů vyvrcholil Ittenův spiritualismus a zřejmě přesáhl akceptovatelnou mez. Itten některá z děl nesrozumitelně interpretoval ve smyslu Pythagorovy numerologie, což požadoval také od studentů. Využíval náboženskou hermetickou symboliku. Vzniklé analýzy i obrazy měly znázorňovat klíč k četbě mystických textů, zobrazovat Boha a věčné plynutí. V špatně srozumitelných obrazech se však stále navracel k počátku svého systému – k hledání nejpřirozenějšího jádra osobnosti a k pohybu jako prazákladu veškerého bytí i tvorby. V době vrcholícího střetu mezi spirituální a pragmatickou sekci Bauhausu sdělil Walter Gropius Ittenovi po návštěvě jedné z jeho analýz, že nemůže být dále před zemskou vládou zodpovědný za jeho pedagogickou činnost. Zanedlouho poté

¹⁷² „Znárodnění pocitu je klíčem k pochopení mého kurzu. V účastnících rozvinout schopnost, díky níž pocítí podstatu a znázorní ji.“ (Překlad M.V.), In: Wick 1994, s. 115.

¹⁷³ Zajímavé svědectví jak mělo vypadat ideální pohroužení do díla přinesla Ittenova nadšená žačka Gunta Stölzlová: „*Es ist natürlich nichts damit getan, wenn man Körper für Körper ansieht, den Linien nachgeht, die Komposition mit dem Verstande erschaut, sondern man muß sich darein verlieren, versenken, den ganzen Körper weich werden lassen, hingeben, nicht starr hinschauen, den Kopf vorgereckt, die Zunge an den Gaumen gepreßt, sondern sich ganz locker lassen, sich einfülen, solange warten, bis der ganze Körper mitschwingt, mitklingt, bis man fühlt – Auferstehung und selbst der Auferstandene ist, dann zeichnen, nur das Gefühl, nie die Erinnerungsformen.*“ (Překlad M.V.: „*Samozřejmě se nedocílí ničeho, když si člověk prohlíží tělo za tělem, zkoumá linie, nablíží na kompozici rozumem, naopak člověk se do toho musí pohroužit, celé tělo nechat volné, poddat se (...) zcela se uvolnit a naplnit, vyčkat, až se bude celé tělo chvět a souznít, než člověk vycítí – vzkříšení a sám se stane vzkříšeným, pak kreslit, jenom ten pocit, nikoliv vzpomínky.*“), Viz Stölzlová, Gunta: *Analyse der alten Meister von Itten* (Weimar 1919). In: Bothe 1994, s. 471 (dok. č. 69).

Itten Bauhaus opustil. Mnohé z jeho pedagogiky však zůstalo trvale zakotveno v povaze institutu.¹⁷⁴

5.1.9 *Mazdaznan*

Na závěr pojednání o Ittenově pedagogické teorii a praxi se nelze nezmínit o mazdaznanu – nauce kterou Johannes Itten, ale i další mistři Bauhausu jako Georg Muche a Lothar Schreyer¹⁷⁵ vyznával. Mazdaznan byl příkladným náboženstvím či kvazináboženstvím, kterých vzniklo v období konce 19. století a počátku 20. větší množství. Bývá srovnáván s theosofií a se z ní vzešlou antroposofií Rudolfa Steinera. Tato duchovní společenství odmítala – stejně jako část moderních uměleckých směrů (viz např. secese či expresionismus) – překotnou technizaci a industrializaci evropské společnosti a hledala cesty k nalezení původního člověka a k jeho duchovní obnově.

Mnozí stoupenci mazdaznanu z řad umělců se rekrutovali z prostředí expresionistické galerie Walden. Vedoucím mistrem a tvůrcem nauky byl Otoman Zar-Adusht Hanish – legendami obestřená postava nejasného původu. Od roku 1907 šířil po Německu své učení, které bylo svérázným amalgámem perského zarathustrismu, egyptské mytologie, buddhismu a křesťansko-židovské mystiky. Na počátku první světové války již disponoval lóžemi v mnohých městech po celé zemi.

Obsah tohoto náboženství byl v mnohém srovnatelný s Ittenovou výchovnou teorií a lze tak konstatovat, že mazdaznan minimálně nepřímo, spíše však přímo, ovlivnil Ittenovy pedagogické přístupy, a tím i bauhaus-

¹⁷⁴ Itten 1975, s. 16–133; Itten, Johannes: *Analysen alter Meister* (1921), *Kunst-Hand-Werk* (1923), *Schöpferischer Automatismus* (1958). In: Rotzler 1978, s. 220–226, 266; Srov. Wick 1994, s. 106–119; Wick, c.d., Itten, c.d., Stölzl, c.d. In: Bothe 1994, s. 138–158 (dok. č. 4 a 69), s. 446–447, 470–471; Schmitz, c.d. a *Die „Analysen alter Meister“ oder Die Modernität der Tradition*. In: Fiedler – Feierabend 1999, s. 232–242; Reissinger – Reuter – Siebenbrodt, c.d. In: Siebenbrodt 2000, s. 75–102; Stelzer, c.d. In: Herzogenrath 1968, s. 36–37; Stölzl – Arndt – Erffa, c.d. In: Whitford 1993, s. 53–61.

¹⁷⁵ G. Muche byl nejbližší spolupracovník Ittena. Několik semestrů sám vedl podle Ittenových konceptů Vorkurs. Po odchodu Ittena z Bauhausu se z něho stal stoupenec Gropia. V roce 1927 si však posypal hlavu popelem, obvinil se z materialismu a přešel do Berlína na Ittenovu uměleckou školu. Lothar Schreyer byl spiritualista vlastního ražení. Zabýval se především křesťanskou mystikou (J. Böhme). Z Bauhausu odešel nedlouho po Ittenovi po naprostém krachu jedné z jeho divadelních her v létě 1923. V dopise Ittenovi se vyjádřil v tom smyslu, že škola s jeho odchodem zcela zruinovala. Viz Schlemmer, Oskar: *Brief Oskar Schlemmer an Otto Meyer-Amden*, Weimar, 14.7. 1921 a 7.12. 1921, Schreyer, Lothar: *Brief Lothar Schreyer an J. Itten*, 17.3. 1923, Wick, c.d., Busch, c.d. In: Bothe 1994, dok. č. 35, 36, 65, s. 458–459, 467, 126–128 a 87–88.

siánský Vorkurs. Zar-Adusht Hanish učil, že předpokladem veškerého poznání je pochopení významu protikladů: „*Alle Gesetze des Weltalls, alle Wahrheiten der Unsterblichkeit beruhen auf der Dualität, der Zweibeit, der Gegensätzlichkeit, der Unterschiedlichkeit.*“¹⁷⁶

Jádrem nauky byl mýtus o vzniku světa, který vysvětloval existenci jsoucna stvořením světla jen díky současnému proti-stvoření temna. Cílem člověka mělo být vymanění se z pout temnoty, která byla spojována se vším materiálním, a dosažení světla – Boha. Obsah nauky vyplývá již z významu slova mazdaznan (vzniklo sloučením čtyř perských slov) znamenající sjednocení člověka s božím duchem. Význam i cíl víry popsal Itten slovy: „*Es bedeutet auch: Gott kennen, Einswerden des Menschen mit dem gottlichen Geiste in ihm selbst. Gott in dir.*“¹⁷⁷

V praxi se stoupenci mazdaznanu věnovali dechovým cvičením a dodržování mnohých stravovacích zásad. Podstatnou součástí mazdaznanské praxe byly půsty, vegetariánství, dělená strava, očistné programy a i tak bizarní pojmy jako například kult česneku. Analyzovány byly hlubší funkce a souvislosti jednotlivých vnitřních orgánů. Mazdaznan požadoval dokonalé vyrovnání tělesné a duchovní složky. Teprve poté se tělo mělo stát chrámem božím.

Zajímavá byla i teze o výlučném postavení umělce ve společnosti. Umělec měl být novým knězem – zprostředkovatelem mezi Bohem a lidmi. Umělecká tvorba pak měla představovat zhmotnění nejvyššího principu a komunikaci Boha se světem. Takové pojetí korespondovalo s pozměněnou rolí umění a umělce ve společnosti v průběhu 19. století ve smyslu výkladu Schopenhauera. Mazdaznan však z ideového kvasu přelomu 19. a 20. století převzal rovněž sklon k rasismu, který si osvojil také Itten.¹⁷⁸ Pouze bílá rasa měla mít schopnost pravého náboženství a pravého poznání.¹⁷⁹

¹⁷⁶ „*Veškeré zákony všehomíra, všechny nesmrtelné pravdy spočívají v dualitě, v dvojnosti, v protikladnosti, v rozdílnosti.*“ (Překlad M.V.), Hanish, Otoman: Meister Vortrage, Leipzig 1924. Citováno z: Schmitz, c.d. In: Fiedler – Feierabend 1999, s. 122.

¹⁷⁷ „*To znamená také: znát Boha, sjednocení člověka s božským duchem v něm samém. Bůh v tobě.*“ (Překlad M.V.), Itten, Johannes: Mazdaznan (1926). In: Rotzler 1978, s. 228.

¹⁷⁸ „*Weisse Rasse erkannte Gott in sich (...)* Die wahre Religion erst bei den Arieren. Aber auch die wahre Kunst.“ (Překlad M.V.: „*Bílá rasa rozpoznala Boha v sobě (...)* Právě náboženství teprve u Árijců. A také pravé umění.“). Otázka vztahu Ittena k nacismu je však nejasná. V roce 1938 emigroval do rodného Švýcarska a opustil textilněnávrhářskou školu v Krefeldu, kterou úspěšně vedl od roku 1932. Viz: Itten, c.d. In: Bothe 1994, s. 446, (dok. č. 4) a Itten 1975, s. 12.

¹⁷⁹ Schmitz, c.d. In: Fiedler – Feierabend 1999, s. 120–124, 232–242. Srov. Busch, c.d., Itten, c.d. In: Bothe 1994, s. 83–89, 446–447 (dok. č. 4); Itten, c.d. In: Rotzler 1978, s. 228; Wick 1994, s. 123.

Podstatnější než teorie mazdaznanu je otázka, jak se jeho vliv projevoval na Bauhausu. Ve výsledku vedl k rozštěpení školy na jeho stoupence a odpůrce. Pamětníci se shodují (Oskar Schlemmer, Paul Citroen, Ludger Busch), že kroužek okolo Ittena vytvořil sektu, která usilovala o ovládnutí institutu a o transformaci Bauhausu v centrum mazdaznanu. Ittenovi stoupenci měli vlastní oblečení, denní režim i bohoslužby. V době jeho nejvyššího vlivu v roce 1921 se stal mazdazdanský plášť oficiálním oděvem Bauhausu. Nauka pronikla i do školní kuchyně, kam proniklo vegetariánství a další specifické postupy. Ze svědectví Paula Citroena vyplývá, že Itten podněcoval své žáky k půstům, klystýrům, koupelím aj., které měly za následek i fyzické kolapsy a další zdravotní obtíže: *„Nach einem heißen Bad in einer Zelle der öffentlichen Anstalt wollte ich mich, der Vorschrift gemäß, mit Asche oder Kohlepuder einreiben – auch das gehörte zur Prozedur der Reinigung, und zwar im besonderen der Haut. Als ich mich aber zu diesem Zweck erhob, verließen mich die Lebensgeister, ich stürzte bewusstlos neben die Wanne – was bei alledem noch ein Glück war (...) Solche unerfreulichen Begleiterscheinungen gab es für den Anfänger im Fasten mehrere.“*¹⁸⁰

Itten měl mezi svými věrnými postavení „guru“ a jeho kroužek se stále více uzavíral a izoloval od zbytku školy: *„Für uns, die wir dem Mazdaznanzirkel angehörten – eine Sondergemeinde innerhalb der Schülerschaft –, umgab Itten ein ganz besonderer Nimbus. Man konnte beinahe von Heiligkeit sprechen (...) Unser Kreis wurde immer sektiererischer.“*¹⁸¹

Oskar Schlemmer se domníval, že Itten začal hodnotit žáky nikoliv na základě výkonu, ale podle smýšlení, a že meditace upřednostňoval před řemeslnou prací. Obviňoval ho z diktátorství. Sektářství a náboženská praxe ve své vypjaté podobě byly také jádrem sporu Gropius-Itten a důvodem Ittenova odchodu. Mazdaznan byl obecně jedním z klíčových zdrojů, na kterých Itten vystavěl svou pedagogickou teorii i praxi: *„Er führte gymnastische Übungen im Sinne Mazdaznans ein zur Auflockerung der Schüler, zu ihrer körpermotorischen Entfaltung und als Einstimmung auf die sich anschlie-*

¹⁸⁰ „Po horké koupeli v kabině veřejného zařízení jsem se chtěl, podle předpisu, potřít popelem nebo ubelným prachem – také to patřilo k proceduře očisty, především očisty kůže. Když jsem se za tímto účelem zvedl, opustily mě životní síly a v bezvědomí jsem upadl vedle vany – to bylo při tom všem ještě štěstí (...) Takové nemilé průvodní jevy se stávaly začátečníkům v půstu častěji.“ (Překlad M.V.), Citroen, c.d. In: Whitford 1993, s. 62–63.

¹⁸¹ „Pro nás, kteří jsme náleželi k mazdaznanskému okruhu – zvláštní pospolitosti v rámci studentstva – balil Ittena zcela výjimečný nimbus. Bylo možné mluvit až o posvátnosti (...) Náš okruh se stával stále více sektářským.“ (Překlad M.V.), Citroen, c.d. In: Whitford 1993, s. 62–63.

*ßenden Rhythmusstudien. (...) Die allgemeine Kontrastlehre als die Grundlage des gesamten Unterrichtes ließe sich in weiteren Einzelheiten aus den geistigen Voraussetzungen dieser Lehre ableiten.*¹⁸²

V pozdějších letech samotný Itten přiznal, že se dopustil v rámci Vorkursu některých pochybení, která vyplývala ze skutečnosti, že i on sám potřeboval v dané době duchovního učitele.¹⁸³

5.1.10 László Moholy-Nagy – přiblížení osobnosti

Po odstoupení Ittena došlo k postupnému obratu Bauhausu směrem k funkcionalismu. V bauhausiánské pedagogice je tento proces spojený s postavou Lászla Moholy-Nagye (1895–1946). Moholy-Nagy pocházel z Maďarska, kde původně studoval práva. Od válkou ovlivněného expresionismu se umělecky i ideově posunul ke směrům přitakávajícím novému technologickému vývoji – k futurismu, dada a holandskému De Stijl. Později zakotvil v oblasti politicky aktivního konstruktivismu.

Na Bauhaus byl povolán v roce 1923 na přímou výzvu Waltera Gropia. Institut opustil v roce 1928 po změně osoby ředitele školy. Sekundární literatura se shoduje (Wick 1994, Schmidt 1999, Haus 1978), že jeho působení bylo jedním z ústředních faktorů proměny Bauhausu v průmyslově zaměřenou a funkcionalistickou instituci ve smyslu Gropiových programů „Zásady produkce Bauhausu“ a „Umění a technika – nová jednotá“ (*Grundsätze der Bauhausproduktion, Kunst und Technik – die neue Einheit*, 1923).¹⁸⁴ Ostatně byla to právě Moholy-Nagyem vedená kovožpracující dílna, která se stala vzorovou realizací Gropiova konceptu spolupráce umělců s průmyslovou velkovýrobou. Právě z ní vzešel návrh sériově vyráběné lampy značky Kandem, které se do roku 1932 prodalo 50 000 kusů. Ve třicátých letech se Moholy neúspěšně

¹⁸² „K uvolnění studentů, k jejich motorickému rozvoji a jako přípravu na následující rytmické studie používal gymnastická cvičení podle mazdažnanu. (...) Obecná nauka o protikladech, která byla základem celé výuky, se nechala až do jednotlivostí odvodit z duchovních předpokladů této nauky.“ (Překlad M.V.), Busch, c.d. In: Bothe 1994, s. 87.

¹⁸³ Schmitz, c.d. In: Fiedler – Feierabend 1999, s. 120–124, 232–242. Srov. Busch, c.d., Schlemmer, Oskar: Brief Oskar Schlemmer an Otto Meyer-Amden, Weimar 3. 2. 1921, 23. 6. t.r., 14. 7. t.r., 7. 12. t.r. In: Bothe 1994, s. 83–89, 457–459 (dok. č. 33–36); Citroen, c.d. In: Whitford 1993, s. 62–64; Itten, c.d. In: Rotzler 1978, s. 271–273.

¹⁸⁴ Viz například konstatování R. Wicka: „(...) und es ist offensichtlich, daß er mit dieser Ausrichtung entscheidend zum gewandelten Selbstverständnis des Bauhauses nach 1923, zur Weichbestellung des Institutes in Richtung auf eine Integration von Kunst und Technik, beigetragen hat.“ (Překlad M.V.: „(...) a je zřejmé, že tímto nasměrováním zásadně přispěl ke změně identity Bauhausu po 1923, k přesměrování institutu směrem k integraci umění a techniky.“), Wick 1994, s. 164.

pokusil – opět na podnět Gropia – o obnovu Bauhausu v Chicagu (1937), kde později založil prosperující *School of Design* (1939). V USA také zemřel.¹⁸⁵

5.1.11 Pedagogická teorie

Pedagogické metody Moholy-Nagyje do jisté míry slučovaly požadavek původního celistvého člověka s přitakáním technologickému vývoji. Moholy-Nagy se filozoficky hlásil k empiriokriticismu – konceptu, který vycházel zejména z odkazu Richarda Avenaria (1843–1896) a Ernsta Macha (1838–1916). Podle nich mělo být tříbení smyslů cestou k poznání i k pochopení jsoucna. Programově zavrhovali jakoukoliv metafyziku. Hledali ekonomické a funkční modely uvažování i existence, požadovali úspornost. Důvěřovali pouze empirickému poznání.¹⁸⁶ Takový přístup se stal ideovou základnou i pro Moholy-Nagyje a v praxi se podobně jako v případě mazdaznanu a Ittena odrazil v náplni Vorkursu.

Moholy-Nagy celkově považoval dřívější spiritismus za překonaný. Duši chápal za jednu z tělesných funkcí: „*Maschinen benutzen, heißt, im Geist des Jahrhunderts handeln. Der transzendente Spiritualismus vergangener Zeiten ist überwunden. Vor der Maschine ist jedermann gleich (...) Die Technologie kennt keine Tradition und kein Klassenbewußtsein.*“¹⁸⁷

Bauhausiánskému mistrovi Lotharu Schreyerovi, který byl stoupencem Johannese Ittena, napsal: „*Sie glauben doch nicht etwa die alten Geschichten von der menschlichen Seele? Was die Seele genannt wird, ist doch nichts anders als eine Funktion des Körpers (...)*“¹⁸⁸

Přesto nelze Moholy-Nagyje považovat za čistého materialistu. Zdůrazňoval, že součástí umělecké tvorby je nejen racionalita, ale i intuice,

¹⁸⁵ Pelánová, Anita: Životopisné údaje. In: Moholy-Nagy 2002, s. 242–244. Srov. Wick 1994, s. 132–150; Schmitz, Norbert M.: Der Vorkurs unter László Moholy-Nagy – Sinneskompetenz. In: Fiedler – Feierabend 1999, s. 368–369; Moholy-Nagy, László: Tagebucheintrag, 15. 5. 1919, Buch neuer Künstler (1922) a Konstruktivismus und Proletariat (1922). In: Whitford 1993, s. 159–161; Haus, Andreas: Moholy-Nagy. Fotos und Fotogramme, München 1978, s. 12–15.

¹⁸⁶ H. J. Störig popisuje jejich filozofii takto: „*Cílem všech pojmů a zákonů je ekonomie myšlení, úsporné omezení množství představ pomocí shrnutí stejné zkušenosti. Avenarius bojoval zvláště proti metafyzickým „pseudoproblémům“, které jsou překážkou na cestě k dokonalé ekonomii myšlení.*“ Viz Störig 1993, s. 479.

¹⁸⁷ „*Používat stroje znamená jednat v duchu tohoto století. Transcendentní spiritualismus minulosti je překonaný. Před stroji jsou si všichni rovni (...) Technologie nezná tradice ani třídní vědomí.*“ (Překlad M.V.), Moholy-Nagy, c.d. In: Whitford 1993, s. 160.

¹⁸⁸ „*Nevěříte přeci těm starým báchorčákům o lidské duši? To, co se nazývá duše, není přeci nic jiného, než tělesná funkce (...).*“ (Překlad M.V.), Moholy-Nagy an Lothar Schreyer (nedatováno). In: Whitford 1993, s. 166.

v čemž se shodoval s Ittenem. Moholy-Nagy byl obeznámen s Freudovým konceptem podvědomí a s vlivem pudů a instinktů na lidské chování a jednání. Ittenovské duchovní jádro osobnosti mu do jisté míry nahrazovala víra v biologicko-organický základ člověka, na který se opakovaně odvolával. I on kritizoval, že člověk 20. století opustil svoji přirozenou podstatu. Její obnova se měla stát jedním z pilířů jeho práce na Vorkursu,¹⁸⁹ a tak se okruhem dostáváme zpátky k Ittenovi.

Byť byl Moholy-Nagy stoupencem technického pokroku, napadal skutečnost, že epocha industrializace a kapitalismu vytvořila tzv. „sektorového člověka“, který opustil svou biologickou podstatu: „*Primitivní člověk byl lovcem, řemeslníkem, stavitelem, lékařem atd. v jedné osobě; dnes klademe důraz pouze na jedinou činnost – a ostatní necháváme ležet ladem.*“¹⁹⁰

Rozvinutí člověka ve všech oblastech jeho původního zaměření a obnova instinktů se staly klíčovými pedagogickými cíli Moholy-Nagyho. Také on se stejně jako Itten navracel k dítěti jako k vzoru ztracené rovnováhy: „*Partiální člověk musí opětovně nalézt svůj základ v člověku centrálním (...) člověk musí být opět silný, otevřený a šťastný jako v dobách svého dětství.*“¹⁹¹

Výchova k celosti měla být nejen cílem Vorkursu, ale i dílenské specializace a stát se obecně závazným cílem bauhausiánské pedagogiky. Celistvý člověk v Moholy-Nagyově pojetí neměl však na rozdíl od Ittena sahat k z jeho pohledu spekulativním spirituálním zdrojům, ale měl v prvé řadě sloužit společnosti. Z tohoto hlediska posuzoval i funkci umění, která se dostala na zcela jiné pozice, než tomu bylo v dobách Ittenových: „*O prospěšnosti tohoto sebevyjádření (myšlena veškerá umělecká činnost) můžeme hovořit pouze v případech, kdy neslouží jen k uspokojování vlastních potřeb, ale má objektivní význam pro celou společnost.*“¹⁹² Již v roce 1919 si Moholy-Nagy poznamenal, že tvorba posledních sta let masám nepřinesla nic prospěšného a celkově ji zavrhl.

Umění nemělo filozofovat a mělo se omezit na práci se základními prvky – elementy. Takové pojetí zformulovali společně s Hansem Arpem

¹⁸⁹ O organickobiologické podstatě člověka například napsal: „*Podstatnější než oborová specializace a poptávka po určitých výrobcích by přitom měla být znalost organických funkcí člověka. Teprve skrze ni se člověk může stát způsobilým k činnorodému a vnitřně založenému životu. Jenom tak lze vytvořit organický základ pro výrobu, jejímž cílem bude uspokojení vnitřních potřeb člověka, a nikoliv pouhé zvýšení produktivity za účelem větších zisků.*“ Viz: Moholy-Nagy 2002, s. 15.

¹⁹⁰ Tamtéž, s. 12.

¹⁹¹ Tamtéž, s. 13.

¹⁹² Tamtéž, s. 10. Lit. k odstavci: Moholy-Nagy 2002, s. 8–16. Srov. Wick 1994, s. 132–150; Schmitz, c.d. In: Fiedler – Feierabend 1999, s. 368–372; Moholy-Nagy, c.d. In: Whitford 1993, s. 160–166; Haus 1978, s. 12–15.

a Iwanem Punim v manifestu „Apel na elementární umění“ (*Aufruf zur Elementaren Kunst*) již v roce 1921. Také Moholy-Nagyův ústřední text *Od materiálu k architektuře* (1929) je provázen opakovanými výpady proti kapitalismu, odcizení práce a asociální snaze o maximalizaci zisku. Z této pozice také přistupoval k technice a k technologickému pokroku. Nadšeně ji přijímal, osvojoval a aplikoval pro potřeby vlastní tvorby, ale kladl na ni požadavek, aby sloužila k uspokojení potřeb širokých společenských vrstev.

Ve smyslu programů Waltera Gropia chápal umělecké řemeslo jako estetickou a vývojovou základnu průmyslové výroby. Zcela odmítal individualistickou řemeslnou výrobu Ittenova ražení. Umění mělo sloužit: „*Předměty denní potřeby nejsou ani liturgickým náčiním, ani kultovními předměty určenými k meditaci. Úplně postačí, když splní účel a stanou se užitečnou součástí našeho domova.*“¹⁹³

5.1.12 Pedagogická praxe

Před přiblížením Moholyho pedagogické praxe je třeba připomenout, že z podnětu Waltera Gropia schválila rada mistrů Bauhausu (5. února 1923) novou strukturu Vorkursu, která byla pro Moholyho závazná: „*Die frei spekulative Arbeit im ersten halben Jahr und die viele geistige Speise, die gereicht wird, überlädt offenbar die Gehirne und führt die zum großen Teil noch zu jungen und unselbstständigen Menschen zur Verkennung ihrer selbst und zur Eitelkeit.*“¹⁹⁴

Nový Vorkurs měl být zaměřený na praktickou přípravu pro budoucí dílenskou a řemeslnou práci. Měla být posílena odborná základna zavedením výuky matematiky, fyziky a chemie. Vorkurs se více otevřel. Byl veden několika pedagogy současně. Zapojeni byli i tovaryši (starší studenti), kteří měli nově příchozím pomáhat v dílnách.

Moholy-Nagy byl povolán pro realizaci těchto směrnic, samostatný teoretický koncept nevytvářel. Nebyl pověřen vedením Vorkusu celého, ale

¹⁹³ Moholy-Nagy 2002, s. 70. Lit. k odstavci: Moholy-Nagy 2002, s. 8–73. Srov. Arp, Hans – Puni, Iwan – Moholy-Nagy, László: *Aufruf zur Elementaren Kunst* (Berlin, Oktober 1921). In: Haus 1978, s. 12; Wick 1994, s. 150–165; Schmitz, c.d. In: Fiedler – Feierabend 1999, s. 368–372; Moholy-Nagy, László: *Brief an Alexander Rodtschenko (1923)*, *Buch neuer Künstler (1922)*, *Konstruktivismus und Proletariat (1922)*. In: Whitford 1993, s. 160–165.

¹⁹⁴ „*Volné spekulativní práce a příliš mnoho duchovních pokrmů, které byly podávány v prvním půlroce, evidentně přetížily mozky a vedly u mladých lidí, většinou ještě příliš mladých a nesamostatných, k nesprávnému hodnocení a přeceňování sebe samých.*“ (Překlad M.V.), Gropius, Walter, *Umlauf an den Meisterrat*, 13. Februar 1923. In: Bothe 1994, str. 465–466 (dok. č. 62).

jen jeho pedagogickou částí, která navazovala na odkaz Ittenův. Jejím cílem zůstal osobnostní a tvůrčí rozvoj přijatých uchazečů. Praktickou řemeslnou přípravu vedl Josef Albers. Výuka Moholy-Nagye obsahovala osm hodin týdně, Albersova deset. Vorkursu asistovali rovněž kmenoví mistři jako Wassily Kandinsky, Paul Klee, ale i samotný Gropius, který nemohl připustit, aby se opakovalo jeho vymknutí jakékoliv kontrole.

Tabulka č. 4: Učební plán Vorkursu od roku 1923

Montag	Dienstag	Mitwoch	Donnerstag	Freitag	Samstag
Gestaltungsstudien Moholy (9–13)	Gestaltungslehre Form				
Klee (11–13)	Werkarbeit Albers (8–13)	Werkarbeit Albers (8–13)	Gestaltungslehre Farbe Kandinsky (11–13)	Gestaltungsstudien Moholy (9–13)	
Wissenschaftliche Fächer – Mathe, Physik. (16–18)	Zeichen Klee (16–18)	Werkzeugen Gropius/Lange/Meyer (14–16)	Werkzeugen Gropius/Lange/Meyer (14–16)	Analytische Zeichen Kandinsky (16–18)	Verschiedene Vorträge (17–19)
	Abendakt Klee (19–21)			Abendakt (19–21)	

Zdroj: Whitford 1993, str. 167.

Celková filozofie Vorkursu se navrátila k původním představám Waltera Gropia z roku 1919 o praktické přípravě na řemeslo, které však tehdy neprosadil proti dobově přitažlivému konceptu Ittena.¹⁹⁵

¹⁹⁵ Gropius, c.d. a Protokol der Meisterrats-Sitzung im Bauhaus, 5. Februar 1923. In: Bothe 1994, s. 465–467 (dok. č. 62–63). Srov. Droste, c.d. In: Bothe 1994, s. 169–172; Setzler, c.d. In: Herzogenrath 1968, s. 35–36; Kuhr, Fritz: Über seine ersten Tage an der Schule (1928). In: Whitford 1993, s. 169; Schmitz, c.d. In: Fiedler – Feierabend 1999, s. 368–369.

Co se týče praktické náplně Moholy-Nagyovy výuky, silně v ní rezonovala jeho teoretická základna. Ústředním pedagogickým zájmem byl rozvoj vnímavosti – tedy rozvoj smyslů. O hlavním cíli Vorkursu se vyjadřoval do jisté míry podobně jako Itten:

„První rok byl věnován rozvoji a tříbení smyslů, citu a myšlenek mladých lidí – zvláště těch, kteří byli nešťastným způsobem výchovy zahlceni nesmyslným množstvím vědomostí jakoby z naučného slovníku.“¹⁹⁶ K jeho odkazu se ostatně blásil: „Zmíněné experimenty zavedl v přípravných kursech Bauhausu Johannes Itten (zvýraznil Moholy-Nagy). Po jeho odchodu bylo mým úkolem na něho navázat, stejně tak po mém odchodu naváže na mne můj nástupce.“¹⁹⁷

Kurs začínal hmatovými cvičeními. Moholy-Nagy předpokládal, že hmat je tím smyslem, který v moderní společnosti zakrněl nejvíce a požadoval jeho revitalizaci. Po počátečním osahávání nejrůznějších materiálů poslepu se přistupovalo k oblíbené metodě, která spočívala ve výrobě hmatových kol, pásů a tabulek. Každý student je musel vyhotovit. Materiály zde byly škálovitě uspořádány dle svých vlastností od jedné polarity k druhé (např. od hladkého k hrubému, měkkého k tvrdému atd.). Rozvoj hmatu měl přinášet kultivaci a tříbení počiteků (tlak, teplota, vibrace, vpich). Rozvoj vnímavosti pro Moholy-Nagye znamenal – na základě pravidel empiriokriticizmu – i hlubší filozofické vnímání a pochopení. Na rozdíl od Ittena však nepožadoval vcítění a prožití materiálu. Zadával rovněž cvičení zraková, neboť všechny smysly měly být provázány. Z kultivace jednoho tak vyplývala i kultivace ostatních.

Novinkou Vorkusu byla systematizace a precizace pojmů. Moholy-Nagy přesně stanovil význam dříve volně a nejasně používaných termínů jako struktura, textura, faktura a nakupení.¹⁹⁸ Jejich zhotovení a návazné práce byly centrální náplní Moholy-Nagyovy výuky. S oblibou využíval tehdejší nejmodernější techniku (fotoaparát, mikroskop a projektor). Takový vývoj souvisel i s proměnou Bauhausu k užší vazbě na průmysl a k vědecké práci, která měla být oporou designového návrhářství. Studenti zhotovené struktury, textury a faktury překreslovali jak fotografic-

¹⁹⁶ Moholy-Nagy 2002, s. 19.

¹⁹⁷ Tamtéž, s. 20.

¹⁹⁸ Struktura = vnitřní výstavba hmoty, textura = přirozeně vzniklá povrchová vrstva, faktura = povrch poznamenaný vnějším zásahem (zvěř, člověk, stroj), nakupení = pokročilé stadium faktury. Viz Moholy-Nagy 2002, s. 34–49 (s doprovodnými fotografiemi).

ky, tak zcela volně (abstrakce), což mohlo vzdáleně připomínat Ittenovy analýzy.

Moholy-Nagy záměrně zadával práce s materiály, které později dominovaly dílenské výrobě (kov, dřevo, sklo, vlna). Cílem všech cvičení bylo pochopení skladby materiálů a jejich organické podstaty. Věřil, že pouze hluboká znalost používaných materiálů umožňuje pravdivou tvorbu. Také Moholy-Nagy – stejně jako Itten – ve výsledku požadoval návrat k primárním zdrojům jako k původnímu a klíčovému východisku každé umělecké i uměleckořemeslné práce: *„Vzhledem k tomu, že většina lidí se od svých základních prožitků již značně vzdálila a svůj svět buduje ze sekundárních zdrojů, pokládá bauhausovská pedagogika za potřebné vrátit se až k těm nejjednodušším prvotním zdrojům.“*¹⁹⁹

Přesto však nalézáme podstatný rozdíl mezi Moholy-Nagyem a Ittenem. Moholy-Nagy nehledal v dosažení organické podstaty materiálu spirituální souvislosti a nevedl studenty ke kontemplativním cílům – spiritualitu jako takovou naopak zavrhoval. Nalezení jeho organické podstaty mělo vést k přirozené tvorbě prakticky využitelné pro rozvoj společnosti. Cíl jeho výchovy byl odlišný – na rozdíl od Ittenovy introverze zcela extrovertní. Moholy-Nagy hledal také cesty, jak využít organický základ (podstatu) pro rozvoj techniky. Poukazoval na skutečnost, že mnohé vynálezy moderní techniky měly své naznačení a vzor v přírodních mechanismech (pojem biotechnika), které se měly z tohoto důvodu pečlivě pozorovat.

S jeho předchůdcem ho naopak pojilo přesvědčení formulované již v prostředí Werkbundu, že každý člověk je nadaný k tvorbě a že každý je vzdělavatelny: *„Každý zdravý člověk, který má vnitřně kladný vztah ke své práci, může uplatnit svou tvůrčí energii, která je lidskému rodu vrozena. (...) Z toho vyplývá, že aktivním hudebníkem, malířem, sochařem, architektem atd. můžeme být stejně přirozeně, jako se během hovoru měníme v řečníka, tedy že své city dokážeme vyjádřit jakoukoliv formou (...)“*²⁰⁰

Moholy-Nagy byl věrný vůdčí filozofii desavského Bauhausu – funkcionalismu. Žáky mimo jiné vedl k stálému šetření s materiálem. Další součástí jeho Vorkursu byla cvičení rozvíjející prostorové a konstrukční myšlení. K tomuto účelu sloužila práce s plastikami. S tím souvisel také rozvoj rovnováhy, statiky a dynamiky. Experimentovalo se i s vlastnostmi jednot-

¹⁹⁹ Moholy-Nagy 2002, s. 21.

²⁰⁰ Tamtéž, s. 16.

livých materiálů – s vahou, elasticitou, nosností atd. Tato cvičení měla zřejmou praktickou návaznost na budoucí uměleckořemeslnou tvorbu v dílnách.²⁰¹

Na závěr je třeba poukázat na skutečnost, že se Moholy-Nagy zcela konkrétně odvolával na tradice reformní pedagogiky: „*Novou, organicky pojatou výchovu propagovali v posledním desetiletí také Cizek, Montessoriová, instituce jako Lichtwarkova škola, wendeovský okruh, Worpswede, Lietzova škola v Ilsenburgu, Wynekenův ústav ve Wickersdorfu, daltonské dílny a různé typy škol v přírodě, pracovní a experimentální školy atd.*“²⁰²

Dále se dovolával Pestalozziho a Fröbela. Společně s výše jmenovanými, ale i s Ittenem, kritizoval tradiční školství kvůli pamětnímu drilu a přemíře probírané látky. Také Moholy-Nagy vychovával své svěřence k celostnímu rozvoji a odmítal omezení pedagogického působení na pouhou praktickou přípravu na výkon budoucího povolání. Zdá se, že byl talentovaným pedagogem se schopností nadchnout žáky. Odpovídá tomu vzpomínka jednoho ze studentů: „*Ich schuftete, verglich, wog, feilte, bobrte, pinselte, tupfte, zeichnete mit einem Ernst und Eifer an meiner Plastik, die nur noch ein Kind seiner Arbeit entgegenbringen kann. Ich war so frei, so aufgelockert (...)* wie nie in meinem Leben.“²⁰³

5.1.13 Slavnosti Bauhausu a ženská otázka

K ilustraci fungování Bauhausu dobře poslouží letmé přiblížení jeho slavností. V jejich rámci se pozoruhodným způsobem projevovaly některé teoretické koncepty zakladatelů Bauhausu v praxi. Festivaly Bauhausu byly v zásadě stejně staré jako škola sama. První se odehrál na Vánoce v roce 1919. Ve výmarském období slavili bauhausiáni čtyři velké a pravidelné svátky vždy spojené s počátkem nového ročního období – vítání jara, letní slunovrat, podzimní drakiáda a Vánoce. Slavnosti byly otevřené, Gropius usiloval o aktivní zapojení kulturní výmarské obce.

²⁰¹ Moholy-Nagy 2002, s. 16–73. Srov. Wick 1994, s. 151–165; Schmitz, c.d. In: Fiedler – Feierabend 1999, s. 368–372; Haus 1978, s. 12–15; Setzler, c.d. In: Herzogenrath 1968, s. 35–36, Droste, c.d. In: Bothe 1994, s. 169–172.

²⁰² Moholy-Nagy 2002, s. 18.

²⁰³ „*Dřel jsem s vážností a nadšením na své plastice, srovnával, vážil, piloval, vrtal, natíral, tupoval, kreslil, jak jenom dítě může přistupovat ke své práci. Byl jsem tak svobodný, tak uvolněný (...)* jako nikdy v mém životě.“ (Překlad M.V.), Kuhr, c.d. In: Whitford 1993, s. 169. Lit. k odstavci: Moholy-Nagy 2002, s. 18–20. Srov. Wick 1994, s. 151–154; Kuhr, c.d. In: Whitford 1993, s. 169; Setzler, c.d. In: Herzogenrath 1968, s. 35–36; Droste, c.d. In: Bothe 1994, s. 169–172; Schmitz, c.d. In: Fiedler – Feierabend 1999, s. 368–372.

Na Bauhausu se také pořádal jednou měsíčně bál, nepravidelně taneční večery, karnevaly, přednášky a různá čtení. Uzavřené vnitřní oslavy následovaly po zdárném ukončení větších dílenských prací. Bauhaus měl také vlastní hudební těleso pod vedením Ludwiga Hirschfeld-Mackea, které bylo respektovanou součástí institutu a provázelo většinu z festivalů. Konaly se i společné sobotní výlety, kterých se zúčastňovali studenti, mistři i jejich rodiny. V Desavě se na tradici slavností navázalo. Z velkých oslav se však udržel jen letní slunovrat a Vánoce. Tyto a další menší festivaly se na druhou stranu vyznačovaly větším stupněm organizace, profesionality a zapojením moderní techniky.²⁰⁴

Již první slavnost na Vánoce roku 1919 ukázala, co znamenala snaha o výstavbu demokratické školy v praxi, usilující o překonání autoritativní výchovy dřívějších let:

„*Gropius las die Weihnachtsgeschichte (...) Gropius trug jedem einzelnen die Speisen zu. Wie Fußwaschung.*“²⁰⁵ Prvotním smyslem slavností bylo vytváření a upevnění komunity v rámci školy. Na přípravách i průběhu oslav se společně podíleli mistři i studenti, což platilo také o bálech, karnevalech atd. Bauhaus si zakládal na vzájemném přátelském soužití. Systém festivalů byl chytrým „balíčkem“ Gropia. Spojoval řemeslnou práci v dílnách, kde se vytvářely masky, kulisy, kostýmy, lampióny, ozdoby, pozvánky, malé knížky atd. s výstavbou a utužením kolektivu.

Další součástí „balíčku“ byla komunikace školy s obyvateli města, kteří nebyli avantgardě Bauhausu příliš nakloněni: „*Neben den internen Festen bemühte sich Gropius um die Verbindung zu den kulturell engagierten Bürgern Weimars, die dem Bauhaus zum Teil offen gegenüberstanden.*“²⁰⁶

Zejména podzimní drakiády se staly významnou kulturní událostí, která svým ohlasem přesáhla hranice města. Bizarní létající objekty navržené slavnými malíři přitahovaly pozornost. Výrobky z dílen Bauhausu, které vznikly v rámci přípravných prací, se pak prodávaly ve Výmaru na trzích.

²⁰⁴ Ackermann, Ute: Bauhausfeste – Pathetisches zwischen Stepexentrik und Tierdrama. In: Fiedler – Feierabend 1999, s. 126–127. Srov. Arndt, Alfred: Das Leben am Bauhaus und seine Feste. In: Herzogenrath 1968, s. 313–314; Klee, Felix: Meine Erinnerungen an das Weimarer Bauhaus, Schreyer, Lothar: Erinnerung an Sturm und Bauhaus. In: Whitford 1993, s. 120–121, 125.

²⁰⁵ „*Gropius předčítal vánoční povídky. (...) Gropius každému přinášel jídlo. Jako mytí nobou.*“ (Překlad M.V.), Arndt, c.d. In: Herzogenrath 1968, s. 313.

²⁰⁶ „*Mimo interní slavnosti se Gropius snažil navázat spojení s kulturně angažovanými občany Výmaru, kteří zčásti stáli proti Bauhausu.*“ (Překlad M.V.), Ackermann, c.d. In: Fiedler – Feierabend 1999, s. 131.

Oblíbenou drakiádu sledoval i berlínský tisk: „(...) *eigenartig kubistische Urformen, Kristalle, Schlangen, Ballons, Sonnen, Sterne, Luftschiffe, Muscheln, Ampeln, klein, winzig und Riesen, Drachen jeder Phantasiegestalt, herrliche Wundervogel aus Künstlermärchenträumen, der Vogel Greif, das geflügelte Dichterroß, der verzauberte fliegende Mantel.*“²⁰⁷

Vrcholem prezentace Bauhausu navenek byl pak „týden Bauhausu“ v létě 1923, kdy škola prezentovala celkové výsledky své práce od svého založení.²⁰⁸

Studentský život na Bauhausu byl také jedním z počátků moderního životního stylu. Učňové Bauhausu o prázdninách cestovali. Zaznamenána je cesta několika studentů do jižní Itálie, kde se shodou okolností nacházel i prezident Československé republiky T. G. Masaryk. Ten je přijal a ještě jim dal prostředky na cestu zpět, za což se studenti později odvděčili svými dřevoryty.²⁰⁹

Konzervativní částí obyvatel Výmaru bylo nelibě vnímáno volné spolužití studentů a studentek (a mistrů a studentek), které vedlo k uzavření několika desítek sňatků i k nemanželským početím.²¹⁰ Systém slavností a festivalů lze chápat jako jakýsi rámec, v němž se proměna a modernizace sociálních vzorců uskutečnila. Také v tom je nutné spatřovat jejich význam.²¹¹

V této souvislosti je jistě u Bauhausu zajímavá ženská otázka. Institut sám sebe považoval v tomto ohledu za emancipační a moderní. V prvních semestrech dokonce převažoval počet studentek. Později vždy tvořily alespoň třetinu všech studujících. To bylo možné považovat – vzhledem k uza-

²⁰⁷ „*Svébytné kubistické archaické formy, krystaly, hadi, balóny, slunce, hvězdy, vzducholodě, mušle, semaforey, malé, přtávé i obrovské, draci všech fantazií, nádberní bájní ptáci z uměleckých snů, pták Nob, okřídlený básnický oř, kouzelný létající plášť.*“ (Překlad M.V.), Branceis, Marie-Luise von: Das Drachenfest der Bauhäusler in Weimar. Berliner Tageblatt, 18. Oktober 1922. In: Whitford 1993, s. 122.

²⁰⁸ Arndt, c.d. In: Herzogenrath 1968, s. 313–314. Srov. Ackermann, c.d. In: Fiedler – Feierabend 1999, s. 128–139. Molnár, Farkas: Das Leben am Bauhaus, Branceis, Marie-Luise von, c.d. In: Whitford 1993, s. 121–122.

²⁰⁹ Viz Arndt, c.d. In: Herzogenrath 1968, s. 314.

²¹⁰ „*Aber, ich muß es als Ausfluß eines völlig verwahrlosten Empffindens und zwar als einen Niederschlag der destruktiven Lehr- und Erziehungsmethoden des Bauhauses geißeln, wenn solche Mutterschaft dann noch mit allerlei Tamtam öffentlich gefeiert wird (...)*“ (Překlad M.V.: „*Ovšem musím považovat za projev opravdu zpuštěného citění a ostře kritizovat jako projev destruktivních výchovných a vzdělávacích metod Bauhausu, když je takovéto materství ještě veřejně oslavováno všemožnými tamtamy.*“), Erotik am Bauhaus, Weimarer Zeitung, 1924. In: Whitford 1993, s. 122.

²¹¹ Arndt, c.d. In: Herzogenrath 1968, s. 313–314. Srov. Weimarer Zeitung, 1924, c.d., Molnár, Farkas, c.d. In: Whitford 1993, s. 121–122; Ackermann, c.d. In: Fiedler – Feierabend 1999, s. 128–139.

vřenosti či zdrženlivosti státních akademií vůči ženám – za velmi pokrokové. Přesto například paměti studentky Anji Baumhoffové, ale i příspěvky ze sekundární literatury (např. Pachmanová 2004) do značné míry problematizují otevřenost školy, a to zejména některých vyučujících vůči ženám.

Anja Baumhoffová poukázala na skutečnost, že to byl Johannes Itten, kdo v rámci Bauhausu vytvořil koncept rozlišující mezi přirozeností muže a ženy. Zatímco žena měla být nadána plodivou silou k početí, muž měl tuto energii přetvářet v umění. Pouze muž byl tvůrcem čistého umění: „*Diese männliche Definition des Künstlers machte es den Baubäuslerinnen allerdings schwer, bei den berühmten Malern der Schule eine passende Rolle für sich zu finden.*“²¹²

Žena byla nahlížena jako tvor materiální a méně dokonalý. Měla ztělesňovat fenomén zla. Muž se oproti ní mohl stát božskou bytostí a spojit v sobě veškeré existující polarity v dokonalou harmonii. Johannes Itten v tomto pohledu v zásadě vycházel z obecně sdíleného postoje avantgardy a intelektuálů z období počátku 20. století. Žena byla v těchto kruzích považována za přírodní element oproti mužské schopnosti tvořit kulturu. Adolf Loos ve své známé stati *Ornament a zločin* (1908) označil secesní ornament za zaostalý pozůstatek primitivních kmenů, který měly v jeho době preferovat mentálně opožděné skupiny – ženy a zločinci. Sklon žen k zdobení těla se vykládal jako stálá a nespoutatelná erotická touha – s uměleckou tvorbou neslučitelná. Takový šovinismus byl do jisté míry obrannou reakcí a potlačením dobového strachu mužů z nové ženy – silné a emancipované, který se viditelně projevil například v dobovém výtvarném umění (Gustav Klimt, Egon Schiele).

Johannes Itten však mířil ještě dále. Nebyl příznivcem koedukace a dokonce se nebránil segregované výchově. Ittenův postoj k ženám nebyl na Bauhausu ojedinělý. Některé z jeho názorů sdíleli i další mistři jako Wassily Kandinsky, Paul Klee a další. Stalo se tak běžnou praxí, že studentky byly umísťovány do tkalcovské dílny přezdívané jako „dívčí třída“ (*Frauenklasse*), alternativně do dílny keramické či knihvazačské. To ale znovu odpovídalo obecně předstávě o roli žen v umění. Jejich aktivita se měla omezit na oblast užité tvorby a na vybavení domácnosti, s kterou byly spojovány. Měly být vedeny k řemeslu, nikoliv k umění, které zůstávalo doménou muže.

²¹² „*Mužská definice umělce ovšem činila bauhausiánkám obtíže nalézt pro sebe u slavných malířů školy odpovídající roli.*“ (Překlad M.V.), Baumhoff, Anja: „Ich spalte den Menschen.“ Geschlechterkonzeptionen bei Johannes Itten. In: Bothe 1994, s. 96.

U Bauhausu tedy narážíme na příkladně dobový ambivalentní přístup, který ženám na jedné straně velkoryse otevíral přístup ke vzdělání, ale současně uchoval konzervativní a někdy až extrémní nahlížení povahy a roli jednotlivých genderů.²¹³

5.2 Pedagogika Marie Montessoriové

5.2.1 *Stručný životopis*

Maria Montessoriová (1870–1952) se narodila ve střední Itálii v obci Chiaravalle u Ancony. V jejím rodinném prostředí se střetávaly konzervativní a moderněliberální hodnotové systémy, které jako by předznamenaly povahu pedagogického systému, který vytvořila. Otec Montessoriové bývá popisován jako konzervativní člověk, jehož charakter nejlépe vystihovaly jeho profese vojáka a později finančního úředníka. V dobách jejich univerzitních studií, která byla v tehdejší době ženám zapovězena, také ochladl jejich jinak vřelý vztah. Matka Montessoriové – na svoji dobu velice vzdělaná – smýšlela naopak liberálně a vášnivě podporovala proces sjednocování Itálie. Studium Marie, která byla jedináčkem, jednoznačně podporovala.

Dodnes není zcela jasné, jak se mimořádně nadané a ambiciózní Montessoriové podařilo proniknout na lékařskou fakultu římské univerzity, která byla ženám nepřístupná.²¹⁴ Každopádně však toto studium absolvovala v roce 1896 jako první žena v Itálii, a to s vynikajícími studijními výsledky. Ještě téhož roku a podruhé v roce 1900 byla vládou vyslána na mezinárodní konferenci za práva žen v Berlíně a Londýně. Po promoci působila jako asistentka na fakultní psychiatrické klinice a zabývala se prací s mentálně postiženými dětmi. Současně studovala dobovou odbornou psychiatrickou a pediatriickou literaturu (např. Edouarda Seguina, R. Ittarda) a zabývala se možnostmi výchovy a vzdělání retardovaných dětí. Od roku 1901 si prohloubila vzdělání studiem psychologie a filozofie. V té době také otěhotněla s kolegou s fakulty. Jejich vztah však ztroskotal, Montessoriová syna zapřela a ten byl vychován adoptivní rodinou. Později jej – jako svého blízkého spolupracovníka – představovala jako svého synovce.

²¹³ Baumhoff, c.d. In: Bothe 1994, s. 91–96 a Pachmanová 2004, s. 29–35, 53–69. Srov. Wick 1994, s. 95–105; Stastny, Peter: Von der Vorlehre zur Formlehre – Der Unterricht von Paul Klee, Wassily Kandinsky und Ludwig Hirschfeld-Mack. In: Bothe 1994, s. 174–186.

²¹⁴ V biografii Montessoriové od Rity Kramerové (1976) se naznačuje, že její přijetí mohlo proběhnout na základě přímluvy papeže Lea XIII. Viz <http://www.webster.edu>.

V roce 1902 začala na římské univerzitě přednášet pedagogickou antropologii a nadále pracovala s dětmi. Již od konce 90. let vytvářela vlastní pedagogické postupy při práci s postiženými, zanedbanými i zdravými dětmi. Vyvrcholením její činnosti na tomto poli a zároveň počátkem světové proslulosti se stalo založení Domu dětí (*Casa dei Bambini*) v roce 1907 v římské chudinské čtvrti San Lorenzo. Vytvořila zde školu pro děti předškolního věku dle svých pedagogických představ a plně rozvinula své teoretické myšlenky v praxi. Její experiment vzbudil četné ohlasy. Školy montessoriovského typu posléze začaly vznikat, zejména pak po 1. světové válce, nejen v Itálii, ale i v dalších evropských státech a v USA.²¹⁵

V roce 1917 přijala pozvání španělské vlády k vybudování vědeckého pedagogického centra a v roce 1922 se stala vrchní inspektorkou italských škol. Vzhledem k opozičnímu postoji vůči Mussoliniho fašistickému státu však musela rodnou zemi v roce 1934 opustit. Žila ve Španělsku a po vypuknutí občanské války v Holandsku. Na konci 30. let odcestovala na pozvání Theosofické společnosti do Indie, kde strávila období 2. světové války. Jistě i díky silnému osobnímu charismatu, který měl často větší vliv než její teoretické práce, se montessoriovská pedagogika prosadila i zde. Třikrát byla nominována na Nobelovu cenu míru. Zemřela v Holandsku.²¹⁶

5.2.2 Práva dětí a žen, sociální rozměr, mesianismus

Jméno Marie Montessoriové bývá spojováno nejen s pedagogickým systémem, ale i s bojem za práva dětí a žen, často spojeném také s reflexí sociální otázky. Montessoriová opakovaně poukazovala na skutečnost, že až do období přelomu 19. a 20. století bylo dětství vnímáno jako stav nemohoucnosti, závislosti a automatické poslušnosti, kterému nebyl věnován odpovídající přístup. Takový stav označovala za zcela chybný. Požadovala veřejnou tematizaci dětství, jeho specifčnosti a přínosu pro celou společnost.

²¹⁵ První centrum montessoriovské pedagogiky vzniklo v USA roku 1913, další pak ve Španělsku (1917), Holandsku (1938) a Velké Británii (1947). Montessoriová také pořádala přednáškové cykly – mimo uvedené země také v Belgii, Rakousku a Skandinávii. Její pedagogika se nadstandardně rozšířila v Argentině. Viz <http://www.montessori-namta.org> a <http://www.webster.edu>.

²¹⁶ Röhrs 1994, s. 225–230, 238; Behr – Jeske 1982, s. 51–53; Klaßen – Skiera – Wächter 1990, s. 12–13; Montessori 1998, s. 131; www.montessori-namta.org, <http://www.webster.edu>, <http://www.pdf.uhk.cz>

„Nikdo však zatím netušil, že je v dětech ukryto úžasné životní tajemství schopné strhnout bustý závoj zabalující lidskou duši a že děti v sobě nesou něco, co by svým odhalením mohlo dospělým pomoci vyřešit jejich osobní i sociální problémy. A právě tyto skutečnosti pokládají základní kameny k nově pojatému studiu dětství, jež může mít důležitý vliv na vývoj celé společnosti.“²¹⁷

Argumentovala, že kvalita výchovy a péče o děti zásadně ovlivňuje budoucí generace a má tak celospolečenský rozměr. Horovala pro uznání jejich svébytného světa a práv a poukazovala na nutnost společné výchovy dětí všech sociálních tříd a koedukace. Věřila, že pochopení dítěte, v kterém viděla přítomnost Boží na světě, povede ke komplexnímu pochopení člověka i ke vzniku kvalitativně vyšší formy civilizace. Svou teorii dítěte opírala o tehdejší stav výzkumu a bádání na poli medicíny a psychologie. Kriticky reflektovala Freudovo odhalení nevědomí a s ním spojený klíčový význam dětství pro dospělý život. Orientovala se i v další odborné literatuře na dané téma (např. E. Seguin, R. Ittard, E. Keyová).

Tradované státní školství celkově odmítala: *„Museby snášet utrpení ve školách, k němuž je odsoudila společnost. Po celé hodiny se hrbily nad lavicemi a učily se číst a psát. Výsledkem byl nesprávný vývoj páteře a brudníku, který otevíral brány tuberkulóze. Neprůměrně dlouhé namábání zraku při čtení vedlo ke krátkozrakosti a dlouhodobý pobyt v malých, přeplněných třídách způsoboval u dětí celkovou tělesnou slabost. Jejich utrpení se však netýkalo pouze tělesné schránky. Mělo i duševní rozměr. Učení z donucení přinášelo strach, únavu a nervové vyčerpání. Děti ztrácely přirozenou veselost a byly melancholické a zakřiknuté.“²¹⁸* Dále kritizovala používání fyzických trestů a zasazovala se o vyšší státní investice do školství. Rodiče podněcovala k odvaze vzepřít se tradovaným výchovným stereotypům.²¹⁹

Maria Montessoriová aktivně působila i na poli rodičího se feminismu. Znepokojovala ji zejména skutečnost, že pokud nová doba předpokládala zaměstnanost žen, nemělo být přípustné, aby souběžně zastávaly i role matek, hospodářek a pečovatelek. Zasazovala se o vznik mateřských školek, kde by zaměstnané ženy mohly nechávat své děti, ale i o rozvinutí

²¹⁷ Montessori 1998, s. 12.

²¹⁸ Tamtéž, s. 127.

²¹⁹ Montessori 1998, s. 9–22, 125–131, Montessori 2001, s. 195–200, Montessori Marie, Projev u příležitosti otevření druhého Domu dětí v roce 1907. In: Montessori 2001, s. 202–207. Srov. Röhrs 1994, s. 241–242, Klaßen – Skiera – Wächter 1990, s. 12–13.

zdravotní péče a veřejných stravovacích zařízení, které by ženám odlehčily od dalších po nich vyžadovaných činností.

V pojetí vztahu ženy a muže byla ovlivněna dobovým biologismem i eugenikou a v některých ze svých stanovisek se částečně dostala na pozici italského fašistického hnutí: „*Ideální láska byla Friedrichem Nietzschem ztělesněna v ženě Zarathustry, která touží více po synovi, než po sobě samé. (...) Hledám toho, kdo se mnou chce spojit své tělo a svou duši, aby stvořil syna. Syna lepšího, dokonalejšího a odvážnějšího, než jaký dosud přišel na svět. Manželstvím a hledáním ctnosti by si měl člověk přát zdokonalit rod.*“²²⁰

V souvislosti se založením prvního Domu dětí v San Lorenzu pozvedla také otázku sociální. Poukázala na téma koncentrované chudoby, městských čtvrtí, kde děti – bez zájmu státu – vyrůstaly v špinavém, nehygienickém prostředí, v sociální izolaci, obklopené materiální bídou, kriminalitou, negramotností, promiskuitou a alkoholismem: „*Bydlí mezi příšernými stěnami bez špetky soukromí, často bez světla, čerstvého vzduchu a vody. V tomto případě pak nelze hovořit o obsahu pojmu domova jako o základu sociálního řádu a zdroje vzdělávání pro široké masy.*“²²¹

V souvislosti s problémem chudoby se také zrodily její ústavy předškolní péče. První školka vznikla jako soukromé zařízení z iniciativy realitní společnosti, která se tímto pokoušela o prevenci poškozování svého domu v římské chudinské čtvrti San Lorenzo, kde skupinky nekontrolovaných dětí a adolescentů demolovaly nemovitosti. Vznik druhé školky – založené ještě téhož roku také v San Lorenzu – byl součástí charitativního programu na pozvednutí rodin z materiální a sociální bídy. Obě školky vedla Montessoriová osobně spolu s učitelkami, které si sama vybrala. Další její školky vznikly v Itálii i jinde po světě soukromě nebo za podpory státu či města.²²²

Marie Montessoriová byla – stejně jako bauhausiáni nebo Rudolf Steiner – do jisté míry zatížena mesianismem. Věřila, že její pedagogika, kterou se snažila vytvářet na základě výsledků přesných vědeckých metod exaktních věd, odhalila některé definitivně platné zákonitosti dětské psychiky

²²⁰ Montessori, c.d. In: Montessori 2001, s. 207. Lit. k odstavci: Tamtéž, s. 202–207. Srov. Behr – Jeske 1982, s. 60–62.

²²¹ Montessori, c.d. In: Montessori 2001, s. 203.

²²² Například třetí školka montessoriovského typu v Itálii vznikla na popud samotné italské královny, která reagovala založením velkoryse vybavené a dotované školky na ničivé zemětřesení v Messine, které za sebou zanechalo desítky opuštěných dětí. Ve Španělsku byla montessoriovská pedagogika podporována státem. Montessori 1998, s. 87–88. Lit. k odstavci: Montessori, c.d. In: Montessori 2001, s. 202–207. Srov. Montessori 1998, s. 85–87.

a že z nich vyplývající poznatky mají univerzální charakter a znamenají počátek nové dějinné epochy. Při vzpomínkách na pocity při založení prvního Domu dětí dokonce neváhala citovat evangelium: „*Země byla zcela zabalena temnotou, když tu se na východě zjevila hvězda, jejíž nádherná měla vést národy.*“²²³

Nárokovala, aby italská, evropská nejlépe však celosvětová společnost uznala závaznost jejích objevů a aby jimi nahradila dosavadní výchovu. Nová práce s dětmi měla být také nejúčinnější prevencí válečných konfliktů. Montessoriová předpokládala, že nové pojetí dětství a nová práce s mládeží bude trvalým garantem světového míru.²²⁴

5.2.3 Teoretická část – pojetí dítěte a cíl výchovy

Pedagogický systém Marie Montessoriové v mnohém připomíná přístup J. J. Rousseaua. Hermann Röhrs (1994) označil její koncept za novodobé variace na Rousseauovu výchovu. Při srovnání s dalším zde analyzovaným pedagogem Rudolfem Steinerem nesahá Montessoriová antropologicky tak hluboko. Její systém je v podstatě jednoduchý. Dítě chápe od počátku jako dobré a pokud je jiné, tak v důsledku nesprávných vnějších vlivů. Zrození člověka vysvětluje na pomezí biologismu (porovnávání lidských a zvířecích mláďat) a osobitě interpretované křesťanské spirituality. Lidský duch má být tajemný a jedinečný. Zrození má být zhmotněním jeho kvalit a nazývá jej vtělení: „*Zvíře je jako masově vyráběný produkt. (...) Člověk, na druhou stranu, je jako produkt rukodělné práce. Každý jedinec se liší od druhého. V každém spočívá tvůrčí duch, který z něj dělá umělecké dílo. (...) Toto vytváření lidské osobnosti je tajemná práce „vtělení“.* Dítě je záhada. Vše, co víme, je, že má obromý potenciál. Nemůžeme však vědět, jak tohoto potenciálu bude využito. Dítě se musí „vtělit“ za pomoci své vlastní vůle.“²²⁵

Lidský jedinec je predestinován a na svět si přináší potenciál určitého charakteru. Životním úkolem je jeho naplnění, kterým se má zapojit do božského procesu tvoření i do kosmické jednoty. Předem dané kvality mají zrát po mnoho let v postupně povstávajících fázích, které Montessoriová označila jako „stavební plán“. K opravdovému zrodu člověka tak dochází až s rozvinutím a probuzením dřímajícího ducha a jeho kvalit. Cílem

²²³ Montessori 1998, s. 72.

²²⁴ Tamtéž, s. 9–22, 85–88, 125–131; Montessori 2001, s. 195–200. Srov. Röhrs 1994, s. 229–231, 241–242; Behr – Jeske 1982, s. 54–55; Klaßen – Skiera – Wächter 1990, s. 13; Rýdl 1999, s. 56–58.

²²⁵ Montessori 1998, s. 25.

výchovy má být udržení přirozeného – v její terminologii normálního – vývoje a zamezení vnějšímu formování, které má omezovat i ničit původní přirozenost dítěte. Odklon od vtělených kvalit označila za deviaci. Úspěšná výchova má být dovršena zrozením psychicky i fyzicky vyzrálé osobnosti, která na základě svých rozvinutých dispozic obohacuje společnost. Výchova jako celek má vycházet z osobnosti dítěte a jeho přirozených dispozic.²²⁶

5.2.4 Fáze zvýšené citlivosti a prostředí výchovy

Marie Montessoriová pátrala po metodách, jak dosáhnout udržení normálního vývoje. Na základě práce s dětmi, ale i pozorováním světa zvířat, došla k závěru, že zrod osobnosti nastává postupně v tzv. fázích zvýšené citlivosti (neboli senzitivní fáze): „*Období zvýšené vnímavosti jsou ohraničené časové úseky v životě jedince, zejména v jeho raném věku, kdy do popředí vystupuje nějaký zvláštní specifický sklon. Jedná se o určitou přechodnou vlastnost omezenou na dobu získávání nějakého jednotlivého rysu. Jakmile je tento rys nebo povahový prvek získán, ona zvýšená citlivost se ztrácí.*“²²⁷

Včasné podchycení těchto fází a poskytnutí vhodných podnětů k jejich prožití má být klíčem k udržení normálního vývoje. Dítě si uspokojivě osvojuje své specifické rysy, vyvíjí se v souladu se svou predestinací a při úspěšném prožití bude mít získané kvality již stále k dispozici. Pokud však nastane vývoj opačný, příležitost mizí, neboť senzitivní fáze jsou časově ohraničeny. Nastává pak deviace, která může jedince ovlivňovat po celý život: „*Pokud ale dítěti nepodáme pomocnou ruku, a pokud jeho životní prostředí bude nadále zanedbané, bude jeho psychika v neustálém nebezpečí. (...) Musí o svůj duševní rozvoj bojovat a může tento boj probrát.*“²²⁸

Senzitivní fáze přicházejí podle Montessoriové samovolně a jsou mimo vliv a dosah vychovatele. Jeho role je omezena na pozorovatele, který svým vhodným chováním napomáhá úspěšnému průběhu. V tajemném rytmu těchto výbojů plyne dětství. Dítě si vnitřní růst ani neuvědomuje, pozvolna však rozšiřuje prostor svého vědomí a uvědomění. Krok za krokem vytváří svou osobnost. Jeho psychická soustava tak má povahu „absorbující-

²²⁶ Tamtéž, s. 22–28. Srov. Rýdl 1999, s. 15–17, 22–26, 36–37; Behr – Jeske 1982, s. 53–55, 62; Klaßen – Skiera – Wächter 1990, s. 12–13; Röhrs 1994, s. 228–231.

²²⁷ Montessori 1998, s. 28–29.

²²⁸ Tamtéž, s. 34.

cího ducha“, který osvojuje velký počet dovedností pouhou existencí ve vhodném a podnětném prostředí.²²⁹

Jedním z klíčových momentů montessoriovské pedagogiky je důraz kladený na prostředí výchovy. Montessoriová pokládala tento faktor za nejvíce charakteristický pro svou praktickou pedagogiku. Často bývá popisován iniciační význam zážitku, jak Montessoriová pozorovala tříletou holčičku, která v naprosté koncentraci, i přes rušivé působení okolí, 42krát zasouvala válečky různých rozměrů do adekvátních otvorů. Nehledě na pravděpodobnou presexuální symboliku, která ovšem samotnou autorkou nebyla reflektována, byla fascinována koncentrací v rámci dětských her. Plně prožitá hra a soustředěné oddání se probíhající činnosti mělo označovat počátek senzitivní fáze. Uspokojení a pocit naplnění po ukončení úkonu probíhající proces osobnostního růstu.

Montessoriová předpokládala, že každá nová senzitivní fáze vyžaduje vhodné vnější podněty v podobě hraček, geometrických útvarů, stavebnic, barev, zákoutí ap., které se souhrnně označují za pomůcky či didaktické materiály. Vytvoření prostředí, které svou podnětností a ohleduplností vůči dětským potřebám i fyzickému vzrůstu umožní iniciaci a dostatečně hluboké prožití fází zvýšené citlivosti, mělo být hlavním úkolem montessoriovských pedagogických ústavů pro děti předškolního věku. Z široké nabídky podnětů si mělo dítě samo na základě vrozené intuice zvolit potřebné impulsy pro svůj rozvoj: *„Různé druhy vnitřní citlivosti umožňují dítěti, aby si ze složitého okolního prostředí samo vybíralo, co je vhodné a potřebné pro jeho růst.“*²³⁰

Ve třídě měl být pevný řád a věci měly mít svá místa, což usnadňovalo orientaci v prostoru a napomáhalo normálnímu vývoji. Vychovatel, který představoval přirozenou součást prostředí, měl být schopen rozeznat rodící se senzibilní fáze a pomoci dítěti na požádání. Také měl zamezit nekoncentrované a jinak škodlivé práci a hrám. Do probíhajících procesů neměl příliš zasahovat. Rousseauovské pojetí výchovy dominovalo: *„Pokud chceme pomoci dítěti, musíme mu poskytnout takové prostředí, ve kterém se bude moci svobodně rozvíjet. Dítě prochází obdobím sebeutváření, a proto u něj úplně stačí, když mu jednoduše uvolníme cestu.“*²³¹

²²⁹ Montessori 1998, s. 28–35; Montessori 2001, s. 197–200. Srov. Rýdl 1999, s. 48–49, 55–56; Röhrs 1994, s. 240–241; Behr – Jeske 1982, s. 53–56; Klaßen – Skiera – Wächter 1990, s. 12–13.

²³⁰ Montessori 1998, s. 31.

²³¹ Tamtéž, s. 69.

Montessoriová zavrhlá metodu odměn a trestů, které pokládala za královskou cestu k deviačnímu vývoji. Chápala ji jako pokus o vnější motivaci a formování na základě postoje dospělého. Montessoriovský systém chtěl celkově vytvořit bezpečné a podnětné prostředí, které by umožňovalo nerušený vývoj dítěte z vlastních zdrojů.²³²

5.2.5 Dialektika M. Montessoriové a náboženská výchova

Hermann Röhrs (1994) tvrdí, že přetrvávající přitažlivost pedagogiky Marie Montessoriové spočívá v její zdařilé práci s protiklady. Pokud by předchozí výklad vedl k závěru, že Montessoriovský pedagogický koncept vedl děti a mládež výhradně k svobodnému rozvoji bez vnějších zásahů, tak by byl chybný. Montessoriová zdůrazňovala, že svoboda existuje jen na základě práce. V jejích školkách se již od útlého dětství provozovaly tzv. činnosti všedního dne, spočívající v osvojení si běžných pracovních úkonů od uklízení, stolování, mytí nádobí po nakupování. Také metoda senzibilních fází byla ve výsledku metodou vybízející k (nevědomě) práci na osobnostním růstu. Tam, kde v montessoriovském systému nalézáme termín svoboda, tam je současně i termín práce. Dítě je vedeno k svobodnému a samostatnému vývoji, na straně druhé ale i k disciplíně a zodpovědnosti za dosažené výsledky.²³³

Na srovnatelnou dialektiku se poukazuje (Röhrs 1994, Behr – Jeske, 1982) také u vztahu vědeckého pozitivizmu a intuitivního subjektivismu v rámci jejího systému. Montessoriová se domnívala, že vytvořila univerzálně platný výchovný koncept vzniklý na základě doložitelných výsledků objektivních metod exaktních věd. Odvolávala se na dodržování pravidel vědeckého postupu při své práci s dětmi, a to zkoumání daného jevu v izolaci a za různě se měnících podmínek a opakování zkoumaného jevu a jeho studium z různých úhlů. Za hlavní aplikovanou metodu označovala vědecké pozorování: „*Domnívám se, že jsem touto metodou připravila podmínky pro výzkum, nezbytný k dalšímu vývoji vědeckého vzdělávání, postaveného na skutečných vědeckých základech.*“²³⁴

I přes důvěru v objektivitu a metody přírodních věd však do svého systému zakomponovala také hluboce subjektivní a racionálně nedoložitel-

²³² Montessori 1998, s. 31–51, 69–88. Srov. Rýdl 1999, s. 19–21, 44–47, 54–56; Röhrs 1994, s. 231–234; Behr – Jeske 1982, s. 54–55; Klaßen – Skiera – Wächter 1990, s. 13.

²³³ Montessori 1998, s. 84–88; Montessori 2001, s. 195–200. Srov. Röhrs 1994, s. 238–242; Rýdl 1999, s. 22–23; Behr – Jeske 1982, s. 54–55.

²³⁴ Montessori 2001, s. 196.

né poznatky o původu života, predestinaci a o božské bytosti. Spojení víry v technický pokrok, racionalismus i pozitivismus s instinktivní spiritualitou křesťanského ražení však nemůže vyhovět objektivizujícím nárokům. Nicméně vytvořila pedagogickou platformu vyzařující silné vnitřní napětí i přitažlivost, které oslovilo publikum nejrůznějších ras, vzdělání i sociálního postavení.²³⁵

Montessoriovský koncept poskytl široký prostor náboženské a duchovní výchově. V ideální školce jejího typu byl kostel vybavený pro potřeby dětí, kde se konaly pravidelné mše celebrowané katolickým knězem: „*Když byl tento prostý kostel dokončen a otevřen dětem, zažili jsme něco, co jsme neočekávali ani ve snu. Zjistili jsme, že v mnoha ohledech byl kostel skutečným naplněním našeho snažení... Některá cvičení, která ve škole jakoby neměla žádný konečný cíl, našla své praktické uplatnění právě v kostele.*“²³⁶ Děti se učily v kostele, ale i v průběhu vyučování tichu a vnitřní koncentraci, která mohla vyústit až v meditační cvičení: „*Pouze v tichu a při naprosté kontrole nad vykonávanou činností, se může rozvíjet ona vnitřní citlivost, které říkáme posvátný nebo duchovní cit.*“²³⁷

Náboženské prožitky pak měly být transformovány do běžného života a napomáhat procesu zrání. Dechová a koncentrační cvičení údajně přiváděla zdravé (normalizované) děti do stavu vyšší radosti, solidarity i disciplíny a měla být bránou k dosažení vyšších forem lidské existence. V souvislosti s náboženskou výchovou se Montessoriová vyslovovala proti morální výchově dětí do 7 let s tím, že nemají rozvinutý smysl pro diferenciaci dobra a zla. Umění ticha a meditace ovšem mělo v této oblasti skrytě působit a dojít zhodnocení v pozdějším věku. Ticho napomáhalo kultivaci koncentrace, která zaujímala v celém systému mimořádně závažné postavení. Vždyť pouze plně koncentrované prožití senzitivní fáze zaručovalo její úspěšné absolvování a tím i kvalitativní posun vývojového procesu.²³⁸

Marii Montessoriové bývá často vyčítán přílišný individualismus a opomenutí sociálního a socializujícího rozměru výchovy. Tento názor je v odborné literatuře, ze které jsem čerpal, částečně přijímán (Behr – Jeske 1982) i odmítán (Röhrs 1994, Rýdl 1999). Faktem zůstává, že Montessoriová

²³⁵ Montessori 2001, s. 195–200; Montessori 1998, s. 69–71. Srov. Röhrs 1994, s. 235–238; Behr – Jeske 1982, s. 60–61.

²³⁶ Montessori 2001, s. 182.

²³⁷ Tamtéž, s. 183.

²³⁸ Tamtéž, s. 181–195; Montessori 1998, s. 74–75, 84–87. Srov. Rýdl 1999, s. 44–48; Röhrs 1994, s. 231–232; Behr – Jeske 1982, s. 56–57.

považuje dítě do 6 až 7 let za „psychické embryo“, jehož prioritou není sociální život. Ten má být rozvíjen teprve v následující epoše trvající přibližně do 12 let.

Montessoriová nicméně konstatovala, že vývoj žádného jedince nemůže uspokojivě proběhnout bez sociálního kontaktu a kontextu. Pro své školky a školy navrhla koedukaci ve věkovém rozmezí tří let. Každé dítě prožilo roli nejmladšího, středního i nejstaršího. Domnívala se, že takový přístup rozvíjí solidaritu a vede k učení mladších staršími. Vyslovovala se pro velké třídy v počtu až čtyřiceti dětí umožňující typovou, sociální i mentální diferenciaci, která zvyšovala obecné sociální kompetence i tolerance. Pro starší žáky navrhla projektové vyučování, které spojovalo odbornou výuku, samostatné rozhodování s prací ve skupině.²³⁹

5.2.6 Praktická část – pohybová a praktická cvičení

Jako lékařka si Montessoriová uvědomovala význam pohybu pro fyzický, psychický i intelektuální rozvoj. Často poukazovala na psychosomatickou propojenost procesu zrání a pohybová výchova tak zaujala v jejím systému jednu z dominantních rolí. Správný pohyb a rozvoj těla však nechápala v kontextu her, volného běhání či sportu, který odmítala pro jeho konkurenční charakter, ale v souvislosti s úkony běžného života, které mohly vykonávat i malé děti předškolního věku.

Pohybovou výchovu přirozeně spojila s prací a s vykonáváním tzv. činností všedního dne: „*Sám praktický život nám nabízí spoustu „cvičení“. Tělocvičnou, ve které zdokonalujeme prováděnou činnost je právě prostředí, ve kterém žijeme (...) Srolovat koberec, vyčistit pár bot, umýt vanu nebo setřít podlahu, prostržit stůl, otevřít a zavírat krabice, dveře, okna, uspořádat pokoj, dát do pořádku židle, zatáhnout záclony, přenést nábytek apod., to všechno jsou cvičení, která zapojují celé tělo a procvičují a zdokonalují jeden pohyb za druhým.*“²⁴⁰

Montessoriová také vymyslela a zavedla cviky a pomůcky rozvíjející jemnou motoriku. Například dva látkové pásy se složitým systémem zapínání pomocí různě velkých knoflíků, sponek, háčků a mašlí. Úkolem dětí bylo sepnout pásy s dostatečnou rychlostí a zručností. Nechávala odemykat a zamykat stoly a dveře, listovat knihou. Procvičování rovnováhy slou-

²³⁹ Montessori 2001, s. 195–197. Srov. Rýdl 1999, s. 17–19, 31–33, 59; Röhrs 1994, s. 231–233; Behr – Jeske 1982, s. 58–60.

²⁴⁰ Montessori 2001, s. 55.

žila chůze po nakreslené elipse, která vyžadovala koncentraci a rozvíjela rovnovážný pohyb. Cvik byl variován chůzí po elipse s plnou sklenicí vody v ruce, zvonečkem, který nesměl zazvonit, miskou na hlavě atd.

Každý cvik, a zejména ty, které se vztahovaly k praktickému životu, měl být prováděn zcela věrohodně, tak jakoby se jednalo o opravdovou sociální situaci: „*Jestliže dítě neprostráá stůl pro skupinu lidí, kteří jdou doopravdy jíst, jestliže nemá skutečné kartáče na údržbu oděvů a opravdové koberce, které musí po použití svinout, jestliže nemusí umývat a utírat nádobí, nikdy si doopravdy neosvojí žádnou konkrétní zručnost.*“²⁴¹

V souvislosti s pohybovou a pracovní výchovou podporovala pobyt v přírodě, zejména na zahradě. Poukazovala na přínos pěstování plodin, které mělo vést nejen k zvýšené zodpovědnosti, ale i představovat přirozený vývoj od setí, zrání ke sklizni. Období sklizně bylo doprovázeno školní slavností: „*Rozhodli jsme se uspořádat dvě zahradní slavnosti, u příležitosti zabájení a ukončení školního roku. Shodovaly se s dobou sklizně broznů a žní. Oživil je lidovými písničkami i hudbou, provozovanou na historické nástroje.*“²⁴²

5.2.7 Procvičování smyslů a umělecká výchova

V posouzení významu kultivace smyslů u Montessoriové se navracíme k stěžejnímu bodu její výchovy. Vzhledem k jejímu předpokladu, že veškerá vnitřní dynamika pochází z nitra dítěte – iniciována vnějšími podněty skrze smyslové vnímání – měl rozvoj smyslů zásadní význam: „*Procvičování a zdokonalování smyslů očividně vede k prohlubování smyslového vnímání a vytváří pevné základy pro intelektuální růst.*“²⁴³

Tím zároveň pronikáme do světa didaktických materiálů Marie Montessoriové. Jejich rozvoj považovala pro svoji výchovu za velmi podstatný. Jednotlivé pomůcky byly zaměřeny na procvičování jednoho nebo více smyslů. Obecně je charakterizovala takto: „*Senzorické pomůcky se skládají z řady předmětů, které jsou seskupeny podle jejich určitých fyzikálních vlastností, jako například barva, tvar, velikost, zvuk, struktura látky, hmotnost, teplota a roztažnost. Je to např. sada zvonečků, které vydávají hudební tóny, nebo stolečky různých barev, sady předmětů stejného tvaru s rozdílnými rozměry, nebo*

²⁴¹ Tamtéž, s. 63.

²⁴² Tamtéž, s. 184. Lit. k odstavci: Montessori 2001, s. 49–66, 184–195; Montessori 1998, s. 62–65, 84–85. Srov. Rýdl 1999, s. 19–22; Röhrs 1994, s. 233–234; Behr – Jeske 1982, s. 56–57.

²⁴³ Montessori 2001, s. 66.

*naopak předměty zcela odlišných tvarů, či jiná sada, kde předměty mají stejnou velikost, ale rozdílnou hmotnost atd.*²⁴⁴

Vychovatel měl dítěti navrhnout materiál, o kterém předpokládal, že je adekvátní jeho aktuálnímu vývoji. Na vůli dítěte záviselo, zda nabízený předmět přijme či nikoliv.²⁴⁵

System pomůcek byl založený na práci s protiklady a kontrasty. Procvičování hmatu se zahajovalo osaháváním hladkých a drsných povrchů. Podobně tomu bylo i při práci s barevnými dvojicemi, které Montessoriová považovala za kontrastní, či s geometrickými útvary: „*Práci se senzoric-
kými pomůckami bychom měli zahájit jen s několika, ale kontrastujícími pomůc-
kami. Teprve později aplikovat ve výuce větší počet pomůcek s jemnějšími a méně
zřetelnými rozdíly. (...) Při výcviku zaměřeném na poznávání barev předvede-
me dítěti jasné a kontrastní barvy, například žlutou a rudou. Při výcviku pro-
storové představivosti začneme s kruhem a trojúhelníkem atd.*“²⁴⁶

Stejně jako Johannes Itten a László Moholy-Nagy v rámci Bauhausu trénovala vnímání škály mezi polaritními body: „*Podobně probíhá i výcvik
v rozlišování barev, kdy má dítě seřadit žluté předměty podle jejich barevného
odstínu, od nejjasnější žluté až po tu nejtmauší.*“²⁴⁷

Kultivaci zraku měla napomáhat práce s barvami. Využívala se didaktická pomůcka obsahující 63 barevných destiček rozdělených do devíti barev a sedmi odstínů těchto barev. Děti měly za úkol barvy porovnávat, hledat shodné odstíny, vytvářet škály, sestavovat duhu atd.

Dalším cvikem – Montessoriovou nejvíce oceňovaným – byla práce s hranoly a válečky. Děti zasunovaly odpovídající válečky do různé dlouhých a širokých otvorů v hranolu. Předností byla možnost okamžité samostatné kontroly, zda byl úkon proveden správně či chybně. Na pomezí rozvoje zraku a hmatu se pohybovala hra se stavebnicemi, které obsahovaly různé geometrické útvary v rozličných barvách. Děti měly předměty třídit, srovnávat a stavět z nich. Pro nejmenší měly i svalově-pohybový efekt: „*Výcvik
se stavebnicemi a hranoly s vkládacími válečkami bezpochyby nejvíce posiluje zra-
kové schopnosti. Postupně, kousek po kousku, začíná dítě objevovat rozdíly tam,
kde si jich dřív vůbec nevšimlo. Dítě registruje různé velikosti čtyřhranů, odbalu-*

²⁴⁴ Tamtéž, s. 67.

²⁴⁵ Tamtéž, s. 66–75; Montessori 1998, s. 28–35. Srov. Rýdl 1999, s. 49–52; Röhrs 1994, s. 233–234; Behr – Jeske 1982, s. 56–57.

²⁴⁶ Montessori 2001, s. 74.

²⁴⁷ Tamtéž, s. 75.

*je chyby... Výcvik prostřednictvím sensorických pomůcek je koncipován tak, aby dětské oko mohlo chybu rozpoznat a dětská ruka ji napravit.*²⁴⁸

V rámci procvičování hmatu vytvořila povrchové pásy od nejhladších po nejdrsnější, s kterými děti pracovaly se zavázanýma očima nejen pro zbystrění hmatové citlivosti, ale i za účelem proniknutí do povahy zkoumaného materiálu. Dále se například porovnávaly váhy dřevěných cihlíček. Práce s geometrickými útvary měla zase rozvinout citlivost pro rozměry a tvary. Rozšířeným cvikem bylo zasazování hvězdy, trojúhelníku, čtverce, obdélníku a kruhu do odpovídajících otvorů vyřezaných na dřevěné ploše. V práci s čichem a chutí požadovala vytváření škál sladkosti, slanosti, kyselosti a hořkosti. Tato cvičení byla spojena i s výukou správného stolování a společenských konvencí. Pro oblast sluchu se využívaly zvonky. Tato didaktická pomůcka se skládala z dvou řad zvonků vydávajících různě vysoké tóny vytvářející oktávu. Děti měly nalézat shodné tóny, porovnávat je a správně seřazovat.²⁴⁹

Montessoriová předpokládala, že pohybová a smyslová cvičení rozvíjejí dětskou osobnost jako celek. Měly napomáhat a doprovázet vývojový proces a zároveň vytvářet základy, o které se mohla opřít další výchova i výuka. Každý z cviků měl rozvíjet později využitelné dovednosti. Práce s geometrickými tělesy bystrila prostorové uvažování a měla být přípravou pro předměty jako matematika a fyzika. Sluchová cvičení a rozvíjení smyslu pro barvy zase měla prospívat budoucí umělecké výchově a smyslu pro estetiku. Jejich pohybově-motorický význam se považoval za obecně prospěšný.

Poukazovala i na rozvoj kooperace a práce ve skupině. Tvrdila, že mnohé schopnosti na poli vnímavosti i manuální zručnosti se vyvíjejí pouze v období dětství a že v případě jejich zanedbání mohou být pozdější nápravné snahy již marné. I proto kladla na pohybovou a smyslovou výchovu takový důraz.²⁵⁰

Behr a Jeske (1982) v rámci kritického vyrovnání s montessoriovskou pedagogikou uvádějí jako jednu z výtek, že se jedná o výchovu, která přeceňuje kultivaci smyslů a intelektu na úkor složky umělecké a estetické. Pokud přihlídneme k vzdělávacím plánům v předškolních zařízeních, které

²⁴⁸ Tamtéž, s. 82.

²⁴⁹ Montessori 2001, s. 75–91; Montessori 1998, s. 28–35. Srov. Rýdl 1999, s. 49–52; Röhrs 1994, s. 233–234; Behr – Jeske 1982, s. 56–57.

²⁵⁰ Montessori 2001, s. 92–96; Montessori 1998, s. 28–35. Srov. Rýdl 1999, s. 49–52; Röhrs 1994, s. 233–234; Behr – Jeske 1982, s. 56–57.

Montessoriová sama doporučila (*Objevování dítěte*, 1948), je nutné si klást otázku, zda je taková kritika oprávněná. Kreslení, i přes dominanci pohybové, praktické a smyslové výchovy, zde zaujímá poměrně významné postavení.

Sama Montessoriová uváděla až deset kreseb žáka za den. Malbu ovšem nechápala jako prostor k volnému sebevyjádření dítěte, ale jako přípravu na psaní: „*Dnes se hodně hovoří o volné kresbě. Řada lidí se podivuje, jak nekompromisně jsem vymezila způsob a náplň kreslení dětí. (...) Takzvaná „volná kresba“ nemá v našem systému vsůvky místo, ačkoli je dnes v „moderních“ školách značně populární. Naše děti kreslí obrázky a ornamentální motivy, které jsou jasné, srozumitelné a harmonické, na rozdíl od podivných čmáranin, kterým se říká „volná kresba“.*“²⁵¹ Na druhou stranu děti podněcovala k samostatné práci s barvami i ke kolážím. V metodách pro rozvoj kreslení se odvolávala i na vídeňskou uměleckou školu Franze Cizka, která byla inspirací i pro vedoucí pedagogy bauhausiánského Vorkursu.²⁵²

Výchova muzikální také nemířila ke kultivaci umělecko-estetického vnímání. Spíše souvisela s pohybovou aktivitou a s rozvojem smyslu pro rovnováhu a rytmus: „*Děti vnímají rytmus, jestliže je hudba interpretována s odpovídajícím hudebním výrazem. Často reprodukují rytmus nejen nohama, ale i rukama i celým tělem. Dokonce i velice malé děti projevují občas smysl pro rytmus.*“²⁵³

Žáci dostávali jednoduché hudební nástroje, na které se učili hrát, později i společně ve skupinách. Celkově se nelze ubránit dojmu, že montessoriovská umělecká výchova měla především sloužit, tak jak naznačovali Behr a Jeske (1982), za doplněk k rozvinutí smyslového vnímání a pohybu. Zájem o uměleckou tvorbu v rámci montessoriovské pedagogiky byl spíše okrajový.²⁵⁴

5.3 Rudolf Steiner, antroposofie a hnutí waldorfských škol

5.3.1 Rudolf Steiner – životopisná skica

Za ústřední charakteristiku osobnosti Rudolfa Steinera (1861–1925) by bylo možné označit mesianismus. Pro část svých stoupenců se stal proro-

²⁵¹ Montessori 2001, s. 174.

²⁵² Tamtéž, s. 174–177, 200–201. Srov. Behr – Jeske 1982, s. 60–62.

²⁵³ Montessori 2001, s. 178.

²⁵⁴ Tamtéž, s. 177–181. Srov. Behr – Jeske 1982, s. 60–62.

kem. Steiner se narodil 27. února 1861 v Kraljevici v chorvatské části Rakouska-Uherska. Otec byl přednosta železniční stanice, matka v domácnosti. Steiner vystudoval reálné gymnázium a vysokou technickou školu (v letech 1879–1883) ve Vídni. Zabýval se také studiem Goetha, Schillera, Schopenhauera, Paula a dalších filozofů. V roce 1882 byl povolán do Goethova archivu jako editor jeho přírodovědeckých spisů. V 80. a 90. letech 19. století působil ve Vídni jako badatel, spisovatel, vychovatel a publicista a vydal několik filozofických knih. V roce 1897 odešel do Berlína, v letech 1899–1904 vyučoval na dělnických školách.

Na počátku 20. století navázal úzké kontakty s Theosofickou společností a stal se generálním tajemníkem její německé sekce. Theosofické učení šířil nejen v Německu, ale například i v Praze, kde stál u zrodu tamní lóže. Zároveň vydával nábožensko-filozofické spisy, které se staly základem pozdější antroposofie. K nejvýznamnějším spadá: *Křesťanství jako mystická skutečnost* (1901), *Theosofie. Úvod do nadsmyslového poznání světa a určení člověka* (1904) a *Tajná věda v nástinu* (1910). Steiner pronikl mezi intelektuálně-kulturní elitu své doby – navázal kontakty se Stefanem Zweigem, Rosou Luxemburgovou, Christianem Morgensternem, Franzem Kafkou, Wassilym Kandinským, Eduardem Hartmannem aj. Pořádal přednáškové cykly a cestoval a napsal několik dramát. Na základě jeho architektonického návrhu budovy kulturně-uměleckého centra bylo později postaveno „Goetheanum“ ve švýcarském Dornachu, jež dnes slouží jako centrum antroposofického hnutí. Společně se svou manželkou Marií von Siversovou vytvořili meditativně-rytmický tanec eurhythmii, který také vyučoval.

V roce 1913 se rozešel s Theosofickou společností, založil vlastní společnost antroposofickou vycházející z jeho nábožensko-filozofického učení. Přesunul se do Dornachu. V průběhu první světové války se zabýval myšlenkami na nové politické uspořádání Evropy a koncipoval několik memorandum, kterými burcoval politické představitele a veřejné mínění. V roce 1919 založil ve Stuttgartu díky podpoře představenstva podniku Waldorf-Astoria první waldorfskou školu, kterou vedl až do své smrti v roce 1925. Po válce jako známý filozof a pedagog cestoval po Evropě a v rámci přednáškových cyklů šířil své učení.²⁵⁵

²⁵⁵ Steiner 1999, s. 130–133. Srov. Carlgren 1991, s. 7–10; Štampach 2000, s. 9–19 a Lindenberg 1997, s. 688–693.

5.3.2 Teoretická část – antroposofie

Základním východiskem Steinera bylo konstatování, že lidstvo jako celek opustilo svůj přirozený základ a potenciál. Jeho duchovní nauka měla popsat původ a přirozenost člověka a vyvodit z toho praktické závěry pro nápravu s akcentem na novou výchovu.

Steiner člověka nahlížel jako kombinaci čtyř těl, lidské bytosti imanentní a související s dřívějšími inkarnacemi. Čtyři základní těla však měla být dále rozvíjena. Dokonalý člověk měl disponovat již těly sedmi. Prvním tělem bylo tělo fyzické (1). Úkolem člověka bylo překonat tuto nejspodnější fyzickou úroveň sdílenou s nerosty a minerály a rozvinout vyšší těla. Druhým tělem bylo tělo étherné (životní) (2). Člověk jej sdílel se světem rostlin a zvířat. Étherné tělo představovalo „životní sílu“. Bylo elementem růstu a plazení. Povaha étherného těla u muže se chápala za ženskou a naopak. Třetí tělo se nazývalo astrální (pocitové) (3), zprostředkovávající emoční impulsy jako přání, vášně, bolest, radost, slast atd. Bylo světem imaginace. Steiner astrální tělo přiznával i zvířatům, jejichž jednotlivé druhy měly na jeho bázi vykazovat kolektivní vědomí „Já“. Steinerův člověk se odlišuje od ostatních tvorů existencí klíčového těla „Já“ (4), považovaného za božskou bytost sídlící v nitru člověka. „Já“ mělo mít schopnost kultivovat a transformovat první tři těla. Právě jejich proměnu Steiner chápal za hlavní úkol lidského života. Pokud tělo „Já“ proměnilo tělo astrální, vzniklo „duchovní Já“ (*Geistselbst*) (5). Myšlena je zde vláda nad vášní, chtíčem, temperamentem, povahovými rysy i nad pamětí. Duše se stala duší vědomou. Dalším postupem byla transformace étherného těla, kterou vznikl „životní duch“ (*Lebensgeist*) (6), popisovaný jako více diferenciovaná proměna jevů transformovaných v předchozí úrovni. Lidská duše se stala rozumovou. Posledním stupněm Steinerova systému je zrození „duchovního člověka“ (*Geistesmensch*) (7), který měl transformovat a ovládnout tělo fyzické. S tím se pojila schopnost kontroly procesů dýchání, rychlosti krevního oběhu a dalších tělesných funkcí. Duše se stala intuitivní a měla proniknout do duchovního (božského) světa.²⁵⁶

Steiner popsaný proces nechápal pouze individuálně, ale i kolektivně. Od epoch primitivů, kteří se měli pohybovat na zvířecí úrovni i přes existenci těla „Já“, mělo lidstvo postupně docházet k vědomé i nevědomé kultivaci v několika dějinných etapách. Evropané v době Steinerova života

²⁵⁶ Steiner 1993, s. 11–20. Srov. Steiner 1975, s. 17–29; Steiner 1999, s. 137–141; Štampach 2000, s. 21–32.

měli mít všechna těla nevědomě transformována, poukazoval ovšem na regresivní trend doby. Další vývoj lidstva se měl ubírat směrem k pozdvihnutí vývoje na vědomou úroveň. Za konečný cíl lidského běhu Steiner považoval uskutečnění vědomé transformace fyzického těla. S každým posunem do nové sféry měl člověk zároveň rozvíjet nadsmyslové a mimosmyslové orgány umožňující vyšší vnímání (inspirace, imaginace, intuice). Zejména se měl však stále rozšiřovat prostor svobody „Já“, které se mělo osvobodit a zbavovat psychických i fyzických závislostí a postupně se stávat zcela svobodné a samostatné.²⁵⁷

Proces růstu a osvobozování ducha neměl být úkolem jednoho lidského života, ale měl procházet několika reinkarnacemi. Zde se poukazuje na odlišnost antroposofie od východních náboženství (zejména buddhismu). Steiner chápal život jako příležitost ke kultivační práci oproti východní negaci života jako takového a usílil o co nejrychlejší vystoupení z jeho koloběhu. Antroposofie také intenzivně reflektovala postavu a symboliku Ježíše Krista, který měl naplnit svou dějinnou úlohu tím, že otevřel možnost individuálního duchovního rozvoje. Antroposofie celkově nezavrhuje evropskou křesťanskou tradici a zčásti z ní i vychází.

V tomto bodě se nacházel také jeden z důvodů Steinerova rozchodu s theosofisty. V rámci celého systému je ovšem třeba zvážit, zda byl výsledkem Steinerova vnitřního vhledu, nebo vycházel z rozpracování některých ze směrů raněnovověkého křesťanství. Na tomto místě se často připomíná vliv rosikrucianství, nauky z přelomu 16. a 17. století přinášející srovnatelný pohled na stavbu a rozvoj člověka, které Steiner doložitelně znal a studoval. Připomíná se (viz Štampach 2000) vliv základní rosikrucianské práce *Chymická svatba Christiana Rosenkreutze z roku 1459*.²⁵⁸

5.3.3 *Výchova z hlediska antroposofie*

Antroposofickou nauku Steiner přímo aplikoval na své pojetí výchovy. Vycházel z předpokladu, že každé z jmenovaných těl – složek lidské osobnosti – se vyvíjí v jiném věku, z čehož mají také vycházet odlišné pedagogické postupy a požadavky na jednotlivá vývojová období: „*Nelze si přitom představovat, že tyto části se vyvíjejí u člověka tak, že by v určitém časovém úseku jeho života, například při jeho narození, byly všechny stejně daleko. Jejich vývoj je v různém věku různý. A na znalosti těchto vývojových*

²⁵⁷ Tamtéž.

²⁵⁸ Tamtéž.

*zákonů lidské bytosti spočívá správný základ výchovy a vyučování. (...) Je třeba vědět, na kterou část lidské bytosti máme působit v určitém věku a jak se toto působení odebrává.*²⁵⁹

Správná výchova měla navazovat na období mezi smrtí a novým zrozením: „*Wir wollen uns bewusst werden, daß das physische Dasein hier eine Fortsetzung des Geistigen ist, daß wir durch Erziehung fortzusetzen haben dasjenige, was ohne unser Zutun besorgt worden ist von höheren Wesen.*“²⁶⁰

Steiner popsal celkově tři zrození člověka. První mělo nastat porodem, kdy novorozenec opustil mateřskou schránku – vzniklo fyzické tělo. Tento stav měl setrvat do sedmého roku života, kdy dochází k výměně zubů. Výměna zubů je klíčovým pojmem pedagogické antroposofie, a tím i waldorfské pedagogiky. Až nyní mělo ožít dosud spící étherné tělo. Ve stejné pasivní podobě setrvalo tělo astrální až do dosažení pohlavní zralosti, teprve pak mohl člověk zahájit vědomý kultivační proces.²⁶¹

Hlavním úkolem prvního sedmiletí měl být správný rozvoj fyzického těla. V tomto období se má utvářet později již neměnná forma, do které se lidské tělo dále bude vytvářet. Klíčovým pedagogickým nástrojem tohoto období je napodobování. Dítě napodobuje nejenom fyzickou formu vychovatele, ale vnímá i jeho chování a vytváří tím základy morálního vztahu ke světu. V tomto období nemělo být výchovně účelné poučování, jeho význam přicházel až s aktivací étherného těla. Jediným parametrem bylo chování vychovatele v přítomnosti dítěte. Steiner přirovnával dítě k houbě, která nasaje vše, co je v jejím dosahu, a k rostlině: „*Celý život se podobá rostlině, která neobsahuje pouze to, co se nabízí oku, nýbrž uchovává ve svých skrytých hlubinách i budoucí stav.*“²⁶²

V těle dítěte měl rezonovat dojem vyvolaný vychovatelem (laskavost, podráždění, klid, nervozita atd.). Pro tento věk doporučoval Steiner kresbu, zpěv a především nedotvořené hračky i jiné předměty nutící dítě k aktivaci mozku i fantazie: „*Především jsou tu však kameny, mušle, kusy dřev všeho druhu, vesele tvarované větvičky a pahýly, různě formované špalky z trublárny (...)* S věcmi tohoto druhu může dítě neomezeně tvořit.“²⁶³

²⁵⁹ Tamtéž, s. 19 a 21.

²⁶⁰ „*Uvědomme si, že zdejší fyzická existence je pokračováním existence duchovní, že skrze výchovu máme pokračovat v tom, co bez našeho přičinění obstaraly vyšší bytosti.*“ (Překlad M.V.), Steiner 1975, s. 21.

²⁶¹ Steiner 1993, s. 20–22, 58–72. Srov. Steiner 1975, s. 20–24 a Lindenberg 1997, s. 672–676.

²⁶² Steiner 1993, s. 11.

²⁶³ Steiner, Rudolf. Citováno z: Carlgren 1991, s. 42.

Nabádal k rytmickým cvičením a hrám, které měly rovnoměrně rozvíjet tělo i duši. Za základní výchovný přístup považoval mateřskou lásku, která měla dítě ve všech směrech nejlépe formovat. Naopak za nejhlubší poškození označoval její absenci a citovou deprivaci. Nabádal k respektu tempa vnitřního vývoje dětí, které se nemělo urychlovat, nýbrž jen podněcovat správným vzorem a láskou.²⁶⁴

Dítě vnímal jako bytost, ve které rezonuje božství, a choval k němu odpovídající úctu. Mělo vést nejpřirozenější náboženský život, spočívající v plném oddání se svému okolí. Vychovatelství přirovnal ke kněžskému povolání a k bohoslužbě: „*Und ist es nicht schließlic eine höchste, heilige, religiöse Verpflichtung, das Göttlich-Geistige, das ja in jedem Menschen, der geboren wird, neu erscheint und sich offenbart, in der Erziehung zu pflegen?*“²⁶⁵

Teprve po výměně zubů se měly rozvinout individuální charakterové rysy, paměť, temperament i svědomí. Steiner předpokládal, že nyní se na úkor zděděného fyzického těla prosazuje individualita tvořená prožitky z dřívějších inkarnací. V tomto období měla výchově dominovat obrazná výchova. Dítěti měla nabídnout hodnotově obsažný vzor, v jednotlivých předmětech názorné představení světa: „*Tu musíme přetvořit vše (myšleny vědecké poznatky všech oborů – pozn. aut.) svou uměleckou živostí, svým smyslem pro umění v něco umělecky obrazného.*“²⁶⁶

Horoval pro přirozenou, vnitřně akceptovanou autoritu, která měla morálně ovlivňovat vývoj a v jistém smyslu nahrazovat dětskou náboženskou oddanost z předchozí epochy. Varoval před absencí takové autority, přinášející neblahé důsledky v období dospělosti v podobě trvale opozičního naladění, které mělo pramenit z pocitu nejistoty. Autorita ale nesměla být nuceným césarismem, který naopak zavrhoval jako celkově škodlivý: „*Každý si musí zvolit svébo brdinu. (...) A komu nebylo umožněno vzhlížet k někomu v příslušném období s bezmeznou úctou, pyká za to v celém svém pozdějším životě.*“²⁶⁷

Dítě se mělo vychovávat i vzdělávat obrazností, podobenstvími a symboly. Steiner odmítal abstraktní výuku a přílišné nároky na rozum, které měly získat opodstatnění až se zrodem astrálního těla v době puberty.

²⁶⁴ Steiner 1993, s. 21–25, 45–111. Srov. Steiner 1975, s. 22–29; Carlgren 1991, s. 24–47; Lindenberg 1997, s. 672–676 a Kranich 1990, s. 9–11.

²⁶⁵ „*A není to konečně nejvyšší, svatý, religiósni závazek pečovat při výchově o to božsko-duchovní, jež se v každém narozeném člověku nově zjevuje a odhaluje?*“ (Překlad M.V.), Steiner, Rudolf. Citováno z: Lindenberg 1997, s. 673–674.

²⁶⁶ Steiner 1993, s. 69.

²⁶⁷ Tamtéž, s. 26.

Požadoval rozvíjení paměti, vůle, emočního světa a fantazie. Za předávanou látkou mělo být hmatatelné tajemství přírody. Výchova směřovala k akceptaci božského řádu a k pocitu začlenění a ukotvení. Steiner požadoval rovněž rozvoj tělesný a cvičení eurytmie (viz kapitola 5.3.5).²⁶⁸

S nástupem pohlavní zralosti měla odpadnout poslední nerozvinutá schránka astrální a nastat epocha rozumu, úsudku, představivosti a orientace, což také vyžadovalo odlišný pedagogický přístup. Až nyní mělo dojít k zpracování a pochopení látky, která byla dříve osvojena pamětí. Tato metoda se stala základem výuky cizích jazyků na waldorfských školách. V této vývojové fázi začala teoretická a abstraktní výchova a výuka obsahující experimenty, pozorování a odborný výklad. Učitel měl být odborníkem v daném předmětu, měl kompetentně předat látku, kterou si však žák sám osvojil, zařadil i zhodnotil. Podstatné bylo vytváření vlastního úsudku a chápání v kontextech. Steiner požadoval pro toto období také uměleckou a řemeslnou výchovu, které se věnovala vysoká pozornost. Pouze vědecké vzdělání mělo omezovat celistvost a harmonický rozvoj mladých lidí. Cílem poslední epochy bylo rozvinutí vztahu ke světu a lidem, osvojení potřebných praktických znalostí a zahájení samostatné cesty životem.²⁶⁹

Úspěšná antroposofická výchova měla uvést v soulad tělo fyzické, étherné a astrální, naplnit je potřebnou kvalitou a iniciovat proces kultivační práce a vnitřní svobody. Celkový smysl výchovy popsal Steiner takto: „*A došabl jsem něčeho krásného, totiž tobo, že jsem v člověku vychoval, co se v něm vychovat má, a to, co později musí dospět k pochopení sebe sama, jsem nechal v každém jednotlivém člověku jako individualitě nedotčené v plaché úctě před božskou bytostí. (...) Tak nezasahuji brutálně do vývoje lidského já, připravuji půdu pro vývoj tohoto lidského já.*“²⁷⁰

Metodu výchovy pro jednotlivé epochy popsal ve zkratce takto: „*Gestaltende Erziehung = vor dem Zahnwechsel; belebende Erziehung = zwischen dem Zahnwechsel und der Geschlechtsreife; erweckende Erziehung = nach der Geschlechtsreife.*“²⁷¹

²⁶⁸ Steiner 1993, s. 25–36, 45–111. Srov. Steiner 1975, s. 22–29; Carlgren 1991, s. 49–55; Lindenberg 1997, s. 672–676 a Kranich 1990, s. 11–13

²⁶⁹ Steiner 1993, s. 35–37, 45–111. Srov. Steiner 1975, s. 22–29; Carlgren 1991, s. 55–57; Lindenberg 1997, s. 672–676 a Kranich 1990, s. 13–15.

²⁷⁰ Steiner 1993, s. 98.

²⁷¹ „*Názorná výchova = před výměnou zubů; oživující výchova = mezi výměnou zubů a pohlavní zralostí; intelektuální (vzdělávací) výchova = po dosažení pohlavní zralosti.*“ (Překlad M.V.), Steiner, Rudolf. Citováno z: Lindenberg 1997, s. 692.

Správně vychovaný a vzdělaný člověk měl mít rozvinutý náboženský a morální postoj ke světu a vědomě usilovat o svou vlastní duchovní skutečnost. Jádrem Steinerova pedagogického konceptu bylo přesvědčení, že v období mezi zrozením a pubertou dochází k diferenciovanému rozvoji osobnosti a že chyby způsobené v této době negativně působí po zbytek celého života – psychicky i somaticky.

Výchova jako celek nesměřovala k předem danému ideálu, měla pouze pozvednout lidskou přirozenost, která si měla sama najít cestu ke svému rozkvětu: „*Wir betrachten, wenn wir auf anthroposophischem Boden pädagogisch denken, das Kind nicht so, daß wir uns vorstellen: da gibt es irgendein soziales oder sonstiges Menschenideal, und wir müssen nun das Kind so entwickeln, daß es diesem Ideal immer ähnlicher wird (...) Denn ein abstraktes Menschenbild, zu dem man irgendein Kind hinleiten will, ist ein Idol, ist etwas Ausgedachtes, ist keine Wirklichkeit.*“²⁷²

5.3.4 Praktická část – svobodné waldorfské školy

V dubnu roku 1919 zopakoval Rudolf Steiner na jedné ze svých přednášek před tisícovkou dělníků stuttgartské fabriky na cigarety Waldorf-Astoria názor, že dělnictvu a mladým lidem z nižších sociálních vrstev je znemožněn přístup k humanitnímu vzdělání, a tím jsou omezeny i možnosti jejich osobnostního rozvoje. Nato zareagoval předseda představenstva podniku Emil Molt a uvolnil prostředky k založení první waldorfské školy, která byla otevřena 7. září 1919. Steiner získal volnou ruku k volbě spolupracovníků, kteří pocházeli z větší části z Antroposofické společnosti, a k osobnímu vedení školy. Její výukový plán schválil již v květnu toho roku sociálnědemokratický ministr výchovy Heymann.

Steiner chápal založení školy mesianisticky a spatřoval v něm šanci k vyvedení lidstva z utrpení a úpadku (nejen) po 1. světové válce. Při oslavném ceremoniálu k založení školy prorokoval její světové rozšíření.²⁷³ Klí-

²⁷² „*Pokud přemýšlíme v intencích antroposofické pedagogiky, neuvažujeme o dítěti tak, že bychom si představili: je daný jakýsi sociální nebo jiný ideál člověka a my musíme dítě vychovat tak, aby se tomuto ideálu co nejvíce přiblížilo (...) Abstraktní obraz člověka, ke kterému je to či ono dítě vedeno, je špatným ideálem, je to výmysl, není to skutečnost.*“ (Překlad M.V.), Steiner, Rudolf. Citováno z: Lindenberg 1997, s. 674–675. Lit. k odstavci: Steiner 1993, s. 45–111. Srov. Steiner 1975, s. 22–29; Carlgren 1991, s. 55–57; Lindenberg 1997, s. 672–676 a Kranich 1990, s. 15.

²⁷³ Lindenberg 1997, s. 666–695. Srov. Raab, Rex: Die Waldorfschule baut: Sechzig Jahre Architektur der Waldorfschulen. Schule als Entwicklungsraum menschengemäßer Baugestaltung, Stuttgart 1982, s. 18–33; Kranich 1990, s. 1–4; Carlgren 1991, s. 15–19.

čovými výtvarky bylo zavedení jednotné školy, která překonala třídně dělenou výuku na základě sociálního původu, koedukace a poskytnutí široké náboženské svobody: „(...) *jednotná škola pro všechny, protože ty zákony, které se odehrávají v lidském vývoji mezi přibližně sedmým a přibližně čtrnáctým a patnáctým rokem, jsou pro všechny stejné.*“²⁷⁴

Waldorfské školství jako takové je třeba posuzovat nejen z pohledu antroposofie, ale i v kontextu možného v rámci tehdejší pedagogické praxe. Škola vedla své žáky²⁷⁵ k harmonickému osobnostnímu zrání, k rozvoji individuálních mentálních i tělesných schopností, k odpovědnosti, tvořivosti, emotivitě a k svobodnému náboženskému vnímání – tedy k hodnotám, které běžné školství spíše potlačovalo. Zjednodušeně lze obsah výuky vyjádřit vzorcem: odborná látka – uměleckořemeslná výchova – tělesná výchova.

Antroposofie se nestala vírou, jejíž přijetí by se od žáků vyžadovalo. Působila však v pozadí jako vodítko pro práci učitelů. Steiner přijal i učitele stojící mimo Antroposofickou společnost. Škola se neměla stát klášterem antroposofie, naopak měla být „republikou učitelů“, kteří na základě rovnocennosti rozhodovali o dění ve škole, a pouze oni byli zodpovědní za obsah výuky. Každý také dostával stejný plat. Průměrný věk učitelského sboru byl 32 let.

Hlavní pedagogická zásada zněla: „*Každé dítě je zajímavé*“. Waldorfské školy zrušily výuku dle osnov. Snažily se postupovat individuálně na základě dosažené zralosti. Zákonitosti osobnostního vývoje ve smyslu antroposofie se staly základnou vychovatelské praxe. Žák školy měl být v prvé řadě zdravý a úspěšně proveden obdobím od výměny zubů k pohlavní zralosti, zároveň si však měl osvojit i potřebnou učební látku. Později vznikly waldorfské mateřské školky, čímž se období rozšířilo i o epochu napodobování. Steiner v zásadě přejal rozsah výukové látky běžných učebních osnov. Byl však předáván odlišným způsobem a v jiném časovém harmonogramu. Oproti běžným školám se zavedla výuka dvou cizích jazyků již od první třídy. Novinkou byl také požadavek na všeobecnou školní docházku až do ukončení puberty (18–19 let) a možnost následovné spolupráce se školou a vychovateli, což pomáhalo vytvářet komunitní charakter.

Steiner zrušil hodnocení žáků známkami, které dle jeho názoru nesprávným způsobem hodnotily pokroky slabších žáků, a nahradil je „charakteristikami“ sledující osobnostní vývoj, míru osvojení látky a možnosti

²⁷⁴ Steiner, Rudolf. Citováno z: Carlgren 1991, s. 17.

²⁷⁵ Počet žáků dosáhl v roce 1924 čísla 784 a stále stoupal. Škola musela zavést čekací list pro nedostatečnou kapacitu. Viz Raab 1982, s. 23.

dalšího vývoje. Za samozřejmost se považoval zákaz tělesných trestů. Škola měla lékaře a třídu pro děti se speciálními potřebami. Do zákazu waldorfského školství nacistickou diktaturou (v březnu 1938) vzniklo v Německu osm škol tohoto typu a dalších osmnáct po Evropě a v USA. K roku 1996 uvádí Lindenberg (1997) šest set waldorfských škol na všech obydlených světových kontinentech.²⁷⁶

5.3.5 Učitel, epochové vyučování, umělecká a řemeslná výchova, eurhythmie, komunita

Osobnost učitele hrála v celém systému ústřední roli. Měl být nadán schopností sebekontroly. Steiner předpokládal, že nezvládnuté přemrštěné projevy cholericismu, sangvinismu, flegmatismu a melancholismu mohou dokonce vést k tělesným obtížím a chorobám žáků, zejména u mladších dětí. Zdůrazňoval, že nestačí, aby učitel znal látku. Pokud nebyl schopen učivo ztvárnit obrazně a umělecky, byly jeho znalosti pro žáky do dosažení pohlavní zralosti prakticky nevyužitelné: „*A proto také musí výuka přibližně mezi sedmým až osmým a čtrnáctým až patnáctým rokem být takto proniknuta obrazností.*“²⁷⁷

Učitel měl být v prvé řadě citlivý k vnitřnímu vývoji dítěte a ten skrze zadávání odpovídajících činností pozitivně ovlivňovat. Měl být zralou osobností a přirozeným vzorem svých svěřenců. Na vztahu učitele s žáky stál a padal úspěch výchovy. Předpoklady pro učitelské povolání viděl Steiner takto: „*(...) zda-li člověk, který má co činit s výchovou a vyučováním vyvíjejících se lidí, může získat k těmto lidem prospěšný vztah, zda-li se celou svou mentalitou (...) umí ponořit do duší a celé bytosti vyvíjejícího se člověka.*“²⁷⁸

Správný vztah učitele k žákům Steiner chápal jako spirituální ve smyslu respektu před božským původem každého dítěte. Učitele považoval za kněze. Měl si být vědom skutečnosti, že pečlivou péčí o dětskou duši napomáhá skrytému božímu záměru. Steiner apeloval na poutavost výuky a vnitřní zaujetí pro výklad. Živé slovo učitele se stalo učebnicí, kterou waldorfská pedagogika zavrhlá. Náhradou byly epochové sešity, které si žáci sami vyhotovovali právě na základě učitelova výkladu. Učitel byl pilířem pedagogického úspěchu: „*Es ist einmal ein großer Unterschied, meine lieben Freunde, ob*

²⁷⁶ Lindenberg 1997, s. 666–695. Srov. Steiner 1993, s. 45–57, 86–111; Kranich 1990, s. 4–9, 23–26; Carlgren 1991, s. 19–24; Raab 1982, s. 18–27.

²⁷⁷ Steiner 1993, s. 70.

²⁷⁸ Steiner, Rudolf. Citováno z: Carlgren 1991, s. 17.

*der eine Lehrer in die Schule durch die Klassentür zu einer kleineren oder größeren Anzahl von Schülern hineingeht oder der andere Lehrer.*²⁷⁹

Významným rysem waldorfské pedagogiky bylo epochové vyučování. Po dobu tří až čtyř týdnů začínala dopolední výuka – po rytmizační rozcvičce – stále stejným předmětem – tzv. epochou. Každý z předmětů prošel během školního roku dvěma epochami. Steiner předpokládal, že pauza v mezidobí přispívá k dozrání probrané látky, pokud byla osvojena se vší koncentrací. Důvodem epochového vyučování byla kritika rychlého střídání často protikladných předmětů, které mělo vést k nesoustředěnosti a nedostatečnému prožití probírané látky. Steiner spatřoval v této metodě jeden z pilířů praktické waldorfské pedagogiky. Souvisela také s jeho citlivostí vůči přirozenému rytmu dne. Dopoledne měl být žák psychicky i fyzicky nejlépe připraven pro intelektuální práci, odpoledne pro výchovu řemeslnou, uměleckou a tělesnou. Žádanou koncentraci měla podpořit tvorba epochových sešitů. Každý student si je vyhotovoval sám. Epochové sešity a úroveň jejich vedení byly jedním z podstatných vodítek k hodnocení žáka.²⁸⁰

Umělecká a řemeslná výchova měla na waldorfských školách zcela jiné postavení než na těch běžných. Steiner odmítal čistě odbornou intelektuální výuku, která podle něj potlačovala komplexní osobnostní vývoj. Žáky waldorfské školy po celou dobu studia provázela malba, kreslení, plastické a keramické práce, zpěv, hra na hudební nástroje, eurytmie, rétorika, aj. Škola měla vlastní dramatický sbor, chór a orchestr. Skrze umění měli žáci dosáhnout přirozené tvůrčí činnosti, která podporovala jejich duševní zrání. Steiner předpokládal, že zejména hudba podporuje rozvoj astrálního těla – tedy emoční prožívání.

Umělecká i řemeslná výchova neměla funkci pouhého odreagování. Napomáhala hlavnímu výchovnému cíli – osobnostnímu růstu – a byla tak nedílnou součástí celého systému. Steiner požadoval dokonalou koncentrovanost při každé činnosti: „*Nemůžeme řešit úkoly, když se neuvolníme a nežíváme do materiálu (...)* Jde bluboko až do fyzické bytosti, do prstů, až do špiček prstů u nobou.“²⁸¹

²⁷⁹ „*Je to veliký rozdíl, moji milí přátelé, zda do třídy vstoupí k menšímu či většímu počtu žáků ten nebo onen učitel.*“ (Překlad M.V.), Steiner 1975, s. 27. Lit. k odstavci: Steiner 1993, s. 45–111; Steiner 1975, s. 22–29. Srov. Carlgren 1991, s. 17–19, 21–22, 52–54; Lindenberg 1997, s. 682–688; Kranich 1990, s. 4–6, 23–26; Raab 1982, s. 21–23.

²⁸⁰ Steiner 1993, s. 86–100. Srov. Carlgren 1991, s. 49–54; Kranich 1990, s. 17; Lindenberg 1997, s. 668.

²⁸¹ Steiner, Rudolf. Citováno z: Carlgren 1991, s. 54.

V období puberty považoval řemeslné a umělecké aktivity za kotvu zamezující negativismu a celkovému odmítání světa. Od dvanácti let začala povinná řemeslná výuka a práce na zahradě. Žáci vyráběli praktické předměty denní potřeby a učili se smyslu pro práci jako takovou. Řemeslné práce byly také přípravou intelektuálně méně nadaných studentů na budoucí povolání. V jejich případě se střídala návštěva odborného učiliště s docházkou do waldorfské školy.²⁸²

Specifickým jevem waldorfského školství byla eurytmie, zvláštní meditativní výrazový tanec a pantomima, který byl dílem Steinera a jeho ženy Marie. Eurytmie souvisela s tvorbou slov a řeči. Jednotlivé tělesné pohyby měly odpovídat hlásce, slovu či tónu. Pro pochopení eurytmie je třeba připomenout, že pro Steinerja byla řeč zhmotněním a vyjádřením těla „Já“²⁸³, tedy klíčové kvality určující směřování osobnostního vývoje. Eurytmie pomocí harmonizačních a tanečních cviků kultivovala řeč neboli tělo „Já“. Její variace – tónová eurytmie – zase odpovídala potřebám astrálního těla. Primárně byla zaměřená na vnímání hudby a konsekventně s povahou Steinerova učení rozvíjela cit a emoční život.

Celkově měla eurytmie podporovat tělesnou a duševní synchronizaci. Byla povinnou součástí učebního plánu pro všechny ročníky waldorfských škol. Každá waldorfská škola měla mít vlastní oddělený sál pro eurytmii. Její meditativní charakter byl podtržen i skutečností, že Steiner požadoval, aby sály určené pro eurytmii byly vymalovány fialově.²⁸⁴ Fialovou považoval za barvu, která měla nejlépe napomoci dosažení dokonalé koncentrace.²⁸⁵

Rex Raab (1982) vyjmenoval ve své práci o waldorfských školách čtrnáct bodů, které pro ně mají být kontinuálně charakteristické. V pěti z nich zaznívá tím či oním způsobem důraz na vytvoření komunity zahrnující kolegium učitelů, žáky, rodiče žáků, absolventy, přátele školy i širokou kulturní obec. Společenský sál školy se měl stát osou budovy a místem konání kulturních událostí nejrůznějšího typu. Měly se tu odehrávat pravidelné měsí-

²⁸² Steiner 1993, s. 73–86. Srov. Carlgren 1991, s. 54–57; Kranich 1990, s. 14–18; Raab 1982, s. 205–212.

²⁸³ Steiner při vysvětlování této souvislosti citoval Bibli: „*Na počátku bylo slovo a Slovo bylo u Boha, Bůh byl to Slovo.*“ Steiner 1993, s. 85.

²⁸⁴ Steiner vytvořil vlastní nauku o barvách. Jednotlivým temperamentům doporučoval specifické kontrastní barvy. Jednotlivé učebny měly mít barvu dle povahy daného předmětu. Viz Raab 1982, s. 205–212.

²⁸⁵ Steiner 1993, s. 73–86. Srov. Štampach 2000, s. 50–52; Kranich 1990, s. 14; Raab 1982, s. 10–13; Carlgren 1991, s. 46–49, 205–212.

ní slavnosti, kdy žáci prezentovali učitelům, rodičům a dalším zájemcům výsledky své práce. Měsíční slavnosti byly obecně vnímány jako události velkého významu – směřoval k nim chod každého jednoho měsíce. Steiner však chtěl oslovovat i širokou veřejnost. Škola měla organizovat koncerty, divadlo, výstavy ap. a stát se aktivním kulturním centrem své obce.²⁸⁶

5.4 Georg Kerschensteiner a hnutí pracovních škol

5.4.1 Hnutí pracovních škol

Hnutí pracovních škol bylo širokým pedagogickým proudem, který se rozvíjel již od konce 18. století. Teoreticky vycházel z odkazu J. H. Pestalozziho a reagoval také na industrializaci a intelektualizaci školství. Některé z myšlenek pracovních škol rezonovaly v komunistickém hnutí. Pracovní školy usilovaly o výchovu k zodpovědnosti, praktičnosti, produktivitě a k službě celku. Především však k samostatné práci a samostatné tvorbě rozhodnutí. Jejich společným rysem byla tendence k metodologičnosti, zejména v souvislosti s postupem řemeslné práce a výroby. Pracovní školy negativně pohlížely na intelektualismus dobového školství. Požadovaly rovnoměrný rozvoj tělesný (manuální) a mentální. Kritizovaly zánik tradiční venkovské výchovy, která umožňovala od raného dětství pozorovat a přiměřeně se zapojovat do všech typů praktických činností. Usilovaly o výchovu vedoucí k úspěšnému zapojení dospívajících do pracovní a společenské reality příslušného prostředí, o výchovu k životu v praktickém světě.²⁸⁷

Pracovní školy byly širokým celoevropským hnutím, které spojovaly sdílené myšlenky a postoje. V jednotlivostech, akcentech i celkovém směřování se však mohly i výrazně lišit. V německém prostředí se prosadil koncept Georga Kerschensteina, který je dnes často spojován s pojmem pracovní škola. Nicméně i Kerschensteiner byl ovlivněn a formován existencí dalších škol podobného typu a jejich tradicí. Příznivci pracovních škol se sdružovali v „Německém spolku pro řemeslnou práci chlapců“ (*Deutscher Verein für Knabenhandwerk*). Myšlenky pracovní školy se rozvíjely nejen ve střední a západní Evropě, ale i v Rusku a později v Sovětském svazu. Předním pedagogem tamního příspěvku byl Pavel Petrovič Blonskij

²⁸⁶ Raab 1982, s. 21–23, 47–51, 201–202. Srov. Carlgren 1991, s. 43–46; Kranich 1990, s. 6; Lindenberga 1997, s. 666.

²⁸⁷ Röhrs 1994, s. 181–190. Srov. Hamann 1986, s. 152–154; Nipperdey 1994, s. 566–567; Štrynclová 2003, s. 22–24.

(1884–1941), kterému se podařilo vtělit mnohé zásady reformní pedagogiky a pracovních škol do raného sovětského školství. Blonskij byl představitelem moderní pracovní školy, odmítal dominanci řemeslné práce jako tomu bylo u Kerschensteinera. Čerpal z odkazu Fröbela, Deweye i Montessoriové a orientoval se zejména na výchovu přibližující technickou a industriální realitu moderního věku.²⁸⁸

5.4.2 Pedagogika G. Kerschensteinera – teoretická část

Georg Kerschensteiner (1854–1932) byl vystudovaný učitel. Na počátku své profesní kariéry učil na obecné škole, později si však doplnil gymnaziální i vysokoškolské vzdělání. V roce 1881 ukončil studium matematiky a fyziky na Vysoké škole technické a na univerzitě v Mnichově. Od roku 1890 vyučoval na gymnáziu ve Schweinfurtu, kde získal díky otevřenému prostředí možnost vyzkoušet některé ze svých pedagogických myšlenek v praxi. O tři roky později se vrátil zpět do Mnichova a v roce 1895 se zde stal státním školním radou. Pracoval na proměně mnichovského obecného (základního) školství. Svou dlouholetou činností získal proslulost a stal se předním teoretikem hnutí pracovních škol. Mnohé ze svých konceptů prosadil i do praktického školství. Jeho nejznámější knihou je *Begriff der Arbeitsschule* (Pojem pracovní škola), která byla poprvé vydána v roce 1912.²⁸⁹

Na rozdíl od výše analyzovaných pedagogických a nábožensko-antropologických systémů Marie Montessoriové a Rudolfa Steinera je koncept Georga Kerschensteinera více přístupný a zcela racionální. Kerschensteiner rozlišoval tři stupně a cíle vzdělání, které vyvozoval z politickosociální reality, v jejímž rámci se výchova odehrává. Konečným pedagogickým cílem byla výchova tzv. „užitečných občanů“, prospívajících svou samostatností a pracovním nasazením sobě i svému širšímu společenství: *„Vor allem ist klar, daß niemand ein in unserem Sinne brauchbarer Bürger eines Staates sein kann, der nicht eine Funktion in diesem Organismus erfüllt, der also nicht irgendeine Arbeit leistet, die direkt oder indirekt den Zwecken des Staatsverbandes zugute kommt.“*²⁹⁰

²⁸⁸ Röhrs 1994, s. 195–199, 203–209. Srov. Hamann 1986, s. 152–154; Nipperdey 1994, s. 566–567; Štrynclová 2003, s. 22–24.

²⁸⁹ Wehle, Gerhard: *Praxis und Theorie im Lebenswerk Georg Kerschensteiners*, Berlin 1956, s. 9–21. Srov. Portner 1974, s. 89–92.

²⁹⁰ „Přede vším je zřejmé, že užitečným občanem státu z našeho úblu pohlédnu nemůže být ten, kdo v jeho organismu neplní žádnou funkci, tedy nevykonává žádnou práci, jež přímo či nepřímo přispívá ku prospěchu státu.“ (Překlad M.V.), Kerschensteiner 1982, s. 40.

V první řadě mělo být potřeba, aby si každý žák osvojil řemeslo, ke kterému má vrozené dispozice, a dosáhl v něm zručnosti a znalostí vedoucích k pozdější profesionalizaci. Výchovu k povolání chápal Kerschensteiner za základní funkci školy, samu o sobě však nedostačující. Předpokládal, že pokud se bude v žácích rozvíjet také smysl pro promyšlený pracovní postup, preciznost, schopnost dokončit práci a její kritické zhodnocení, dále smysl pro spolupráci se spolužáky i s učitelem atd., pak bude mít takto pojaté vyučování dopad i na pozitivní formování charakteru žáků a na jejich sociální kompetence: *„Bloße manuelle Betätigung ohne Rücksicht auf die feinen psychischen und objektiv geistigen Zusammenhänge im inneren Verlauf der Betätigungsprozesse und ohne Rücksicht auf die damit verbundene systematische Willensschulung und Urteilsklarheit ist ... kein Kriterium der Schule, die wir Arbeitsschule nennen wollen.“*²⁹¹

Práci jako takovou považoval za službu celku, za produktivní začlenění jednotlivce do svého sociálního prostředí. Žáci měli být vychováváni k takovému přístupu k práci, který by byl chápán diferenciovaněji než pouhé získávání prostředků pro vlastní živobytí. Takový přístup již naznačuje konečný cíl Kerschensteinerovy pedagogiky, který je ve výsledku etický a kulturní. Byla jím výchova občanů schopných aktivně rozšiřovat a kultivovat etické, kulturní i hmotné statky svého společenství a státu. Maximem pak bylo přiblížení sebe samotného i svého širšího společenství (státu) k mravnímu, etickému a kulturnímu ideálu: *„Die dritte und höchste Erziehungsaufgabe der öffentlichen Schule, die natürlich entsprechende moralische und intellektuelle Begabung des Zöglings voraussetzt, ist sodann, im Zögling Neigung und Kraft zu entwickeln, durch die Berufsarbeit oder neben ihr seinen Teil beizutragen, daß die Entwicklung des gegebenen Staates, dem er angehört, in der Richtung zum Ideal eines sittlichen Gemeinwesen vor sich geht.“*²⁹²

Pracovní školy Georga Kerschensteinerera tak slučovaly požadavek praktické řemeslné činnosti s výchovou k mravnímu jednání. Kerschensteiner předpokládal, že správný postup při osvojování pracovních dovedností je

²⁹¹ „Pouhá manuální činnost bez ohledu na jemné psychické a objektivní duševní souvislosti vnitřního průběhu aktivity a bez ohledu na s tím související výcvik vůle a jasnosti úsudku není (...) kritériem pro školu, kterou nazýváme pracovní školou.“ (Překlad M.V.), Kerschensteiner 1965, s. 85.

²⁹² „Třetím a nejvyšším výchovným cílem veřejné školy, který samozřejmě předpokládá odpovídající mravní a intelektuální nadání chovance, je probudit v chovanci sklon a sílu, s níž bude v povolání nebo mimo něj svým dílem přispívat k tomu aby vývoj státu, kterému náleží, směřoval k ideálu mravního společenství.“ (Překlad M.V.), Kerschensteiner 1982, s. 41.

současně předpokladem a prostředkem k dosažení cílů vyšších – etických a kulturních.²⁹³

Na takovémto teoretickém půdorysu rozvinul Kerschensteiner další úvahy o struktuře a funkcích základního školství. Jeho pojetí učitele bylo reformní, vycházelo z odkazu Pestalozziho, Deweye a Montessoriové. Prosazoval, aby učitel byl pomocníkem a rádcem žáků při jejich samostatné práci. Ve školách měl být také tzv. technický učitel, který by pomáhal v dílnách.

Klíčovým pedagogickým pojmem bylo slovo „*erarbeiten*“ – dopracovat. Požadoval samostatnou aktivitu žáků. Vychovával k schopnosti samostatně uvažovat, překonávat vzniklé potíže a nalézat a aplikovat účinná řešení. K tomuto účelu měly být školy vybaveny knihovnami, dílnami a dalšími prostory pro aktivity studentů. Kerschensteiner tak lze přiřadit k pedagogickému konstruktivismu: „*Wer durch zeitgenössische Schilderungen ... historische Kenntnisse selbstständig erarbeiten lässt, wer durch dramatische Gestaltung von Dichtungen in gebundener und ungebundener Form die Schüler den Inhalt tiefer erleben und erfassen lässt, ... wer die Schüler ableitet, durch eigene Versuche selbst in den Kern der physikalischen, chemischen, biologischen Gesetze einzudringen, sie alle gestalten den Unterrichtsbetrieb nach dem Prinzip der produktiven Arbeit.*“²⁹⁴

Kerschensteiner dále požadoval omezení rozsahu povinné látky a poukazoval na neefektivnost pamětního vyučování. Kritizoval výuku potlačující iniciativnost žáků, v prvé řadě strnulý a stále přežívající formalismus herbartovců. Pro vyšší ročníky prosazoval částečnou volitelnost předmětů. Dobové školství vinil z přemíry intelektualismu, který měl poškozovat přirozený vývoj mládeže a ještě k tomu být zcela nepraktický. Pouhé znalosti bez vazby na praktickou činnost obecně nepovažoval za výchovně cenné.²⁹⁵

Kerschensteiner věnoval poměrně velkou pozornost „výchově charakterů“, která byla dovršující součástí jeho systému. Jako reformní pedagog

²⁹³ Tamtéž, s. 39–42; Kerschensteiner 1965, s. 75–86. Srov. Röhrs, 1994, s. 190–195; Kötteritz 1981, s. 112–116; Portner 1974, s. 91–95.

²⁹⁴ „*Kdo na základě soudobých líčení (...) samostatně zpracovává historické znalosti, kdo pomocí dramatického ztvárnění básní přímo či nepřímo vyvolá v žácích hlubší prožití a pochopení jejich obsahu (...) kdo vede žáky k tomu, aby na základě vlastních pokusů pochopili podstatu fyzikálních, chemických a biologických zákonů, ti všichni postupují v souladu s principem produktivní práce.*“ (Překlad M.V.), Kerschensteiner 1965, s. 79–80.

²⁹⁵ Kerschensteiner 1982, s. 43–45; Kerschensteiner 1965, s. 77–86. Srov. Röhrs 1994, s. 190–195; Kötteritz 1981, s. 96–98; Portner 1974, s. 93–96.

si byl vědom úskalí na poli formování právě se rozvíjejících lidských osobností, stejně jako složitosti a citlivosti takového úkolu: „*Wie muß diese Beeinflussung vor sich geben, daß die persönliche Charakteranlage des einzelnen sich sittlich entwickle, ohne wertvolle Eigenschaften dieses Charakters zu unterdrücken, zu vernachlässigen oder verkümmern zu lassen?*“²⁹⁶

Dospěl k požadavku cíleného školení vůle, vytrvalosti, pečlivosti, rozhodnosti i citlivosti. Současně doporučoval, aby výchova nejprve probíhala v rámci činnosti, ve které je žák talentovaný. Předpokládal, že pokud si student jednou osvojí proces dokonalé a dokončené práce v oblasti jeho zájmu, bude možné později transformovat tuto zkušenost i do sfér, ve kterých již není tak nadaný. Myšlenka transmise takového typu je pro Kerschensteina obecně charakteristická. Zastával názor, že naučené a správně osvojené pracovní postupy a návyky je možné využít i pro činnosti, které s naučenou řemeslnou činností vůbec nemusí souviset, ať se jednalo o řemeslo jiné nebo o zcela odlišnou manuální či intelektuální práci.²⁹⁷

Kerschensteinerova pedagogika byla sociálně citlivá. V Mnichově bojoval za zavedení všeobecně povinné a co nejdříve školní docházky, čímž chtěl čelit existujícím přehradám třídně-stavovské společnosti a přispět k vytvoření sociálního smíru. Privátní školy a soukromí učitelé pro děti z výše postavených rodin měli být zakázáni. Škola se měla stát instrumentem státu k vytvoření politické a sociální rovnováhy a jako taková měla zasluhovat vyšší politickou pozornost. Měla být prostorem k vytváření povědomí o povinnostech a právech občanů a vytvářet pocit společenské sounáležitosti: „*Nur die öffentliche Pflichtvolksschule ist imstande, den Gemeinsinn und das Gemeinschaftsgefühl im ganzen Volke neu zu beleben.*“²⁹⁸

Kerschensteina lze obecně považovat za jednoho z průkopníků demokratizace školství. Usiloval o vytvoření společnosti rovných šancí. Jeho výchovný koncept však byl současně programově mentalitotvorný a provázaný se státem a jeho zájmy. Ve výsledku zůstával neliberální. Byl výrazně modelován bavorským tradicionalismem a konzervatismem. Za moderní a reformní jej však lze chápat v důrazu na samostatnou aktivitu

²⁹⁶ „*Jak musí vypadat takové ovlivňování, aby se vyvíjel osobní charakter jednotlivce mravně, bez toho, aby byly cenné vlastnosti jeho charakteru potlačeny, zanedbány a zkaleny?*“ (Překlad M.V.), Kerschensteiner 1965, s. 75.

²⁹⁷ Kerschensteiner 1982, s. 43–45; Kerschensteiner 1965, s. 77–86. Srov. Röhrs 1994, s. 190–195; Kötteritz 1981, s. 96–98, 112–117; Portner 1974, s. 91–95.

²⁹⁸ „*Jenom veřejná povinná obecná škola je schopna vzkrýsit v celém národě cit pro pospolitost.*“ (Překlad M.V.), Kerschensteiner, Georg. Citováno z: Portner 1974, s. 90.

žáků a na výchovu k osobní zodpovědnosti. Dále pak ve snaze o aktivní zapojení žáků do chodu školy, v pojetí učitele i v přístupu k učebním osnovám.

Vlivem pracovních cest po anglosaských zemích se Kerschensteiner pokusil i o založení školních studentských kluboven a debatních klubů. S tímto požadavkem však v Mnichově neuspěl. Na druhou stranu dosáhl rozšíření prostoru pro tělesnou výchovu a sport na základě jeho oblíbeného hesla: „*Ut sit mens sana in corpore sano.*“²⁹⁹

5.4.3 Pedagogika G. Kerschensteinera – praktická část

Georg Kerschensteiner vyvodil obsah praktického vyučování ze své teorie. Hlavní náplní obecných škol vedených na základě jeho pedagogického konceptu bylo řemeslné vyučování v dílnách. Řemeslná výroba ovšem předpokládala znalost čtení, psaní, počtů a kreslení. Dále předpokládal, že jeden z jeho základních požadavků – výchova k povolání – se neobejde bez tělesné zdatnosti a zdraví. Učební plány tak doplnil tělesnou výchovou a přírodopisem, který měl vysvětlovat hlavní přírodní zákony. Z vyššího pedagogického cíle, výchovy morální a kulturní, odvozoval výuku dalších předmětů: náboženství, dějepisu a literatury. Příslušnost k regionu a státu vyžadovala vlastivědu. Kerschensteinerovy školy tak ve výsledku do určité míry kopírovaly tradiční osnovu obecných škol. Odlišný však byl akcent na dílenské řemeslné práce, které začínaly již v první třídě.³⁰⁰

V knize *Begriff der Arbeitsschule* rozebral Kerschensteiner své učební plány pro první čtyři třídy obecné školy. Zatímco v prvních dvou ročnících výuka nemohla opominout akcent na čtení, psaní, pravopis, počítání, kreslení a náboženství, který však byl již zde doplněn pracovním vyučováním s konkrétními řemeslnými výstupy, tělesnou výchovou i zpěvem, ve třetí a čtvrté třídě mohl již plně rozvinout své vlastní přístupy.

Významným předmětem se stala zejména vlastivěda. Pro Kerschensteinera byla obecně charakteristická tendence k spojování jednotlivých předmětů i k jejich napojení na praktickou řemeslnou činnost. V rámci vlastivědy tak žáci samostatně vypracovávali jednoduché mapy, kreslili pozorované přírodní zajímavosti atd. Řemeslné práce měly pomoci k pochopení pod-

²⁹⁹ Kerschensteiner 1982, s. 39–42; Kerschensteiner 1965, s. 75–86. Srov. Portner 1974, s. 89–102; Röhrs 1994, s. 190–195; Kötteritz 1981, s. 96–98, 112–117.

³⁰⁰ Kerschensteiner 1965, s. 125–155; Kerschensteiner 1982, s. 41–44. Srov. Kötteritz 1981, s. 112–117.

staty a smyslu jednotlivých předmětů. Vlastivědná vycházka mohla být však spojena i s exkurzí do dějepisu, přírodopisu nebo geometrie. Kerschesteiner zde čerpal z pragmatické pedagogiky Johna Deweye a jeho projektového vyučování.

Dalším výukovým předmětem třetích a čtvrtých tříd byla řemeslná práce se dřevem. Kerschesteiner závazně určil pro každý ročník jednotlivé výrobky včetně předepsaných rozměrů, které musel každý žák na základě jasně určeného pracovního postupu vyhotovit. Třetáci vyhotovovali například bednu na písek, lavičku, podstavec na plakát a stavidlo, čtvrtáci vor s vesly, májku, krmítko pro ptáky, přesný metr atd. Obecně vyučoval řemeslné dovednosti jako měření, technické kreslení, řezání, pilování, vrtání, natírání, lepení, moření a další. Logickou součástí pak byla výuka zacházení s potřebným nářadím.

Také ve třetí a čtvrté třídě se pokračovalo s výukou počtů, geometrie, čtení, gramatiky, slohu, psaní, náboženství, tělesné výuky, zpívání i dívčích prací. Pro každý předmět požadoval pochopení jeho smyslu a samostatné uvážování v jeho rámci. Každý předmět měl být napojený na praktické příklady. V rámci počtů se tak nacvičoval obchod, nakupování a prodávání. V rámci čtení se směřovalo k pochopení a prožití sdělovaného obsahu, který mohl být doprovázen i odpovídající mimikou a gestikulací. V rámci slohových prací i řemeslné výchovy měli žáci objevit vlastní individuální formy vyjadřování. Zpěv a tělocvik doplňovaly manuální a intelektuální činnosti a měly přispívat k rovnoměrnému vývoji žáků.³⁰¹

Jistým specifíkem pracovních škol platným i pro pedagogiku Kerschesteinera byl důraz na přesný metodologický postup pracovního procesu. Tento rys do jisté míry vycházel z odkazu Herbarta a z jeho poznatků o učení. Obecně akceptovaný postup by bylo možné zjednodušeně popsat jako: uvědomění si problému a úkolu, stanovení pracovního postupu, provedení práce, ukončení pracovního procesu, porovnání původního plánu a konečného výsledku, ověření funkčnosti. Jednotlivé kroky byly závazné. Žáci ovšem měli sami hledat cesty k úspěšnému splnění zadání a sami měli překonávat vzniklé obtíže. Učitel stál stranou v roli pozorovatele a zasahoval pouze při scestném a zcela neproduktivním směřování práce.

Postup se zaznamenával do speciálních sešitů a protokolů. Kerschesteiner metodologickou přísnost obhajoval a rozvíjel. Tvrdil, že správně promyšlená i zaznamenaná řemeslná práce vede k systematickému myšlení

³⁰¹ Kerschesteiner 1965, s. 125–169. Srov. Kötteritz 1981, s. 112–117; Röhrs 1994, s. 190–195.

a k rozvoji logiky. Předpokládal, že pomocí přesně daného postupu dojde i k hlubšímu prožití cesty od teoretického stanovení úkolu po jeho praktické dokončení, v čemž spatřoval nesmírnou pedagogickou cenu, která měla vést k rozvoji pracovnímu i osobnostnímu. Každý žák měl být schopen odpovědět na otázku, proč a jak vyhotovil svůj výrobek, stejně jako vědět, k čemu je účelný.³⁰²

6. Závěr

V závěru se nejprve pokusím odpovědět na první kladenou otázku: „*Je možné uměleckoprůmyslovou školu Bauhaus považovat za přímou součást reformněpedagogického hnutí počátku 20. století?*“. Zde se nabízí komparace na základě charakteristiky reformního školství, jak ji stanovil Ehrenhard Skiera (1990, viz kapitola 4.4) a někteří další autoři. Skiera určil pět základních charakteristik, které měly být nápravnou pedagogikou obecně sdílené. Zbylí autoři doplnili některé další. Celkem je tak možné sestavit devět obecně platných znaků reformního školství a dva doplňující (viz níže). Jejich porovnání s pedagogikou Bauhausu by mělo přinést odpověď na první otázku. V druhé části závěru přistoupím ke komparaci teorie a praxe jednotlivých zde analyzovaných pedagogů reformních (Montessoriové, Steiner a Kerschensteiner) i bauhausiánských (Ittena, Moholy-Nagy, Gropia). Takový postup, společně s rozvinutím některých dalších skutečností a myšlenek z textu, by měl přinést odpověď na otázku druhou: „*Pokud ano, v čem byla bauhausiánská výchova a vzdělání v rámci reformního školství specifická. V čem se od hlavního proudu odlišovala. V čem jej případně rozvíjela?*“.

6.1 Obecná komparace pedagogiky Bauhausu a hnutí reformního školství

Jako první klasifikační znak reformní pedagogiky uvedl Skiera kritiku tradiční školy. Platnost tohoto bodu i na půdě Bauhausu dokazuje například Gropiovu stať „*Myšlenka a výstavba státního Bauhausu*“ (*Idee und Aufbau des Staatlichen Bauhaus*), kde se obšírně rozepsal proti umělecké výchově na akademiích: „*Die Erziehung der Akademie dagegen hatte zur Wirkung,*

³⁰² Tamtéž, s. 155–169; Kerschensteiner 1982, s. 41–45. Srov. Röhrs 1994, s. 185–195; Kötteritz 1981, s. 96–98.

*daß sich ein breites Kunstproletariat entwickelte (...) Sein Können war lediglich zeichnerisch-malerischer Art, ohne Bindung an die Realitäten des Stoffes, der Technik, der Wirtschaft und endete darum in ästhetischer Spekulation, da die reale Beziehung zum Leben der Gesamtheit nicht vorhanden war. (...) Die große Masse dieser einseitig ausgebildeten Akademiker blieb zu unfruchtbarer Kunstübung verdammt, ungerüstet zum Lebenskampf, und mußte zu den sozialen Drohnen gezählt werden, anstatt daß sie dem Werkleben des Volkes durch entsprechende Schulung nutzbar gemacht wurden.*³⁰³

Gropius napadal tradiční akademismus konstantně již od dob Werkbundu. Rainer Wick (1999) uvedl boj proti akademismu a jeho „umění pro umění“ bez vazeb na praktický život za první z příčin vzniku bauhausiánské reformy. Protest proti metodám tradiční výchovy a vzdělávání byl tak vlastní jak Bauhausu, tak reformnímu školství.

Druhým znakem reformní pedagogiky byl pedocentrismus – obrat od zájmů a cílů výchovy postavených mimo svět dítěte a dospívajících k jejich osobnosti, přirozeným potřebám a sklonům. Také tento bod našel shodu s výchovou u Bauhausu. Za výchozí impuls je možné považovat vklad Johannese Ittena, který se v tomto ohledu přímo dovolával reformní pedagogiky: *„Vor fast fünfzig Jahren haben Pädagogen entdeckt, daß Kinder in einer überraschend großartigen, ja oft genialen Weise schöpferisch zu gestalten vermögen.*“³⁰⁴

Dětství jako takové mu bylo ideálem, vzorem i cílem. Jeho komplexnost a přirozená harmonie měly být obnoveny a znovu dosaženy.

Stejně jako početná část reformních pedagogů rovněž Itten vycházel z myšlenek a odkazu J. J. Rousseaua a J. H. Pestalozziho. Dítěti měla být ponechána volnost k rozvoji jeho dispozic. Věřil v sílu přírody a v proces samovolného zrání. Ocenění dětství nepominulo ani s nástupem funkcionalistického Bauhausu a s příchodem Moholy-Nagyde do vedení Vorkursu. Také on spatřoval v dětství ztracený ideál, k jehož znovunalezení se mělo

³⁰³ „Výchova uměleckých akademií naopak zapříčinila, že vznikl široký umělecký proletariát (...) Jeho schopnost byla pouze kreslířsko-malířské povahy, bez vazby na realitu materiálu, techniky a hospodářství a končila v estetické spekulaci, protože zde chyběl reálný vztah k životu celku (...) Veliká masa takto jednostranně vzdělaných akademiků byla odsouzena k neproduktivnímu uměleckým cvičením, nebyla vyzbrojena pro životní boj a musela být řazena k sociálnímu obrožení místo toho, aby na základě svého vzdělání byla prospěšná společnosti.“ (Překlad M.V.), Gropius, Walter: *Idee und Aufbau des Staatlichen Bauhaus*. In: Preiß – Winkler 1996 s. 134.

³⁰⁴ „Skoro před padesáti lety pedagogové objevili, že děti jsou schopny v překvapivě velkolepém, často dokonce geniálním stylu tvářit činnosti.“ (Překlad M.V.), Itten, Johannes: *Grundlagen der Kunsterziehung* (1950). In: Rotzler 1978, s. 252.

směřovat: „*Parciální člověk musí opětovně nalézt svůj základ v člověku centrálním (...) člověk musí být opět silný, otevřený a šťastný jako v dobách svého dětství.*“³⁰⁵

Třetím sdíleným bodem reformní pedagogiky byla komplexnost výchovy. Výuka a vzdělání neměly být postaveny na dominanci intelektuálního a pamětního drilu, měly se obohatit o rozměr smyslový, sociální, tělesný, emotivní i umělecký. Konečným cílem pak bylo nalezení rovnováhy a vyváženosti mezi všemi uvedenými složkami. I bauhausští pedagogové začlenili takové pojetí do centra svých systémů. Johannes Itten se k tomu vyjádřil: „*Von Anfang an war ich der Meinung, daß der ganze Mensch als körperliches, seelisches und intellektuelles Wesen in allen seinen Anlagen und Fähigkeiten bei einer guten Erziehung gefördert werden müsse...*“³⁰⁶

Předpokládal, že se jedná o klíčový cíl výchovy jako takové, který neznačí rozlišení mezi pedagogikou obecnou a uměleckou: „*Die künstlerische Erziehung wird im Wesentlichen dieselbe sein müssen wie die Erziehung im Allgemeinen, deren Ziel es ist, die natürlichen Anlagen jedes einzelnen Schülers möglichst zur vollen Entfaltung und Harmonie zu bringen; das Denkvermögen, die Sinnvermögen und die körperlichen Fähigkeiten zu entwickeln, so daß die individuellen Kräfte sich ungehemmt in der schöpferischen Arbeit verwirklichen können.*“³⁰⁷

Ittenovým pedagogickým ideálem však bylo dosažení kontemplativního stavu a komplexnost výchovy byla jedním z prostředků na cestě k tomuto cíli. Moholy-Nagy však komplexnost stavěl ještě výše – byla jediným cílem jeho pedagogiky. Kritizoval vznik jednostranně rozvinutého „parciálního člověka“ moderní doby, který měl opustit svůj organický a instinktivní původ: „*Primitivní člověk byl lovcem, řemeslníkem, stavitelem, lékařem atd. v jedné osobě; dnes klademe důraz pouze na jedinou činnost – a ostatní necháváme ležet ladem.*“³⁰⁸

Jeho důraz na komplexní školení byl natolik silný, že požadoval, aby byl odpovídající přístup aplikován nejen v podmínkách Vorkursu, ale i v rámci

³⁰⁵ Moholy-Nagy 2002, s. 13.

³⁰⁶ „*Od počátku jsem byl toho názoru, že v dobré výchově musí být podporován celý člověk jako tělesná, duševní a intelektuální bytost v jeho všech vlohách a schopnostech.*“ (Překlad M.V.), Itten, Johannes: Die Erziehung zum schöpferischen Menschen. (1965). In: Rotzler 1978, s. 284.

³⁰⁷ „*Umělecká výchova musí být v podstatě stejná jako výchova obecná, jejíž cílem je plně rozvinout přirozené vlohy každého žáka a uvést je v harmonii; rozvinout myšlení, smysly a tělesnou zdatnost tak, aby se individuální síly mohly svobodně realizovat v tvořivé práci.*“ (Překlad M.V.), Itten, Johannes: Kunst-Hand-Werk (1923). In: Rotzler 1978, s. 226.

³⁰⁸ Moholy-Nagy 2002, s. 12.

následující dílenské výchovy, stručně řečeno v rámci veškeré bauhausiánské výchovy.

Čtvrtým společným bodem reformní pedagogiky je myšlena kooperace ve smyslu nového pojetí vztahu mezi učitelem a studenty. Skiera poukázal na odklon od autoritativního přístupu k oboustranně obohacujícímu partnerství. Preferována měla být výchova ke spolupráci, nikoliv ke konkurenci. V tomto bodě však narážíme na první obtíže ohledně shody principů reformní pedagogiky s Bauhausem. Zřejmá je shoda v tomto bodě s přístupem Waltera Gropia – tvůrce a ředitele Bauhausu – který se ovšem v letech 1919–1923 ocitl v částečně defenzivním postavení vůči odlišnému konceptu Johannese Ittena. Vzhledem ke svým dalším aktivitám mimo Bauhaus neměl na každodenní chod školy dostatečný vliv. Gropius si vážil partnerství se studenty. Neformální vazby mezi mistry a žáky mu byly jedním ze základních poznávacích znamení Bauhausu. Jeho přístup byl nefalšovaný, na Vánoce roku 1919 sám četl studentům vánoční příběhy a sám je obsluhoval: „*Gropius las die Weihnachtsgeschichte (...) Gropius trug jedem einzelnen die Speisen zu. Wie Fußwaschung.*“³⁰⁹

Mistři i žáci společně připravovali slavnosti, zábavné akce, výlety, divadelní a hudební představení atd. Vrcholem demokratické třídní struktury vycházející z vysokoškolské povahy instituce byla uvolněná sexuální morálka vedoucí k uzavření několika manželství i k mimomanželským početím mezi mistry a studentkami. V období nejsilnějšího vlivu Johannese Ittena však byla povaha institutu jiná a s kooperačním požadavkem se neshodovala. Itten vytvořil v rámci školy sektářské uskupení, které se opíralo o mazdaznan. Kumuloval osobní moc s nárokem na formování smýšlení studentů: „*Für uns, die wir dem Mazdaznanzirkel angehörten – eine Sondergemeinde innerhalb der Schülerschaft –, umgab Itten ein ganz besonderer Nimbus. Man konnte beinahe von Heiligkeit sprechen (...) Unser Kreis wurde immer sektiererischer.*“³¹⁰

Pro období let 1919–1923 tak nelze mluvit o plném naplnění kooperačního požadavku. Zároveň však nedošlo k jeho plné negaci. V rámci dílenské výroby a v rámci každodenního života přetrvával demokratický a spolu-

³⁰⁹ „*Gropius předčítal vánoční povídky. (...) Gropius každému přinášel jídlo. Jako mytí nobou.*“ (Překlad M.V.), Arndt, c.d. In: Herzogenrath 1968, s. 313.

³¹⁰ „*Pro nás, kteří jsme náleželi k mazdaznanskému okruhu – zvláštní pospolitosti v rámci studentstva – halil Ittena zcela výjimečný Nimbus. Bylo možné mluvit až o posvátnosti (...) Náš okruh se stával stále více sektářským.*“ (Překlad M.V.), Citroen, c.d.. In: Whitford 1993, s. 62.

práci podněcující vklad Gropiův. V tomto období je možné konstatovat koexistenci obou pojetí – demokratického i autoritativního. Moholy-Nagy převzal Vorkurs v intencích Gropiova pojetí. Podílel se i na běžném životě Bauhausu včetně společných aktivit se studenty. Zvláštní přístup v tomto ohledu nevytvořil. Od odchodu Ittena z Bauhausu v roce 1923 a nástupu Moholy-Nagye tak Bauhaus zcela naplňoval i požadavek spolupráce.

Poslední Skierovou charakteristikou je samospráva. Reformní školství odmítalo politizaci výchovy a zásahy státu do vedení škol. Škola měla být místem společného působení učitelů, dětí a rodičů. V tomto bodě narážíme na problém související s politickým vývojem před a po 1. světové válce. Obecné zásady reformněpedagogického hnutí vznikly v období přelomu 19. a 20. století, kdy politicky dominoval konzervativní model konstitučních monarchií. Kritika reformistů tak mířila na jeho přístup ke vzdělání. Bauhaus však vznikl až po 1. světové válce, která znamenala obrát k republikánskému zřízení v Německu pod vedením dříve opoziční sociální demokracie. Politická konstelace se otočila. Stát nyní představovaly reformní pedagogice nakloněné síly a vzájemná spolupráce byla logická.

Walter Gropius sice odmítal zásahy státu a politických stran do vedení školy, pro Bauhaus vytvořil svobodné společenství mistrů a studentů společně rozhodujících o směřování instituce, přesto však politických změn využil a opřel se o vládnoucí dělnické strany. Ty se tak staly garantem a obhájcem existence Bauhausu včetně jeho financování z veřejných rozpočtů. I tak se ale Gropius snažil o depolitizaci Bauhausu tím, že (neúspěšně) hledal podporu napříč stranami celého politického spektra a stále obhajoval nezávislý výukový program.³¹¹

Celkově je možné konstatovat, že vzhledem ke skutečnosti, že obsah výuky a směřování Bauhausu určovala rada mistrů v částečné spolupráci se studenty, jak tomu bylo například i u Georga Kerschensteinera, Célestina Freineta, Helen Parkhurstové, Johna Deweye aj., tak Bauhaus požadavek samosprávy naplňoval.

Mimo Skierovu klasifikaci poukázali Hermann Röhrs (1994) a Thomas Nipperdey (1994) na sociální rozměr reformního školství. Nápravná peda-

³¹¹ Ve Výmaru se stala existence Bauhausu žhavým veřejným tématem. Každá z politických stran se vůči němu pozitivně nebo negativně vymezovala. Proti jeho existenci se pořádaly veřejné protesty a manifestace. Byl napadán místním tiskem. Jako takový se stal významným politikem – byl neustále politizován (a to i později nacisty). Ke vztahu Bauhausu a politiky viz: Winkler 1999, s. 43–54. Srov. Hüter 1976, s. 28–34.

gogika napadala kastovní dělení společnosti, které vylučovalo děti z početných nižších vrstev z účasti na gymnaziálním a univerzitním vzdělání. Požadovala vznik jednotné školy a podporovala společnost rovných šancí.

I v tomto bodě nalzáme širokou shodu s koncepcí Bauhausu, která v některých fázích mířila ještě dále. Gropiovi byla blízká vize překonání třídně-stavovské hierarchie, úzká spolupráce všech profesí i dosažení beztřídní společnosti: „*Bilden wir also eine neue Zunft der Handwerker ohne die klassentrennende Anmaßung, die eine hochmütige Mauer zwischen Handwerkern und Künstlern errichten wollte! Wollen, erdenken, erschaffen wir gemeinsam den neuen Bau der Zukunft, der alles in einer Gestalt sein wird: Architektur und Plastik und Malerei, der aus Millionen Händen der Handwerker einstigen Himmel steigen wird als kristallenes Sinnbild eines kommenden Glaubens.*“³¹²

Sociální citění bylo jednou z konstant Gropiova myšlení. Již v dobách Werkbundu podporoval stavbu sociálně koncipovaných industriálních staveb, vytvářejících důstojné prostředí pro pracující. Stejný zůstal i po dobu působení na Bauhausu. Od samého vzniku školy vytvořil systém stipendií, škola se měla stát všeobecně dostupnou. Spolupracoval s lékaři, nechal si vypracovat směrnice v ohledu na potřebný prostor, teplo, světlo i vzdušnost k důstojnému bydlení, které byly zohledněny ve Výmaru i v Desavě. Oskar Schlemmer – jeden z kmenových mistrů – dokonce spatřoval význam školy v směřování k socialismu: „*Das staatliche Bauhaus (...) wird zunächst zum Sammelpunkt derer, die zukunftsgläubig-himmelstürmend die Kathedrale des Sozialismus bauen wollen.*“³¹³

Od poloviny dvacátých let se bauhausiánský sociální aspekt promítl především do požadavků na povahu funkcionalistické produkce, která měla být levná, estetická a dostupná širokým masám. Politické souvislosti ustoupily do pozadí, aby nově povstaly po odchodu Gropia a nástupu H. Meyera do vedení Bauhausu v roce 1928.

Při krátkém připomenutí Průchova (1996) vymezení obecných funkcí reformního školství (viz kapitola 4.4) dojdeme k závěru, že je všechny

³¹² „*Vybudujme tedy nový cech řemeslníků bez třídní arogance, která stavěla mezi řemeslníky a umělce zeď domýšlivosti! Chtějme, vymýšlejme, budujme společně novou stavbu budoucnosti, která bude vším v jedné formě: architekturou a plastikou a malířstvím, která jednou bude z milionů rukou řemeslníků stoupat k nebi jako křišťálový symbol nadcházející víry.*“ (Překlad M.V.), Gropius, c.d. In: Preiß – Winkler 1996 s. 126.

³¹³ „*Státní Bauhaus (...) bude nejprve shromažďovat ty, kteří s vírou v budoucnost bouřlivě touží stavět katedrálu socialismu.*“ (Překlad M.V.), Schlemmer, c.d. In: Preiß – Winkler 1996, s. 132.

naplňoval i Bauhaus. Průcha poukázal na skutečnost, že reformní pedagogika: 1. kompenzovala strukturální deficity státního školství; 2. vytvářela pluralitu vzdělávací nabídky a 3. vytvářela inovační prostor umožňující vývoj nových vzdělávacích i výchovných metod, které později mohly být začleněny i do školství státního.

Také Bauhaus vytvořil alternativu k akademické umělecké výchově, o což od počátku usiloval. Tím také přispěl k rozšíření plurality na poli umělecké a uměleckořemeslné výchovy. Byl impulsem ke vzniku státních i privátních škol čerpajících z jeho odkazu, které pak vykazovaly zmíněné funkce i dále ve svém prostředí. Zřejmý je i bauhausiánský inovační příspevek. Podařilo se zde nalézt a rozvinout nejen moderní uměleckořemeslné vyjádření, ale i možnosti na poli vnitřní struktury školy a výuky. Odkaz Bauhausu získal široký vliv nejen v Německu a Evropě, ale i významně v USA, kde bývalí bauhausiánští mistři stáli u zrodu škol moderního designu.

Výše uvedených devět znaků je možné považovat pro reformní pedagogiku za obecně platné. Hermann Röhrs (1994) a Bruno Hamann (1986) poukázali ještě na doplňující charakteristiku v spirituálním zaměření její části. Nově pojatá religióznost však již neměla být konfesně vymezená a nemusela ani vycházet z křesťanské tradice. V souvislosti s Bauhausem zde narážíme na zajímavou tematiku, která sehrávala do roku 1925 podstatnou roli. Spirituální vklad byl především dílem Johannese Ittena.

Jeho mazdaznan odpovídal všem výše uvedeným požadavkům. Vycházel z perské náboženské tradice, buddhismu, plátónství i z křesťansko-židovské mystiky. Takový eklekticismus vyhovoval duchovním požadavkům doby před a po první světové válce a nezapřel jistou spřízněnost s theosofií i antroposofií sehrávající v rámci reformní pedagogiky poměrně vlivnou roli.

Nově pojatá religióznost nebyla výlučnou doménou Ittena, zasahovala velkou část bauhausiánských mistrů jako Wassilya Kandinského, Lothara Schreyera, Paula Kleea, Gertrudu Grunowovou, Georga Mucheho, Gerharda Marckse, a krátce i samotného Waltera Gropia. Ten v roce 1919 sám napsal: *„Keine großen geistigen Organisationen, sondern kleine geheime in sich abgeschlossene Bünde, Logen, Hütten, Verschwörungen, die ein Geheimnis, einen Glaubenskern hüten und künstlerisch gestalten wollen, werden entstehen, bis sich aus den einzelnen Gruppen wieder eine allgemeine große, tragende geistig-religiöse Idee verdichtet, die in einem großen Gesamtkunstwerk schließlich ihren kristallinen Ausdruck finden muß. Und dieses große Kunstwerk der Gesamtheit,*

*diese Kathedrale der Zukunft, wird dann mit seiner Lichtfülle bis in die kleinsten Dinge des täglichen Lebens hineinstrahlen.*³¹⁴

Vliv náboženství na každodenní chod školy se nakonec stal předmětem střetu mezi Gropiem a Ittenem a vedl k proměně Bauhausu v funkcionalistický a na průmyslovou výrobu napojený institut. S přechodem do Dessau Bauhaus definitivně opustil spirituální tematiku a orientoval se na výchovu k produktivitě, účelnosti a komplexnímu osobnostnímu rozvoji. Moholy-Nagy shrnul problematiku takto: „*Sie glauben doch nicht etwa die alte Geschichten von der menschlichen Seele? Was die Seele genannt wird, ist doch nichts anders als eine Funktion des Körpers (...)*“³¹⁵

Bauhaus v letech 1919–1923 tak spadl do spirituálního proudu před a poválečného období, který zasáhl i část reformního školství. Od roku 1923 nastal ideový obrat, který spirituální obsahy již negoval a dále nerozvíjel.

Dílním znakem reformní pedagogiky bylo i zrovnoprávnění žen, na které poukázali Theodor Klaffen (1990) a Hermann Röhrs (1994). V jejím rámci se jednalo v první řadě o iniciativu Marie Montessoriové, v amerických podmínkách Helen Parkhurstové, které tematizovaly především přístup žen k univerzitnímu vzdělání. V rámci reformního školství se danému problému částečně věnoval také Rudolf Steiner.

Celkově se jednalo o sporný okruh, který zůstával i v převažující části reformního školství málo či vůbec reflektován. Mnohé reformní pokusy pak vycházely z tradičního pojetí genderových rolí. Je až překvapující, do jaké míry se tento přístup shodoval s reflexí ženské otázky u Bauhausu. Institut sám sebe považoval v tomto ohledu za emancipační. Široce otevřel ženám přístup ke vzdělání. Realita však vykazovala také kontinuitu mimořádně konzervativních pohledů.

Zejména Johannes Itten vycházel z předpokladu, že žena není schopná čisté umělecké tvorby a že není nadána schopností syntézy protikladů

³¹⁴ „*Žádné velké duchovní organizace, namísto toho budou vznikat malé tajné uzavřené spolky, lóže, butě, spříseženství, která budou strážít tajemství a jádro víry a umělecky ji vyjadřovat, dokud se z jednotlivých skupin znovu nezobrazí jedna obecná, veliká a nosná duchovně-náboženská myšlenka, která nakonec naleznе svůj křišťálový výraz v obrovském jednotném uměleckém díle (Gesamtkunstwerk). Toto velké umělecké dílo jednoty, chrám budoucnosti, bude svým mocným světlem pronikat i do nejmenších jednotlivostí každodenního života.*“ (Překlad M.V.), Gropius, Walter: Rede bei der ersten Ausstellung von Schülerarbeiten des Bauhauses. In: Preiß – Winkler 1996, s. 128.

³¹⁵ „*Nevěříte přeci těm starým báchorcům o lidské duši? To, co se nazývá duše, není přeci nic jiného, než tělesná funkce (...).*“ (Překlad M.V.), Moholy-Nagy an Lothar Schreyer (nedatováno). In: Whitford 1993, s. 166.

tak jako muž: „*Dem Mann war es möglich, die männliche und die weibliche Komponente in sich zu entwickeln, und er besaß somit eine Eigenständigkeit und Autonomie, die Itten der Frau nicht zuschrieb.*“³¹⁶ Ittenovy názory do jisté míry sdíleli i další mistři jako Kandinsky či Klee a Bauhaus tak zůstával v přístupu k ženské otázce velmi ambivalentní. Takové pojetí však plně odpovídalo rozporuplnému postoji celého reformněpedagogického hnutí k danému tématu.

6.2 Komparace pedagogické teorie (J. Itten, L. Moholy-Nagy, M. Montessoriová, R. Steiner, G. Kerschensteiner)

Itten uváděl za cíl výchovy všeobecný harmonický rozvoj osobnosti a dispozic, kterého se mělo dosáhnout kultivací vnímání, intelektu i těla. Usiloval o výchovu diferenciovaných osobností nalézajících vlastní jedinečnost a tvůrčí schopnosti. V hloubi jeho učení působily kontemplativní cíle. Vzorem dokonalosti mu bylo dítě, jehož neporušenost a přirozená rovnováha měly být znovu nalezeny a obnoveny. Rozlišoval tři charakterové typy a výuka spočívala v střídavém oslovování každého z nich při současném rozvíjení dominantního i postranního zaměření. Klíčovým pojmem mu byla koncentrace. Odmítal vnější zásahy do přirozených vývojových rytmů. V teorii i praxi se opíral o mazdaznan – o učení vycházející z polarit a protikladů, které směřovalo k překonání tělesnosti a dosažení duchovní skutečnosti. Požadoval důslednou péči o tělo včetně speciální stravy, půstů, očistných kůr, stejně jako dechových a meditačních cvičení. Mazdaznan byl obecně eklektickým učením slučujícím perské, indické, egyptské i evropské duchovní tradice. Měl sklon k rasismu.

Moholy-Nagy programově zavrhl jakoukoliv spiritualitu a označil ji za neexistující. Vycházel z empiriokriticizmu a důvěřoval smyslovému poznání. Směřoval k úspornosti a ekonomičnosti, zároveň však zavrhoval jednostranný vývoj moderního člověka, kterého označoval jako parciálního. Cílem výchovy byl návrat k původní biologicko-organické bázi, která představovala po všech stránkách rozvinutého člověka schopného racionálního i instinktivně-intuitivního jednání. Také Moholy-Nagyovi bylo vzorem dětství. Výchova měla být především společensky prospěšná, nepreferovala se subjektivní individuální tvorba.

³¹⁶ „*Muž měl být schopen, v sobě rozvinout mužskou i ženskou komponentu a tím disponoval samostatností a autonomií, kterou Itten ženám nepřipisoval.*“ (Překlad M.V.), Baumhoff, c.d. In: Bothe 1994, s. 93.

Pedagogickou teorii Marie Montessoriové je možné označit za jistý průsečík metod Johannese Ittena a Lászla Moholy-Nagye. Stejně jako Itten vycházela z odkazu Rousseaua, z čehož vyplývaly i některé shodné postupy výchovy jako požadavek samostatného rozvoje dítěte, zamítnutí kritiky a trestů, či respekt k individuálnímu tempu zrání. Oba pedagogy spojovala víra v predestinaci. Také Montessoriová spatřovala v každém jednotlivci boží záměr, který měl být nalezen, ochráněn a doveden k rozkvětu. I ona oceňovala schopnost koncentrace a její zásadní dopady na vývojový proces. Výchova měla náboženský podtext, ve školkách měl být kostel a mše pro děti. Nevyhýbala se koncentračním a rytmickým cvičením volně přecházejícím v meditaci.

S Moholy-Nagyem ji naopak pojil zájem o biologickou podstatu člověka, důvěra v pozitivizmus a metody přírodních věd. I ona vedla žáky k praktičnosti a schopnosti zvládat nároky všedního života. Neakcentovala však vnější prospěšnost, ale normalizovaný osobnostní vývoj. Jako taková stojí blíže k výchově Johannese Ittena. Pedagogický systém Marie Montessoriové, což však platí pro analyzované reformní školy obecně, byl systematictější a hlubší než koncepty obou bauhausiánských vychovatelů. Její poznatky o senzitivních fázích a o významu prostředí výchovy se pedagogickým významem a přínosem ocitají na kvalitativně jiné úrovni a vymykají se možností komparace.

Teorie Rudolfa Steinera je poměrně komplikovaným celkem, úzce spojeným s jeho náboženským přesvědčením. Srovnání Steinerovy antroposofie a mazdaznanu poukazuje na jistou přízračnost s principy Johannese Ittena. Oba vychovatelé byli spirituálně zaměřeni a s výchovou spojovali kontemplativní cíle. Steinerova psychická dynamika měla vyústit v návrat k božské podstatě a v rozšíření prostoru vnitřní svobody, Ittenova v splynutí s Bohem a v čistou uměleckou tvorbu. Steiner ovšem na rozdíl od Ittena vytvořil systematickou výchovnou teorii sahající od narození až po dospělost vycházející z jím popsáných a zavedených fází osobnostního vývoje a tomu odpovídajících potřeb. Jako taková je se spíše výsekovou bauhausiánskou pedagogikou jen obtížně srovnatelná, sahá hlouběji a je komplexnější.

Styčné body můžeme nalézt v ocenění dětství, v odmítnutí urychlování či jiného ovlivňování vývojového procesu, a zejména v důrazu na komplexnost a v požadavku postupné a věku odpovídající kultivace těla, smyslu, emocí i intelektu. Steiner i Itten odmítli předem stanovený ideál výchovy. Waldorfské pedagogice šlo ve výsledku stejně jako Ittenovi o výchovu diferencio-

vaných a jedinečných osobností. Ve Steinerových poznámkách pro období raného dětství lze nalézt shody v posuzování významu prostředí a jeho využitelnosti pro pedagogické potřeby: „*Především jsou tu však kameny, mušle, kusy dřev všeho druhu, veselé tvarované větvičky a pahýly, různě formované špalky z truhlárny (...)* S věcmi tohoto druhu může dítě neomezeně tvořit.“³¹⁷

Nalézáme podporu tvořivosti a vnímavosti, bauhausiánské výchově bytostně vlastní. Také přístup k uměleckému vyjadřování vykazoval shodné rysy v požadavku vcítění a nahlédnutí do podstaty využívaného materiálu: „*Nemůžeme řešit úkoly, když se neuvolníme a neovládáme do materiálu (...)* Jde hluboko až do fyzické bytosti, do prstů, až do špiček prstů u nobou.“³¹⁸

Ve výsledku vykazovalo Steinerovo pedagogické myšlení mnohé shodné rysy i konečný cíl výchovy s přístupem Johannese Ittena a nutně tak stálo v opozici vůči následné pedagogice Moholy-Nagyové, se kterou ji pojil snad jen požadavek komplexnosti a hodnocení dětství. V pedagogické praxi (viz níže) však lze nalézt určitou příbuznost mezi Steinerem a Gropiem.

Se zcela odlišným přístupem se setkáváme u Georga Kerschensteinera, jehož výchovné zásady mají naopak mnohé společné rysy s Lászlem Moholy-Nagyem a s Walterem Gropiem. Všichni tři zmínění usilovali o výchovu k užitečnosti a obecné prospěšnosti. Pro Kerschensteinera byla práce pro celek a pro společnost v kombinaci s mravně-kulturním nárokem konečným cílem výchovy. Náboženské a spirituální obsahy vůbec netematizoval. Stejně jako u Bauhausu požadoval hledání samostatných pracovních přístupů a individuální tvořivost. Kritizoval přemíru intelektualismu dobového školství, jejíž alternativu spatřoval v rovnoměrně rozložené výuce zahrnující i průpravu tělesnou a manuální.

S W. Gropiem jej pojila sociální citlivost. Propagoval jednotnou školu, která měla vést k rozmělnění třídních a stavovských bariér a přispět ke vzniku společnosti rovných šancí. Oproti bauhausiánské pedagogice byl ovšem úzce napojený na stát a jeho zájmy. Příliš akcentoval výchovu charakterů a vnější formování žáků. Na rozdíl od Moholy-Nagyové zavrhoval využívání moderní techniky. Nedostatečně reflektoval industriální pokrok a setrval na ruční řemeslné práci, v čemž se částečně, avšak ze zcela jiných názorových pozic přiblížil Ittenovi. Celkově však byla jeho výuka blízká těm základům bauhausiánské pedagogiky, které teoreticky formuloval Gropius a v praxi realizoval Moholy-Nagy.

³¹⁷ Steiner, Rudolf. Citováno z: Lindenberg 1997, s. 673–674.

³¹⁸ Steiner, Rudolf. Citováno z: Carlgren 1991, s. 54.

6.3 Komparace pedagogické praxe (J. Itten, L. Moholy-Nagy, M. Montessoriová, R. Steiner, G. Kerscheneiner)

Jádrem výuky Johannea Ittena byla práce s protiklady a důraz na koncentraci. Obojí mělo přispět k nalezení individuálního uměleckého vyjádření, podpořit osobnostní růst a ideálně iniciovat cestu kontempace. Jeho Vorkurs však měl být současně i přípravou k volbě uměleckořemeslného zaměření a rozvíjet dispozice žáků. Výuka začínala gymnastickými cviky. Obecně se dbalo na rovnovážné zapojení intelektuální, emoční a tělesné složky. Následující kontrastní cvičení tříbila smysly a citlivost pro polaritu a rozmezí mezi nimi. Využívaly se různé typy škál a další pomůcky. Itten podporoval samostatnou tvůrčí práci s materiály, jejichž podstatu měli studenti pochopit a procítit. Kultivoval smysl pro pohyb a rytmus. Analýzami děl starých mistrů vedl žáky k podstatě zobrazeného a k její volné interpretaci.

Moholy-Nagy na Ittenovu pedagogickou praxi částečně navázal. Převzal snahu o komplexní výchovu a důraz na odhalení původních zdrojů tvůrčího procesu. Takový přístup však neměl vést k spirituálním cílům, ale k praktickým řemeslným dovednostem, sloužícím společnosti. Usiloval o rozvoj a bystření smyslů. Podobně jako Itten postavil výuku na poznávání materiálů a zavedl pomůcky jako hmatová kola a pásy, škálové tabulky atd. Rozvíjel konstrukční a prostorovou představivost. Při výuce využíval nejmodernější techniku. Od žáků požadoval osvojení všech potřebných uměleckořemeslných dovedností, které mohly a měly být později využity ve studijním a profesním životě.

Pedagogická koncepce Marie Montessoriové široce korespondovala s bauhausiánskou výchovou jako celkem. Stejně jako Itten vyžadovala koncentraci a horovala pro komplexní přístup, zahrnující tělesnou, smyslovou i intelektuální průpravu. Požadovala intenzivní bystření smyslů.³¹⁹ Pro tento účel také ona navrhla a aplikovala pomůcky pro práci se smyslovými škálami, s protiklady a kontrasty různých materiálů. Zavedla hmatové pásy a hry se základními geometrickými útvary. Stejně jako Itten zdůrazňovala význam rytmu a rytmických cvičení, který rozvíjela pomocí hudby a tance. Její výchovná praxe směřovala k zachování přirozenosti, současně však i k rozvoji znalostí a schopností pro potřeby praktického života.

³¹⁹ V případě Moholy-Nagy lze mluvit o přímém ovlivnění. Přímou inspiraci Montessoriovou i reformním školstvím jako takovým. Viz Moholy-Nagy 2002, s. 18.

Do jisté míry spojovala praxi Ittena i Moholy-Nagye. Její pedagogika i ve své praxi měla spirituální základ, který však nebránil výchově k praktickému životu a obecné prospěšnosti. S konceptem Gropia a Bauhausu jako takového ji pojila citlivost k přirozenému ročnímu rytmu, který byl vyjádřen slavnostmi v období žní a křesťanských svátků.

Rudolf Steiner vytvořil ojedinělý pedagogický systém, který je možné porovnávat zejména s konceptem Johanneše Ittena, v některých rysech však i s přístupem Waltera Gropia. Výuka na waldorfských školách – stejně jak v Ittenově Vorkursu – začínala harmonizační rozvíčkou, která měla vést k tělesnému a duševnímu uvolnění. Následující epochové vyučování rozvíjelo koncentraci – kvalitu vysoce oceňovanou Ittenem i Steinerem. Steiner obohatil tradiční výuku širokým rejstříkem uměleckých a řemeslných aktivit, které měly přispět k rozvoji a růstu osobnosti. Stejně jako na Bauhausu preferoval kombinaci intelektuálních, pohybových i uměleckých činností. Ittenově důrazu na schopnost koncentrace, vcítění a pohroužení odpovídala meditativně zaměřená eurytmie, představující jeden z pilířů waldorfského školství.

V Steinerově pedagogice lze nalézt také styčné body s Walterem Gropiem. Oba měli rozvinuté sociální cítění, směřovali k vytvoření komunitního společenství a školu považovali za přirozené kulturní centrum obce. Vytvořili systémy stipendií, podporovali dostupnost vzdělání pro všechny společenské vrstvy a zavedli koedukaci. Také pro waldorfské školství byl charakteristický smysl pro přirozený rytmus dne, měsíců a roku spojený s příslušnými slavnostmi. Politicky stáli oba na levici a založení jejich škol vycházelo z vazeb na sociální demokracii. Také Steiner měl i při svém spirituálním založení smysl pro potřeby praktického života, méně nadané studenty posílal do odborných učilišť, což připomíná Gropiovu kombinaci výuky na Bauhausu s praxí v továrnách.

Celkově však stojí Steiner nejbliže Ittenovi. Spojovalo je spirituální zaměření výuky, důraz na koncentraci, respekt k psychosomatické provázanosti i pojetí učitele. Oba přístupy je možné označit za spíše introvertní. Oba vycházely z náboženského přesvědčení a tomu odpovídajících nauk.

Pracovní školy Georga Kerschensteinera byly součástí programově nespirituální a pragmatické části reformního školství, což umožňuje srovnání zejména s pedagogikou Moholy-Nagye, Gropia a celkově s funkcionalistickým Bauhausem. Kerschensteiner usiloval o výchovu k samostatnosti, praktičnosti a obecné prospěšnosti. Zavrhoval jednostrannou intelektuální výuku. Svou pedagogiku doplnil rozvojem tělesné a manuální složky. Stejně jako Moholy-Nagy prosazoval přísný metodologický přístup, založený

na přesném vymezení pojmů a pracovních postupů. Žáky vedl k přípravě na budoucí povolání a učil je praktickým řemeslným schopnostem. Jako bauhausiánští pedagogové požadoval od žáků nalezení samostatných řemeslných i osobních názorů. Požadoval pochopení i vcítění do podstaty vyučovaných předmětů i konkrétních řemeslných prací. S Gropiem ho pojila sociální vnímavost a snaha o překonání třídně-stavovských bariér v podobě vytvoření jednotné školy.

6.4 Zodpovězení otázek

Na základě výše uvedených srovnání docházím k závěru, že pedagogiku Bauhausu lze přesvědčivě zařadit do proudu reformního školství. Z provedeného srovnání vychází zajímavé a do jisté míry i překvapivé zjištění – funkcionalistický Bauhaus po odchodu Johannesse Ittena vyhovoval nárokům reformní pedagogiky více než Bauhaus expresionistický do roku 1923. S Ittenovým působením se vázal nejzávažnější rozpor s požadavky reformní výchovy, a sice výstavba autoritativního a sektářského společenství, kterou lze označit za zcela protireformní. Rovněž Ittenův postoj vůči ženám byl až extrémně konzervativní.

Po jeho odchodu a plném rozvinutí pedagogického přístupu Waltera Gropia, v praxi vyjádřeném Lászlem Moholy-Nagyem, se Bauhaus lišil od obecných znaků reformního školství pouze v negaci spirituálního rozměru, který ovšem představuje i v rámci reformní pedagogiky pouze doplňující charakteristiku. Pedagogické přístupy Georga Kerschensteinera, Johna Deweye, Petera Petersena či Célestina Freineta – s hnutím reformní pedagogiky bytostně svázané – rovněž vycházely z nespirtuálních či antispirituálních konceptů.

Lze tak konstatovat, že pedagogika raného expresionistického Bauhausu období 1919–1923 naplňovala osm z devíti stěžejních obecných znaků nápravného školství. Požadavek demokratické kooperace vyučujících se studenty naplňovala částečně. Z doplňujících znaků vyhovovala spirituálnímu zázemí a v omezené míře ženské otázce. Výchova a vzdělávání během funkcionalistické fáze odpovídala všem devíti obecným požadavkům. Kolidovala pouze v doplňujících znacích spirituality a ambivalentním postojem vůči ženám.

Dalším znakem, který spojoval Bauhaus s reformní pedagogikou byl dobově podmíněný mesianismus a z něho vyplývající jistá utopičnost. Jak jeden, tak druhý chtěly vytvořit novou a lepší společnost – nového člověka – který by překonal politickou a sociální realitu kapitalistické společnosti obdo-

bí před 1. světovou válkou. Takový požadavek potvrzuje, že Bauhaus i reformní pedagogika vycházely z kulturněkritické atmosféry konce 19. století (viz kapitola 4). Oba reagovaly na proces modernizace společnosti a vyrovnávaly se s dopady industrializace, urbanizace, sekularizace, zrodu třídní společnosti a dalších sociálněpolitických jevů (viz kapitola 2). Oba však odmítaly návrat k předindustriální společnosti, zejména k jejím výchovným stereotypům (viz kapitola 3). Pojil je nesnadný úkol uchovat celistvého člověka v období dominance vědy, racionality a víry v technický pokrok.

Široká míra shody mezi Bauhausem a reformní pedagogikou se projevila i v blízké příbuznosti teoretických východisek a v pedagogické praxi. Oba fenomény se opíraly o myšlenky komplexní výchovy, kooperativního přístupu, idealizování dětství a dítěte, důrazu na samostatný osobnostní i pracovní rozvoj, respektu k individuálnímu tempu zrání, zamítnutí trestů a přílišné kritiky, ocenění původní přirozenosti člověka a snahy o její znovunalezení. Dále o výchovu individualit, současně však setrvávající na požadavku obecné prospěšnosti a sociální citlivosti.

V praxi dominovaly požadavky na tvořivost, samostatné hledání řešení a dovytváření, střídání intelektuálně, smyslově, tělesně a umělecky zaměřených zadání, dále požadavek koncentrace, snaha o kultivaci smyslového vnímání a rytmická i dechová cvičení, která mohla přecházet v meditativně laděné praktiky. Bauhaus i reformní školství zavedly inovativní výukové pomůcky, studenti byli vedeni ke kooperaci a kladl se důraz na kolektiv, jehož součástí měl být i učitel. Škola měla sloužit jako veřejné kulturní centrum a být všestranně dostupná, její prostředí důstojné a podnětné. Zavedla se koedukace a v zárodku se směřovalo k vytvoření společnosti rovných šancí.

Pokud se ptáme na otázku druhou – na specifickou Bauhausu – je odpověď obtížnější. Reformní pedagogika byla roztráštěným hnutím. Mnohé alternativní školy o sobě nevěděly, působily v poměrně širokém geografickém prostoru i v různých dobách. Bauhaus vznikl v době, kdy byly obecné požadavky reformního hnutí již formulovány a v praxi realizovány. Bauhausiánská pedagogika tak naplňovala skoro všechny požadavky reformní pedagogiky. Již to může být považováno za jisté specifikum, které se projevilo zejména unikátním propojením pragmatické a spirituální větve reformního školství v rámci jediné školy – byť v různých vývojových etapách. V rámci Bauhausu tak nalezneme styčné body s tak odlišnými koncepty jako byla pedagogika Marie Montessoriové, Rudolfa Steinera, Ellen Keyové či Wilhelma Diltheye na straně jedné a Georga Kerschensteina, Johna Deweye a Célestina Freineta na straně druhé.

Z hlediska teoretických východisek i praktické náplně však Bauhaus specifický nebyl. Jeho hlavní specifikum je spojeno s vysokoškolskými věkovými kategoriemi, které vzdělával, a také s politickými souvislostmi. Bauhaus byl první realizací reformních zásad v oblasti vysokého školství. Charakter uměleckořemeslné školy však nevyžadoval pedagogické postupy zásadně odlišné od výchovy školní či předškolní. V obou případech se jednalo o rozvoj osobnosti, tvůrčích dispozic a kolektivní práce. Přesto sehrála tato skutečnost svou roli například v tom, že bauhausiánská pedagogika nevytvořila komplexní výchovný systém srovnatelný s koncepty všech zde analyzovaných reformních pedagogů. Nebyla konfrontována s citlivým obdobím dětství a jeho nároků a nepotřebovala tomu odpovídající přístupy. Pracovala s již dospělými nebo dospívajícími jedinci.

Za zajímavé můžeme považovat souvislosti politické. Gropiovi se podařilo založit Bauhaus v poválečných zmatcích jako veřejně financovanou instituci svobodného státu Sasko-Výmar-Eisenach i přes odpor konzervativní pravice. Tento statut udržel ve Výmaru do roku 1924 a od roku 1926 znovu v Desavě. V německých podmínkách se tak jednalo o výjimečnou podporu reformněpedagogického projektu ze strany jinak stále konzervativní státní byrokracie.

Zbylé reformní školy v Německu fungovaly až na výjimky jako soukromé a státem nedotované instituce. Jejich společenský vliv a dopad proto nemohl dosáhnout takové míry jako tomu bylo u Bauhausu. Zejména výmarský Bauhaus se stal široce diskutovaným politickým tématem, které dokládalo postoj jednotlivých politických stran – ale i zájmových spolků a sociálních tříd – k pedagogice a možnostem její modernizace. Bauhaus byl reformní školou, která snad nejbouřlivěji rozvířila společenské diskuse k danému tématu.

Při shrnutí druhé otázky tedy odpověď zní: teoreticky ani prakticky Bauhaus v rámci reformního školství specifický nebyl, byl však prvním pokusem o aplikaci nových výchovných postupů v rámci vysokého školství, dokázal získat výjimečnou státní podporu a rozvířil širokou veřejnou diskusi.

Použité prameny a literatura

Obecné dějiny (encyklopedické příručky)

Müller, Hans: Dějiny Německa, Praha 1995.

Störig, Hans Joachim: Malé dějiny filozofie, Praha 1993.

Primární zdroje

- Böhme, Jakob: Cesta ke Kristu, Praha 2003.
- Cach, Josef (ed.): J. J. Rousseau a jeho pedagogický odkaz, Praha 1967.
- Dietrich, Theo – Scheibe, Wolfgang (Hrsg.): Zur Geschichte der Volksschule. Bd. II., Bad Heilbrunn 1965.
- Fischer, Wend (Hrsg.): Zwischen Kunst und Industrie. Der Deutsche Werkbund. Die neue Sammlung, München 1975.
- Herbart, Johann Friedrich: Allgemeine Pädagogik aus dem Zweck der Erziehung abgeleitet, Göttingen 1806.
- Itten, Johannes: Gestaltungs- und Formlehre. Mein Vorkurs am Bauhaus und später, Ravensburg 1975.
- Jung, Carl Gustav: Vzpomínky, sny, myšlenky, Praha 1998.
- Jung, Carl Gustav: Výbor z díla (sv. 1.), Brno 2000.
- Kerschensteiner, Georg: Begriff der Arbeitsschule, München-Düsseldorf 1965.
- Kerschensteiner, Georg: Texte zum pädagogischen Begriff der Arbeit und zur Arbeitsschule. Ausgewählte pädagogische Schriften. Bd. II, Paderborn 1982.
- Michael, Berthold. – Schepp, Heinz-Hermann (Hrsg.): Politik und Schule von der Französischen Revolution bis zur Gegenwart. Bd. I, Frankfurt am Main 1973.
- Moholy-Nagy, László: Od materiálu k architektuře, Praha 2002.
- Montessori, Maria: Tajuplné dětství, Praha 1998.
- Montessori, Maria: Objevování dítěte, Praha 2001.
- Nietzsche, Friedrich: Also sprach Zarathustra, Köln 2005.
- Nietzsche, Friedrich: Nečasové úvahy I., Praha 1992.
- Preiß, Achim – Winkler, Klaus-Jürgen (Hrsg.): Weimarer Konzepte. Die Kunst- und Bauhochschule 1860–1995, Weimar 1996.
- Reble, Albert (Hrsg.): Zur Geschichte der Höheren Schule. Bd. II., Bad Heilbrunn 1975.
- Ritter, Gerhard A. – Kocka, Jürgen (Hrsg.): Deutsche Sozialgeschichte. Bd. II: 1870–1914, München 1974.
- Ritter, Gerhard A. (Hrsg.): Das Deutsche Kaiserreich 1871–1914, Göttingen 1992.
- Rotzler, Willy (Hrsg.): Johannes Itten. Werke und Schriften, Zürich 1978.
- Steiner, Rudolf: Výchova dítěte z hlediska duchovní vědy, Praha 1993.
- Steiner, Rudolf: Antroposofie, Svätý Kopeček u Olomouce 1999.
- Steiner, Rudolf: Allgemeine Menschenkunde als Grundlage der Pädagogik, Dornach 1975.
- Steitz, Walter (Hrsg.): Quellen zur deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte von der Reichsgründung bis zum ersten Weltkrieg, Darmstadt 1985.
- Whitford, Frank (Hrsg.): Das Bauhaus. Selbstzeugnisse von Meistern und Studenten, Stuttgart 1993.
- Wingler, Hans Maria (Hrsg.): Das Bauhaus. 1919–1933. Weimar, Dessau, Berlin und die Nachfolge in Chicago seit 1937, Schauberg 1968.

Sekundární zdroje

- Argan, Giulio Carlo: Gropius und das Bauhaus, Braunschweig/Wiesbaden 1983.
- Behr, Michael – Jeske, Werner (Hrsg.): Schul-Alternativen – Modelle anderer Schullwirklichkeit, Düsseldorf 1982.
- Blatný, Ladislav – Jůva, Vladimír: Kapitoly z dějin pedagogiky, Brno 1996.
- Bothe, Rolf (Hrsg.): Das frühe Bauhaus und Johannes Itten, Ostfildern-Ruit bei Stuttgart 1994.
- Carlgren, Frans: Výchova ke svobodě. Pedagogika Rudolfa Steinera, Praha 1991.
- Fesser, Gerd: Die Kaiserzeit. Deutschland 1871–1918, Erfurt, 2000.
- Fiedler, Jeannine – Feierabend, Peter (Hrsg.): Bauhaus, Köln 1999.
- Grohn, Christian: Die Bauhaus-Idee, Berlin 1991.
- Hamann, Bruno: Geschichte des Schulwesens (Werden und Wandel der Schule im ideen- und sozialgeschichtlichen Zusammenhang), Bad Heilbrunn 1986.
- Haus, Andreas: Moholy-Nagy. Fotos und Fotogramme, München 1978.
- Helus, Zdeněk: Dítě v osobnostním pojetí, Praha 2004.
- Henning, Hansjoachim: Deutsche Wirtschafts- und Sozialgeschichte in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. Band 3/1, Paderborn 2003.
- Herzogenrath, Wulf (Hrsg.): 50 Jahre Bauhaus, Stuttgart 1968.
- Herzogenrath, Wulf (Hrsg.): Ausstellung Bauhaus – Utopien – Arbeiten auf Papier (1988, Budapest), Stuttgart 1988.
- Hofmann, Franz – Kyrášek, Jiří: J. F. Herbart a jeho pedagogika, Praha 1977.
- Hüter, Karl-Heinz: Das Bauhaus in Weimar. Studie zur gesellschaftspolitischen Geschichte einer deutschen Kunsthochschule, Berlin 1976.
- Kádner, Otakar: Dějiny pedagogiky. Díl III. (sv. I.), Praha 1923.
- Klaßen, Theodor – Skiera, Ehrenhard – Wächter, Bernd (Hrsg.): Handbuch der reformpädagogischen und alternativen Schulen in Europa, Baltmannsweiler 1990.
- Kötteritz, Eike-Volkmar: Georg Kerschensteiners Arbeitsschule und die Arbeitslehre der Gegenwart, Köln 1981.
- Krabbe, Wolfgang R.: Die deutsche Stadt im 19. und 20. Jahrhundert, Göttingen 1989.
- Kranich, Ernst: Die Freien Waldorfschulen. Bund der Freien Waldorfschulen, Stuttgart 1990.
- Lindenberg, Christoph: Rudolf Steiner. Eine Biographie. Band II 1915–1925, Stuttgart 1997.
- Martásková, Zuzana: Na cestě k pluralitě vzdělávací nabídky. Kořeny vzniku a aktuální situace alternativního školství ve Švýcarsku, FSV UK Praha 2005.
- Nipperdey, Thomas: Deutsche Geschichte. 1866–1918. Bd. I, Arbeitswelt und Bürgergeist, München 1994.
- Pachmanová, Martina: Neznámá území českého moderního umění: Pod lupou genderu, Praha 2004.
- Pelcová, Naděžda: Filozofická a pedagogická antropologie, Praha 2000.

- Portner, Dieter: Der Pflichtbegriff in der Pädagogik Georg Kerschensteiners und Eduard Sprangers, München 1974.
- Průcha, Jan: Alternativní školy, Praha 1996.
- Raab, Rex: Die Waldorfschule baut: Sechzig Jahre Architektur der Waldorfschulen, Schule als Entwicklungsraum menschengemäßer Baugestaltung, Stuttgart 1982.
- Röhrs, Hermann: Die Reformpädagogik. Ursprung und Verlauf unter internationalem Aspekt, Weinheim 1994.
- Rýdl, Karel: Principy a pojmy pedagogiky Marie Montessori, Praha 1999.
- Siebenbrodt, Michael (Hrsg.): Bauhaus Weimar. Entwürfe für die Zukunft, Ostfildern-Ruit, 2000.
- Sieferle, Rolf P.: Die konservative Revolution. Fünf biographische Skizzen, Frankfurt a. M. 1995.
- Stern, Carola – Winkler, Heinrich August (Hrsg.): Wendepunkte deutscher Geschichte 1848–1990, Frankfurt am Main 1994.
- Svobodová, Jarmila – Jůva, Vladimír: Alternativní školy, Brno 1995.
- Štampach, Ivan O.: Anthroposofie, Praha, 2000.
- Štrynclová, Gabriela: Summerhill. Model antiautoritativní výchovy, Pardubice 2003.
- Štverák, Vladimír: Dějiny pedagogiky II., Praha 1991.
- Ullman, Hans-Peter: Das Deutsche Kaiserreich 1871–1918, Frankfurt am Main 1995.
- Wehle, Gerhard: Praxis und Theorie im Lebenswerk Georg Kerschensteiners, Berlin 1956.
- Wehler, Hans-Ulrich: Das Deutsche Kaiserreich 1971–1918, Göttingen 1988.
- Wehler, Hans-Ulrich: Deutsche Gesellschaftsgeschichte. Dritter Band. Von der „Deutschen Doppelrevolution“ bis zum Beginn des Ersten Weltkrieges. 1849–1914, München 1995.
- Wick, Rainer: Bauhaus Pädagogik, Köln 1994.
- Winkler, Heinrich August: Der lange Weg nach Westen. Deutsche Geschichte 1806–1933, Bonn 2002.

Časopisecké studie

- Ulbricht, Justus H.: Die fünfte „Verlockung“ des Oskar Schlemmer. Religionshistorische Kontexte der frühen Bauhaus-Geschichte. In: „Kathedrale der Zukunft“. Zur Gründung des Bauhaus vor 80 Jahren, Theses. Wissenschaftliche Zeitschrift der Bauhaus Universität Weimar 4/5 (1999).
- Wick, Rainer: Der pädagogische Gründungsimpuls. Gropius als ästhetischer Erzieher am frühen Bauhaus. In: „Kathedrale der Zukunft“. Zur Gründung des Bauhaus vor 80 Jahren, Theses 4/5 (1999).

Internetové zdroje

- <http://www.webster.edu>
- <http://www.montessori-namta.org>
- <http://www.pdf.uhk.cz>

Resümee

„Das Bauhaus und die Reformpädagogik im Kontext der gesellschaftlichen Entwicklung am Ende des 19. und am Anfang des 20. Jahrhunderts“

Die Arbeit ist in sechs Kapitel gegliedert. In der Einleitung stellt der Autor das Thema vor und erklärt seine Methode und sein wissenschaftliches Vorhaben. Er stellt sich folgende Hauptfragen: ist es möglich, die kunstgewerbliche Schule Bauhaus als direkten Teil der reformpädagogischen Bewegung dieser Zeit zu betrachten und wenn ja, was war das Spezifische am Bauhaus in diesem Umfeld?

Das zweite Kapitel liefert einen historischen Einblick in die deutsche Kaiserzeit um die Jahrhundertwende und den gesellschaftlich-kulturellen Fundus, aus dem heraus sowohl die Reformpädagogik, als auch das Bauhaus entstanden.

Das nächste Kapitel behandelt das deutsche Schulwesen im 19. Jahrhundert mit besonderem Blick auf die Pädagogik von J. F. Herbart, die (nicht nur) das deutsche Schulwesen dieser Epoche am stärksten prägte.

Im vierten Kapitel behandelt der Autor kurz die Vorgänger der Reformpädagogik wie J. J. Rousseau, J. H. Pestalozzi, F. W. Fröbel und später F. Nietzsche und S. Freud. Danach werden die zentralen Vorstellungen der Reformpädagogik und konkrete Reformschulen vorgestellt.

Am umfangreichsten ist das fünfte Kapitel, das fast die Hälfte der ganzen Arbeit ausmacht. Zuerst wird das Bauhaus geschildert; am Beispiel der Entwicklung von Walter Gropius' Denken, des Gründers der Schule, wird die programmatische Entwicklung der ganzen Schule seit der Zeit des Deutschen Werkbundes gezeigt. Besondere Aufmerksamkeit wird auch den pädagogischen und erzieherischen Systemen der Hauptpädagogen der Schule – Johannes Itten und László Moholy-Nagy – gewidmet, wobei die größten Unterschiede zwischen diesen beiden angedeutet werden, die schließlich zu einem Bruch innerhalb der Schule und innerhalb der Bauhauspädagogik führten. Daneben werden auch die Alltagsgeschichte der Schule und die Frauenfrage kurz behandelt. Neben der Bauhauspädagogik werden auch die theoretischen Konzeptionen der drei wichtigen, zeitgenössischen reformpädagogischen Schulen sowie ihre praktischen Ergebnisse vorgestellt, die mit den Namen von Maria Montessori, Rudolf Steiner und Georg Kerschensteiner verbunden sind.

Im sechsten und letzten Kapitel vergleicht der Autor die pädagogischen Konzeptionen des Bauhauses und der drei oben genannten reformpädagogischen Schulen. Vor allem sucht er die Antworten auf die am Anfang gestellten Fragen. Der Autor kommt zu dem Schluss, dass das Bauhaus eindeutig in die reformpädagogische Bewegung eingeordnet werden kann, was er in vielen Vergleichen aus dem theoretischen sowie dem praktischen Bereich zeigt.

Den Vergleich zwischen dem Bauhaus und der Reformpädagogik kann man mit der allgemeinen Definition der Reformpädagogik beginnen. Die Fachliteratur nennt sieben Charakteristika, die den Reformpädagogen gemeinsam sind, und zwei zusätzliche, die nur für manche Vertreter gelten. Es geht um: I. Kritik der Traditionsschule, II. Hinwendung zum Kind als oberster Priorität, III. Komplexität der Erziehung, IV. Kooperation zwischen der Schule und den Schülern, V. Selbstverwaltung gegen die Politisierung der Schule, VI. soziale Sensibilität für die Klassenhierarchie, VII. Innovationsdruck auf die Traditionsschule. Ein Teil der Reformschulen sowie das Bauhaus machten ebenfalls (VIII.) die neue Spiritualität und (IX.) die Frauenfrage zu einem wichtigen Thema. Wenn man diese Punkte vergleicht, kommt man klar zu dem Schluss, dass das Bauhaus einen Teil der reformpädagogischen Bewegung bildete. In den kommenden Absätzen werden die Vorstellungen der Bauhaus-Vertreter zu den oben genannten Punkten, die die Reformpädagogik prägten und charakterisierten, erläutert.

I. Kritik der Traditionsschule – die Gültigkeit dieses Punktes im Bauhaus-Kontext zeigt zum Beispiel der Aufsatz von Gropius „Idee und Aufbau des Staatlichen Bauhaus“. Er schreibt:

„Die Erziehung der Akademie dagegen hatte zur Wirkung, daß sich ein breites Kunstproletariat entwickelte (...) Sein Können war lediglich zeichnerisch-malerischer Art, ohne Bindung an die Realitäten des Stoffes, der Technik, der Wirtschaft und endete darum in ästhetischer Spekulation, da die reale Beziehung zum Leben der Gesamtheit nicht vorhanden war. (...) Die große Masse dieser einseitig ausgebildeten Akademiker blieb zu unfürchtbarer Kunstübung verdammt, ungerüstet zum Lebenskampf, und mußte zu den sozialen Drohnen gezählt werden (...)³²⁰“

³²⁰ Gropius, Walter: Idee und Aufbau des Staatlichen Bauhaus. In: Preiß – Winkler 1996, S. 134.

Gropius führte den Kampf gegen den so genannten Akademismus als einen der Hauptgründe für die Gründung des Bauhauses an (R. Wick, 1999).

II. Kind als oberste Priorität – in diesem Punkt berief sich der Hauptpädagoge des Bauhauses Johannes Itten direkt auf die Reformpädagogik: *„Vor fast fünfzig Jahren haben Pädagogen entdeckt, daß Kinder in einer überraschend großartigen, ja oft genialen Weise schöpferisch zu gestalten vermögen.“*³²¹

Das Kindliche war für ihn ein Ideal, ein Vorbild und auch ein Ziel. An ähnlichen Ideen wurde im Bauhaus auch nach dem Austritt von Itten (1923) festgehalten. László Moholy-Nagy, sein Nachfolger, schrieb: *„Der Mensch muss wieder stark, geöffnet und froh wie in dem Alter seiner Kindheit werden.“*³²²

III. Komplexität der Erziehung – dieser Punkt richtete sich vor allem gegen den Gedächtnisdrill und gegen die Priorität des intellektuellen Lernens in der Traditionsschule. Die Erziehung sollte nach der Reformpädagogik auch die emotionalen, sozialen, sinnlichen, künstlerischen und körperlichen Seiten des Menschen fördern. Am Ende der Erziehung sollte ein Gleichgewicht erreicht werden. Johannes Itten sagte dazu: *„Von Anfang an war ich der Meinung, daß der ganze Mensch als körperliches, seelisches und intellektuelles Wesen in allen seinen Anlagen und Fähigkeiten bei einer guten Erziehung gefördert werden müsse (...).“*³²³

Johannes Itten sah das höchste Ziel der Erziehung in der Spiritualität, und die Komplexität der Erziehung war nur ein Teil des Wegs zum Ziel. László Moholy-Nagy negierte dagegen alle spirituellen Neigungen. Für ihn war die Komplexität selbst das gleichsam irdische Ziel aller Erziehung: *„Der primitive Mensch war ein Jäger, Handwerker, Baumeister, Arzt, usw. zusammen; heute wird der Akzent nur auf ein Gebiet gelegt – und das andere lassen wir stillliegen.“*³²⁴

IV. Kooperation – die Reformpädagogik wollte die autoritäre Erziehung der Traditionsschule überwinden. Die Beziehung zwischen dem Lehrer und dem Schüler sollte partnerschaftlich sein. In dieser Hinsicht gab es im Bauhaus einen wichtigen Unterschied zwischen den Auffassungen von Walter Gropius und László Moholy-Nagy auf der einen und J. Itten auf der anderen Seite. Gropius vertrat deutlich das partnerschaftliche Ideal: *„Gro-*

³²¹ Itten, Johannes: Grundlagen der Kunsterziehung (1950). In: Rotzler 1978, S. 252.

³²² Moholy-Nagy 2002, S. 13. (Aus dem deutschen Original „Von Material zu Architektur“, München 1929; die Übersetzung im Deutschen von dem Autor).

³²³ Itten, Johannes: Die Erziehung zum schöpferischen Menschen. (1965). In: Rotzler 1978, S. 284.

³²⁴ Moholy-Nagy 2002, S. 12.

*pius las die Weihnachtsgeschichte (...) Gropius trug jedem einzelnen die Speisen zu. Wie Fußwaschung.*³²⁵

Die Bauhausmeister lebten sogar mit den Schülern zusammen, sie verbrachten oft ihre Freizeit zusammen. Aber zwischen 1919 und 1923 waren die Bauhauspädagogik und die ganze Schule stark von Johannes Itten beeinflusst. Itten steuerte schrittweise auf eine autoritär, sogar religiös-sektenhaft geprägte Auffassung von Erziehung zu, was die Quellen belegen: *„Für uns, die wir dem Mazdaznanzirkel angehörten – eine Sondergemeinde innerhalb der Schülerschaft –, umgab Itten ein ganz besonderer Nimbus. Man konnte beinahe von Heiligkeit sprechen (...) Unser Kreis wurde immer sektiererischer.*³²⁶

In den Jahren 1919 bis 1923 entsprach die Praxis des Bauhauses also nur sehr eingeschränkt der reformpädagogischen Forderung nach Kooperation. Vielmehr gab es ein Nebeneinander von charismatischen und kooperativen Vorstellungen. Die Auseinandersetzung zwischen beiden Seiten führte schließlich zum Austritt J. Ittens aus dem Bauhaus. Erst danach dominierte die Idee der Zusammenarbeit die Schule bis zu ihrer Schließung im Jahre 1933.

V. Selbstverwaltung – die Schule sollte nach den Reformpädagogen ein Platz des gemeinsamen Wirkens von Lehrern, Schülern und Eltern sein, frei von staatlichen Eingriffen. Obwohl Gropius die Förderung durch linke Parteien nutzte, und obwohl die Schule ungewollt stark politisiert war, weil die konservativen Parteien öffentlich und von Zeit zu Zeit auch hysterisch gegen sie polemisierten, galt auch für das Bauhaus die Autonomieforderung. Die Schule wurde von einem Rat geleitet, in dem die Meister der Schule und teilweise auch die Studenten vertreten waren. Eine ähnliche Verwaltungsstruktur hatten auch die Reformschulen von G. Kerschensteiner, C. Freinet, H. Parkhurst oder J. Dewey.

VI. Soziale Sensibilität der Pädagogik – in diesem Punkt stimmte die Bauhauspädagogik völlig mit der Reformpädagogik überein. Gropius trat immer sehr klar gegen die tiefe Klassengliederung der Gesellschaft dieser Zeit auf und in diesem Sinne stand er fast auf dem sozialistischen Standpunkt, was kurz nach dem ersten Weltkrieg nichts Außergewöhnliches war. Er schrieb: *„Bilden wir also eine neue Zunft der Handwerker ohne die klassentrennende Anmaßung, die eine hochmütige Mauer zwischen Handwerkern und Künstlern errichten wollte! Wollen, erdenken, erschaffen wir gemeinsam den*

³²⁵ Arndt, Alfred: Das Leben am Bauhaus und seine Feste. In: Herzogenrath 1968, S. 313.

³²⁶ Citroen, Paul: Mazdaznan am Bauhaus (1964). In: Whitford 1993, S. 62.

*neuen Bau der Zukunft, der alles in einer Gestalt sein wird: Architektur und Plastik und Malerei, der aus Millionen Händen der Handwerker einst gen Himmel steigen wird als kristallenes Sinnbild eines kommenden Glaubens.*³²⁷

Gropius achtete auch immer darauf, dass die Schule für alle sozialen Klassen zugänglich war, was durch ein Stipendiensystem sichergestellt wurde. Er kooperierte außerdem mit Ärzten, damit die Gebäude des Bauhauses die Bedingungen für ein gesundes und hygienisches Leben und Arbeit erfüllten.

VII. Innovationsdruck auf die Traditionsschule – in diesem Punkt war die Reformpädagogik sehr erfolgreich, weil sich die traditionelle Schule im Laufe der Zeit viele ihrer Vorschläge zu Eigen machte. Auch das Bauhaus schuf eine Alternative zu den künstlerischen Akademien. Es wurde weltweit bekannt und aus seinem künstlerischen sowie pädagogischen Erbe schöpften viele kunstgewerbliche und künstlerische Schulen auf der ganzen Welt. Das gilt im Besonderen für die USA, wo die Bauhausmeister einschließlich Gropius beim Entstehen der modernen Design-Schulen Pate standen. Natürlich war die Rezeption des Bauhauses auch in Deutschland und in der Schweiz überdurchschnittlich stark ausgeprägt.

VIII. Neue Spiritualität – dieser Punkt war nur für einen Teil der Reformpädagogik (z.B. Dilthey, Steiner, Montessori, Lietz) von Bedeutung und kann deswegen lediglich als zusätzlicher Beleg angeführt werden. Die neue Spiritualität dieser Zeit war nicht konfessionell geprägt und musste nicht unbedingt der christlichen Tradition entstammen. Dieses Thema spielte am Bauhaus, vor allem in der ersten Hälfte der zwanziger Jahre, eine wichtige Rolle. J. Itten war ein Anhänger von Mazdaznan, einer Religion, die persische, buddhistische und christlich-jüdische Traditionen zusammenfügte. Mazdaznan setzte sich für eine gewisse Zeit (vor allem zwischen 1920–22) in der ganzen Schule bis hin zur Schulküche durch. Die neue Religiosität war aber nicht nur eine Domäne von Itten. Am Bauhaus wurden auch die Anthroposophie von R. Steiner (W. Kandinsky) und vor allem die Philosophie des deutschen mittelalterlichen Mystikers Jakob Böhme (L. Schreyer, G. Muche) stark rezipiert. Insofern teilte das Bauhaus auch die Suche nach neuen Wegen zu Gott mit einem wichtigen Teil der Reformpädagogik. Solche Orientierungen spielten jedoch im funktionalen Bauhaus, das 1926 in Dessau gegründet wurde, keine Rolle mehr.

³²⁷ Gropius, Walter: Programm des Staatlichen Bauhauses in Weimar. In: Preiß – Winkler 1996, S. 126.

IX. Frauenfrage – auch dieser Punkt war nur für einen Teil der Reformpädagogik bedeutsam (Montessori, Parkhurst, Steiner) und kann wiederum nur als zusätzliches Kriterium benutzt werden. Es war vor allem M. Montessori, die innerhalb der Reformschulen die Emanzipation der Frauen einforderte. R. Steiner beschäftigte sich teilweise ebenfalls mit diesem Problem. Im Allgemeinen blieb dieser Punkt in der Reformpädagogik umstritten, und das Gleiche gilt auch für das Bauhaus. Es hat einerseits den Frauen den Zugang zur Bildung eröffnet – durchgängig waren zumindest ein Drittel der Studenten Frauen –, andererseits waren viele Pädagogen davon überzeugt, dass die Frau von Natur aus nicht fähig sei, eine reine Kunst zu schaffen, und die Mädchen wurden oft zur Weberei geschickt. Diese Werkstatt wurde auch als „Frauenklasse“ bezeichnet: *„Diese männliche Definition des Künstlers machte es den Bauhausehrinnen allerdings schwer, bei den berühmten Malern der Schule eine passende Rolle für sich zu finden.“*³²⁸

Solche Widersprüche waren allerdings nicht nur für das Bauhaus, sondern auch für das Reformschulwesen insgesamt charakteristisch.

Aus dem oben gemachten Vergleich ergibt sich, dass das Bauhaus ganz klar zur Reformpädagogik und zum Reformschulwesen gehörte. Es zeigte in allen seinen Phasen die Charakteristika erfüllt, die der Reformpädagogik gemeinsam waren. Nur phasenweise – expressionistisch versus funktionalistisch – wich es von der Vorstellung einer partnerschaftlichen Erziehung ab. Das Bauhaus entsprach der Reformpädagogik theoretisch sowie praktisch vollkommen.

Es gab fast keine Spezifika, die das Bauhaus aus dem Kontext der Reformschulen herausgehoben hätten. Zum Zeitpunkt, als das Bauhaus entstand, waren die theoretischen und die praktischen Grundlagen der Reformpädagogik bereits formuliert und wurden auch schon realisiert. Was für das Bauhaus spezifisch bleibt, ist allein die Tatsache, dass es die einzige Reformschule war, wo man unter einem Dach, obwohl in verschiedenen Phasen, sowohl die spirituelle, als auch die pragmatische Auffassung finden kann. Das Bauhaus war auch in dem Sinne spezifisch, dass es durch die Anwesenheit der großen Künstler der Zeit öffentlich bekannt wurde und so im Stande war, eine öffentliche Debatte über neue Erziehungsformen und das Schulwesen anzuregen.

³²⁸ Baumhoff, Anja: „Ich spalte den Menschen.“ Geschlechterkonzeptionen bei Johannes Itten. In: Bothe 1994, S. 96.

NACISTICKÁ KULTURNÍ POLITIKA V DÜSSELDORFU 1933–1945

SOŇA MIKULOVÁ

Abstract

National socialist cultural policy in Düsseldorf 1933–1945

Soňa Mikulová analyses the cultural policy of the Düsseldorf town council, the other state institutions and national socialist organisations in the „Third Reich“. Mikulová focuses on the constitution and development of the contemporary art museum, examining the most important art exhibitions, and other cultural events in Düsseldorf in order to show how national socialist cultural ideology was implemented in the local policy, who was involved and how they were able to influence the cultural policy, and what were the regional particularities.

Keywords: Germany 1933–1945 – Düsseldorf – National Socialism – cultural policy

1. Úvod

Město Düsseldorf se od 18. století těšilo velmi příznivému uměleckému klimatu. Sídlo jedné ze tří pruských uměleckých akademií se na počátku 19. století proslavilo tzv. düseldorfskou malířskou školou (1826), založenou ředitelem akademie Wilhelmem von Schadowem. Vzkvétající výtvarné umění působilo blahodárně i na jiné umělecké oblasti jako divadlo, hudbu a literaturu. V rodném městě Heinricha Heina žila a tvořila řada mezinárodně uznávaných osobností, mezi nimi Robert a Clara Schumannovi či Felix Mendelsohn-Bartholdy. Po 1. světové válce se düseldorfská umělecká scéna rozdělila na konzervativní a avantgardní tábor. Přestože velká část obyvatelstva Düsseldorfu patřila k reakčním a nacionalistickým kruhům, představitelé moderního umění se dokázali prosadit v obecném povědomí

i díky podpoře soukromých galeristů a ředitelů městského muzea a státní umělecké akademie.

Když se v roce 1933 v Německu ujala vlády nacistická strana Adolfa Hitlera (NSDAP), Düsseldorf platil za jedno z mála center moderního umění v Německu. V následujících dvanácti letech však měl nejen kulturní, ale i veškeré politické a hospodářské dění v Německé říši určovat Hitlerův „světový názor“, který z principu zavrhoval moderní umělecké směry.

Nacistická ideologie vycházela z nadřazenosti árijské rasy a jejím naplněním bylo vybudování slavné a věčně trvající „tisícileté říše“ (po středověké Sváté říši římské národa německého a Bismarckově sjednocené Německé říši v pořadí třetí – odtud označení „Třetí říše“). Mimořádně důležitou roli přitom hrály kultura a umění, jak vyplývá z Hitlerových slov: „*žádný národ nežije děle než dokumenty jeho kultury*“¹. Nacistická kulturní politika tedy neměla být pouze nástrojem nacistické propagandy a sociální kontroly, ale také přímým politickým cílem a nedílnou součástí nacistické vládní strategie, která usilovala o obnovu „pravé“ německé kultury, s níž stál a padal celý národ.

Jak tedy vypadaly konkrétní projevy této politiky? Z jakých ideových zdrojů vycházela a jak se formovala představa nového „německého“ umění a do jaké míry se ji nacistickému režimu podařilo naplnit? Kdo všechno a jakým způsobem zasahoval do životů lidí, kteří působili v oblasti umění? Moderní umění bylo nacisty nejen odmítáno, ale i fyzicky ničeno. Jeho představitelé byli stejně jako všichni, kdo odmítli sloužit nacistickému režimu, pronásledováni a krutě trestáni. Do jaké míry však byli nacisté ve svém boji za obnovu „zdravého“ německého umění a národa důslední? Na nejvyšší úrovni byla vydána řada zákonů, které centralizovaly veškerý kulturní život. Byla však nacistická kulturní politika skutečně tak jednotná na všech úrovních? V čem se projevoval její regionální charakter?

Výše položené otázky nejsou nijak nové a v současné době existuje již řada publikací, které je více či méně zodpovídají (viz kapitoly 1.1 a 1.2). Dosud však nebyla napsána komplexní syntéza této problematiky a zvláště v oblasti regionálních dějin nalezneme ještě mnoho otazníků. Následující studie se proto zabývá především lokální kulturní politikou města Düsseldorf, jehož kulturní dějiny v období nacismu nejsou zdaleka tak dobře zpracované, jako je tomu například v případě Berlína či Mnichova.

¹ Hitlerův projev ke kultuře na stranickém sjezdu v Norimberku dne 11. 9. 1935. Eikmeyer, Robert (Hrsg): Adolf Hitler. Reden zur Kunst- und Kulturpolitik 1933–1939, Gent 2004, s. 85.

Na základě sekundární literatury a analýzy dobových pramenů jsem se snažila především zjistit, kdo a jakým způsobem ovlivňoval kulturní dění v Düsseldorfu po roce 1933 a jakou roli zde hrála snaha nacistického režimu vytvořit novou vlastní koncepci umění. Z toho důvodu jsem se zaměřila především na oblast výtvarného umění, které sice nebylo divácky tolik atraktivní jako na příklad propagandou hojně využívaný film či divadlo, ale z hlediska schopnosti ilustrovat nacistické ideály plnilo nezastupitelnou funkci. Město Düsseldorf se právě v této oblasti těšilo dlouhé tradici „města umění“, na které nacistická městská správa výslovně stavěla svou další kulturní politiku. Zároveň jsem zvolila tuto oblast, konkrétně činnost městské galerie a organizování výstav, protože z velké části spadala do kompetence komunální správy, a to mi umožnilo sledovat regionální specifika.

Svůj výzkum jsem ovšem neomezila jen na hodnocení činnosti kulturního odboru městské správy. Už proto, že charakter nacistické ideologie vykazoval přes jasné totalitární ambice značnou vnitřní nejednotnost názorů a pohledů na konkrétní způsoby dosažení svých cílů, nemohlo být jediným nositelem kulturní politiky v Düsseldorfu město samotné. O rozhodující slovo v kulturní politice města soupeřila řada činitelů a institucí, které jsem se snažila vysledovat. Navíc při rozsáhlé centralizaci země po nástupu nacistů došlo i k převedení kulturních pravomocí ze zemských na říšské orgány, takže se logicky naskytly otázky: do jaké míry zasahovaly centrální orgány do městské politiky a jak se odrazila politická opatření v kultuře s celoříšskou působností na konkrétní práci kulturních institucí a organizací v Düsseldorfu.

V neposlední řadě jsem při svém bádání hledala odpověď na otázku, do jaké míry korespondovala düsseldorfská kulturní politika s tehdejší výkladem nacistické koncepce umění a obecně vyhlášenou kulturní politikou. První kapitola proto definuje pojem „nacistická kulturní politika“ a charakterizuje jak genezi Hitlerova kulturního názoru, tak pozdější události v kultuře na celoříšské úrovni. Sledovala jsem především administrativně legislativní stránku nacistické kulturní politiky, fáze, kterými se vyvíjela, a v neposlední řadě kompetenční spory mezi předními nacistickými politiky a organizacemi. Mým cílem nebylo podrobněji zkoumat nacistické pojetí umění či hodnotit režimem schválenou tvorbu, ale vytvořit kontext, bez kterého by byl průběh kulturní politiky v samotném Düsseldorfu nepochopitelný.

Zaměření následujících kapitol, které se věnují už konkrétní kulturní politice v Düsseldorfu, v zásadě odpovídá jejímu chronologickému vývoji. V pořadí třetí kapitola se tak zabývá počátky nacistického vlivu na kulturu

v Düsseldorfu a jeho projevy bezprostředně po uchopení moci. Následující čtvrtá kapitola pojednává o konkrétních cílech městské kulturní politiky, a to v rámci budování galerie současného umění a pořádání velké propagandistické výstavy „Tvořící lid“ v roce 1937. Závěrečná pátá kapitola pak dotváří celkový obraz osvětlením nacistické kulturní činnosti v Düsseldorfu, která nevycházela z iniciativy města.

1.1 Stručný přehled bádání k umění a kulturní politice v „Třetí říši“²

Německé umění a kultura v období nacismu stály coby předmět historického bádání dlouho na okraji zájmu historiků. Krátce po válce vydal Paul Ortwin Rave³, kustod a od roku 1937 komisařní ředitel Národní galerie v Berlíně, knižně své svědectví o agresivním tažení nacistů proti modernímu umění a o marném úsilí jeho zastánců zmírnit jeho zničující následky na příkladu instituce, kde pracoval. Raveho spis nebyl standardní vědeckou prací, ale nadlouho se stal jediným pramenem ke kulturní politice „Třetí říše“, spojené především s akcí „Entartete Kunst“.

Teprve na počátku šedesátých let došlo jak ke zpřístupnění některých archivních dokumentů, tak k obecnému posunu zájmu historiků od mocenské politiky ke každodennímu životu, oblasti literatury, hudby, umění a zábavy, jež dosud nebyly zpracovány, až na nacistickou architekturu, jež přitahovala větší pozornost s ohledem na monumentalitu a Hitlerovu osobní angažovanost. Tehdy vznikly dodnes významné práce založené na pramenném výzkumu a objektivním přístupu, z nichž je nutné zmínit dnes už klasickou monografii Hildegardy Brennerové⁴. Jako první analyzovala vnitrostranické kontroverze ohledně uměleckých koncepcí a popsala mechanismy a organizace, které napomáhaly diskreditovat modernu. Neméně zásadní je pětisvazková dokumentace k dějinám umění ve „Třetí říši“ Josepha Wulfa⁵, kterou sestavil v letech 1963–1966. V této fázi se německá historiografie přestala omezovat na fenomén pronásledování avantgardních a židovských umělců a poskytla stejný prostor pro výzkum i oficiálního umění.

² Viz Dussel, Konrad: Kunst und Kultur im NS-Staat. Zur Geschichte ihrer Geschichtsschreibung und deren Ergebnisse, Neue politische Literatur 35 (1990), s. 390–406; Hinz, Berthold: Ein Kapitel kunstgeschichtlicher Forschung seit 1945. Kritische Berichte 4 (1986), s. 18–33.

³ Rave, Paul Ortwin: Kunstdiktatur im Dritten Reich, Hamburg 1949.

⁴ Brenner, Hildegard: Die Kunstpolitik des Nationalsozialismus, Reinbek bei Hamburg 1963.

⁵ Wulf, Joseph: Presse und Funk im Dritten Reich; Literatur und Dichtung im Dritten Reich; Die bildenden Künste im Dritten Reich; Theater und Film im Dritten Reich; Musik im Dritten Reich, 1963–1966.

S nástupem nové – politicky citlivější – generace historiků v sedmdesátých letech se pohled na umění sloužící nacistickému Německu definitivně vzdal jeho paušální negace a začal se zabývat jeho významem pro stabilizaci režimu. Jako přelomové lze označit dílo Bertholda Hinze⁶ z roku 1974, v němž se snaží namísto kritiky ideologického obsahu prorežimního umění postihnout společenské pochody, které mu dopomohly k jeho epochální dominanci.⁷ Na dílo Brennerové navázal Reinhard Bollmus⁸ svou monografií z roku 1970. Skrze zkoumání činnosti Rosenbergova úřadu nabídl nový pohled na celou nacistickou kulturní politiku a dospěl k tezi o „chaotickém vedení ve vůdcovském státě“. Zároveň vyzdvihl význam KdF (*Kraft durch Freude*, Radostí k síle), jedné z kulturních organizací DAF (*Deutsche Arbeitsfront*, Německá pracovní fronta).⁹

V následujících letech bylo vydáno několik monografií, sborníků či katalogů výstav, které podrobně analyzovaly programatiku oficiálního umění souhrnně či v jednotlivých jeho oblastech a zastávaly tezi kontinuity.¹⁰ O něco menší zájem jevíli historici o tzv. šedou zónu mezi oficiálně uznávaným a zavrženým uměním.¹¹

Přes záslužné práce Brennerové, Wulfa, Hinze, Merkera či Backese¹² však dosud nevznikly komplexní dějiny umění a umělecké politiky nacismu, které by zohlednily a vyhodnotily všechna fakta a souvislosti. I v devadesátých letech se výzkum nacistické kulturní politiky specializoval jen na určité perspektivy. Zvláště aktuální jsou studie, které se zabývají loupežemi nacistů v porobených zemích s cílem získat umělecká díla (*Kunstraub*)

⁶ Hinz, Berthold: Die Malerei im deutschen Faschismus. Kunst und Konterrevolution, München 1974.

⁷ Hesse, Anja: Malerei des Nationalsozialismus: Der Maler Werner Peiner: (1897–1984), Hildesheim- Olms 1995, s. 7.

⁸ Bollmus, Reinhard: Das Amt Rosenberg und seine Gegner. Studien zum Machtkampf im Nationalsozialistischen Herrschaftssystem, Stuttgart 1970.

⁹ Dussel 1990, s. 391.

¹⁰ Např. Kunst im 3. Reich. Dokumente der Unterwerfung, Frankfurt 1974; Hinz, Berthold – Mittig, Hans-Ernst – Schächel, Wolfgang – Schönberger, Angela (Hrsg.): Die Dekoration der Gewalt. Kunst und Medien im Faschismus, Gießen 1979; Müller-Mehlis, Reinhard: Die Kunst im Dritten Reich, München 1976; Petsch, Joachim: Kunst im Dritten Reich. Architektur, Plastik, Malerei, Köln 1983.

¹¹ Např. Piper, Ernst: (Hrsg.): Nationalsozialistische Kunstpolitik. Ernst Barlach und die „Entartete Kunst“. Eine Dokumentation, [Frankfurt a. M.] 1983.

¹² Hinz, Berthold: Die Malerei im deutschen Faschismus. Kunst und Konterrevolution, München 1974; Merker, Reinhard: Die bildenden Künste im Nationalsozialismus: Kulturideologie, Kulturpolitik, Kulturproduktion, Köln 1983; Backes, Klaus: Hitler und die bildenden Künste. Kulturverständnis und Kunstpolitik im Dritten Reich, Köln 1988.

pro soukromé sbírky nacistických pohlavárů (Göring) nebo Hitlerovo velkolepé muzeum v Linci.¹³

Jen málo prací se zabývá kulturní realitou období nacismu. Stále chybí studie, které by metodicky vycházely nikoliv z představ současníků, ale z pohledu tehdejších obyvatel, aniž by se omezovaly jen na určitý kontext. V tomto ohledu by si monografické zpracování zasloužila důkladná analýza činnosti organizace Radostí k síle a její receptce mezi obyvateli. Otázka, do jaké míry byl kulturněpolitický aparát „Třetí říše“ skutečně efektivní, zůstává nezodpovězena podobně jako otázka, jak se projevila centralistická umělecká politika v regionálních poměrech „Třetí říše“.¹⁴

1.2 Kritické zhodnocení pramenů a literatury

Literatura k nacistické kulturní politice je v České republice poměrně nedostupná. V knihovnách se vyskytují jen zřídka publikace staršího data a jediná vědecká práce, která byla nedávno přeložena do češtiny, je Reichelův Svůdný klam „Třetí říše“ (v Německu vyšla v roce 1990). Největším vkladem této práce je syntéza většinou známých poznatků o nacistickém pojetí umění a kulturněpolitických událostech tohoto období. Reichel se nesoustředil pouze na vysoké umění, velký prostor věnoval vlivu nacistické propagandy a sdružení pro organizaci volného času na každodenní život, ovšem bez hlubšího pramenného výzkumu jejich skutečného působení na obyvatele.

Faktem je, že ucelené zpracování problematiky nacistické kulturní politiky zatím neexistuje. Při zpracování následující kapitoly o celostátní kulturní politice v „Třetí říši“ jsem tedy musela čerpat z více zdrojů – více či méně specializovaných studií, sborníků, výstavních katalogů a odborných článků. Základní přehled o centrálních nositelích kulturní politiky v Německu po nástupu Hitlera k moci jsem získala v práci Hildegardy Brennerové (1963). Její úvahy o dvojí povaze umělecké politiky, která jednak řídí kulturní sféru přímo pomocí zákonů, zákazů a regulací a jednak vykonává

¹³ Petropoulos, Jonathan: *Art as politics in the Third Reich*, Univ. of North Carolina Press 1996; Nicholas, Lynn H.: *Der Raub der Europa. Das Schicksal europäischer Kunstwerke im Dritten Reich*, München 1995; Haase, Günther: *Die Kunstsammlung Adolf Hitler. Eine Dokumentation*, Berlin 2002.

¹⁴ Až na výjimky jako např.: Ditt, Karl: *Raum und Volkstum. Die Kulturpolitik des Provinzialverbandes Westfalen 1923–1945*, Münster 1988; Fellbach-Stein, Ariane M.: *Kunstpolitik in der Pfalz 1920–1945. Beiträge zur pfälzischen Geschichte*, München 1996.

prostřednictvím umění sociální kontrolu, jsou dodnes podnětné. Tyto však bylo nutno doplnit o závěry z nových výzkumů.

Většina autorů se zabývá institucionálním rámcem nacistické umělecké politiky jen částečně, jako úvod k další problematice (Petropoulos, 1999), případně ji nahlíží skrze speciální perspektivu (Backes, 1988). Jonathan Petropoulos¹⁵ v poměrně obsáhlém úvodu ke své studii loupeží a plundrování uměleckých sbírek v porobené Evropě nacisty během 2. světové války nabízí přehled aktérů nacistické kulturní byrokracie a důležitých událostí prostřednictvím kompetenčních sporů od ministra propagandy Goebbelse, spoluzakladatele a vedoucího Bojového svazu pro německou kulturu (KfDK) Alfreda Rosenberga, vedoucího Německé pracovní fronty (DAF) Roberta Leye po ministra pro vědu, výchovu a národní vzdělávání Bernharda Rusta a další. Klaus Backes se naopak soustředí na postavu Adolfa Hitlera, jeho roli a význam při rozhodování v kulturních záležitostech.¹⁶ Kromě tradičně popisovaných sporů a událostí v kulturní politice se podrobně zabývá Hitlerovým chápáním umění, jeho osobními zásahy (vyznamenání a podpora vyvolených umělců, financování z kulturního fondu) a v neposlední řadě jeho zaujetím pro architekturu a stavební plány.

Hitlerovo pojetí kultury a umění (*Kunstauffassung*) analyzoval také Thomas Mathieu (1997), přičemž se velmi podrobně zabýval duchovními proudy, z kterých mohl čerpat, a zároveň sledoval, jak se tyto ideje promítly do skutečných politických činů.¹⁷ Tato práce je založena na skutečně rozsáhlém výzkumu pramenů, neboť stejným způsobem jsou analyzováni Joseph Goebbels, Alfred Rosenberg, Baldur von Schirach, Heinrich Himmler, Albert Speer a Wilhelm Frick.

K fenoménu akce „*Entartete Kunst*“, tedy vlně konfiskací moderního umění v německých muzeích vrcholící stejnojmennou výstavou v Mnichově a fyzickým zničením několika tisíc uměleckých děl, stojí za zmínku především sborník vydaný Stephanií Barron (1991), kde byla mimo jiné co nejdříve zrekonstruována podoba mnichovské difamační (hanobící) výstavy včetně oficiálního výstavního průvodce, a monografie Christophu Zuschlaga (1995)

¹⁵ Petropoulos, Jonathan: *Kunstraub und Sammlungswahn: Kunst und Politik im Dritten Reich*, Berlin 1999.

¹⁶ Backes, Klaus: *Hitler und die bildenden Künste. Kulturverständnis und Kunstpolitik im Dritten Reich*, Köln 1988.

¹⁷ Mathieu, Thomas: *Kunstauffassungen und Kulturpolitik im Nationalsozialismus: Studien zu Adolf Hitler, Joseph Goebbels, Alfred Rosenberg, Baldur von Schirach, Heinrich Himmler, Albert Speer, Wilhelm Frick*, Saarbrücken 1997.

o výstavních strategiích v nacistickém Německu.¹⁸ Jak poznamenal historik Andreas Hüneke největším přínosem Zuschlagova výzkumu je jeho doložení lokálních iniciativ, které organizovaly „odstrašující“ výstavy v letech 1933–34. Pro skutečné pochopení událostí kolem mnichovské výstavy v roce 1937 totiž nestačí přistupovat k problému jen na základě znalostí pozdějšího vývoje.¹⁹ Neméně podrobně se Zuschlag věnoval i rekonstrukci 12 výstav, které s menšími či většími obměnami prezentovaly díla mnichovské expozice v dalších německých městech – mezi nimi i v Düsseldorfu.

Zpracování tématu düseldorfské kulturní politiky v době nacismu v odborné literatuře je o poznání přehlednější. Při svém výzkumu jsem se mohla z velké části opírat o disertační práci Waltera Rischera, vydanou v roce 1972²⁰, která na základě obsáhlého pramenného výzkumu pojednává o činnosti městské správy, prostřednictvím kulturního referenta Horsta Ebela, v různých sférách uměleckého života (divadlo, hudba, muzea, školství a tisk) po celou dobu nacistické vlády. V menším rozsahu, jakožto součást dějin města Düsseldorf, shrnují prakticky totéž bez rozdílného nebo novějšího pohledu na tuto oblast Hans-Peter Gorgen (1969), který se zabývá historií města za nacismu, a Peter Hüttenberger, jenž zpracoval dějiny Düsseldorfu ve 20. století.²¹

V roce 1987 uspořádalo městské muzeum v Düsseldorfu výstavu nazvanou „Düsseldorfská umělecká scéna 1933–1945“, jejíž katalog²² mi byl velmi důležitým doplňkem k Rischerově studii. Neomezovala se totiž jen na činnost městské správy, ale dokumentovala celé kulturní dění, zvláště v oblasti výtvarného umění, a osudy umělců na obou stranách barikády. Díky informacím, které autor katalogu Werner Alberg čerpal převážně z dobo-

¹⁸ Barron, Stephanie: „Degenerate Art“: the Fate of the Avant-garde in Nazi Germany, Los Angeles 1991 (něm. vydání: „Entartete Kunst“: Das Schicksal der Avantgarde im Nazi-Deutschland, München 1992); Zuschlag, Christoph: „Entartete Kunst“. Ausstellungsstrategien im Nazi-Deutschland, Worms 1995.

¹⁹ Hüneke, Andreas: Recenze: Christoph Zuschlag: „Entartete Kunst“. Ausstellungstrategien im Nazi Deutschland, *Journal für Kunstgeschichte* 2 (1997), s. 185.

²⁰ Rischer, Walter: *Die nationalsozialistische Kulturpolitik in Düsseldorf 1933–1945*, Düsseldorf 1972.

²¹ Původní disertační práci z roku 1968 Hans-Peter Gorgen mírně přepracoval a pod stejným názvem vydal knižně o rok později: *Düsseldorf und der Nationalsozialismus. Studie zur Geschichte einer Geschichte im „Dritten Reich“*, Düsseldorf 1969. Srov. s Hüttenberger, Peter: *Düsseldorf. Geschichte von den Ursprüngen bis ins 20. Jahrhundert. Bd. 3: Die Industrie- und Verwaltungstadt (20. Jahrhundert)*, Düsseldorf 1989.

²² Alberg, Werner: *Düsseldorfer Kunstszene 1933–1945*. Stadtmuseum Düsseldorf, Düsseldorf 1987.

vého tisku (některé články a dokumenty jsou v katalogu otištěny), jsem měla možnost vytvořit si určitou představu o tehdejší uměleckém životě. Nicméně jako výstavní katalog neměla tato kniha ambice vědecké práce, která by dané téma vyčerpala.

Další informace jsem tedy hledala v městském archivu, kde jsou uloženy veškeré dokumenty kulturního decernátu městské správy. Toto studium bylo zvláště přínosné v případě analýzy dění kolem Galerie nové doby (*Galerie der Neuzeit*) v rámci düsseldorfských uměleckých sbírek.

V případě umělecké akademie nebyl výsledek pramenného bádání tak uspokojivý. Walter Rischer se o akademii zmiňuje velmi stručně, protože jako státní instituce nespadala přímo pod správu města (ale pod pruské ministerstvo kultury, pozdější Říšské ministerstvo pro vědu, výchovu a národní vzdělávání)²³. Její tehdejší vliv na kulturní život města je však nepřehlédnutelný, proto jsem se snažila nalézt co nejvíce informací o jejím chodu a vlivu nacistů po roce 1933 v archivu akademie. Ten ale z klíčového období uchovává jen velmi málo dokumentů (např. ročenky akademie), neboť většina jich shořela při válečném bombardování města. K informacím o akademii jsem se dostávala hlavně prostřednictvím dokumentů profesorů akademie (osobní složky gestapa v zemském archivu v Düsseldorfu) či na základě sekundární literatury, která zpracovávala působení Wernera Peinera, Emila Fahrenkampa či Paula Kleea v Düsseldorfu.²⁴

Z časových důvodů jsem upustila od pramenného zkoumání k výstavě „Tvořící lid“, nicméně tato výstava je dobře zpracovaná v několika specializovaných odborných statích a především v obsáhlé monografii Stefanie Schäfers, která vyšla v roce 2001.²⁵

Posledním zdrojem informací, který je třeba uvést, jsou dobové články z novin (z let 1930–1939). Až na výjimky jsem čerpala z nacistického plátku *Volksparole* (založen 1930 a 1935 přejmenován na *Rheinische Landeszeitung*), který se po převzetí moci Hitlerem stal, jakožto ústřední orgán strany, vedoucím periodikem v župě Düsseldorf. S ohledem na tuto skutečnost jsem předpokládala, že v něm budou obsaženy všechny významné kulturněpolitické události města. V případě těchto článků je však třeba přihlížet k jejich propagandistické funkci.

²³ Rischer 1972, s. 119.

²⁴ Hesse 1995; Heuter, Christoph: Emil Fahrenkamp 1885–1966, Petersberg 2002; Kort, Pamela: Paul Klee 1933. Städtische Galerie in Lehnbachhaus, München, Köln 2003.

²⁵ Schäfers, Stefanie: Vom Werkbund zum Vierjahresplan. Die Ausstellung Schaffendes Volk, Düsseldorf 2001.

2. Nacistická kulturní politika v „Třetí říši“

Charakterizovat nacistickou kulturní politiku ve „Třetí říši“, jak bude záhy patrné, není snadný úkol. Nehledě na to, že samotný pojem kulturní politika je poměrně široký, s ohledem na přívlastek „nacistická“²⁶ musíme zohlednit několik protichůdných tendencí v rámci nacistického hnutí, které měly v různých obdobích různou intenzitu a pojem „německé“ umění se v nich zásadně odlišoval.

Kulturní politikou se obecně rozumí proces vytváření prostředí pro uměleckou a kulturní činnost. Zahrnuje opatření sloužící k uchování kulturní identity národa nebo společnosti, podpoře umělců a kulturní produkce a povzbuzení obecného porozumění pro kulturu. Zároveň buduje určitý teoreticko-ideologický rámec a koresponduje se snahami udržet vládní strukturu. Jejimi nositeli jsou především příslušné státní orgány, v pluralitní společnosti pak i obce, církve a jiné náboženské společnosti, politické strany, odbory a jiné zájmové skupiny, média a nadace. Na nadnárodní úrovni se do kulturní politiky mohou zapojovat mezinárodní organizace.²⁷

Státní kulturní politika v německých zemích před rokem 1933 byla dána spolkovým uspořádáním. Kultura a školství spadaly pod výsostné právo zemí, ve kterých je měla na starosti zemská ministerstva kultury. Říše nedávala ústava z roku 1871 žádné kulturněpolitické kompetence. Podle nepsaných pravidel však byla Říše aktivní v oblasti zřizování a financování vědeckých výzkumných zařízení. Z říšského rozpočtu se přispívalo pouze na velké mezinárodní výstavy v zahraničí.

Po první světové válce se kompetence říšských orgánů rozšířily, aniž by se stávající poměry výrazně změnily. Podle ústavy z roku 1919 měla Říše plnou moc v zahraniční kulturní politice. Dále mohla vydávat zákony dotýkající se tiskovin, divadla a filmu. Do jejích rámcových kompetencí patřila práva a povinnosti náboženských společností, školství včetně vysokého školství a vědeckých knihoven.²⁸

²⁶ Od Nacionálněsocialistické německé dělnické strany (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, NSDAP). Založena 1919 jako Německá dělnická strana, 1920 se přejmenovala. Adolf Hitler (1889–1945) vedoucí propagandy, od roku 1921 předseda strany. Hlavním cílem antisocialistického, antiliberalistického a antisemitského programu bylo vytvoření velkého Německa, revize Versailleského míru, získání kolonií a „očistění“ Německa od židů.

²⁷ Brockhaus Enzyklopädie, Bd. 15, Moe-Nor. Mannheim 1990, s. 361–363.

²⁸ Abelein, Manfred: Deutsche Kulturpolitik, Düsseldorf 1970, s. 14.

V rámci říšského ministerstva vnitra působil od roku 1920 říšský strážce umění (*Reichskunstwart*), kompetentní pro legislativu a správní opatření, která se týkala kulturních otázek. Měl zajišťovat jednotný postup a jednat jako prostředník mezi úřady a umělci.²⁹ Spíše než zákonodárstvím se však kulturní politika Říše uskutečňovala správou. Typicky se projevovala zřizováním a podporou vědeckých a kulturních zařízení, k čemuž bylo za Výmarské republiky z říšského rozpočtu vyčleněno více peněz než za císařství.³⁰

Po nástupu Hitlera k moci (30. ledna 1933) se dosavadní právní rámec kulturní politiky výrazně změnil. Nařízením prezidenta Hindenburga „k ochraně německého národa“ ze 4. února 1933 získala vláda volnou ruku k omezení svobody slova a shromažďování a k pronásledování politických odpůrců. Další nařízení „k ochraně národa a státu“ z 28. února 1933 prakticky zablokovalo politická práva obsažená v ústavě Výmarské republiky (ta nebyla formálně zrušena nikdy). V principu tak byl permanentně vyhlášen neustále prodlužovaný výjimečný stav, jenž legalizoval pronásledování politických odpůrců stejně jako případné domovní prohlídky, konfiskaci věcí, zákazy tiskovin, zákaz shromažďování atd. Tzv. zmocňovací zákon z 23. března 1933 propůjčil vládě neomezenou zákonodárnou moc a fakticky vyradil Říšský sněm z politické působnosti. Stal se právním základem pro řadu „glajchšaltačních zákonů“, kterými se pod vliv NSDAP dostaly zemské parlamenty a orgány komunální samosprávy (31. 3.), hospodářské spolky (1. 4.), rolnické organizace (4. 4.), studentské a nekonfesní mládežnické organizace (12. 4.), odbory (2. 5.) a organizace řemesla a obchodu (4. 5.). Konečně zákon k „zajištění jednoty strany a státu“ (1. prosince 1933) konstatoval vítězství „nacionálněsocialistické revoluce“, po kterém se NSDAP stala nositelkou státní myšlenky a byla proto se státem nerozlučně spjata.³¹

Během jednoho roku se tak podařilo etablovat nacistickou diktaturu pomocí zákonů vedoucí k centralizaci státní správy, ovládnutí všech společenských vrstev a propojení nacistické ideologie s politikou. Za těchto okolností se kulturní politika „Třetí říše“ jednak soustředila do stávajících či nově vytvořených orgánů říšské správy a jednak se úzce spojila s Hitlerovým světovým názorem.

²⁹ Abelein, Manfred: Die Kulturpolitik des Deutschen Reiches und der Bundesrepublik Deutschland, Köln und Opladen 1968, s. 60.

³⁰ Abelein 1970, s. 15.

³¹ Zuschlag 1995, s. 38.

Adolf Hitler už ve svých projevech a spisech před nástupem k moci vypracoval a veřejně prezentoval svůj pohled na svět a politiku. Nikdy se nejednalo o homogenní tezi,³² ale hlavní cíl byl jasný a jednoznačný: uchování árijské rasy, a to jednak „likvidací“ židů³³ a jednak dobytím nového životního prostoru na Východě. Stát byl, jak Hitler sám tvrdil, jen účelovým prostředkem.³⁴ Za Hitlerovy vlády se Německo skutečně připravovalo a nakonec vyvolalo dobovačnou válku. Zároveň systematicky vylučovalo židy z politického, hospodářského, společenského a kulturního života, aby je nakonec zničilo i fyzicky.

Jak však vyplývá z následující Hitlerovy úvahy z října 1941, bylo zachování „čisté“ árijské rasy sice důležitým, nikoliv však jeho konečným cílem: *„Kdybych chtěl hodnotit své dílo, tak jako první musím vyzvednout to, že se mi podařilo pomoci zvítězit [...] rasové myšlenky jako základu života, jako druhé to, že udělám z kultury nosnou sílu německého panství. Moc, kterou jsme teď získali, bude v mých očích oprávněná pouze tím, že smysl, účel a úlohu našeho bytí budeme spatřovat ve vytvoření zázračného kulturního díla.“*³⁵

Rozkvět „německé“ kultury, kterou Hitler chápal jako nejvyšší výraz rasy a která stejně jako rasa měla být věčná, měl korunovat vítězství německé „národní pospolitosti“ (*Volksgemeinschaft*) nad internacionalismem, pacifismem a demokracií pod hlavičkou světového židovstva. Jinými slovy – kultura, ovšem v nacistickém slova smyslu, se stala jakýmsi metafyzickým naplněním světového názoru a přímým politickým cílem.

Bez znalosti Hitlerova pojetí umění a kultury, které mělo být skutečně za jeho vlády, by nebylo poznání nacistické kulturní politiky úplné. Stejnou pozornost si však zaslouží i myšlenkový kvas nacionálně-konzervativních a „völkisch“³⁶ kruhů, ze kterého Hitler vycházel a který

³² Nejenže se v průběhu času měnily některé akcenty, ve snaze zasáhnout co nejširší okruh lidí a společenských vrstev, Hitlerova ideologie obsahovala řadu vzájemně si odporujících prvků. Vnitřní křehkost světónázoru pak musela být vyvážena prostředky moci – propagandou či násilím.

³³ Ve své práci používám slovo „židé“ s malým počátečním písmenem, neboť v rámci nacistického Německa se v drtivé většině jednalo o dlouhodobě asimilované příslušníky židovského národa, kteří mnohdy ani nevyznávali židovskou víru a z hlediska národnosti se cítili být Němci, nikoliv Židy.

³⁴ Jäckel, Eberhard: Hitlerův světový názor. Projekt jedné vlády, Praha – Litomyšl 1999, s. 68.

³⁵ Řeč ze dne 21./22. 10. 1941. Adolf Hitler. Monologe im Führerhauptquartier. Cit. podle Mathieu 1997, s. 67.

³⁶ „Völkisch“, doslova „lidový“ či „národní“, od poslední třetiny 19. století je tento výraz užíván jako německé slovo pro „nacionální“ v antisemitském smyslu slova. Brockhaus Enzyklopädie, Bd. 23, Us-Wej. Mannheim: F. A. Brockhaus, 1994, s. 411.

významně formoval nacistické aktivity v kulturní oblasti před rokem 1933.

Přes obsáhlý prostor, který je věnován nacistické kulturní politice „Třetí říše“ v této kapitole, není vzniklý obraz úplný a vyčerpávající. Především to nebylo mým cílem, neboť těžiště práce spočívá ve zkoumání konkrétní kulturní politiky v Düsseldorfu v letech 1933–1945. Tato úvodní část je zaměřena pouze na nejdůležitější aktéry a události kulturní politiky s celoříšským dopadem, které se týkaly především výtvarného umění. Ostatním uměleckým odvětvím, jako je architektura, literatura, hudba, divadlo a film, nevěnuji zvláštní pozornost nad rámec toho, co bylo pro všechny oblasti umění stejné. Dále jsem do svého zkoumání nezahrnula oblast výchovy, vzdělávání a vědy, ani působení nacistické kulturní politiky v zahraničí³⁷ (především v době války – loupež uměleckých děl)³⁸. Stejně vymezení totiž platí i pro problematiku Düsseldorfu.

2.1 Hitlerova kulturní ideologie

Adolf Hitler sice nevytvořil jednotnou koncepci, kterou by prezentoval jako svou kulturní ideologii, ke kultuře a umění se však vyjadřoval často ve své knize *Mein Kampf* (1924) a v projevech před i po roce 1933. Díky nim známe nejdůležitější komponenty jeho chápání kultury, jakož i prostředky a předpoklady pro dosažení onoho „zázračného díla“.

Nová německá kultura měla být nesena génii, kteří především svou pílí a trpělivostí budou plnit politické a ideologické cíle a vzbudí nový kulturní rozkvět na nejvyšší úrovni.³⁹ Jako umělec, za kterého se Hitler považoval, určil i normativní kritéria estetiky: účelnost a jasnost vycházející z přirozenosti a zdraví. Ideál krásy spatřoval v antickém kánonu. Němečtí umělci se jím však měli pouze inspirovat a dosáhnout vlastního „pravdivého“ umění. V případě architektury zněl jeho požadavek o něco konkrétněji: monumentální klasicismus.⁴⁰

³⁷ Více viz Richterová, Pavlína: *Der Lange Weg zum Dialog. Ein Jahrhundert deutsche Auswärtige Kulturpolitik (1912–2001)*. In: *Acta Universitatis Carolinae. Studia territorialia VI*. Praha 2004, s. 13–103.

³⁸ Nicholas, Lynn H.: *Der Raub der Europa. Das Schicksal europäischer Kunstwerke im Dritten Reich*, München 1995; Petropoulos, Jonathan: *Art as politics in the Third Reich*. Univ. of North Carolina Press 1996.

³⁹ Mathieu 1997, s. 67.

⁴⁰ Tamtéž, s. 295.

Kýžený kulturní rozkvět byl podle Hitlerova názoru závislý na politickém úspěchu a ten zase na „národním povznesení“ (*nationale Erhebung*), neboli obnově německého národa. Hitler proto zcela nepokrytě vyžadoval od umělců, aby mobilizovali, motivovali, posilovali výkonnost jednotlivce a povznášeli všeobecné národní sebevědomí, které mělo být základem pro velký politický rozkvět národa.⁴¹

Jako předpoklad „národní obnovy“ je na prvním místě třeba uvést podmínku rasové čistoty. Rasový dualismus se prolíná celou Hitlerovou ideologií. Světové dějiny jsou podle ní určovány dobrými a zlými silami, bojem mezi árijci a židy. Árijská rasa je předurčena k tomu, aby vytvářela kulturní hodnoty (*Kulturbegründer*), které ostatní rasy přejímají (*Kulturträger*), zatímco židé (*Kulturzerstörer*) mají za cíl je zneužít a zničit. Míšením rasy dochází k jejímu ustrnutí a zániku.⁴² Jedině národ, jehož rasový základ je očištěn od všech nežádoucích elementů, je schopen tvořit nadčasové hodnoty. „Německé“ umění mělo a mohlo být výrazem pouze árijské rasy.

S tzv. rasovým očištěním německého národa souvisel i další Hitlerův požadavek: odstranění „uměleckého bolševismu“⁴³ neboli „zvrhlého“ umění a jeho tvůrců. Toto označení si vysloužily moderní umělecké směry (počínaje impresionismem) za svou uvolněnou formu a „nezdravý“ obsah. Jejich krátká životnost měla být jen dalším důkazem jejich méněcennosti. Avantgardní umělci Výmarské republiky reflektovali především válečné zážitky či sociální problémy spojené s industrializací a životem ve velkoměstě, nerespektovali skutečnou formu a barvy, případně tvořili abstraktní díla. V novém německém umění, které mělo být „jasné“ a „zdravé“ a „pravdivé“, však pro takové prožitky nebylo místo.

Umělecká moderna se s nacistickou ideologií neslučovala i z jiného důvodu. Jak už jsem výše zmínila, umění v Hitlerově chápání mělo plnit politický úkol. Slovní spojení jako „autonomní“ či „individualistické umění“ bylo nemyslitelné. „Německé“ umění muselo sloužit státu. Umělci měli čerpat z „národní pospolitosti“ a zobrazovat nacistický ideál krásy – ctnosti, kterým německý národ porozumí a které ho budou povzbuzovat k plnění nacistických cílů.

⁴¹ Tamtéž, s. 46. Např. Hitlerův projev ke kultuře 1935.

⁴² Mathieu 1997, s. 20.

⁴³ Analogicky k tzv. židobolševismu – temné síle židovské rasy s komunistickým politickým směřením, jež svým rovnostářstvím, pacifismem a internacionalismem „rozvracela“ německou politiku a hospodářství – umělecký bolševismus „rozvracel“ německé kulturní hodnoty.

Jednotlivec, který se vlivem „zvrhlého“ umění odcizil „národní myšlence“, tak měl mít možnost znovu se ztotožnit s kulturní identitou „národní pospolitosti“. Opětne „spojení lidu a umění“ bylo podle Hitlera dalším zásadním krokem na cestě k národnímu sebevědomí a politickému rozkvětu.

Zjednodušeně řečeno, Hitler usiloval v rámci své ideologie o kulturní obnovu, která přímo souvisela s politickou národní obnovou. Německý národ, „očistěný“ od „rozvratných“ vlivů židů a komunistů, se měl znovu vnitřně spojit s „pravým“ německým uměním čerpajícím z nacistické ideologie a získat národní hrdost a odhodlanost k velkým politickým činům. Zatímco „zvrhlé“ umění mělo být zlikvidováno, státu sloužící umění mělo být podporováno tak, aby z něj vzešly geniální osobnosti schopné vytvořit „věčné památníky“ německého národa.⁴⁴

2.2 Myšlenkové dědictví „völkisch“ hnutí a jeho význam pro nacistickou kulturní politiku před rokem 1933

Odmítání moderního umění bylo staré jako moderna sama a rasové teorie ve spojení s antisemitismem se formovaly již od počátku 19. století. Hitler se nechal inspirovat zejména myšlenkami de Gobineau⁴⁵, který dělil národy na bílou, žlutou a černou rasu. Jedině bílá árijská rasa (v Evropě reprezentována Germány a francouzskou šlechtou) měla tvůrčí sílu vytvářet kulturu. Byla proto predestinována vládnout ostatním. Slovo degenerace užíval již v čistě pejorativním smyslu, když hovořil o důsledku míchání ras, stejně tak jako o něco později Houston Chamberlain⁴⁶. I ten nahlížel na světové dějiny jako na historii rasových bojů, ale rozlišoval jen mezi árijskou „tvůrčí silou“ a semitskými „ničiteli kultury“.

Právě židy označil za kulturního nepřítele také Hitlerem zbožňovaný skladatel Richard Wagner⁴⁷. Ten, podobně jako později Hitler, židům vyčí-

⁴⁴ Backes 1988, s. 52.

⁴⁵ Joseph Arthur Comte de Gobineau (1816–1882): francouzský diplomat, spisovatel, archeolog a přítel Wagnera zveřejnil v Paříži v letech 1851–1855 čtyřsvazkový *Essay sur inégalité des races humaines* (v německém překladu vyšlo pojednání pod názvem *Versuch über die Ungleichheit der Menschenrassen* v letech 1898–1901). Cit. podle Zuschlag 1995, s. 20.

⁴⁶ Houston Stewart Chamberlain (1855–1927): původem Agličan, Němec volbou. V roce 1899 poprvé vyšla jeho kniha *Die Grundlagen des 19. Jahrhunderts* a do roku 1918 se dočkala 12 vydání i překladů. Cit. podle Zuschlag 1995, s. 21.

⁴⁷ Richard Wagner (1813–1883): významný skladatel pozdního romantismu. Své antisemitské názory zveřejnil poprvé v roce 1850 v článku *Das Judentum in der Musik* v časopise *Neue*

tal, že rozkládají německou kulturu, přičemž jejich cíl bude dosažen, až nikdo nebude rozumět svému dílu. Oba pranýřovali dominanci židů v tisku a nakladatelstvích, odmítali mimoevropské motivy v moderním umění a časťou změnu uměleckých směrů. S Wagnerovými názory se shodoval i Hitlerův obdiv k antice a myšlenka, že se zánikem kultury zaniká i stát. Odpověď na otázku, proč se alespoň některé pompézní kulturní události jako Velká německá výstava umění v Mnichově nebo Bayreuthské hudební slavnosti pořádaly až do samého konce války, nalezneme opět ve Wagnerovi.⁴⁸ Hitler přejal jeho myšlenku, že v čase těžké materiální nouze by se člověk neměl vzdát kulturní činnosti, jak dokládají Hitlerovy projevy ke kultuře v letech 1933 či 1935.⁴⁹

Názory těchto a jiných myslitelů však neinspirovaly pouze Hitlera a nebylo to pouze nacistické hnutí, které vedlo difamační (hanobící) kampaně proti modernímu „zvrhlému“ umění. Pod názvem *Die Entartung* (Zvrhlost/Degenerace) vyšla v letech 1892 až 1893 dvousvazková kniha židovského lékaře Maxe Nordaua⁵⁰, ve které pseudovědeckou metodou dokazuje, že moderní směry v umění, hudbě a literatuře jsou důsledkem psychopatické degenerace jejich tvůrců a rovněž jejich obdivovatelé jsou psychicky narušení. K autorovi jako židovi se nacisté sice nehlásili, ale jeho myšlenka zůstala živá. Na příklad architekt a nacistický aktivista Paul Schultze-Naumburg vydal v roce 1928 útlý svazek nazvaný *Kunst und Rasse* (Umění a rasa), v němž porovnával fotografie nemocných nebo postižených lidí s obrazy a akty moderních malířů. Tato metoda našla široké uplatnění v boji se „zvrhlým“ uměním hlavně v pozdějších letech nacistického režimu.

Umělcům moderny bylo spíláno z měšťáckých konzervativně nacionalistických kruhů a v neposlední řadě od „völkisch“ umělců. Dočkali se mj. označení: šílenci, psychicky narušení, podfukáři, senzacechtivci a provokatéři. Jejich díla byla nazývána kýčem nebo stavěna na roveň dětské kresby.

Zeitschrift für Musik. Ottův slovník naučný. Ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí. Díl 27, Vůz-Žyžkowski. Praha 2002, s. 97–108. Další literatura: Fischer, Jens Malte: Richard Wagners „Das Judentum in der Musik“, Frankfurt am Main 2000.

⁴⁸ Backes 1988, s. 46–48.

⁴⁹ Eikmeyer 2004, s. 83.

⁵⁰ Max Nordau, vlastním jménem Simon Maximilian Südfeld (1849–1923): intelektuál, aktivní sionista: Svůj tisícistránkový spis *Die Entartung* pojal jako lékařskou studii (jednotlivé kapitoly nazval Symptomy, Diagnóza, Prognóza a Terapie). Neue deutsche Biographie. Bd. 19, Nau-Pag. Berlin 1999, s. 339–340. Literatura: Zudrell, Petra: Der Kulturkritiker und Schriftsteller Max Nordau: zwischen Zionismus, Deutschtum und Judentum, Würzburg 2003.

Motivy byly různé, ale často stála na prvním místě závist a ekonomické důvody, jak naznačuje pamflet Martina Feddersena z roku 1894 nazvaný *Die Entartung der Münchner Kunst* (Degenerace mnichovského umění). V reakci na první výstavu mnichovské secese se tento malíř, sochař a umělecký kritik rozhořčoval nad „zkázonosným“ vlivem těchto umělců, kvůli nimž se lid zajímá více o cizí umění než o vlastní, a zároveň pranýřoval státní politiku nákupu uměleckých děl.⁵¹

Už v roce 1920 se zformovaly „völkisch“ síly ke kulturněpolitické ofenzivě. V Lipsku vyhlásil spolek *Adolf-Bartels-Bund* boj „židovskému duchovnímu životu na německé půdě“ na poli literatury a divadla.⁵² Ve stejném roce vznikla v Drážďanech a pod vedením fanatické malířky Bettiny Feistel-Rohmeder se do dalších měst rozšířila Německá umělecká společnost (*Deutsche Kunstgesellschaft*) – na poli výtvarného umění první „völkisch“ spolek, který vystupoval s militantní aktivní kulturní politikou. Odpor k modernímu umění nebyl od této chvíle už jen otázkou vkusu nebo „völkisch“ tradice, ale otázkou moci, která mohla být vyřešena pouze bojem a násilím. Její aktivity se ale víceméně omezily na ostré výpady vůči moderně v novinách prostřednictvím vlastní zpravodajské služby⁵³ a pořádání přednášek. Působnost společnosti byla spíše lokálního významu, a to v rámci místních skupin v Berlíně, Drážďanech, Mnichově a Stuttgartu, kde spolupracovala s řadou dalších „völkisch“ spolků.

Větší vliv na kulturní dění ve Výmarské republice získal Bojový svaz pro německou kulturu (*Kampfbund für Deutsche Kultur*, KfDK), jehož počátky sahají do roku 1927. Tehdy Hitler pověřil Alfreda Rosenberga⁵⁴

⁵¹ Zuschlag 1995, s. 23.

⁵² 1932 se spolek přejmenoval na *Völkischer Kulturbund*. Jeho stanovy od počátku obsahovaly árijský paragraf. Zuschlag 1995, s. 32.

⁵³ Německá umělecká společnost (*Deutsche Kunstgesellschaft*) byla od roku 1926 přidružená k *Deutscher Bund*, který financoval zpravodajskou službu *Deutsche Kunstkorrespondenz* (od března 1932 nazvaná *Deutsche Kunstbericht*). Ta zásobovala články kolem 100 redakcí, včetně čtvrtletníku *Deutsche Bildkunst*, vydávaný rovněž Bettinou Feistel-Rohmeder, po roce 1933 pod názvem *Das Bild*. Více k postavě Feistel-Rohmeder a roli Německé umělecké společnosti viz Clinefelter, Joan L.: *Artists for the Reich: Culture and Race from Weimar to Nazi Germany*, Oxford 2005.

⁵⁴ Alfred Rosenberg (1893–1946): původem z Estonska, v roce 1922 vstoupil do NSDAP, kterou vedl během Hitlerovy vazby 1924–25. Od roku 1923 šéfredaktorem ústředního nacistického orgánu *Völkischer Beobachter* (od roku 1937 jeho vydavatelem). 1930 poprvé zveřejnil knihu *Mýtus 20. století*, ve které navázal na Chamberlainovu rasovou teorii a hlásal „náboženství krve“. Po roce 1933 se nedokázal prosadit v zahraniční ani kulturní politice „Třetí říše“, teprve za války se „vyznamenal“ vedením krádeží uměleckých děl v obsazených oblastech. 1941 se stal říšským ministrem pro obsazené Pobaltí a Bělorusko. Popraven v rámci

založením vědecké společnosti, která by vylepšila image NSDAP ve středních vrstvách. Namísto vědecké společnosti vznikl Bojový svaz pro německou kulturu se stejným účelem, jehož zakládací provolání z května 1928 znělo ještě na jméno Nacionálněsocialistická společnost pro kulturu a vědu (*NS Gesellschaft für Kultur und Wissenschaft*).

Společnost si kladla za cíl vysvětlit německému národu spojitost mezi rasou, uměním a vědou, bojovat proti „rozvratným“ silám na poli kultury, podporovat dosud „utlačované“ učence a umělce, pořádat výstavy a ovlivňovat divadelní programy.⁵⁵ Pole působnosti sahalo od publicistiky přes výtvarné umění a architekturu po literaturu. Velmi jí záleželo na tom, aby získala podporu osobností uznávaných i v měšťáckých kruzích. Ty by však přímé spojení s NSDAP bývalo mohlo odradit, přestože společnost nikdy nezískala oficiální stranický status. Poprvé tedy vystoupila společnost na veřejnost v roce 1929 pod jménem Bojový svaz pro německou kulturu.

Aby zaujal co nejvíce skupin, vytvořil Bojový svaz především svou publikační a přednáškovou činností⁵⁶ konglomerát částečně protichůdných koncepcí umění, který zahrnoval ideologii krve a půdy, vlastenecké „völkisch“ umění, měšťácké konzervativní představy už od vilémovského Německa, autoritářský nacionalismus a staroněmeckou-pangermánskou mystiku.⁵⁷

Aktivita Bojového svazu záležela na působení jednotlivých místních skupin. V dubnu 1929 jich bylo 25 (největší a nejdůležitější v Mnichově a Berlíně) a celkem sdružovaly asi 300 členů.⁵⁸ Význam jejich přednášek či shromáždění nepřesahoval až na výjimky hranice regionu. Naděje na zvrát k lepšímu přišla s rokem 1930, kdy po úspěchu NSDAP v durynských volbách (1929) zasedl v koaliční vládě měšťanských stran její zástupce Wilhelm Frick⁵⁹. Díky Hitlerově intervenci zasedl Frick do křesla ministra vnitra

norimberských procesů 1946. *Neue deutsche Biographie*. Bd. 22. Roh-Schin, Berlin 2005, s. 59–61. Literatura: Szabó, Miloslav: *Rasa a vůle. Alfred Rosenberg a Mýtus 20. století*, Bratislava 2005; Piper, Ernst: *Alfred Rosenberg. Hitlers Chefideologe*, München 2005.

⁵⁵ Bollmus 1970, s. 29.

⁵⁶ Periodika *Mitteilungen des Kampfbundes für deutsche Kultur* v letech 1929–1931, *Deutsche Kultur-Wacht* v letech 1932–1933.

⁵⁷ Petsch 1983, s. 11–12.

⁵⁸ Bollmus 1970, s. 29.

⁵⁹ Wilhelm Frick (1877–1946): nacistický politik a právník, od roku 1933 říšským ministrem vnitra, odpovědný především za tzv. Norimberské zákony, 1943 nahrazen Heinrichem Himmlerem a jmenován říšským protektorem pro Čechy a Moravu. Popraven na základě Norimberských procesů. *Neue deutsche Biographie*. Bd. 5. Fal-Fyn, Berlin 1971, s. 432–433. Další literatura: Neliba, Günter: *Wilhelm Frick: der Legalist des Unrechtsstaates. Eine politische Biographie*, Paderborn 1992.

a národního vzdělávání. Právě tento resort byl důležitý, protože nad ním měla nejvyšší pravomoc země. Frick tak mohl nezávisle na říšských orgánech spravovat policii, školství i kulturu v Durynsku.

Okamžitě po svém jmenování ministrem v lednu 1930 začal „starý bojovník“⁶⁰ NSDAP a od června 1930 funkcionář Bojového svazu Wilhelm Frick proměňovat Hitlerovy představy ve skutečnost. Ostatně, Frick udržoval denní kontakt s Hitlerem a přijímal jeho pokyny. Na základě zmocňovacího zákona z března 1930 vydával nouzová nařízení a díky správní reformě redukoval a přeobsadil místa vedoucích úředníků. Brzy tak byla policejní správa v rukou nacistů.

Kulturněpolitická opatření ministra Fricka měla zbavit durynské obyvatelstvo „rozvratných“ sil a pro jejich uskutečňování povolal jako své odborné poradce příslušníky NSDAP a Bojového svazu: F. Wachlera (školství), H. S. Zieglera (divadlo) a P. Schultze-Naumburga (výtvarné umění). Vedle zavedení cenzury, různých zákazů a personálních změn vydal Frick v dubnu 1930 výnos „proti negerské kultuře za svéráz německého ducha“. V říjnu 1930 přebudoval Státní vysokou školu pro architekturu, výtvarné umění a řemeslo (která roku 1926 nahradila Bauhaus) na Spojené umělecké učiliště (*Vereinigte Kunstlehranstalten*) a jako ředitele dosadil Schultze-Naumburga. Ten hned po převzetí úřadu propustil 29 učitelů. Ještě v listopadu téhož roku nechal Frick „vyčistit“ Výmarské zámecké muzeum od asi sedmdesáti „kunstbolševistických“ a „zvrhlých“ děl.

Během Frickovy vlády, trvající dobrý rok, se „völkisch“ hnutí zmobilizovalo do nové kulturní ofenzivy. V březnu 1930 se z iniciativy Německé umělecké společnosti sešlo ve Výmaru 17 „völkisch“ a všenněmeckých organizací⁶¹ s celkem asi 250 000 členy, aby založili Vůdcovskou radu spojených německých uměleckých a kulturních svazů (*Führer-Rat der Vereinigten Deutschen Kunst- und Kulturverbände*).⁶² Cílem bylo sjednotit roztržité spolky a organizace na ochranu „völkisch“ umění a podporu umělců v době světové hospodářské krize.

⁶⁰ *Alter Kämpfer*: označení příslušníků NSDAP, kteří se účastnili Hitlerova puče v Mnichově 9. 11. 1923.

⁶¹ Mezi nimi místní skupiny Drážďany a Karlsruhe Bojového svazu pro německou kulturu, Spolek „völkisch“ učitelů Německa (*Bund völkischer Lehrer Deutschlands*), Německý spolek (*Deutschbund*), Ženský bojový svaz (*Frauenskampfbund*) a další.

⁶² Zuschlag 1995, s. 36. Více o Vůdcovské radě viz Brenner 1963, s. 37 a 172; Hüneke, Andreas: *Dokumente faschistische Attacken gegen die moderne Kunst*. In: *Angriff auf die Kunst. Der faschistische Bildersturm vor 50 Jahren*. Kunstsammlungen zu Weimar, 1988, s. 29.

Také Bojový svaz zvýšil svou aktivitu, byť pouze v rámci místní durynské skupiny prostřednictvím některých členů. Rosenberg jako vůdce Kampfbandu na spolupráci s Frickem neměl žádný vliv. Nevyužil příležitosti a neprosadil Bojový svaz jakožto jedinou zastřešující organizaci pro ostatní kulturněpolitické „völkisch“ spolky v Durynsku, dokud k tomu byla vhodná doba.

Frickovo řádění skončilo 1. dubna 1931 vyslovením nedůvěry vládě zemským sněmem. Jeho represivní opatření byla většinou obyvatelstva Durynska, jež nepatřila k nacistickému táboru, odmítnuta, zbytek Německa je nahlížel s posměchem a nedůvěrou. Experiment s „uchopením moci“, jak durynské události označila Hildegard Brennerová⁶³, ztroskotál na chybějící většině v parlamentu a podpoře obyvatelstva – slovy Thomase Mathieua: „*Frick nebyl Hitler*“.⁶⁴

V roce 1931 Bojový svaz ještě těžil z durynských událostí. Nacističtí a „völkisch“ mluvčí, kteří spolu s Frickem museli opustit své úřady – P. Schultze-Naumburg, H. S. Ziegler, H. F. K. Günther nyní podnikali přednáškové turné po celém Německu. Příznivci Frickových opatření vkládali své naděje do Rosenbergova svazu. Počet členů v lednu 1932 přesáhl dva tisíce a po celém Německu působilo asi 200 místních skupin.⁶⁵ Nicméně vlivem špatného hospodaření Bojový svaz koncem roku 1932 málem zbankrotoval. Zachránila jej NSDAP z rozpočtu berlínského župního vedení. Současně se berlínská pobočka Kampfbandu stala centrálním orgánem celého svazu.⁶⁶ Další významné aktivity Bojového svazu umožnilo až Hitlerovo převzetí moci.

2.3 Nacistická kulturní politika po roce 1933

2.3.1 *Boj o institucionální hegemonii*

Bezprostředně po volbách 5. března 1933 vydala Vůdcovská rada prohlášení nazvané „Co očekávají němečtí umělci od nové vlády“. Kromě obecného přání vymýtit materialismus, marxismus a komunismus a zničit „bolševické ne-umění“, přičemž do předních řad měli být postaveni „prověřeni vojáci tohoto kulturního boje“, formulovala pět konkrétních požadavků na

⁶³ Brenner 1963, s. 22.

⁶⁴ Mathieu 1997, s. 283.

⁶⁵ Bollmus 1970, s. 29.

⁶⁶ Brenner 1963, s. 20–21.

poli výtvarného umění. Na prvním místě stálo odstranit všechny „výtvory se známkami kosmopolitismu a bolševismu“ z německých muzeí a sbírek. Dále Vůdcovská rada požadovala propustit ředitele muzeí, kteří „neodpovědně mrhali veřejnými prostředky“ na nákup moderního umění, zatímco „pravdivé německé umění“ bylo schované v depozitářích. A v neposlední řadě chtěli tito samozvaní vůdci nechat odstranit díla odmítnutá „zdravým selským rozumem“ z veřejných prostor, aby je mohli zaplnit „němečtí“ umělci.⁶⁷

Jak ukáží na událostech z roku 1937, tento plán byl proveden beze zbytku. Vůdcovská rada však v té době už dávno neexistovala. Naděje „völkisch“ hnutí, že se bude významně podílet na kulturním boji také ve „Třetí říši“, se nesplnila. Osudy někdejších radikálních aktérů a hlasatelů z „völkisch“ a nacistických kruhů to jen dokládají. Paul Schultze-Naumburg, který se v roce 1932 stal poslancem říšského sněmu za NSDAP jako odborník na architekturu a výtvarné umění, se v témže roce mohl znovu ujmout řízení výmarské umělecké školy. V roce 1940 však musel zanechat své pedagogické činnosti, poté co už v roce 1935 upadl u Hitlera v nemilost a vyhlídky stát se úspěšným architektem „Třetí říše“ byly navždy pohřbeny.⁶⁸

Hlavní úkol těchto „bojovníků za čisté umění“ z řad radikálních konzervativců a „völkisch“ hnutí, kteří částečně náleželi i NSDAP tedy spočíval v tom, že organizačně, ideologicky a propagandisticky připravilo půdu pro kulturní politiku NS státu a podporou při volbách pomohlo Hitlerovi k moci.⁶⁹ Největšího vlivu na kulturní dění se jim tak – oproti jejich vlastnímu očekávání – dostalo před rokem 1933. Po tzv. vítězství nacionálněsocialistické revoluce se v rámci upevňování režimu mnohé „völkisch“ spolky buď samy rozpustily nebo padly za obětí tzv. „zglajchšaltování“ neboli podřízení jednotné linii strany. Tak je nazýván proces, jehož cílem bylo ustavit absolutní monopolní postavení NSDAP ve všech oblastech života.

Na základě již jmenovaných zákonů mělo dojít k totálnímu splynutí strany, státu a společnosti. „Zglajchšaltování“ znamenalo centralizaci, omezení samosprávy, zavedení vůdcovské hierarchie, zkrátka konec demokracie, pluralismu, liberalismu a tolerance na všech úrovních politického, hos-

⁶⁷ Zuschlag 1995, s. 36.

⁶⁸ Více viz Borrmann, Norbert: Paul Schultze-Naumburg. 1869–1949. Maler, Publizist, Architekt. Vom Kulturreformer der Jahrhundertwende zum Kulturpolitiker im Dritten Reich, Essen 1989.

⁶⁹ Tamtéž, s. 36.

podářského, kulturního a společenského života. Uskutečňovalo se prostřednictvím změn v personálním složení, ve stanovách a struktuře všech institucí a spolků podle vzoru NSDAP. Zároveň docházelo k masivní početní redukci existujících spolků a koncentraci jejich bývalých členů a majetku do nově vznikajících nacistických kartelů, svazů a komor.

Vůdcovská rada se sama rozpustila ještě v červnu 1933. Německá umělecká společnost zůstala patrně pro svůj nepatrný význam zachována. V letech 1933–34, 1937 a 1943 zorganizovala mimo jiné i tři „putovní výstavy čistého německého umění“. Tyto expozice, prezentující vesměs velmi průměrná díla „völkisch“ umělců, však neměly na centrální kulturní politiku skoro žádný vliv.⁷⁰

Dokonce ani Rosenbergův Bojový svaz, který měl jako jediná kulturněpolitická organizace spřízněná s NSDAP zřetelný organizační náskok z dob Výmarské republiky, se nestal významným nositelem nacistické kulturní politiky na celoříšské úrovni. Zpočátku ještě slavil úspěchy, když se 6 000 členů ze začátku roku 1933 rozrostlo na 38 000 v říjnu téhož roku a počet místních skupin stoupl na asi 450.⁷¹ (Členský nárůst je však třeba nahlížet v kontextu procesu „zglajchšaltování“ spolků.) Bojový svaz tak měl nejširší síť poboček po celém Německu. Jenže berlínské centrále, ochromené odchodem svého vůdce Hinkela, chyběly v rozpočtu potřebné peníze.

Od dubna 1933 až do roku 1937 se sice konaly v různých městech hanobící výstavy moderního umění, předchůdkyně velké mnichovské expozice z roku 1937, z lokálních iniciativ členů Německé umělecké společnosti, místních skupin Bojového svazu, nacistické strany, případně dalších aktivistů, centrální koordinace těchto aktivit mezi jednotlivými organizátory ze strany Bojového svazu však chyběla.⁷²

Mezitím vznikaly základní pilíře centrální kulturní byrokracie „Třetí říše“. Zákon na obnovení úřednictva z povolání jakožto stavu (7. dubna 1933) se stal právním podkladem pro vypovězení politicky nedůvěryhodných a židovských státních zaměstnanců. V oblasti kulturní správy postihl zejména úředníky ze sociální demokracie a komunistické strany na všech úrovních správy. Přes noc tak ztratily práci desítky zaměstnanců a profe-

⁷⁰ Neví se přesně, kolik členů-umělců sdružovala. V roce 1937/38 měla kolem 500, 1940 asi 400, 1944 asi 50 členů. Viz Zuschlag 1995, s. 23.

⁷¹ Bollmus 1970, s. 29.

⁷² Podrobně k těmto výstavám viz Zuschlag 1995, s. 58–168. Jejich přehled viz příloha 1.

sorů na akademiích a univerzitách, ředitelé muzeí, hudebníci v orchestrech, intendanti a herci ve státních divadlech, knihovníci vědeckých a veřejných knihoven, dokonce i členové Pruské akademie umění, kteří vůbec nebyli úředníky.⁷³ Na jejich místa byli dosazeni nacističtí funkcionáři nebo alespoň politicky „nezávadní“ lidé z oboru.

Zrušením federalistického uspořádání připadly kompetence v kultuře a vzdělávání říšským orgánům. Říšské ministerstvo vnitra získalo do svého resortu vědu, výchovu a vyučování na školách i univerzitách, jakož i vzdělávání dospělých a v mládežnických organizacích. V květnu 1934 však z pruského ministerstva kultury vzniklo Říšské ministerstvo pro vědu, výchovu a národní vzdělávání s Bernhardem Rustem⁷⁴ v čele a jmenované kompetence zařadilo do své agendy. Wilhelm Frick, nyní v pozici říšského ministra vnitra tedy nezískal takovou moc v kultuře, jako za dob svého působení v durynské vládě, neboť zbytek kulturněpolitických kompetencí pozbyl ve prospěch nejdůležitější instituce nacistické kulturní byrokracie – nově založeného ministerstva propagandy.

Říšským ministrem pro národní osvětu a propagandu byl 13. března 1933 jmenován Joseph Goebbels.⁷⁵ Podle nařízení Hitlera z června téhož roku bylo ministerstvo propagandy příslušné „ke všem úkolům duchovního působení na národ, propagace státu, kultury a hospodářství, zpravování o nich domácí i zahraniční veřejnosti a správě zařízení sloužícím všem těmto účelům“⁷⁶.

⁷³ Barbian, Jan-Pieter: Die Beherrschung der Museen. Kulturpolitik im „Dritten Reich“. In: Sarkowicz, Hans: Hitlers Künstler: Die Kultur im Dienst des Nationalsozialismus, Frankfurt am Main 2004, s. 44.

⁷⁴ Bernhard Rust (1883–1945): bývalý učitel, člen NSDAP od 1922 od roku 1930 poslanec říšského sněmu za NSDAP. Z pozice ministra kultury byl odpovědný za čistky na univerzitách, omezování jejich samospráv a reformu celého školství, jež mělo sloužit hlavně vytváření nacistů. V květnu 1945 spáchal sebevraždu. Neue deutsche Biographie. Bd. 22. Roh-Schin, Berlin 2005, s. 301.

⁷⁵ Joseph Goebbels (1897–1945): jako absolvent germanistiky a literatury se neuchytil jako spisovatel ani jako novinář, 1925 vstoupil do NSDAP, od roku 1926 vedoucí župy Berlín a Braniborsko, od 1929 říšský vedoucí propagandy. 1933 až 1945 jako ministr propagandy stál při Hitlerově boku až do jeho smrti 30. 4. 1945. Krátce nato spáchal se svou rodinou sebevraždu. Enzyklopädie, Bd. 8, Fru-Gos Mannheim 1990, s. 627–628. Další literatura: Bramsted, Ernst K.: Goebbels und die nationalsozialistische Propaganda 1925–1945, Frankfurt a. M. 1971; Höver, Ulrich: Joseph Goebbels – ein nationaler Sozialist, Bonn u. Berlin 1992.

⁷⁶ Z kompetencí ministerstva zahraničí byly do jeho resortu převedeny zpravodajství a osvěta a dále umělecké výstavy, film a sport v cizině. Z ministerstva vnitra získal kompetence pro všeobecnou vnitropolitickou osvětu, Vysokou školu politickou, zavedení a provádění národních svátků a státních oslav (s účastí ministerstva vnitra), tištěná média a rozhlas,

Kromě Rusta mohli zasahovat do kulturního dění i jiní nacističtí funkcionáři, ať už jménem státního či stranického úřadu. Pruský ministerský předseda Göring se mocně angažoval jako mecenáš Pruského státního divadla. Baldur von Schirach byl říšským vůdcem mládeže (*Hitlerjugend*) a jako místodržící Vídně měl na čas na starosti tamější kulturní záležitosti. Šéf Německé pracovní fronty (*Deutsche Arbeitsfront*, dále DAF) Robert Ley disponoval největším svazem pro organizování volného času Radostí k síle (*Kraft durch Freude*, dále KdF) a kulturním úřadem v jejím rámci. Do oblasti výtvarného umění a architektury zasahoval sám Adolf Hitler, říšský architekt Albert Speer a největší Goebbelsův konkurent v prvních letech režimu Alfred Rosenberg.

Díky tomuto kompetenčnímu propletenci si Hitler uchoval postavení nejdůležitějšího rozhodčího soudce mezi spornými stranami. Do samotné kulturní politiky se však vkládal velmi zřídka, většinou byl-li o to žádán. V takových případech vždy rozhodoval *ad hoc*, nikdy nestránil jen jedné straně sporu a zachovával tak pro sebe výhodnou rovnováhu sil. Adolf Hitler zpravidla nezasahoval do kompetence jednotlivých ministerstev a není známo, že by zpětně zrušil některé z jejich kulturněpolitických nařízení.

Hitler se ovšem výrazně angažoval v oblasti architektury a podpoře umělců. Ze svých vlastních „kulturních fondů“⁷⁷ nakupoval díla oficiálního německého umění z mnichovských výstav za obrovské částky a to i později bez ohledu na průběh války.⁷⁸ Dále uděloval štědrá stipendia a ceny, což korespondovalo s jeho vizí géníů, které je třeba podporovat. Nejdůležitější cenu zavedl Hitler v roce 1937, jež byla přímou reakcí na udělení Nobelovy ceny míru spisovateli Carlu von Ossietzkymu v roce 1936, toho času v nacistickém koncentračním táboře. Německá národní cena za umění a vědu měla vyznamenat každý rok 3 osobnosti částkou 100 000 říšských marek. Přijímání Nobelových cen Hitler Němcům zakázal.⁷⁹

Své hodnocení a názory na směřování kultury a umění vyjadřoval Hitler veřejně v pravidelných projevech (*Kulturrede*) na stranických sjezdech

národní hymnu, Německou knihovnu v Lipsku, umění, péči o hudbu, včetně Berlínské filharmonie, divadelní záležitosti, film a „potírání hanby a špíny“. Goebbels si dělal nárok i na ochranu a péči o památky a veřejné knihovny. Tyto oblasti však nakonec byly rozděleny mezi ministerstvo pro výchovu a ministerstvo vnitra. Cit. podle Kunst im 3. Reich, 1974, s. 17.

⁷⁷ Podrobněji viz Backes 1988, s. 89.

⁷⁸ V roce 1937 to bylo 268 449 RM, 1938 vydal 581 185 RM, 1941 823 450 RM, 1942 kolem 1,2 milionu RM a 894 300 RM v roce 1944. Viz Backes 1988, s. 81–82.

⁷⁹ Abelein 1968, s. 63.

v Norimberku (1933–1938) a při jiných významných kulturních událostech, jako byly např. Velké německé výstavy umění v Mnichově (1937–1939).⁸⁰ Ty byly nakonec rozhodující pro konečnou definici nového národního umění, respektive její nahrazení negativním vymezením se vůči modernímu umění. Na nejvyšší politické úrovni se spor o směřování a obsah oficiálního umění vedl především mezi Goebbelsem a Rosenbergem.

Goebbels, který byl nepochybně schopnější taktik než Rosenberg, brzy poznal, že jen státní úřad s exekutivními prostředky může účinně prosazovat politické zájmy. Bojový svaz se sice zpočátku aktivně zapojil do formování kulturního života a řada profesních uměleckých spolků se na něj obrátila, aby se ve shodě s ním podílela na procesu podřizování jednotné linii (zglajchšaltování). Rosenberg se svým Bojovým svazem (*Kampfbund*) se však nemohl opírat o žádné pravomoci, proto rozhodující kontrolu nad kulturní a uměleckou scénou získal Goebbels díky zákonu o vzniku Říšské kulturní komory (*Reichskulturkammer*, dále RKK) z 22. září 1933.

Budování této „veřejnoprávní instituce“, podřízené ministerstvu propagandy, začalo v listopadu 1933 a trvalo do roku 1936. Za tu dobu Goebbels, coby prezident RKK, postupně rozšířil svůj vliv na všechny umělce a pracovníky působící v kultuře od profesorů na akademiích po prodavače vstupenek v divadle. Střet zájmů mezi Robertem Leyem⁸¹, který ve své Německé pracovní frontě (DAF) sdružoval všechny profesní skupiny a Josephem Goebbelsem, který chtěl ovládat kulturní sféru sám, vyústil v oboustranně výhodný kompromis: Ley se vzdal zaměstnanců v kulturní oblasti a Goebbels mu nebránil v založení organizace Radostí k síle (27. listopadu 1933)⁸². Do kulturního úřadu organi-

⁸⁰ Viz kompletní výbor v edici Roberta Eikmeyera: Adolf Hitler. Reden zur Kunst- und Kulturpolitik 1933–1939, Gent 2004. Během války se stranické sjezdy nekonaly. Mnichovské výstavy se sice pořádaly až do roku 1944, zahajovací projevy však pronášel Goebbels.

⁸¹ Robert Ley (1890–1945): nacista od roku 1924, řídil největší masovou organizaci v NS státě Německou pracovní frontu (*Deutsche Arbeitsfront*). DAF byla založena 10. 5. 1933 po rozpuštění všech odborů v Německu. Hierarchicky strukturovaná podle vzoru NSDAP, zastřežovala řadu podorganizací a přes dobrovolné členství sdružovala kolem 22 milionů lidí. Neue deutsche Biographie. Bd. 14. Lav-Loc. Berlin 1985, s. 424–425. Další literatura: Smelser, Ronald: Hitlers Mann an der „Arbeitsfront“; Robert Ley. Eine Biographie, Paderborn 1989.

⁸² Radostí k síle (*Kraft durch Freude*, KdF): Nejoblíbenější organizace pro organizování volného času v „Třetí říši“ – zvláště její „oddělení pro cestování, turistiku a dovolenou“ – „glajchšaltovala“ a dohlížela na široké vrstvy společnosti. Zároveň byla zodpovědná za organizování a kontrolu celé oblasti volného času od vzdělávání dospělých po lidový sport, od uměleckých výstav, koncertů a divadelních představení až po varieté a taneční zábavy. Literatura: Buchholz, Wolfhard: Die Nationalsozialistische Gemeinschaft „Kraft durch Freude“.

zace Radostí k síle pak Goebbels infiltroval své chráněnce či lidi z ministerstva.

V lednu 1934 se Rosenbergovi podařilo posílit svoji pozici vůči Goebelsovi. Hitler ho zmocnil k „dohledu nad veškerou duchovní a světonázorovou výchovou a vzděláním strany“ (*Beauftragte des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP*). Nový zmocněnec Vúdce si konečně mohl vytvořit svůj stranický aparát zvaný Úřad Rosenberg (*Amt Rosenberg*). Zároveň využil procesu „zglajchšaltování“ a spojil svůj Bojový svaz v červnu 1934 s nacistickou jednotou divadelních návštěvníků *Deutsche Bühne* (250 000 členů), jež spadala pod DAF. Nová organizace se starým vedením se nazývala Nacionálněsocialistická kulturní obec (*NS Kulturgemeinde*, dále NS-KG), prostředky čerpala hlavně z Leyova rozpočtu a dál bojovala proti všemu, co odporovalo nacistické ideologii.⁸³ Nicméně jako konkurence RKK se na celoříšské úrovni neprosadila. Neměla ani stranický status a díky Goebbelsově taktizování nebyly její kompetence nikdy pevně vymezeny. Větší vliv měla jen na divadelní návštěvníky, ale s rostoucí oblibou organizace Radostí k síle (KdF) nedokázala udržet krok. V červnu 1937 byla Rosenbergova NS-KG převedena do struktur KdF a prakticky zanikla.

Alfred Rosenberg se marně snažil, aby ho Hitler jmenoval „řádoým kancléřem NSDAP“ či „ministrem pro světový názor a kulturu“. Proti vůli Goebbelse, jenž měl k Hitlerovi blíž, neprosadil ani Říšský kulturní senát⁸⁴, který nakonec svolal sám Goebbels při druhém výročí založení Říšské kulturní komory v roce 1935. Po rozpuštění Kulturní obce (NS-KG) měl Rosenberg v kulturní oblasti vliv už jen jako vydavatel časopisu *Kunst im Dritten Reich* (Umění v „Třetí říši“, od roku 1939 *Kunst im Deutschen Reich* – Umění v Německé říši). Jeho role v kulturní politice by se ale rozhodně neměla podceňovat.

Rosenberg, přestože nevybudoval tak mocný aparát jako ministr propagandy, dokázal účelově vyvolávanými skandály vůči konkrétním osobám

Freizeitgestaltung und Arbeiterschaft im Dritten Reich, München 1976 (diss.); Huck, Gerhard: Sozialgeschichte der Freizeit. Untersuchungen zum Wandel der Alltagskultur im Deutschland, Wuppertal 1980.

⁸³ Mimo jiné asistovala Gestapu (*Geheimstaatspolizei*, Tajná státní policie) při prohlídkách soukromých galerií a konfiskaci „škodlivých“ děl.

⁸⁴ Rosenberg si od něj sliboval zvětšení svého stranickopolitického vlivu. Goebbelsov senát se skládal ze všech prezidentů a prezidiálních rad jednotlivých říšských komor a vybraných osobností kulturního života. Funkce senátu byla víceméně reprezentativní.

zásadně ovlivňovat Goebbelsovu personální politiku, která se zejména v prvních letech vlády nesla v poměrně liberálním duchu. Rosenberg a jeho úředníci „dohlíželi“ na slepé dodržování dogmat nacistické ideologie a jakékoliv odchylky se snažili vymýtit.⁸⁵ Příkladem budiž odvolání prezidenta Říšské hudební komory Richarda Strausse. Prestiž a zdání profesionality, kterou Goebbels získal pro svou organizaci jeho jmenováním, byly dostatečnými důvody, aby ministr propagandy přešel fakt, že světově uznávaný skladatel nebyl příslušníkem nacistické strany a nadále spolupracoval s židy (Stefan Zweig). Nicméně po dvou letech musel Goebbels ustoupit tlaku Rosenberga a jmenovat nového prezidenta.⁸⁶

Podobné zásahy Rosenbergova úřadu se nedotkly pouze Goebbelsových organizací. Ve všech státních institucích převzali po roce 1933 vedení nacisté, ale pro zbývající osazenstvo platila víceméně personální kontinuita. Nacisté neměli s vládnutím žádné zkušenosti a využívali stávající úřednictvo z nacionálně-konzervativního tábora, ovšem za cenu kompromisů.⁸⁷ A právě tyto kompromisy byly Rosenbergovi a jeho věrným trnem v oku. Stejně neúnavně bojovali proti všem moderním uměleckým projevům a jejich tvůrcům. Rosenberg proto nese významný, byť nepřímý, podíl na prosazení „völkisch“ požadavků v umění „Třetí říše“.

2.3.2 *Boj o definici „národního“ umění*

Když Joseph Goebbels na podzim 1933 zahajoval činnost Říšské kulturní komory, zdůrazňoval sice povinnosti umělce vůči režimu, zároveň ale dodal, že umělec je „i přesto svobodný a nevázaný“ a že musí „mladě cítit a nově ztvárňovat“.⁸⁸ Samozřejmě, že Goebbelsův proslav sloužil primárně k uklidnění části občanů pobouřených obrazoboreckým bojem nacistických aktivistů a Bojovým svazem v prvních měsících režimu. Přece jen ale nelze Goebbelsovi upřít to, že oproti samozvanému vrchnímu ideologovi NSDAP Rosenbergovi vyznával liberálnější postoj k umění, přičemž „völkisch“ představám příliš neholdoval.

Goebbels trpěl v zásadě každý umělecký projev, který nezpochybňoval nacistickou nadvládu a který by býval mohl vyvolat pozitivní ohlasy v za-

⁸⁵ Zřejmě při obsazování vedoucích pozic jednotlivých komor. Více viz Dahm, Volker. *Künstler als Funktionäre*. In: Sarkowicz 2004, s. 75–109.

⁸⁶ Tamtéž, s. 79–85.

⁸⁷ Barbian, *Die Beherrschung der Museen*. In: Sarkowicz 2004, s. 41–47.

⁸⁸ Reichel, Peter: *Svůdný klam Třetí říše. Fascinující a násilná tvář fašismu*, Praha 2004, s. 81.

hraničí.⁸⁹ V letech 1933 až 1935 do značné míry politicky kryl činnost tzv. kulturní opozice v rámci nacistické strany, která bojovala za uznání expresionismu jako „nového německého umění“. Nebyla to jednotná skupina nebo hnutí uvnitř strany, ale souhrn aktivit různě motivovaných méně či více známých osobností a jejich podpůrců, kteří odmítali reakční „völkisch“ umění a jejich difamační kampaň proti moderně.

Ze všech událostí jmenujme shromáždění ve velké aule berlínské univerzity „Mládež bojuje za německé umění“, které 29. června 1933 uspořádali čelní představitelé nacistického německého svazu studentů (NSDStB), a tím rozpoutali veřejnou diskusi o expresionismu. Jeden z organizátorů, malíř Otto Andreas Schreiber⁹⁰, spoluzaložil uměleckou skupinu *Norden*, jež pořádala výstavy s expresionisty, a především se podílel na vzniku a obsahové redakci čtrnáctideníku *Kunst der Nation* (Umění národa). Od listopadu 1933 do poloviny února 1935 plnily stránky časopisu s 3 500 předplatiteli odborné články kunsthistoriků, ředitelů muzeí, galeristů, ale i samotného Goebbelse, kteří se vyslovovali obecně nebo konkrétně pro expresionismus a polemizovali s uměleckou reakcí reprezentovanou Bojovým svazem pro německou kulturu.

Statečně si vedla i Národní galerie v Berlíně, kde se pro nespokojenost s koncepcí stálé expozice moderního umění ze strany ministerstva vystřídali v letech 1933 až 1937 hned tři ředitelé. Za cenu jistých kompromisů se jim podařilo udržet množství zástupců kritizované avantgardy ve výstavních sálech až do roku 1936, přesto to nebylo nic platné. Nehledě na jisté sympatie k myšlence expresionismu coby státního umění u Goebbelse, ale i ministra kultury Rusta a jiných nacistických pohlavárů, žádný z nich se neodvážil oficiálně se ho zastat proti vůli Hitlera, který měl poslední slovo.

Hitlerův projev ke kultuře na stranickém sjezdu na podzim 1934 nevyzněl pro vnitrostranické zastánce moderny zrovna optimisticky. Odmítavě

⁸⁹ Mathieu 1997, s. 296.

⁹⁰ Otto Andreas Schreiber (1907–1978): malíř, člen SA a NSDAP (1931/32), zástupce vedoucího okresu Berlín NSDStB, po organizaci výstavy skupiny Norden a zástupců expresionismu a nové věcnosti „30 deutsche Künstler“ v berlínské galerii Möller vyloučen z NSDStB. V srpnu 1934 odešel z časopisu *Kunst der Nation*. Na mnichovské výstavě „Zvrhlé umění“ 1937 zastoupen jedním dřevorytem, přesto neupadl u Goebbelse v nemilost, dál pracoval v Kulturním úřadě KdF, kde organizoval výstavy pro dělníky (*Fabrikausstellungen*) a do roku 1939 kdy nastoupil do války v nich ukazoval díla některý moderních umělců. Viz Scholz, Dieter: Otto Andreas Schreiber. Die Kunst der Nation und die Fabrikausstellungen. In: Blume, Eugen – Scholz, Dieter (Hrsg.): Überbrückt. Moderne und Nationalsozialismus. Kunsthistoriker und Künstler 1925–1937, Köln 1999, s. 92–108.

hovořil o „celém tom uměleckém a kulturním zajikání se kubistů, futuristů a dadaistů“, kteří pouze „kazí umění“. Stejně tak ale varoval před „náhlým vzestupem oněch zpátečníků, kteří se domnívají, že mohou vnutit nacionálně-socialistické revoluci jako závazné dědictví pro budoucnost jakési ‚staroněmecké umění‘, vzešlé ze zmateného světa jejich vlastních romantických představ“.⁹¹

Oba rivalové, Goebbels i Rosenberg, tedy dál pokračovali svým směrem, byť mnohem opatrněji, dokud se Hitler na podzim 1935 nevysslovil jednoznačně. Tehdy na stranickém sjezdu zaútočil obzvláště tvrdě proti umělecké moderně, načež se Goebbels definitivně vzdal „umírněného dirigismu“ v umění.⁹² V listopadu 1936 to stvrdil zákazem umělecké kritiky (*Kunstkritik*), kterou měla nahradit „umělecká zpráva“ (*Kunstbetrachtung*). Ve stejný den slavnostně oznámil, že Říšská kulturní komora je prostá všech židů (*judenrein*).⁹³

Vrcholem represivní kulturní politiky byl však rok 1937, ve kterém z politicko-historického hlediska dosáhl nacistický systém vnitropolitické stability a zahraničně-politického uznání. Po čtyřech letech, které si Hitler vyžádal od obyvatel ve vládním prohlášení z 2. února 1933 na to, aby posoudili jeho vládu, nastal čas bilancování a velkolepých přehlídek moci. V tomto kontextu je třeba nahlížet i na Velkou německou výstavu umění (*Große deutsche Kunstausstellung*) v Mnichově, ke které Goebbels narychlo zorganizoval jako protipól výstavu nazvanou „Zvrhlé umění“ (*Entartete Kunst*). Obě výstavy měly vytvořit jakýsi kánon „zdravého“ umění na jedné straně a „degenerovaného“ umění na druhé straně.⁹⁴

⁹¹ Oba citáty podle Reichel 2004, s. 81.

⁹² Tamtéž, s. 88.

⁹³ O pohnutkách Goebbelsova jednání nepanuje mezi historiky shoda. Většinou se setkáme s názorem, že byl oportunistou, který se svými projevy a činy snažil vzbudit dojem velkorysý kulturní politiky čistě z taktických důvodů, tedy tak dlouho, dokud mu byla užitečná. (Germer, Stefan: *Kunst der Nation*. In: Brock, Bazon – Preiß, Achim: *Kunst auf Befehl? Dreiunddreißig bis Fünfundvierzig*, München 1990, s. 23.) Thomas Mathieu však oponuje s tím, že Goebbels už před vstupem do NSDAP vyznával teorii spojení lidu a umění a odmítal *l'art pour l'art*, takže jeho pozdější propagandistický útok proti moderně nebyl náhlou změnou kurzu. Mathieu uznává, že u Goebbelse došlo k vývoji ve vnímání umělců: od autonomní nepolitické bytosti, která spojuje lid a ideální hodnoty a odpovídá jen svému národu, k pouhému instrumentu ideologie sloužící totalitnímu státu. Mathieu tuto změnu vysvětluje Goebbelsovým dřívějším chápáním umění jakožto metafyzické instance, které se snažil přiblížit a sloužit jí. Během jeho politické kariéry se však touto hodnotou, která dává smysl všemu dění, stal Vůdce, takže Goebbels místo umění začal sloužit Hitlerovi. Viz Mathieu 1997, s. 91.

⁹⁴ Zuschlag 1995, s. 53.

Jako první byla 18. července 1937 zahájena výstava oficiálního umění s velkolepým kostýmovým průvodem a slavností u příležitosti „2 000 let německého umění“. Podobně jako každoroční inscenace ohňových pochodů v den „uchopení moci“ (30. ledna), měly tyto oslavy přesvědčit německý lid o velkém převratném zlomu. Žádná revoluce v umění se ale nekonala, naopak. Z 930 umělců, zastoupených na mnichovské výstavě místních tvůrců v roce 1930, se celoříšských přehlídek německého umění v Mnichově účastnila v letech 1937 až 1939 celá čtvrtina.⁹⁵ Převládaly motivy krajiny předindustriálního rázu a venkovský žánr akademické malby 19. století s ilustrativní věrností objektu. Politický námět mělo asi jen pět procent exponátů. Teprve ve srovnání s velkou výstavou „Zvrhlého umění“ mohla tato expozice vyniknout.

Největší difamační výstava moderního umění byla zahájena o den později (19. července 1937) a od svých předchůdkyň se lišila hlavně svou velikostí a mírou propagandistického využití.⁹⁶ Stejně zůstávaly postupy, kterými ponižovala vystavená díla (křivě a hustě vedle sebe rozvěšená v obskurních prostorách, srovnávána s díly nebo portréty postižených) a kritizovala nákupní politiku promoderních galeristů (údaje s cenou obrazů a plastik, bez ohledu na devalvací peněz během inflace).

Této výstavě předcházela první vlna „čistky“ v německých muzeích provedená pětičlennou komisí Adolfa Zieglera na počátku července toho roku. Prezidenta Říšské komory pro výtvarné umění (*Reichskammer der bildenden Künste*, RdbK) Zieglera pověřil ministr Goebbels na základě přímého rozkazu Vůdce. Za účelem výstavy měla být vybrána a zajištěna díla německého „uměleckého úpadku“ vytvořená od roku 1910 ve všech veřejných státních, zemských a komunálních muzeích. Počátkem srpna, krátce po zahájení mnichovské výstavy, kde Hitler vyhlásil nemilosrdnou očištnou válku (*Säuberungskrieg*), proběhla už s větším počtem komisí a na celém území Německa druhá vlna konfiskací „závadných“ obrazů. Právně bylo toto plundrování muzejních expozic a skladů podloženo až zpětně zákonem „o stažení dokumentů zvrhlého umění“ z 31. května 1938.

Výstava s dokumenty „podvratného dědictví“ Výmarské republiky putovala s malými obměnami ještě dva roky z Mnichova do Berlína, Lipska, Düsseldorfu a dalších celkem 12 měst a za celou dobu svého propagandistického tažení ji vidělo více než tři miliony lidí (z toho 2 009 899 návštěv-

⁹⁵ Backes 1988, s. 81.

⁹⁶ Největší inspirací byla drážďanská výstava „*Entartete Kunst*“ z roku 1933, která v letech 1934–1937 putovala dál po dvanácti německých městech. Viz příloha 1.

níků jen v Mnichově).⁹⁷ Malá část ze všech zabavených děl (tj. kolem 16 558 od asi 1 400 umělců)⁹⁸ byla v červnu a srpnu 1939 vydražena ve švýcarském Lucernu. Většina jich však byla už v březnu 1939 spálena na dvorku hlavní požární hlídky v Berlíně.⁹⁹

Přestože se během války tu a tam objevilo dílo avantgardních umělců v soukromých galeriích, jako celek byla německá umělecká moderna doslova fyzicky zničena. Někteří její zástupci se zachránili útekem, část se uchýlila do tzv. vnitřní emigrace, levicově orientovaní a židovští umělci končili jako nepřátelé státu ve vězeních či koncentračních táborech, v lepším případě s pracovním zákazem pod neustálým dohledem nacistů. Důraz, jaký režim kladl na boj proti „uměleckému bolševismu“ korespondoval se snahou odvrátit pozornost obyvatelstva od obecně nízké kvality oficiálního umění. Pozitivní obsah definice nového německého umění tvořily jen vágní a částečně protichůdné formulace Hitlera a stranických špiček a přes veškerou snahu a finanční podporu se za celou dobu nacistické vlády nepodařilo prosadit jednotné a závazné paradigma státního umění.

Nacistické umění, jak ho prezentovala každoroční Velká výstava německého umění, tvořilo několik uměleckých proudů, které kontinuálně navazovaly na období před rokem 1933. Byl zde k vidění historizující neoklasicismus, realistické formy idealizující venkovský život a lid vycházející z „völkisch“ pojetí, staromistrovské pojetí malby pravého křídla nové věčnosti, jež s ilustrativní věrností podávalo obraz moderních výtvarných technik, a v neposlední řadě sochy vycházející z antického ideálu krásy odrážející rasovou nadřazenost německého „nadčlověka“. Z formálního hlediska nepřineslo nacistické umění nic nového. Specifikum uměleckých děl, kterých si nacisté obzvláště cenili, spočívalo především v jejich schopnosti zhmotnit ideální svět nacismu, ať už to byly akty, heroizující výjevy z „běžného“ života nacistických matek a otců jakož i rolníků a dělníků, obrazy z dávných bojů i současné války či portréty Adolfa Hitlera a historie NSDAP. Paralely k těmto dílům, jež však z celkové produkce tvořily menšinu, můžeme nalézt i v jiných zemích, obzvláště výrazná je podoba se socialistickým realismem stalinského Sovětského svazu.¹⁰⁰

⁹⁷ Petropoulos 1999, s. 79. Podrobněji k mnichovské výstavě a jednotlivým štacím viz Zuschlag 1995, s. 169–299, jejich přehled viz příloha 2.

⁹⁸ Přesné číslo není podle inventárního seznamu možné určit. V některých případech jsou pod jedním číslem uvedeny mapy s neurčitým počtem grafických listů. Viz Zuschlag 1995, s. 209.

⁹⁹ Kolem 1004 maleb a plastik a 3825 akvarelů, kreseb a grafik. Viz Zuschlag 1995, s. 214.

¹⁰⁰ Kunst und Macht im Europa der Diktatoren 1930 bis 1945. [Stuttgart] 1996.

2.3.3 Nacistická kulturní byrokracie

Relativně největší politický vliv na kulturní a uměleckou produkci si tedy vybojoval Joseph Goebbels, ovšem za cenu ústupků a kompromisů. Když se nedokázal prosadit s ideou relativně autonomního umění v rámci nacistické ideologie, převzal doménu svého vnitrostranického rivala Rosenberga, který ministři propagandy bez příslušného úřednického aparátu a pravomocí jen těžko konkuroval.

Rozpuštěním Kulturní obce (NS-KG) v roce 1937 ztratil Alfred Rosenberg definitivně vliv na aktivní kulturní politiku, zatímco Goebbels disponoval po celou dobu vlády širokou byrokracií, již tvořilo ministerstvo rozdělené do oborů podle jednotlivých činností a uměleckých odvětví a stejně tak rozčleněná Říšská kulturní komora¹⁰¹. Po počátečním období kompetenčního chaosu to byl opět Goebbels, kdo získal vliv nad cenzurou, právem schvalovat a udělovat umělecké a literární ceny. Goebbels také zasahoval do zemských práv, pokud šlo o kulturní oblast, ale i do kompetencí jiných ministerstev – „vyčištění“ muzeí byla původně iniciativa ministra Rusta, do jehož resortu muzea patřila, nicméně ministr propagandy ho obešel a předběhl tzv. vůdcovým rozkazem (*Führerbefehl*).¹⁰²

Rovněž personální politiku v kulturní sféře ovládal Goebbels pomocí RKK. Členství v komorách bylo povinné pro všechny, kdo chtěli pracovat v kultuře. Vyloučení či nepřijetí do komory se rovnalo pracovnímu zákazu: umělci nesměli vystavovat a prodávat svá díla, neměli nárok na potřebné pomůcky a materiál. Případnou ilegální tvorbu ztěžovaly kontroly v ateliérech a domácnostech umělců.¹⁰³ Zpočátku byli v rámci převodů celých kulturních organizací a spolků do komor přijímáni i židé, což mělo usnadnit už tak složité budování organizačních struktur.¹⁰⁴ Teprve od května 1936 došlo k systematickému vylučování těch, co neprokázali árijský původ svůj a své/ho partnerky/partnera.

Přes proklamované cíle podporovat umělce sloužila komora především jako filtr proti nežádoucím osobám a sociální kontrola všech tvůrčích sil. V rámci centralizace kulturního aparátu přešla většina kulturněpolitických

¹⁰¹ RKK se skládala ze sedmi oborových komor: pro písemnictví, noviny a tisk, hudbu, divadlo, výtvarné umění, film a rozhlas, která byla zrušena po vypuknutí války koncem 1939.

¹⁰² Zuschlag 1995, s. 53.

¹⁰³ Povinné členství se od 1936 rozšířilo i na profesory akademií a vedoucí mistrovských škol.

¹⁰⁴ Stanovy RKK neobsahovaly explicitní árijský paragraf, pouze umožňovaly odmítnout přijmout či vyloučit člena na základě „absence spolehlivosti a způsobilosti potřebné k výkonu činnosti“ (§ 10). Viz Zuschlag 1995, s. 42.

pravomocí říšských kulturních komor nejpozději roku 1938 na ministerské pobočky. Činnost RKK se tak omezila jen na sociální podporu umělců a realizaci profesních úkolů.

Prostřednictvím svých zemských poboček (*Landesstellen* – od září 1937 přejmenovány na Říšské úřady pro propagandu, *Reichspropagandaämter*) bylo Ministerstvo propagandy přítomno ve všech župách Říše i na nižší úrovni státní správy. Tyto instituce byly vnitřně rozčleněny podle jednotlivých oborů zastupovaných říšskými komorami. Jednotlivé komory se měly teritoriálně přizpůsobit župám. Vedoucí Zemského úřadu ministerstva propagandy byl v duchu jednoty státu a strany personální unií spojen se stranickým úřadem župního šéfa propagandy NSDAP (*Gaupropagandaleiter*) a od roku 1934 byl coby zemský kulturní strážce (*Landeskulturwalter*) pověřen ještě dohledem nad činností zemské organizace RKK. Na oblast kultury v každé župě tedy dohlížel jediný člověk z pozice státu, strany a zástupce všech kulturně činných Němců.¹⁰⁵

Spolupráce komor a úředníků ministerstva propagandy však zdaleka nebyla harmonická. Ve správách komor byli částečně i funkcionáři bývalých profesních spolků, kteří stále bojovali za zájmy svých členů, proto vedli často spory s ministerskou byrokracií nebo zastánci jiné zájmové skupiny.¹⁰⁶ Zemské pobočky ministerstva propagandy také často stály proti své berlínské centrále. Podle principu dělených kompetencí podléhali jejich úředníci odborné nařizovací pravomoci ministerstva propagandy, ale služebně byli podřízeni vedoucímu té které župy (*Gauleiter*). Přestože v poslední instanci úředníci zemských poboček ministerstva stejně podléhali Goebbelsovi coby říšskému ministrowi a říšskému vedoucímu propagandy (*Reichspropagandaleiter*), ministerstvo propagandy v Berlíně a říšské vedení propagandy v Mnichově pracovaly spíše vedle sebe než spolu.¹⁰⁷

Jak je možné vidět na příkladu ministerstva propagandy, střety zájmů a ideologických koncepcí necharakterizovaly pouze vztahy mezi mnoha státními a stranickými institucemi podílejícími se na kulturní politice, nýbrž ovlivňovaly i vnitřní chod těchto institucí. Názory ve vedoucích kruzích na to, čeho je v kulturní politice třeba dosáhnout a jakých prostředků je k tomu třeba použít, byly příliš rozdílné. V důsledku toho zůstala

¹⁰⁵ Dahm, Volker: Nationale Einheit und partikulare Vielfalt. Zur Frage der Kulturpolitischen Gleichschaltung im Dritten Reich, Vierteljahresheft für Zeitgeschichte 2 (1995), s. 230.

¹⁰⁶ Barbian, Jan-Pieter: Die Beherrschung der Museen. In: Sarkowicz 2004, s. 52.

¹⁰⁷ Zuschlag 1995, s. 41.

totální kontrola a řízení všech kulturních aktivit ve „Třetí říši“ stejně jako „velký německý rozkvět“ jen utopickým snem nacistů, nikoliv realitou.¹⁰⁸

2.3.4 Vymezení pojmu nacistická kulturní politika

Obecně se nacistická kulturní politika skládala ze dvou rovin, které se vzájemně doplňovaly. Jednak sloužila jako mocenský nástroj k ovládnutí mas, eliminaci nežádoucích osob, stabilizaci režimu a zisku trvalé podpory ze strany obyvatelstva a jednak měla vyšší utopické poslání dosáhnout kulturního zázraku, který by prokázal správnost vítězství nacistické ideologie.

Bezprostředním cílem nacistické kulturní politiky proto bylo ovládnout veškerou uměleckou produkci tak, aby zhmotňovala a alegorizovala nacistickou ideologii. To se mohlo podařit pouze pokud byli totální kontrole podřízeni i všichni umělci. Nežádoucí osoby stejně jako nevhodná díla tak mohly být snadněji eliminovány. Zpolitizované umění mělo indoktrinovat masy, aby podporovalo a stabilizovalo nacistickou vládu. Proto bylo třeba „obnovit spojení umění a lidu“, jinými slovy vystavit co nejširší publikum vlivu nacistické propagandy, ať už pořádáním masových shromáždění nebo jejich sdružováním v kulturních organizacích.¹⁰⁹

Kulturní a umělecký vzestup Říše měl být povzbuzen politikou nákupů uměleckých děl ze strany vysokých nacistických funkcionářů, zprostředkování zakázek a udělování prestižních cen a stipendií umělcům. Zároveň měly vysoké investice do reprezentativního státního umění posílit prestiž režimu doma i v zahraničí.

Samotná kulturní politika ve „Třetí říši“ však nebyla až tak jednotná, jak by mohlo vyplývat z totalitárních snah režimu. Oblast kulturní politiky byla z mocenského hlediska velmi významná a žádný z nacistických pohlavářů nechtěl zůstat mimo. Kompetence udělené jednotlivým činitelům se vzájemně překrývaly případně si odporovaly a vznikaly spory podněcené odlišnými koncepcemi umění v rámci nacistické ideologie a sledováním vlastních zájmů ze strany nacistických činitelů. Kromě toho se úkoly a cíle kulturní politiky měnily v průběhu času s ohledem na vnitropolitickou a zahraniční situaci.

Vývoj nacistické kulturní politiky můžeme časově rozdělit do tří období¹¹⁰: To první charakterizuje chaotické mezivládi v prvních měsících reži-

¹⁰⁸ Barbian, Jan-Pieter: Die Beherrschung der Museen. In: Sarkowicz 2004, s. 54.

¹⁰⁹ Od roku 1937 se každoroční sněmy RKK a KdF konaly společně, aby se zdůraznila jednotata těch, kteří tvoří, a těch, kteří přijímají kulturní produkty.

¹¹⁰ Dussel 1990, s. 402.

mu, kdy byly teprve položeny základy státní kulturní politiky (ministerstvo propagandy a RKK). Dočasně se prosadily lokální iniciativy nacistických a „völkisch“ skupin, které se negativně vymezovaly proti modernímu umění v čele s Rosenbergovým Bojovým svazem.

Ve druhé fázi let 1934–1939 následovala institucionální konsolidace, kdy se přes kompetenční spory mezi jednotlivými státními a stranickými pohlaváry podařilo do značné míry podřídit uměleckou sféru jednotné linii. Nicméně se nepodařilo prosadit jednotnou definici státního umění ani nastartovat kulturní rozkvět. Tento neúspěch měl být vykoupen likvidační avantgardního umění.

Hitlerův sen o dosažení „kulturního zázraku“ ustoupil zcela do pozadí po vypuknutí války v září 1939. Tím začala třetí fáze kulturní politiky, která nebyla ničím jiným než bezohlednou instrumentalizací umění ve prospěch války. Hlavním cílem domácí kulturní politiky bylo vyvolat a udržet u obyvatelstva bojovou morálku a ochotu snášet stále se zhoršující životní podmínky. Kulturní produkce byla zastoupena především zábavnými a oddechovými filmy a hudebními „šlágry“, které skýtaly dočasný únik od reality. Válečná agitace se přímo i nepřímo zračila v historických velkofilmech. Jako pozitivní signál vítězného sebevědomí vnímal lid pokračování mnichovských velkovýstav umění. Zároveň však panovala mezi umělci nouze o materiály. Ke konci války byli do boje povoláni i tzv. nesmrtelní umělci, dosud ušetření válečnému nasazení.¹¹¹ Vyšší cíl umění a úkol geniálních osobností v kulturní politice plně nahradila účelová propaganda.

3. Počátky a stabilizace nacistického vlivu na kulturní život v Düsseldorfu

3.1 Nacistické aktivity v kulturní oblasti před rokem 1933

Meziválečný Düsseldorf byl městem protichůdných tendencí. K vypjatému nacionalismu a vlastenectví ve všech vrstvách obyvatelstva vedla blízkost hranic s holandskými Flandry a Belgií a zejména válečná historie s Francií, která za vlády Napoleona držela protektorát nad tzv. Rýnským

¹¹¹ Goebbels zamýšlel ještě v dubnu 1945 povolat do Volksturmu (zbyvajících muži od 16 do 60 let) členy berlínské filharmonie, která spadala přímo pod jeho pravomoc. Analogicky k Hitlerově taktice „spálené země“ (rozkaz z 19. 3. 1945), ztratili hudebníci s pádem Říše právo na svou existenci a měli její osud následovat. Viz Mathieu 1997, s. 101–102.

spolkem. Po první světové válce dlouhodobě okupovala spolu s britskými posádkami levý břeh Rýna a v roce 1923 ve snaze donutit Německo splácet válečné reparace obsadila Porúří. Zároveň ale hraniční poloha usnadňovala Düsseldorfu utěšenou mezinárodní spolupráci v mírových dobách, zvláště v oblasti umění.

Na počátku 20. století sice ovládal düseldorfskou uměleckou scénu konzervativní akademismus reprezentovaný zdejší uměleckou akademií v čele s malířem Fritzem Roeberem, ale ne beze zbytku. Například v roce 1909 uspořádal místní spolek umělců Sonderbund společnou výstavu s francouzskými impresionisty a od roku 1913 měli obyvatelé Düsseldorfu možnost seznamovat se s díly zahraniční, ale i německé (*Die Brücke, Der Blaue Reiter*) avantgardy v místní pobočce galerie Alfreda Flechtheima¹¹².

Po válce se umělecká scéna rozdělila na tradiční konzervativní (*Malkasten*)¹¹³ a revoluční modernistickou část, která v žádném případě nebyla homogenní. Jako první vzniklo v roce 1919 volné uskupení rýnských umělců nazvané *Das Junge Rheinland*, jež sdružovalo všechny osobnosti usilující o mladou svěží tvorbu a odmítající přežitě šablony měšťtanského formalismu a vilemínské umělecké politiky. V průběhu let pak vznikaly další spolky, většinou odštěpením se od původní skupiny: *Aktivistenbund* (1919), kruh kolem Johanny Ey, *Rbeingruppe* (1923), *Rheinische Sezession* (1928) a další.¹¹⁴ Působení rýnské avantgardy v Düsseldorfu se neodehrávalo bez konfliktů s nacionalistickými konzervativními a „völkisch“ kruhy. Po celou dobu Výmarské republiky docházelo k zákazům, cenzuře, zabavování obrazů a procesům s umělci kvůli „nemravným“ vyobrazením. Jednou vyhrály moderní, podruhé zase reakční kruhy.

Koncem dvacátých let oslabilu aktivitu moderních umělců především hospodářská recese, přesto můžeme říci, že rýnská avantgarda našla uzná-

¹¹² Alfred Flechtheim (1878–1937): sběratel a obchodník s uměním židovského původu, do roku 1926 vydavatel časopisu životního stylu *Querschnitt* (1921–1936), podpůrce moderního umění. V roce 1933 před nacisty emigroval do Francie, kde zemřel. Viz Flacke-Knoch, Monika – Wiese, Stephan von: *Der Lebensfilm von Alfred Flechtheim*. In: Alfred Flechtheim: Sammler. Kunsthändler. Verleger, Düsseldorf 1987, s. 153–212.

¹¹³ Měšťtanský umělecký spolek *Malkasten*, založen v roce 1848, hájil tradiční císařské vlastenecké cítění a během války se orientoval na pruskou vojenskou aristokracii (udělení čestného členství generálům Hindenburgovi a Ludendorffovi v roce 1917). Více viz Schroyen, Sabine – Langbrandtner, Hans-Werner: *Quellen zur Geschichte des Künstlervereins Malkasten*, Köln 1992; *Hundert fünfzig Jahre Künstler-Verein Malkasten*, Düsseldorf 1998.

¹¹⁴ Více viz Krempel, Ulrich: *Am Anfang: Das Junge Rheinland. Zur Kunst und Zeitgeschichte einer Region 1918–1945*, Düsseldorf 1985.

ní u širší veřejnosti. Své zásluhy na tom nese i několik osvícených osobností, které se nenechaly zlomit ani silícím tlakem místních nacistů. Byl to například již zmiňovaný Alfred Flechtheim, který po válce obnovil činnost tamější galerie, dobrosrdečná obchodnice s uměním Johanna Ey¹¹⁵, kolem které se soustředil výkvět düsseldorfské moderny, dále ředitel městské galerie Karl Koetschau a jeho kustod Walter Cohen, kteří získali do svých sbírek řadu obrazů moderního rýnského umění, a v neposlední řadě ředitel pruské státní umělecké akademie v Düsseldorfu Walter Kaesbach¹¹⁶.

Už za Roeberova úřadování byl na akademii povolán místní malíř tíhnoucí k expresionismu Heinrich Nauen (1921). Naplno však pronikl mladý duch do zkosnatělé instituce až s nástupem kunsthistorika Kaesbacha v roce 1924. On sám byl obdivovatelem a sběratelem expresionistického umění a na svou instituci během 9 let svého úřadování povolal řadu významných umělců nové doby, z nichž jmenujme alespoň nejmladšího z expresionistického spolku *Der Blaue Reiter* Heinricha Campendonka (1926), bývalého učitele Bauhausu Paula Kleea a švýcarského sochaře Alfreda Zschokkeho (oba 1931). O rok později získaly profesuru také Ewald Mataré a Oskar Moll.

V opozici k avantgardě ve výtvarném umění, ale i na hudební a divadelní scéně¹¹⁷ stály konzervativní nacionalistické kruhy stejně jako místní nacisté. Zvláště názorný příklad odporu reakčních kruhů vůči moderně podává osud památníku padlých vojáků z regimentu generála Ludendorfa č. 39, rezervní pěchoty č. 39 a pěší domobrany č. 39 od mladého sochaře Juppa Rübsama. Od svého odhalení v září 1928 byl památník, znázor-

¹¹⁵ Johanna Ey (1864–1947): familiérní prostředí pekárny „matky“ Ey, kterou před první světovou válkou navštěvovali hlavně studenti z blízké umělecké akademie, dalo základ mnohastranným kontaktům s budoucími mladými umělci, především zástupci *Das Junge Rheinland*. Její ještě za války založený obchod s uměním se stal výkladní skříní moderního umění v Düsseldorfu a zároveň kulturním střediskem, kde se setkávali moderní umělci, novináři a herci nejen z blízkého okolí (Otto Dix, Max Ernst). Krempel 1985, s. 322–323. Více viz Klapheck, Anna: Mutter Ey. Eine Düsseldorf-Künstlerlegende, Düsseldorf 1984.

¹¹⁶ Walter Kaesbach (1879–1961): už jako ředitel erfurtského muzea od roku 1920 vystavoval díla Kandinského, Kleea, Heckela a dalších moderních umělců. Svému rodnému městu Mönchen-Gladbach věnoval v roce 1922 část své cenné sbírky expresionistického umění, jež byla po čistce v muzeích v roce 1937 nacisty zabavena a rozprodána či zničena. Po svém nástupu na düsseldorfskou akademii rozšířil nabídku učebních oddělení a obnovil a „omladil“ učitelský sbor. Kaesbach musel čelit odporu konzervativních profesorů a umělců už během 20. let, odvolán byl až po nástupu nacistů v r. 1933. Viz Klapheck, Anna: Die „goldnen“ zwanziger Jahre. Die Akademie zwischen den Kriegen. In: Krempel 1985, s. 64–72.

¹¹⁷ V roce 1904 založili Luisa Dumontová a Gustav Lindemann avantgardní soukromé divadlo (*Schauspielhaus Düsseldorf*), pro nějž pracovali mimo jiné H. Eulenberg a A. Macke. V roce 1933 jej nacisté podřídili městské správě. Po válce bylo obnoveno.

ňující dva vojáky ležící vedle sebe na břiše bez jakéhokoliv heroického patosu, tvrdě napadán ze strany nacistů na lokální i celoříšské úrovni.¹¹⁸ Už v prosinci 1928 popsali nacisté pomník červenou barvou a označili jej židovskou hvězdou. Samotní zadavatelé zakázky – bývalí „devětatřicátníci“ odsouhlasili na sněmu svých delegátů v březnu 1929 nutnost odstranění památníku, jehož realizaci sami schválili. Městská správa však neustoupila, ani když byl v květnu 1930 památník poškozen trhavinou. Škody byly opraveny a válka o památník se vedla dál především jako štvavá kampaň v tisku.

Kulturní ofenziva nacistů získala svou institucionální základnu v místní skupině Bojového svazu pro německou kulturu, jež vznikla počátkem roku 1930. Soustředila se především na pořádání přednášek a verbální útoky vůči představitelům moderního umění.¹¹⁹ Od června 1930 k tomu mohla využívat nacistického týdeníku, později půltýdeníku a od března 1931 deníku *Volksparole*.¹²⁰ Vedle exponovaných umělců se nálepce „kulturních bolševiků“ nevyhnuli ani jejich zastánci Flechtheim, Kaesbach, Koetschau a další představitelé „systému“ (Výmarské republiky).

V kulturním životě Düsseldorfu hrál důležitou roli i kult Alberta-Lea Schlagetera, který během okupace Porúří vyhodil do povětří část železničního mostu u Kalkumu, byl však dopaden francouzskými vojáky a válečným soudem odsouzen k smrti. Na místě jeho popravy 26. května 1923 vyrostl téměř okamžitě dřevěný kříž, před nímž nacionalisté z Düsseldorfu a širokého okolí každoročně vzdávali hold všem padlým hrdinům v boji za osvobození Porúří. Postava Schlagetera se stala symbolem národního mučedníka a od roku 1925, kdy i nacisté začali pořádat demonstrace jeho jménem, také nacistického bojovníka.¹²¹ Slavnostního shromáždění nacionalistů u příležitosti vysvěcení nového národního památníku na Golz-

¹¹⁸ *Völkischer Beobachter* z 23. 10. 1928 odsoudil památník coby zesměšnění a zhanobení frontových vojáků. Generál Ludendorff se jím cítil dotčen a donutil primátora k odstranění svého jména z podstavce pomníku. Cit. podle Alberg 1987, s. 145. Srov. Pollack, Kristine: *Das 39er Denkmal in Düsseldorf*. In: *Skulptur und Macht*, Berlin 1983, s. 155–158.

¹¹⁹ Viz *Volksparole* (dále VP), 5. 12. 1930; VP, 9. 12. 1930; VP, 18. 12. 1930.

¹²⁰ Regionální nacistický plátek vydávaný župním vedoucím NSDAP Florianem a funkcionářem říšského svazu německého tisku Fettköterem. Do konce roku 1930 dosáhl jeho náklad počtu 9 300 kusů, v momentě převzetí moci Hitlerem to bylo 25 000. Cit. podle Rischer 1972, s. 14–15.

¹²¹ Členství Schlagetera v NSDAP je sporné. Z dochované korespondence a svědectví jeho současníka vyplývá, že členem nebyl. Pozdější důkazy nacistů byly s velkou pravděpodobností zfalšovány. Viz Görger 1969, s. 98.

heimské louce (dřevěný kříž byl nahrazen 31 metrů vysokým ocelovým křížem a kryptou) se nacisté neúčastnili. Ve stejné době totiž uspořádali vlastní shromáždění v planetáriu (dnešní *Tonhalle*), na němž Hermann Göring uctil Schlägetera jako pravého nacistu.

3.2 „Vyčištění kulturního života“ nacisty po roce 1933

Bezprostředně po „vítězství nacionálně-socialistické revoluce“ vyhlásil župní vedoucí (*Gauleiter*) Karl Friedrich Florian¹²² cíle nové kulturní politiky v Düsseldorfu těmito slovy: „*Nacionální socialisté! Jako nositelé nového německého lidového ducha je naším úkolem zničit neněmecký duchovní svět v naší vlasti.*“¹²³ Jeho výzvu si místní nacisté a reakční aktivisté vzali k srdci, a ještě než příslušníci tzv. župní kliky¹²⁴ kolem župního vedoucího Floriana ovládli a reorganizovali městskou správu, dosáhli „úklidovou práci“ a štvavou kampaní v tisku proti představitelům „systému“ a „kulturnímu bolševismu“ řady „úspěchů“.

Mezi ně patřilo definitivní odstranění Rübssamova památníku padlým vojákům koncem března 1933 a pálení „neněmeckých“ knih, které proběhlo spontánně a nezávisle na podobných celoříšských akcích už 11. dubna 1933. K düsseldorfskému planetáriu tehdy napochodovalo na tisíc mládežníků z nacistické Hitlerjugend, nacionálního *Deutschnationaler Handlungshilfen-Verband* (DHV) a evangelické mládeže, aby za přihlížení mnoha diváků rituálně spálili díla A. Zweiga, E. M. Remarquea, L. Feuchtwangera,

¹²² Karl Friedrich Florian (1894–1975): válečný dobrovolník, aktivní v boji za osvobození Porúří. Zakladatel místní skupiny NSDAP v Bueru. V rámci NSDAP postoupil z funkce vedoucího místní skupiny v Gelsenkirchenu (1927) až na vedoucího župy Düsseldorf (1929). Od roku 1937 SA-Obergruppenführer. Jako vedoucí župy Düsseldorf vyzval krátce před koncem války všechny obyvatele, aby následovali osud „Třetí říše“ a města Düsseldorf, pokud se jim nepodaří vyhrát. Odpůrce režimu, kteří vyzývali k rezignaci a vydání města vítězným mocnostem (mezi nimi policejního důstojníka), nechal zastřelit. Sám se po svém zatčení po konci války pokusil dvakrát spáchat sebevraždu. Z obvinění zločinu proti lidskosti byl v roce 1948 osvobozen, za příslušnost k politickému vedení NSDAP a jeho zločinnému jednání byl o rok později odsouzen k 6 letům a peněžní pokutě 20 000 RM. Viz Schäffers 2001, s. 403. Více viz Zimmermann, Volker: In Schut und Asche. Das Ende des Zweiten Weltkrieges, Düsseldorf 1995.

¹²³ Cit. z VP, 31. 1. 1933 podle Alberg 1987, s. 39.

¹²⁴ Tzv. *Gaueclique* vytvářela už za Výmarské republiky síť osobních neformálních vztahů k různým soukromým a veřejným institucím města. Jádrem tvořili nacisté kolem župního vedoucího Floriana, které spojoval stejný fanatismus, antisemitismus a odmítání „systému“, mezi nimi zástupce župního vedoucího Overhues, vedoucí župního úřadu pro propagandu Browsers, vedoucí župního úřadu pro tisk Fetkötter, vedoucí župního úřadu pro komunální politiku Ebel. Viz Hüttenberger 1989, s. 498–499.

Památníky padlým vojákům z regimentu pěchoty č. 39

Z původního památníku padlým z regimentu pěchoty č. 39 (Jupp Rübsam, 1928), který nechali nacisté odstranit ze svého místa před düsseldorfským planetáriem v březnu 1933, se do konce války dochovaly jen některé části, které jako torzo připomínající teror a netoleranci nacismu stojí od roku 1978 v blízkosti původního místa (dnešní Tonhalle).

Zdroj: Stadtarchiv Düsseldorf

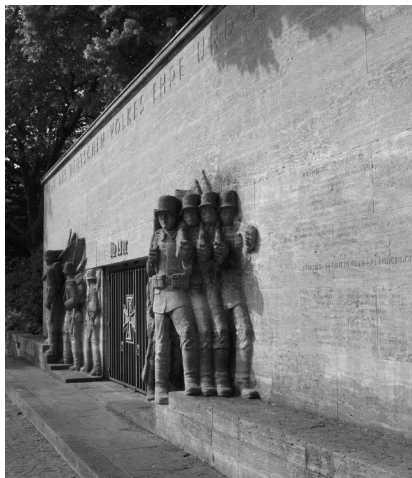
Zdroj: Shigeru Takato, 2007

Po dlouholetých sporech kvůli financování byl v roce 1939 krátce před vypuknutím 2. světové války slavnostně vysvěcen nový památník padlým „devětatřicátníkům“ postavený podle návrhů architektů Klophause a Talicha.

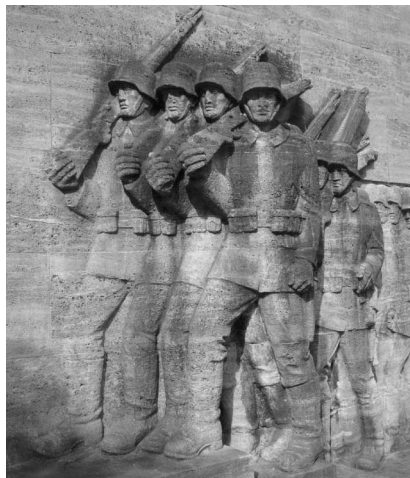
V duchu nacistické ideologie nepředstavuje tento památník smutek a pietu nad mrtvými bojovníky, ale hrdinství a statečnost jako základní ctnosti. Památník stojící na dnešním Reeser Platz dodnes slouží k uctívání památce padlým.

Zdroj: Shigeru Takato, 2006

Zdroj: Shigeru Takato, 2006

Zdroj: Shigeru Takato, 2006

düsseldorfského rodáka H. Heina a mnoha dalších nacisty opovrhovaných autorů, včetně několika obrazů.¹²⁵ Stalo se tak celý měsíc předtím, než vzplály hranice na Goebbelsem pečlivě inscenovaných shromážděních v Berlíně a jiných městech Říše (10. května 1933).

Další velkolepá podívaná se konala už s účastí nacifikované městské správy. Oslavy desetiletého výročí Schlageterovy smrti 26. května 1933, doprovázené vzpomínkovou výstavou v Historickém muzeu a poměrně intenzivní a nevkusnou kampaní v tisku, dosáhly vskutku monstrózních rozměrů. Během třídní slavnosti před památníkem defilovaly zástupy *Hitlerjugend* a oddílů SS a SA, členové NSBO a Stahlhelmu z celé Říše. Jedním z vrcholů byl projev Hermanna Göringa, ve kterém tehdejší pruský ministr spravedlnosti prohlásil památník za „národní svátost“, dále velký koncert pro tisíc muzikantů a divadelní hra Hannse Johsta nazvaná „Schlageter“. Tehdejší účast 300 000 návštěvníků zůstala až do konce „Třetí říše“ nepřekonaná,¹²⁶ protože pozdější oslavy měly charakter skromnějších shromáždění nacistických formací, kterých se běžné obyvatelstvo Düsseldorfu příliš neúčastnilo. To však nemění nic na faktu, že Schlageter se jako „první bojovník NSDAP“ stal kultovní postavou düsseldorfských nacistů s významem přesahující hranice regionu.

Skrze Schlagetera, který rozechvíval vlasteneckou strunu v širokých kruzích düsseldorfských nacionalistů, se místní NSDAP pokoušela vytvořit novou identitu místních obyvatel spojenou s nacistickou ideologií. Přitom nešlo tolik o osobu Schlagetera, jako o vytvoření jakéhosi kultu, ritualizovaných oslav a poutního místa, kde by se lidová pospolitost znovu a znovu ztotožňovala s idejemi nacistického světonázoru. Vytvoření „důstojného“ místa uctívání „národního hrdiny“ tzv. *Schlageterforum* bylo také jedním z hlavních požadavků župního vedení v Düsseldorfu během třicátých let.

Na rozdíl od budování Schlageterova kultu se většina aktivit nacistické strany a jejich přívrženců (často vedených zištnými pohnutkami) v prvních měsících po „uchopení moci“ vyznačovala negativním vymezováním se vůči stávajícímu pořádku v kulturním životě. Difamační kampaně proti konkrétním umělcům, hercům, muzikantům a jejich zastáncům se šířily prostřednictvím *Volksparole*, ale i měšťanských novin, které byly postupně

¹²⁵ Viz Görgen, Hans-Peter: Dokumentation zur Geschichte der Stadt Düsseldorf. Band 3: Zeit der Machtergreifung 1930–1934. Quellensammlung, Düsseldorf 1982, s. 178–179.

¹²⁶ K Schlageterovým oslavám 1933 viz Görgen 1969, s. 97–99, srov. Hüttenberger 1989, s. 477–487.

„glajchšaltovaný“.¹²⁷ Komunistické noviny *Freiheit* a sociálnědemokratické *Volkszeitung* byly zakázány do konce února 1933.

Volksparole přijala hned v únoru 1933 nacistický výsostný znak do své hlavičky. Jako oficiální orgán NSDAP se v květnu 1933 stala úředním okresním periodikem (*Amtliches Kreisblatt*). V květnu 1933 byl pod *Volksparole* převeden městský oznamovatel, což se odrazilo v podtitulku (*Düsseldorfer Stadtanzeiger*) i v nákladu výtisků. Eliminací levicových a měšťanských novin, skupováním menších tiskovin a pomocí povinného předplatného (např. pro všechny zaměstnance městské správy) získala *Volksparole* postupně vedoucí pozici mezi düsseldorfským tiskem. Na počátku roku 1935 tvořilo náklad *Volksparole* už kolem 200 000 výtisků, přičemž největší nárůst zaznamenala v prvních měsících nacistické vlády.¹²⁸

Na základě útočných a hanobících kampaní byl Alfred Flechtheim donucen zavít koncem března 1933 obě své galerie v Berlíně a Düsseldorfu. Johanna Ey odolávala politickému nátlaku, bojkotu a finančním potížím pocházejícím ještě z dob světové hospodářské krize jen do dubna 1934, kdy svůj obchod s uměním rovněž zavřela. Jediným místem v Düsseldorfu, kde ještě za války bylo občas možné koupit díla moderních umělců, zůstala soukromá galerie Alexe Vömele, jenž řadu let vedl Flechtheimovu pobočku a po jeho odchodu ji obnovil pod svým jménem.¹²⁹

Politicky nežádoucí osoby, především židé a komunisté, byly pronásledovány tajnou policií. Řada umělců levicového smýšlení (např. Julio Levin, Karl Schleswig) tak byla uvězněna během masového zatýkání komunistů v červnu a červenci 1933.¹³⁰ Konzervativní umělci se naopak poměrně rychle přizpůsobili novému režimu, jak dokazuje slavnost „národního povzne-

¹²⁷ Deník *Düsseldorfer Nachrichten*, podobně jako *Düsseldorfer Lokalzeitung*, jehož židovský nakladatel byl donucen noviny odprodat, se brzy po nástupu nacistů k moci přizpůsobily jednotné linii. Nejdéle si relativní nezávislost udržely *Düsseldorfer Tageblatt* (DT), přestože musely čelit prohlídkám v redakci, dočasným zákazům vydávání novin či jejich zabavování. Teprve od poloviny roku 1936, kdy DT převzalo nakladatelství Vera Verlag, lze říci, že všechny düsseldorfské noviny podávaly vesměs stejné cenzurované informace. Podrobněji viz Görge 1968, s. 79–82, srov. Rischer 1972, s. 9–20.

¹²⁸ V únoru 1933 asi 25 000, počátkem března 40 000, v dubnu 60 000, počátkem května 85 000, v červnu 115 000, na podzim 130 000 a v lednu 1934 asi 186 000. Viz Görge 1968, s. 83, srov. Rischer 1972, s. 15.

¹²⁹ Alberg 1987, s. 52.

¹³⁰ Baumeister, Annette: Mit Bildern widerstehen. In: Krempel 1985, s. 111. Karl Schwesig podal svědectví o svém mučení v sérii prokresb (Cyklus *Schlegelkeller*).

sení“ pořádaná místní skupinou Bojového svazu a členy skupiny *Malkasten*, na jejíž zahradě 9. dubna 1933 zasadili „Hitlerův dub“.¹³¹

3.3 Nacifikace správy a kulturních zařízení města

Tři dny po jmenování Hitlera kancléřem bylo shromáždění městských zastupitelů (*Stadtverordnetenversammlung*) v Düsseldorfu rozpuštěno a na základě nových voleb (13. března 1933) přeobsazeno. Díky zisku 40 % hlasů si NSDAP oproti původním dvěma poslancům výrazně polepšila a v nově zvoleném městském shromáždění zaujala 31 křesel z celkového počtu 79.¹³² Spolu s Bojovou frontou černá-bílá-červená (*Kampffront Schwarz-Weiß-Rot*) dosáhla nadpoloviční většiny, čehož využila hned 4. dubna na prvním zasedání městského shromáždění a prosadila jeho rozpuštění. Veškeré kompetence a povinnosti shromáždění na sebe převzal nově ustavený 15členný hlavní rozhodující výbor (*Beschließender Hauptausschuß*) jmenovaný NSDAP. Jak konstatoval *Völkischer Beobachter* den poté: „V *düsseldorfské radnici se usadil Hitlerův duch*“.¹³³

Zákon o úřednictvu ze 7. dubna 1933 umožnil „vyčistit“ úřednický stav od zaměstnanců neárijského původu (§ 3) nebo politicky nespolehlivých (§ 4).¹³⁴ Stávající primátor Dr. Lehr byl ještě v dubnu zatčen a na návrh župního vedoucího NSDAP Florianah nahrazen vládním radou Dr. Hansem Wagenführem (potvrzen v úřadu v srpnu 1933). Jeho první kroky v úřadě směřovaly k reorganizaci městské správy a začal tím, že na vedoucí pozice povýšil tři nacistické funkcionáře. Jedním z nich byl dosavadní městský sekretář, vedoucí župního oddělení pro komunální politiku a Florianova pravá ruka Horst Ebel¹³⁵. Mladý, teprve 28letý úředník se bez ohledu na nedostatečnou kvalifikaci stal pomocným referentem pro kulturní záleži-

¹³¹ Alberg 1987, s. 42.

¹³² Rischer 1972, s. 4.

¹³³ Cit. podle Alberg 1987, s. 42.

¹³⁴ Celé znění viz <http://www.documentarchiv.de/ns/beamtenenges.html>.

¹³⁵ Horst Ebel (1905–?): úřední čekatel od roku 1922 ve službách města, 1932 získal diplom ze státního správního a komunálního práva a národohospodářství na správní akademii. Do NSDAP vstoupil v roce 1930. V dubnu 1931 povolán Florianem do župního vedení, kde pracoval jako odborný poradce pro komunální politiku, posléze jako vedoucí župního vedení pro komunální politiku. 1936 se Florian pokusil dosadit Ebela na místo prvního starosty, ale chyběla mu zkušenost a kvalifikace, přesto ho Florian v roce 1937 navrhl na místo primátora Wuppertalu, ale ani tam neuspěl. Po roce 1940 se Ebel věnoval svým stranickým funkcím (župní zmocněnec pro pracovní nasazení, referent pro otázky válečného nasazení), od roku 1943 předsedal župnímu úřadu pro práci (*Gauarbeitsamt*). Viz Schäfers 2001, s. 403. Srov. Hüttenberger 1989, s. 499 a 517.

tosti a dále řídil všeobecné správní záležitosti a personální politiku úřadu, takže si v prvních měsících nacistické vlády vybudoval v rámci úřadu velmi silnou pozici. Vzhledem k Ebelově přímému spojení s župním vedoucím Florianem byl na svém podřízeném do velké míry závislý i sám primátor Wagenführ.¹³⁶

Reforma obecní správy (*Preussische Gemeindeordnung*) z prosince 1933 zavedla na radnici vůdcovský princip a definitivně zrušila městské shromáždění demokraticky volených zástupců měšťanstva.¹³⁷ V čele správní hierarchie stál primátor (*Oberbürgermeister*), jenž nebyl vázán obecní radou. Celkem 24 radních (*Ratsberren*) s poradní funkcí bylo voleno prezidentem vládního okrsku Düsseldorf (*Regierungspräsident*) v rámci Rýnské provincie, jenž automaticky do rady jmenoval místní stranické pohlaváry a vedoucí oddílů SS a SA.¹³⁸

V dubnu 1935 pak vstoupil v platnost Německý obecní řád (*Deutsche Gemeindeordnung*), jenž nepřinesl žádné zásadní změny až na posílení pozice NSDAP skrze úřad tzv. zmocněnce strany (*Beauftragter der Partei*), který v Düsseldorfu vykonával fanatický nacistu a okresní vedoucí NSDAP (*Kreisleiter*) Karl Walter. Zmocněnec strany měl právo zasahovat do personálních a správních záležitostí města (měl mj. rozhodující podíl na jmenování radních a primátora), přičemž ho nekontroloval žádný státní orgán. Navíc jako nejvyšší lokální instance NSDAP pro město Düsseldorf mohl mít vliv na příslušníky strany mezi úředníky.¹³⁹ Nový řád však neoslabil autonomii městské správy pouze ve prospěch NSDAP, ale také ve prospěch státní moci ztělesněné v osobě prezidenta düsseldorfského vládního okrsku. Ten měl rozhodovat v případě sporů mezi primátorem a okresním vedoucím NSDAP, což vedlo k trvalému napětí mezi prezidentem vládního okrsku a župním vedoucím, coby nadřízeným okresního vedoucího NSDAP.¹⁴⁰

Wagenführůva správní reforma, která vstoupila v platnost 1. srpna 1933, rozdělila městský úřad na šest velkých referátů. V čele úřadu pro kulturní záležitosti stál až do roku 1938 Horst Ebel a v rámci své agendy měl vliv na městská muzea, zemskou a městskou knihovnu, městská knihkupectví, městský archiv, planetárium, hvězdárnu, spojená divadla, orchestr, Goet-

¹³⁶ Hüttenberger 1989, s. 475.

¹³⁷ Alberg 1987, s. 47.

¹³⁸ Görgen, Hans-Peter. Dokumentation zur Geschichte der Stadt Düsseldorf. Band 4: Im „Dritten Reich“ 1935–1945. Quellensammlung, Düsseldorf 1983, s. 1.

¹³⁹ Görgen 1969, s. 112.

¹⁴⁰ Hüttenberger 1989, s. 516.

hovy slavnosti (po roce 1933 se už nepořádaly), divadla v přírodě, výstavní síň a pořádání výstav.¹⁴¹ Dříve než zahájil městskou kulturní politiku větších rozměrů bylo třeba dalekosáhlých personálních změn, na kterých se však vzhledem k velkému množství „kompetentních“ úřadů (od primátora, prezidenta vládního okrsku přes ministerstvo propagandy a ministerstvo kultury po župního vedoucího) nepodílel sám.

Obecně se ve všech státních institucích jako první propouštěli zaměstnanci židovského původu a podezřelí z protinacistického smýšlení. Nejinak tomu bylo i v kulturních zařízeních – vždyť jejich činnost v nacistickém státě měla sloužit především ideologické výchově. Na druhou stranu město, které aspirovalo na postavení kulturní metropole regionu, si nemohlo dovolit kulturní „holoseč“. Umění nebylo možné nahradit zásluhami „starých bojovníků“. Příkladem, jak se s tímto problémem vyrovnal Düsseldorf, nám budíž dění ve spojených městských divadlech a orchestru.

V červenci 1933 bylo městské divadlo spojeno se soukromým divadlem Luisy Dumontové a Gustava Lindemanna (*Schauspielhaus*) a operou do jedné organizace nazvané Městská divadla (*Städtische Bühne*). Přestože divadlo bylo s ohledem na svou popularitu a schopnost efektivně ovládat masy jedním z nejvýznamnějších prostředků nacistické propagandy, jen 37 ze 181 zaměstnanců spojených divadel včetně technického personálu patřilo zároveň NSDAP.¹⁴² Generálním intendantem spojených divadel se rovněž nestal člen NSDAP, ale stávající divadelní ředitel Walter Bruno Iltz, kritizovaný pro spolupráci s židy ze strany nacistů a antisemitských kruhů už před rokem 1933.¹⁴³

To ovšem neznamenal, že by městská správa zvolila liberální kurs. Iltz jednak pracoval pod „dohledem“ svého podřízeného, nacistického šéfdramaturga, a jednak měl svázané ruce služebními pokyny při sestavování programu. Výsledkem bylo, ve srovnání s jinými městskými divadly, nejvyšší procento nacistických propagandistických her (29,5 %) uváděných vedle klasických her (38 %) a zábavných kusů (32,5 %).¹⁴⁴ Nízký nárůst návštěvníků¹⁴⁵ chápaný jako neúspěch divadelní politiky byl kladen za vinu Iltzovi a počát-

¹⁴¹ Rischer 1972, s. 5.

¹⁴² Görden 1968, s. 88.

¹⁴³ Tamtéž, s. 87.

¹⁴⁴ Tento poměr zachycuje průměrné zastoupení her v programu divadel letech 1933–39. Hüttenberger 1989, s. 540; srov. Rischer 1972, s. 31–35.

¹⁴⁵ Ze 121 276 návštěvníků divadel v sezóně 1933/34 klesl počet návštěvníků v následující sezóně na 88 360. Viz Görden 1968, s. 88. Srov. tabulky návštěvnosti městských divadel a opery v letech 1933–1939, které jednoznačně vypovídají o nízké oblíbenosti divadla. Tamtéž, s. 170 a 172.

kem roku 1937 mu městská správa již neprodloužila smlouvu. Odchodu Iltze nezabránila ani přímluva samotného ministra Goebbelse.¹⁴⁶

Městský symfonický orchestr zažíval na rozdíl od divadel rozkvět. Židovský dirigent městského symfonického orchestru Jascha Horenstein byl již dlouho trnem v oku reakčních a nacistických kruhů a jeho propuštění v březnu 1933 bylo nevyhnutelné.¹⁴⁷ Nicméně jeho nástupce, „generální ředitel hudby“ Hugo Balzer, který rovněž nebyl členem NSDAP, dokázal sestavit a udržet velmi kvalitní program koncertů klasických (mj. Bach, Mozart, Schubert, Liszt a samozřejmě Wagner) i moderních děl (Strauß, Pfitzner) minimálně do roku 1937.¹⁴⁸

Oblast hudby byla z hlediska využití pro ideologickou indoktrinaci mas pro nacisty méně zajímavá. Její židovští představitelé nebyli tolik exponováni a pokud nezastávali vedoucí funkce, mohli si své místo nějaký čas udržet i po lednu 1933. Vrchní režisér v opeře Schramm byl propuštěn až na začátku druhé sezóny, zatímco operní zpěvák Faber, rovněž žid, mohl jako „mimořádně cenná a těžko nahraditelná síla“ pokračovat ve své práci i nadále.¹⁴⁹ Přestože prezident vládního okrsku Faberovo další působení v opeře v květnu 1934 zakázal, na popud různých míst se do záležitosti vložilo ministerstvo propagandy a nařízení zrušilo s odvoláním na Faberovy „zásluhy v boji proti komunismu“.¹⁵⁰ Na rozdíl od Iltzeho propuštění byl v tomto případě zásah „shora“ úspěšný.

Jak je z uvedených příkladů zřejmé, nacistická personální politika v kulturní oblasti se přinejmenším v prvních dvou letech režimu řídila jak požadavky nacistické ideologie, tak skutečnými potřebami města. Míra personální kontinuity v kulturních zařízeních po roce 1933 však záležela nejen na rozhodnutí městské správy, ale i na tlaku nacistické veřejnosti, konkurenčním boji mezi úřady města (Ebel, Wagenführ), státu (prezident vládního okrsku Schmid) a strany (Florian, Walter), dále na rivalitě umělců v rámci profese a v neposlední řadě na přímluvě nacistických špiček. Je

¹⁴⁶ Viz Dussel, Konrad: *Der NS-Staat und die „deutsche Kunst“*. In: Bracher, Karl Dietrich – Funke, Manfred – Jacobsen, Hans-Adolf: *Deutschland 1933–1945*, Düsseldorf 1993, s. 260.

¹⁴⁷ Görge 1968, s. 89–90.

¹⁴⁸ Do programu samozřejmě nebyly zahrnuty skladby Felixe Mendelsohna a skladatelů atonální hudby. Více ideologicky poplatných děl (Harren, Müller) přibýlo do repertoáru až v roce 1937 a vrcholem propagandistického využití hudby byly Říšské dny hudby v Düsseldorfu v květnu 1938. Viz 5. kapitola.

¹⁴⁹ Görge 1968, s. 89.

¹⁵⁰ Tamtéž, s. 89.

třeba si uvědomit, že vylučování židů z politického, společenského a kulturního života probíhalo postupně v průběhu třicátých let. Například Říšské kulturní komory pozbyly všech židovských umělců a zaměstnanců v kultuře teprve koncem roku 1936. Není proto divu, že ve snaze udržet kvalitní úroveň umění ve městě nebyla personální politika městské správy vůči židům a nečlenům NSDAP zcela důsledná.

3.4 „Zglajchšaltování“ düsseldorfské akademie a uměleckých spolků

Jeden z prvních útoků Bojového svazu pro německou kulturu, přesněji její odborné skupiny pro výtvarné umění (malíři Richard Schwarzkopf, Leo Sebastian Humer, Ludwig Siekmeyer a další) patřil řediteli umělecké akademie Walteru Kaesbachovi. Podle článku z 15. března 1933 ve *Volksparole* měl Kaesbach neblaze působit na žáky a veřejnost tím, že bránil pravé umělecké činnosti, omezil vliv kolegia na řízení akademie a povolal řadu komunistů a židů do učitelského sboru. Článek připomenul i událost z roku 1926, kdy se proti Kaesbachovi postavila skupina profesorů na akademii a neúspěšně požadovala jeho propuštění u tehdejšího ministra kultury Beckera.¹⁵¹

Jeden z hlavních aktérů tehdejšího odporu vůči Kaesbachovi malíř Hans Kohlschein napsal na základě tohoto článku dopis prezidentu vládního okrsku Bergmannovi a pruskému ministru kultury Rustovi, v němž obvinil Kaesbacha a „jeho pomocníky“ (galeristu Flechtheima, bývalého ministeriálního úředníka Waetzolda, nově povolané profesory Kleea, Matareho a další) z páchání zločinu na německé mládeži.¹⁵² Žádal jeho propuštění a odstranění levicového kulturního programu, který podle nacistů stál na systému Flechtheim-Waetzold-Kaesbach.¹⁵³

Kaesbach byl odvolán ministrem Rustem 28. března 1933 a prozatímním ředitelem se stal dlouholetý profesor malby na akademii Julius Paul Junghanns. Současně se zvedla kampaň místních umělců, kteří se cítili být zneuznaní a ve snaze zahájit nebo urychlit kariéru šířili různá obvinění, pomluvy, anonymní kritiky proti soukromým osobám, ale i stranickému vedení.¹⁵⁴ Již zmiňovaný malíř Kohlschein znovu obeslal ministerstvo kul-

¹⁵¹ In der Düsseldorfer Kunstakademie wird aufgeräumt (von der Fachgruppe „Bildende Kunst“ KfDK, Ortsgruppe Düsseldorf), VP, 15. 3. 1933.

¹⁵² BR 1021 / 39, 21. 3. 1933 dopis Kohlscheina RP Bergmannovi a ministru Rustovi.

¹⁵³ K tomu viz Hendrik: Abgetakeltes Mäzenatentum. Wie Flechtheim und Kaesbach deutsche Kunst machten, VP, 1. 4. 1933. Viz kopie v Krempel 1985, s. 77.

¹⁵⁴ Alberg 1987, s. 39.

tury a prezidenta vládního okrsku coby kurátora umělecké akademie s tím, že v roce 1926 stál v čele devíti profesorů, kteří podali na ministerstvo písemnou stížnost na Kaesbacha a byl za to v roce 1927 z akademie propuštěn (jako mimořádný člen na ní vyučoval od roku 1917, řádným profesorem se stal v roce 1921).¹⁵⁵ Vyslovená naděje, že bude znovu moci přednášet na akademii, však zůstala nenaplněna.

Uměleckou akademii v Düsseldorfu založil falcký kurfiřt Karl Theodor v roce 1776 a po začlenění Porýní pod pruskou správu byla v roce 1819 obnovena jako státní instituce, která spadala přímo pod pruské ministerstvo kultury.¹⁵⁶ Tento stav se nezměnil ani po lednu 1933, proto na ni městské úřady neměly žádný vliv a do jejího personálního složení nezasahovaly. To ovšem neznamenal, že by se místní nacisté vzdali nároku ovlivňovat dění na akademii. Dva dny po odvolání Waltera Kaesbacha se na akademii dostavil malíř a člen odborné skupiny pro výtvarné umění místní pobočky Bojového svazu Ludwig Siekmeyer a legitimoval se jako zmocněnec župního vedení NSDAP. Od prozatímního ředitele Junghannse si vyžádal informace o počtu učitelů a studentů v tehdejšímu semestru a v letech před jmenováním Kaesbacha. Akta převzal 3. dubna a večer je vrátil.¹⁵⁷ Tři dny poté navrhl Junghanns ve své zprávě prezidentovi vládního okrsku o současných poměrech na umělecké akademii velmi radikální „úsporná opatření“.¹⁵⁸

Junghanns ve své zprávě uvedl, že poměr učitelů a žáků v zimním semestru 1932/1933 činil 1:4 (31 vyučujících na 132 studentů), zatímco v zimním semestru 1909/1910 připadalo na 160 žáků jen 16 učitelů, tedy v poměru 1:10. Současný stav označil za neúnosný a ve snaze přiblížit se ke „zdravému“ poměru z doby před působením Kaesbacha vybral 16 „postradatelných“ zaměstnanců akademie, na kterých se vedení akademie údajně shodlo s vyšetřovacím výborem župního vedení NSDAP. Na seznamu samozřejmě nechyběli profesori židovského původu: grafik Ernst Aufseeser a malíř Paul Klee. Podle vyšetřovacího výboru župního vedení NSDAP se z politického hlediska k výchově mladých nehodili Max Clarenbach, Werner Heuser, Heinrich Nauen a R. Albrecht. Jako důvod propuštění dalších profesorů (Soeder, C. Holzmeister, A. Zschokke, Grosche, Rappaport, A. Simons) a zaměstnanců akademie (I. Budde, W. von Engelhardt, Huber, Thomas) byla uvedena

¹⁵⁵ BR 1021 / 39, 1. 4. 1933 Kohlschein Rustovi.

¹⁵⁶ Rischer 1972, s. 119.

¹⁵⁷ Viz BR 1021 / 39.

¹⁵⁸ Kopie celé zprávy viz Alberg 1987, s. 40–41.

jejich „nadbytečnost“ či „postradatelnost“. Jak sám Junghanns napsal, závažné a uvážené představy výboru ho přesvědčily o tom, že musejí odejít především ti řádní profesori, kteří podporovali systém Kaesbacha.

Prezident vládního okrsku Bergmann schválil jakožto kurátor akademie úsporná opatření už 8. dubna, nicméně poslední slovo mělo ministerstvo kultury. Jako první museli akademii opustit Klee a Moll (21. 4.) a do konce roku 1933 následovali Albrecht, Aufseeser, Budde, von Engelhard, Grosche, Holzmeister, Mataré, Rappaport, Simons a Soeder. Oproti Junghannsovu seznamu se masové propouštění nedotklo Maxe Clarenbacha, Wenera Heusera (propuštěn 1939), Heinricha Nauena (propuštěn 1939) a Alexandra Zschokkeho (odešel sám 1937). Naopak mimo seznam byli odvoláni představitelé moderního umění Heinrich Campendonk, Oskar Moll a Ewald Mataré.¹⁵⁹

Cílem mimořádně rozsáhlé personální čistky (13 vyučujících včetně ředitele), jakou zažila düseldorfská akademie první rok nacistické vlády, bylo zbavit akademii „neněmeckých“ a politicky nepohodlných osob, jakož i vytvoření pracovních míst pro „povolanější“ umělce jako byl nový ředitel akademie Peter Grund¹⁶⁰, členové düseldorfské odborné skupiny pro výtvarné umění Bojového svazu Richard Schwarzkopf a Leo Sebastian Humer či malíři Werner Peiner, Franz Radziwill a sochař Edwin Scharff.¹⁶¹

Funkce ředitele umělecké akademie s sebou nesla další povinnosti a možnosti zasahovat do kulturní politiky města. Peter Grund tak kromě toho, že zasedal v městské radě a vedl úřad pro městskou výstavbu na župním vedení NSDAP, vedl i zemskou pobočku Říšské komory pro výtvarné umění (*Reichskammer der Bildenden Kunst*, dále RdBK), která vznikla v listopadu 1933 přejmenováním okresní pobočky nově ustaveného Říšského kartelu pro výtvarné umění.

Vyhláškou ministerstva propagandy z 28. července 1933 o „zglajchšaltování“ uměleckých spolků vyhlásil župní předseda Říšského kartelu pro vý-

¹⁵⁹ Rischer 1972, s. 120; Bieber, Dietrich: Aus der Chronik der Kunstakademie. In: Trier, Eduard: Zweihundert Jahre Kunstakademie Düsseldorf, Düsseldorf 1973, s. 215–217.

¹⁶⁰ Při výběru ředitele akademie se uvažovalo i o Weneru Peinerovi, nicméně povolání architekta Grunda do čela umělecké instituce lépe symbolizovalo novou nacistickou programatiku v kulturní politice, která přisuzovala monumentální architektuře výsadní roli v umění. Viz Hesse 1995, s. 283. V kontextu düseldorfské akademie, kde se od roku 1776 (kromě osmiletého direktoria dvou malířů a dvou architektů v letech 1867–1895) střídali na ředitelském postu pouze malíři (Kaesbach byl kunsthistorik), byla tato změna silně vnímána. Srov. Alberg 1987, s. 45.

¹⁶¹ Viz Jahresbericht der Staatlichen Kunstakademie Düsseldorf, 1939, s. 21–23.

tvárné umění (*Reichskartell der bildenden Künste*) Ludwig Siekmeyer, zmocněný pro župy Vestfálsko a Dolní Rýn, následující opatření.¹⁶² Předsedové všech spolků ve vládních okrscích Münster, Arnsber, Düsseldorf, Kolín n. Rýnem, Aachen a Minden měli do 15. srpna toho roku odevzdat seznamy všech svých členů s přesnými adresami a profesními údaji, jakož i přesný výpis majetku, za jehož zachování byli předsedové spolků od té chvíle odpovědní. Stejná lhůta platila pro odevzdání návrhu na složení nového představenstva, ve kterém členové NSDAP museli tvořit minimálně 51 %. Členové a majetek dosavadního Říšského svazu pro výtvarné umění měli být na základě opatření převedeni do Říšského kartelu rovněž do 15. srpna.

Ne všechny umělecké spolky byly nakonec převedeny do kartelu pro výtvarné umění potažmo do RdBK. Ale ty, které zbyly, musely podstoupit změnu stanov (přijmout vůdcovský princip a árijský paragraf) a povolát do svého vedení členy NSDAP. Tak tomu bylo v případě spolku *Malkasten* či Uměleckého spolku pro Porýní a Vestfálsko (*Kunstverein für Rheinlande und Westfalen*), do jehož nově zvoleného výboru zasedli prominentní nacisté – primátor Hans Wagenführ a nacistický funkcionář a malíř Ludwig Siekmeyer.¹⁶³

Členství v kartelu, z kterého později vznikla RdBK, nebylo od začátku automatické. V září 1933 oznámil Siekmeyer nutnost předložit dvě díla z nedávné doby, na jejichž základě se posuzovalo přijetí či odmítnutí umělce.¹⁶⁴ V roce 1935, kdy se úkoly říšských kulturních komor posunuly více k sociální kontrole umělecké sféry, bylo toto omezení zrušeno, aby mohlo být přijato co možná nejvíce uchazečů.

4. Kulturněpolitické cíle düsseldorfské městské správy 1933–1937

4.1 „Umělecká metropole Západu“

Jak uvádí interní zpráva úřadu pro kulturní záležitosti z roku 1939 nazvaná Půldekáda nacionálněsocialistické kulturní práce, Říši bylo vyhrazeno zásadní udávání směru kulturní politiky, zatímco německé obce měly za úkol vést široké vrstvy obyvatelstva ke kulturní tvorbě nové doby.¹⁶⁵

¹⁶² Gleichschaltung der Künstlervereine und Kunstvereine, VP, 7. 8. 1933.

¹⁶³ Alberg 1987, s. 45.

¹⁶⁴ Krempel 1985, s. 117.

¹⁶⁵ Viz *Ein halbes Jahrzehnt nationalsozialistische Kulturarbeit* v StA, NL-NR. 42 Ebel 142.

Německý obecní řád schválený v lednu 1935 ale zároveň potvrdil historické poslání obcí zachovávat svůj tradiční a domácí svéráz. Podle zprávy tak pro město Düsseldorf vyvstaly zcela zvláštní závazky, a to hned ze dvou důvodů. Jednak to byla kulturní historie města a jednak hraniční poloha na západě Říše, jakožto bašta národní kultury proti cizím duchovním proudům západní Evropy. Tou zvláštní povinností městské kulturní politiky Düsseldorfu kromě podřízení všech tradičních kulturních institucí nacistickým požadavkům bylo obnovit novými výkony někdejší slávu umělecké metropole Západu, sahající do dob uměnímilovného kurfiřta Jana Wellema.¹⁶⁶

Tento cíl – stát se vedoucí kulturní metropolí v rýnsko-vestfálském regionu, řečeno dobovým termínem, „západním městem umění“ (*Kunststadt des Westens*) – však nebyl v městské kulturní politice přítomný hned od začátku nacistické vlády. Svědčí o tom i rozhovor, který poskytl novopečený kulturní referent Ebel dne 17. srpna 1933 deníku *Rheinisch-Westfälische Zeitung*, kde mimo jiné řekl:

„Vítězná národní revoluce nedává příležitost jen finanční a hospodářské politice, daleko více představuje revoluci ducha, povznesení vůči rozkladnému ne-duchu, který se rozšířil ve všech oblastech kulturního života. Německý svéráz byl přebližen jako ‚méněcenný‘ a neoblíbený; zato lidu odcizené kulturní tendence byly o to horlivěji přijímány na jevištích, v koncertních sálech, filmech, literatuře a výtvarném umění. Tento Augiášův chlév byl vyčištěn. Národní výchova nemá vyššího úkolu, než je uvědomění si nepomíjejících bodnot onoho kulturního bohatství, jež pramení z německé krve a německé půdy, a proto se düsseldorfská městská správa ujala se vším důrazem péče o kulturní zájmy.“¹⁶⁷

Tedy se Ebel přihlásil pouze k obecné povinnosti německých měst v nacistickém státě, tedy k politice ve smyslu nacistické kulturní propagandy s cílem ovládnout veškerý kulturní život a ideologicky převychovat co nejširší masy. Následující kroky městské správy proto směřovaly nejdříve k „novému uspořádání kulturního života“, což znamenalo přistupovat k daným úkolům v nacistickém duchu.

¹⁶⁶ Johann Wilhelm II. (1658–1716): falcký kurfiřt, lidově nazývaný Jan Wellem, se za své vlády (1679–1716) zasloužil o kulturní i ekonomický rozkvět města. Jako sběratel a mecenáš umění nechal vystavět cennou obrazárnu s více než 400 obrazy od nejlepších italských a holandských mistrů. Za Napoleonských válek byla z bezpečnostních důvodů převezena do Mnichova, kde dala základ Pinakotéce. Viz Rischer 1972, s. 85.

¹⁶⁷ Rischer 1972, s. 8.

V říjnu 1933 se tak sešli zástupci městské správy, župního kulturního úřadu NSDAP a místní pobočky Bojového svazu, aby se v duchu „národní jednoty“ společně dohodli ohledně obsahu všech představení a akcí, jejich pořadí a termínů konání.¹⁶⁸ Středem pozornosti byly tři oblasti: divadlo a opera, pořádání osvětových přednášek a výtvarné umění. Ve všech případech bylo hlavním úkolem obnovit „propojení lidu a umění“, ať už prostřednictvím místní pobočky celoříšské organizace divadelních návštěvníků *Deutsche Bühne*¹⁶⁹, působením akademie Bojového svazu (*Kampfbund-Akademie*)¹⁷⁰ či organizováním prohlídek v městských muzeích.

Zanedlouho získala tato „spolupráce“ městských a nacistických orgánů formální podobu, neboť počátkem prosince 1933 se sešla tzv. Kulturní rada (*Kulturerrat*), složená z čelných představitelů městského kulturního života, zástupců NSDAP a nacistických organizací. Mezi nimi ředitel umělecké akademie a člen NSDAP Grund, šéf orchestru Balzer, generální intendant Iltz, župní kulturní strážce, vládní rada a člen NSDAP Siekmeyer, vedoucí Bojového svazu a člen NSDAP Grün, předseda Spolku düsseldorfského tisku a člen NSDAP Fettkötter, ředitel Městských uměleckých muzeí Hupp a další. Ebel popsal její smysl v „organickém a centrálním určování kulturních cílů města“ a sdružení všech uměleckých oblastí tak, aby se mohly vzájemně obohacovat.¹⁷¹

Kulturní rada měla stanovovat všechny termíny akcí a projednávat zásadní otázky, např. termín velké umělecké výstavy v Düsseldorfu v roce 1934 nebo uspořádání a rozšiřování muzeí. Na základě dostupných pramenů však nelze říct, zda a do jaké míry se skutečně podílela na uspořádání kulturního života pozdějších let.¹⁷² Je pravděpodobné, že byla zčásti nebo zcela nahrazena Společností pro podporu düsseldorfského výtvarného umění (*Gesellschaft zur Förderung düsseldorfer bildenden Kunst*). V kaž-

¹⁶⁸ Neuaufbau des Düsseldorfster Kunstlebens, VP, 18. 10. 1933.

¹⁶⁹ *Deutsche Bühne* vznikla v květnu až červnu 1933 splnutím dvou stávajících návštěvníckých organizací místní pobočky *Deutsche Bühnenvolksbund* a *Düsseldorfster Volksbühne*. 4. 6. 1934 se říšská organizace *Deutsche Bühne* spojila s Bojovým svazem v Nacionálněsocialistickou kulturní obec (NS-KG). V župě Düsseldorf začala NS-KG působit od října 1934.

¹⁷⁰ V říjnu 1933 byla otevřena v Düsseldorfu akademie Bojového svazu za účelem vzdělávání dospělých prostřednictvím přednášek o umění, světonázoru, hospodářství ale i přírodních vědách. Součástí měly být básnické večery a vzpomínkové slavnosti. Akademie vznikla na základě „zglajchšaltování“ dosavadních vzdělávacích organizací *Freibochohschulbund* a *Verein „Akademische Kurse“*. Od konce roku 1934 ji provozovala NS-KG.

¹⁷¹ Kulturelle Düsseldorf in Front, VP, 3. 12. 1933.

¹⁷² Görger 1969, s. 85.

dém případě vznik rady signalizoval tendenci k omezování městské správy jako jediné rozhodující síly na poli městské kulturní politiky. Proklamovaná „spolupráce“ ve skutečnosti znamenala možnost zasahovat do městských kompetencí ze strany NSDAP a jejích organizací s cílem sladit kulturněpolitické potřeby města s postupem NSDAP.

Společnost pro podporu düseldorfského výtvarného umění vzešla ze společné iniciativy města a umělecké akademie, aby zajistila ekonomické a sociální zázemí pro umělce a konání výstav ve městě. Nahradila tak Spolek pro pořádání výstav, s jehož vedením se nacistická městská správa neshodla¹⁷³. Od března 1934 proto směla v prostorách patřících městu organizovat výstavy pouze nově založená společnost. Předsedou společnosti byl sám primátor zastupovaný kulturním referentem a v představenstvu zasedali zástupci státu (zemský hejtman, prezident vládního okrsku), strany (župní vedoucí, vedoucí župního úřadu pro propagandu), umělců a hospodářských kruhů.

Stanovy obsahující vůdcovský princip byly sice schváleny až v červnu 1934, ale již 5. května toho roku byla pod vedením ředitele umělecké akademie Grunda a jednoho z nových profesorů Franze Radziwilla zahájena první expozice v „novém“ duchu – kolektivní výstava německých umělců spojená s ideologickou přehlídkou „Boj NSDAP“. Umělecká výstava trvala do 7. října toho roku a přilákala 18–20 tisíc návštěvníků.¹⁷⁴ O kvalitě vystavovaných prací se však ani sám Alfred Rosenberg, který výstavu osobně zahajoval, nezmiňoval příliš nadšeně: „malíř opravdu velkého stylu, který by pravdivě vykládal naše hnutí, je dnes ještě nečinný“. Na druhou stranu ocenil, že „tato výstava ukazuje umělce příkladného charakteru“.¹⁷⁵

Nový způsob pořádání výstav se odvíjel od myšlenky „pospolitosti“, což znamenalo, že výstavy už neměly zastupovat jen určité skupiny umělců, ale celý lid a stejně tak neměly být srozumitelné jen pro malý okruh intelektuálů, ale všem soudruhům. Svým pojetím měly demonstrovat vůli umělců budovat „národní pospolitost“, což byl i společný úkol státu a strany.¹⁷⁶ Duchu Hitlerovy kulturní ideologie rovněž odpovídal další záměr Společnosti pro düseldorfské výtvarné umění, a to podporovat umělce za-

¹⁷³ Spolek nepřestal existovat, ale neměl skoro žádný vliv na vystavovatelskou politiku města.

¹⁷⁴ Propagandistická výstava skončila už v červenci. Abschied von der Kunstausstellung, VP, 9. 10. 1934.

¹⁷⁵ Cit. z Schmid, Franz: Deutsche Kunst Düsseldorf 1934, VP, 5. 5. 1934.

¹⁷⁶ Düsseldorf Kunstausstellungswesen neugeordnet, VP, 20. 3. 1934.

dáváním zakázek. Společnost tím zvyšovala životní úroveň umělců a zároveň měla kontrolu nad jejich produkcí.

Teprve poté, co se stabilizoval nacistický vliv v kulturním životě Düsseldorfu a městská správa provedla potřebné změny ve struktuře, personálním složení a chodu kulturních institucí, vznikl prostor i pro druhý cíl düseldorfské kulturní politiky: uspokojování konkrétních a specifických potřeb města v umělecké oblasti ve snaze získat prestižní titul „kulturní metropole Západu“. Dosavadní politika městské správy přizpůsobování umělecké a kulturní scény vlivu nacistické ideologie se tím však neměnila.

Město dál pečovalo o „spojení lidu a umění“, jakož i umělců a strany (NSDAP), ale myšlenka na titul „západní město umění“ ho motivovala ke zvláštním aktivitám, které mu měly pomoci dosáhnout prvenství ve všech oblastech kulturního života, včetně divadla, hudby či literární činnosti. V listopadu 1933 tak byla založena Státní herecká škola a spolupráce městských úřadů s nacistickou Kulturní obcí NS-KG (od roku 1934) umožnila zlevněné vstupné pro nemajetné vrstvy obyvatelstva. V roce 1935 začala výuka na městské Konzervatoři Roberta Schumanna a ve stejném roce zavdlo město literární Immermannovu cenu.

Vzhledem k omezenému rozsahu této práce se budu podrobněji věnovat pouze oblasti výtvarného umění, která díky muzejní a výstavní tradici města na Rýně, stejně jako slávě umělecké akademie a Düseldorfské malířské školy 19. století, skýtala pro obnovení umělecké pověsti města zvlášť živnou půdu.

4.1.1 Městské umělecké sbírky¹⁷⁷

Schválení a zveřejnění nového plánu uspořádání Městských uměleckých sbírek, jak se dosavadní komplex čtyř na sobě nezávislých oddělení uměleckého muzea začal nazývat, bylo koncem října 1934 jedním z prvních

¹⁷⁷ Městská umělecká muzea byla založena až roku 1913 z iniciativy ředitele umělecké akademie Fritze Roebera. První ředitel muzeí Karl Koetschau převzal sbírky z galerijního spolku, které stavěly výhradně na regionální produkci rozdílné kvality, a snažil se ji rozšířit nad rámec regionu. Jistý rozsah a význam získala muzea teprve díky sbírce darované uměleckou akademií v roce 1932. Ostatní muzea, která získala v roce 1937 shrnující název Historické sbírky města Düsseldorf, sloužila od počátku nacistické výchově: pořádala zvláštní výstavy či přednášky o rasové genetice (*Löbbecke-museum*) či vytvořila stálá oddělení rasové nauky (*Benrather Heimatmuseum*, podobně i v *Museum für Volk und Wirtschaft*). V roce 1933 vzniklo *Garnisonmuseum* odkazující na vojenskou minulost města a v roce 1935 *Freimauermuseum* dokumentující „podvratnou“ činnost zednářských lóží – svého druhu jediné v západoněmeckém prostoru. Více viz Rischer 1972, s. 81–85, Srov. Görgen 1968, s. 174–175.

kroků aktivní městské politiky s cílem stát se „městem umění“. Potvrzuje to i zpráva veřejnosti o třech letech práce v muzeích, kterou vydal kulturní referent Horst Ebel a ředitel muzeí Hans W. Hupp v roce 1937.¹⁷⁸

Podle Ebela město došlo k poznání, že veřejné umělecké sbírky Düsseldorfu musejí být na rozdíl od muzeí v ostatních západoněmeckých velkoměstech určovány vůdčí myšlenkou umělecké metropole. Velké muzeum mohlo svou existenci v Düsseldorfu odůvodnit jen svou schopností vytvořit – vedle jiných kulturních institucí jako jsou divadla, koncerty a výstavy – základy „nové epochy kulturního města Düsseldorfu ve znamení nové Říše“. Stávající neúplné sbírky proto musely být rozšířeny a nově uspořádány, aby muzeum získalo „svůj vlastní nezaměnitelný profil“ a zasloužilo si být nedělitelnou součástí pojmu „město umění Düsseldorf“.¹⁷⁹

První změny v uměleckých muzeích personálního rázu se odehrály už v březnu 1933, kdy byl „dočasně“ propuštěn, jak se tehdy říkalo, kustod Walter Cohen, jenž mimo jiné inicioval první výstavu spolku mladých umělců *Das Junge Rheinland* v roce 1918 v Kolíně. V červnu 1933 byl ředitel muzeí Karl Koetschau povolán do Berlína, aby řídil státní obrazovou galerii, takže nového uspořádání muzeí v Düsseldorfu se ujal jeho nástupce kunsthistorik a novopečený člen NSDAP Hans W. Hupp, potvrzený v úřadě v březnu 1934. Svým jednáním se zodpovídal přímo kulturnímu referentu Ebelovi, ve vyšší instanci pak Říšskému a pruskému ministerstvu pro vědu, kulturu a vzdělávání Rustovi.

Zde je na místě upozornit na skutečnost, že v letech 1934 a 1935 ještě probíhaly kompetenční spory mezi Říšskou kulturní komorou (RKK) a ministerstvem kultury. Ministerstvo propagandy si prostřednictvím RKK činilo nárok na sdružování zaměstnanců muzeí a na schvalování uměleckých výstav v muzeích. Kompetenční spory prozatímně ukončilo ministerstvo kultury v polovině roku 1935, kdy znovu explicitně potvrdilo nezávislost düsseldorfských muzeí na nařízení RKK.¹⁸⁰ Nejpozději v polovině roku 1937 však byly oživeny v souvislosti s akcí „zvrhlé umění“.

V polovině října 1934 předložil městské radě Horst Ebel vlastní plán uspořádání muzejních sbírek poté, co odmítl zachování čtyř samostatných

¹⁷⁸ Ebel, Horst – Hupp, Hans W.: Drei Jahre Museumsarbeit in Düsseldorf 1934–1936, Düsseldorf 1937.

¹⁷⁹ Tamtéž, s. 11.

¹⁸⁰ Viz StA IV 337 Amt für kulturelle Angelegenheiten č.155; StA IV 339 Amt für kulturelle Angelegenheiten č. 70.

oddělení, jak navrhoval v srpnu toho roku ředitel muzeí Hans W. Hupp. Městské umělecké sbírky mělo podle Ebelů tvořit šest jasně ohraničených částí. Přeskupením stávajícího inventáře čtyř původních muzeí (Obrazárna 16.–20. století, Hetjensovo muzeum, Grafický kabinet a Uměleckoprůmyslové muzeum) měla vzniknout Obrazárna 16.–19. století, Uměleckoprůmyslové muzeum spojené se sbírkou plastik, Hetjensovo muzeum, Grafické sbírky, Galerie nové doby a Muzeum uměleckého řemesla. Koncem roku připadl pod Ebelův úřad pro kulturní záležitosti zámek Benrath, který se po svém zrestaurování měl rovněž začlenit do muzeálního komplexu jako jeho sedmá část.¹⁸¹

Novinkou tedy byla samostatná galerie umění počínaje 20. stoletím a Muzeum uměleckého řemesla, které mělo vzniknout sloučením části Hetjensova muzea a části Uměleckoprůmyslového muzea (z prostorových důvodů však nikdy nebylo otevřeno). Ostatní části muzea bylo třeba přeuspořádat a doplnit o cennější kusy.

Už v roce 1935 navázala městská správa tajný kontakt s dědici Carstanjenovy sbírky, kteří se rozhodli prodat všech 49 obrazů starých mistrů ze 17. a 18. století, do té doby vystavených v Kolíně nad Rýnem. Město Düsseldorf ji málem získalo za 2 miliony říšských marek, nebýt toho, že se o smlouvě dozvěděla kolínská městská správa a düsseldorfskou nabídku přeplatila.¹⁸² Přestože finanční situace města by vyšší cenu za Carstanjenovu sbírku ještě unesla, Wagenführ a Ebel od obchodu ustoupili, a tak promarnili největší příležitost získat kvalitní díla a zvýšit celkovou úroveň muzea za celou dobu svého úřadování.

Tato událost výmluvně charakterizuje nedostatečné chápání potřeb umělecké metropole ze strany odpovědných míst, tedy primátora a kulturního referenta. Rozhořčený dopis kolínského primátora Riesena jeho düsseldorfskému protějšku z ledna 1936, kdy vyšla najevo tajná transakce, zase ukazuje na trhliny v proklamované jednotě nacistického státu.¹⁸³ Následná korespondence i o jiných prestižních otázkách (např. wehrmachtu) jasně odráží tradiční rivalitu mezi oběma městy bez ohledu na nacistickou ideologii.

Neveřejná zpráva z února 1936 nazvaná K budoucnosti muzejní politiky přiznala, že Kolín díky Carstanjenově sbírce vytvořil největší galerii obrazů

¹⁸¹ Rischer 1972, s. 87–89.

¹⁸² Görgen 1968, s. 176–177.

¹⁸³ Görgen 1983, s. 59. Přepis Riesena dopisu viz příloha 3.

na Rýně a spolu s ostatními svými muzei předčil kulturní význam Düsseldorfu.¹⁸⁴ V té době už také bylo zřejmé, že Galerie nové doby, jež v původní koncepci měla konkurovat věhlasu Folkwangovy sbírky současného (moderního) umění v Essenu, se stala nejtěžší kapitolou nové muzejní politiky. Těžištěm dalšího vývoje se proto měly stát stávající sbírky Hetjensova muzea, Uměleckoprůmyslového muzea, sbírky plastik a Obrazárny. Galerie nové doby omezená z celého Německa na rýnsko-vestfálský region neměla podle autora zprávy (nepodepsaná, ale pravděpodobně ředitel muzeí Hupp) potřebný potenciál, aby posílila postavení Düsseldorfu jako města muzeí, jak jej k tomu zavazovala aspirace na titul kulturní metropole.

Ve snaze zvýšit ohlas na novou výstavbu muzeí byl v polovině roku 1936 městskou správou a vedením uměleckého muzea založen nový muzejní spolek¹⁸⁵, který měl zajistit zázemí a větší kruh spolupracovníků pro jeho kulturní a vědecké úsilí. Přesto se do vypuknutí 2. světové války nepodařilo významně rozšířit stávající inventář muzeí. V letech 1933–1939 získala Obrazárna několik nepříliš cenných děl z období baroka a *biedermeieru*. Uměleckoprůmyslové muzeum, které v konečné podobě představovalo průmyslové umění evropské a orientální 4.–19. století a plastiku 11.–19. století, bylo jen málo obohaceno, stejně jako Grafické sbírky. Světlou výjimku představovalo Hetjensovo muzeum evropské a orientální keramiky 11.–20. století, jež se díky novým přírůstkům mohlo chlubit největší sbírkou německé kameniny 14.–18. století na světě. Zámek Benrath sloužil po rekonstrukci reprezentativním účelům města.¹⁸⁶

4.1.2 Galerie nové doby

Silvestrovský večírek roku 1934, který v zahradě *Malkasten* pořádal župní vedoucí Karl Friedrich Florian za účasti stranické a městské honorace, jakož i zástupců umělců, byl jednou z mnoha slavnostních demonstrací jednoty města a nacistické strany a hlavně spojení NSDAP a umění. Primátor Wagenführ využil této příležitosti k programatickému projevu ke kulturní politice. Jako hlavní cíl vyzdvihl aktivní podporu umělců, protože Düsseldorf si měl podle Wagenführů označení „umělecká metropole Západu“ zasloužit nejen na základě dědictví minulosti, ale především díky stále novým výkonům místních umělců. Požehnal tak činnosti Společnosti pro

¹⁸⁴ StA IV 3746, 12. 2. 1936, Zur Zukunft der Düsseldorfer Museumspolitik.

¹⁸⁵ StA IV 3937, 30. 5. 1936 dopis generálního konzula dr. jur. H. Friedricha.

¹⁸⁶ Rischer 1972, s. 90–91.

podporu düseldorfského výtvarného umění, která pořádala výstavy, zadávala zvláštní zakázky místním umělcům, udělovala ceny ale i sociální zabezpečení pro umělce v nouzi a později pořádala výstavy i v jiných župách.¹⁸⁷ Vyvrcholením této podpory umělců vedoucí k obnově zašlé slávy města pak měla být galerie současného umění, kterou se, jak Wagenführ připomněl, městská správa chystala již brzy otevřít.¹⁸⁸

Sám ředitel muzeí Hupp však ve svém článku v *Rheinische Landeszeitung*¹⁸⁹ pár dní před jejím slavnostním zahájením 17. července 1935 výslovně odmítl název Galerie současnosti či Galerie žijících (umělců). Galerii nové doby (*Galerie der Neuzeit*) totiž chápal jako pohled na vývoj nové epochy umění vymezující se proti impresionismu a všemu staršímu, nikoliv jako prostý průřez současného umění, které se navíc stále mění, a už proto by byla jeho stálá expozice z dlouhodobého hlediska neudržitelná. Díky tomuto rozdělení se ocitli někteří žijící umělci, kteří se nevymanili z impresionistického stylu, ve staré obrazárně, zatímco někteří již mrtví tvůrci (Lehmbruck, Rohlf), kteří předběhli svou dobu, našli místo v Galerii nové doby. Hupp se také zmínil o důkazech „umělecké degenerace“ z tohoto období, které sice, jak soudil, mohly být z historického hlediska zkoumány v muzejním depozitáři, ale nepřislušelo se vystavovat je na veřejnosti.¹⁹⁰

Základ sbírky nové galerie tvořily obrazy a plastiky regionálního i celoněmeckého významu (*Das Junge Rheinland*, Dix, Ernst, Pechstein, Macke a další), které ve dvacátých letech nakoupil první ředitel muzeí Karl Koetschau spolu s muzejním spolkem. Nehodící se obrazy nechal Hupp vyměnit nebo je zajistil k dokumentačním účelům v depozitáři a sám pak dokoupil v roce 1935 obrazy domácích tvůrců i několik děl známých moderních umělců (Rohlf, Pechstein, Nolde, Marcks).¹⁹¹

Původní koncepce galerie tedy byla poměrně velkorysá. Počínaje Wilhelmem Lehmbruckem, jehož předčasná smrt v roce 1919 ukončila jeho tvorbu expresivně naturalistických plastik, přes surrealismem inspirovaného Maxe Ernsta, sociálně kritického zakladatele Nové věčnosti Otto Dixe,

¹⁸⁷ Uspořádala výstavy v Bielefeldu, Recklinghausenu, Bambergu a Erlangenu. Kvůli vysokým nákladům však musela této činnosti zanechat. Viz Rischer 1972, s. 139.

¹⁸⁸ Die Mission Düsseldorfs als Kunststadt, VP, 2. 1. 1935.

¹⁸⁹ Od 10. 2. 1935 se noviny *Volksparole* vzdaly svého příliš bojovného jména a přejmenovaly se na *Rheinische Landeszeitung* (RLZ).

¹⁹⁰ Viz Hupp: Die „Galerie der Neuzeit“, RLZ, 14. 7. 1935.

¹⁹¹ Tamtéž, č. 235.

po bývalé členy expresionistické skupiny *Die Brücke* zde byli zastoupeni všechny významné směry a umělci posledních třiceti let.

Pochopitelně, že od často kritizovaných moderních umělců vybíral Hupp do výstavních sálů pouze raná díla nebo ta, která podle jeho názoru nebyla „závadná“ a neodporovala nacistické ideologii. To ale nic nemění na tom, že Hans W. Hupp jako kunsthistorik očividně nezamýšlel vybudovat galerii jen proto, aby zajišťovala existenční přežití místních umělců¹⁹² či vystavovala pouze „zdravé“ umění nacistické doby, ale aby komplexně dokumentovala nejbližší uměleckou epochu. A to i přesto, že od dob Výmarské republiky proti nim sílily kritické hlasy z konzervativních a nacistických kruhů a Hitlerovy dosavadní projevy, jakkoliv neurčité a dvojznačné (definitivně odsoudil modernu až na sjezdu NSDAP v září 1935), nenaznačovaly do budoucna přílišnou shovívavost státní kulturní politiky pro avantgardní umělce.

Více než tři měsíce po otevření nově uspořádané Obrazárny (7. dubna 1935) tedy byl slavnostně zahájen také provoz Galerie nové doby (17. července 1935). Kulturní referent Ebel při té příležitosti vyslovil uspokojení nad tím, že byl splněn jeden ze závazků vyplývajících z pozice „města umění“, neboť Düsseldorf jako první západoněmecké město vytvořilo „*samostatný domov pro umění nové doby a současnosti*“. Ebel také přiznal, že stávající expozice bude muset být časem nahrazena obrazy lépe odpovídajícími nacistickému cítění, nicméně se zaručil, že všechny „kunstbolševistické“ práce byly vyřazeny, aniž by tím definoval, které malíře či díla za takové považuje.¹⁹³

Ebelem vyjádřená naděje, že Galerie nové doby se stane centrem celé umělecké politiky na západě Německa, však nevydržela dlouho. Kritika myšlenky Galerie nové doby jako takové visela ve vzduchu už od srpna 1934.¹⁹⁴ Článek Dr. Laahse, zveřejněný v *Rheinische Landeszeitung* v den zahájení galerie, sice hodnotil pozitivně sestavu obrazů a plastik německých i místních umělců¹⁹⁵, ale hned druhý den se redakce od článku distan-

¹⁹² StA IV 339 Amt für kulturelle Angelegenheiten, č. 53.

¹⁹³ StA IV 3746.

¹⁹⁴ Např. *Rheinisch-Westfälische Zeitung* z 25. 8. 1934, cit. podle Rischer 1972, s. 93.

¹⁹⁵ (E.L.) Galerie der Neuzeit. Wege modernen Kunstschaffens, RLZ 17. 7. 1935. Galerie se rozkládala ve čtyřech sálech. První představoval expresionisty: Hofer (*Maskerade a Bernau im Schwarzwald*), Geigenberger (*Landschaft*), Müller, Schmidt-Rottluff, Erbslöh, Heckel (*Tongrube*), Rohlf's (*Haus im Soest*), Seehaus (*Eisenbahnbrücke*), Pechstein (*Cellospieler*), Kokoschka, Munch (*Liebespaar*), Hodler (*Gärtner*), Marc (*Rote Pferde*), Macke (*Vier Mädchen*). Ve

covala.¹⁹⁶ Skandálem skončilo i slavnostní zahájení, což se ovšem před veřejností ututlalo. Ve chvíli, kdy Ebel označil obrazy dvou často hanobených „kulturních bolševiků“ Pechsteina a Kokoschky za důkaz nové nacistické umělecké tvorby, opustil říšský zmocněnec Richter na protest sál a informoval berlínskou centrálu (zřejmě NS-KG), která nařídila okamžité zavření Galerie.¹⁹⁷

Na městskou správu a vedení muzea útočila především místní pobočka Rosenbergovy Kulturní obce (NS-KG). Poprvé to bylo kvůli již zmíněným obrazům Pechsteina a Kokoschky, které byly dva dny po otevření Galerie na pokyn župního vedoucího Floriana svěšeny. Ebel ani vedení muzea nečekali na vyjádření ministerstva kultury ani Rosenberga, na které se Hupp obrátil přímo nebo prostřednictvím Floriana s otázkami, zda jsou inkriminovaní umělci židé a zda je lze označit za „kulturní bolševiky“. Sami přitom dobře věděli, že oba umělci nejsou židovského původu a jejich práce vystavují ve všech velkých německých muzeích.¹⁹⁸

V důsledku odstranění čtyř obrazů se musel uzavřít vstupní sál s celoněmeckou tvorbou. Další zásah do expozice následoval už za měsíc. Hupp z rozhodnutí Horsta Ebela nechal koncem srpna svěsit obrazy düssledorfských malířů Kurta Laahse a Roberta Pudlicha, proti kterým se zvedaly kritické ohlasy.¹⁹⁹ Dále nechal viset od každého umělce pouze jeden obraz, aby se v budoucnu vyhnul jejich tlaku. Výslednou situaci popsal Hupp neradostně. Provedené změny prý měly na uměleckou úroveň Galerie fatální vliv, takže kvalitativně silně zaostávala za jinými částmi muzea. Jakousi úroveň si zachoval sál s plastikami, ale i tam podle Huppa hrozilo nebezpečí kritiky a následná eliminace exponátů.²⁰⁰

Další kroky vedení muzea a městské správy byly vedeny především snahou předejít další kritice ze strany nacistických organizací. Jednak se Hupp

druhém sále byli zastoupeni: malíři Siekmeyer, Tappeser, Hompel, Leman, Nauen, Ophay, Feigler, Geßner, Lahs, Pudlich, Gobiet a ve třetím sále Düsseldorfané Champion, Scheiwes, Otto Marx, Jansen, Peiner, Deussen, Steppe. Plastickou sbírku tvořili Gerhard Marcks, Kolbe, Lehbruck, Barlach, Bleeker a Albiker.

¹⁹⁶ Kopie dementi z RLZ, 18. 7. 1935 viz Görgen 1983, s. 60.

¹⁹⁷ Görgen 1968, s. 178.

¹⁹⁸ Oba Huppovy dopisy z 18. 7. 1935 viz StA IV 3746 nebo v neúplné verzi v Görgen 1983, s. 60–61. Viz příloha 4.

¹⁹⁹ Kurt Laahs vzbuzoval u místních nacistů pobouření pro jeho spojení s komunisty, a protože jako učitel na státní umělecké škole v Berlíně propagoval myšlenku, že i „perverzní“ lidé mohou vyučovat kresbu. Za to byl dočasně zatčen. StA IV 3746, 14. 8. 1935, Hupp Ebelovi.

²⁰⁰ StA IV 3746, 22. 8. 1935 Hupp Ebelovi.

domáhal konkrétního seznamu umělců, kteří nesměli být vystavováni, od kompetentních míst (místní NS-KG) a jednak už od konce července 1935 navrhoval teritoriální omezení galerijní expozice. Primátor a kulturní referent se dlouho nemohli shodnout, zda Galerii vyhradit pouze umění Düsseldorfu, nebo zda ho spojit také s tvorbou z Dolního Porýní a Vestfálska, případně i holandských Flander.²⁰¹ Nakonec město schválilo teritoriální omezení Galerie na rýnsko-vestfálský prostor v polovině března 1936. Galerie nové doby se tak definitivně ocitla na „druhé koleji“ v rámci městské muzejní politiky.²⁰² Přesto městská správa, přesvědčena o její nezbytnosti, trvala dál na jejím zachování.²⁰³

Po doplnění a novém uspořádání exponátů regionálního původu byla Galerie nové doby podruhé otevřena 18. května 1936. Zahájení bez jakýchkoliv oficiálních předcházela prohlídka expozice zaměstnanci muzea s Ebelem a okresním vedoucím NSDAP Karlem Walterem.²⁰⁴ Nařízení Waltera svěsit tři obrazy bylo sice bezodkladně splněno, ale jak se záhy ukázalo, pro kruhy blízké místní NS-KG, ale i jiné organizace to bylo stále málo.

Nově uspořádaná Galerie nové doby se rozkládala pouze ve dvou sálech. Druhé dva sály byly totiž od 24. května 1936 vyhrazeny pro společnou výstavu místních poboček NS-KG a RKK představující „Domácí tvorbu na Dolním Rýně“. Místní funkcionář RKK Maretsch provedl během slavnostního zahájení této výstavy přítomné zástupce tisku i prostorami, které patřily Galerii nové doby, a přitom upozornil na „blahodárnou odlišnost“ výstavy od galerijní expozice, v níž podle Maretsche stále visela zakázaná díla.²⁰⁵ Galerie, které se do října 1936 podařilo znovu otevřít pouze sál s plastikami, musela být nedlouho poté opět uzavřena celá.²⁰⁶

Vedení muzea mezitím (přelom května a června 1936) dostalo soupis 56 „vhodných“ malířů a sochařů, který měl pocházet od Rosenberga. Hupp se k seznamu stavěl skepticky. Nevěřil, že by Rosenberg měl na něco takového čas a z autorství podezíral místní pobočku NS-KG. Na seznamu se nevyskytlo jméno jediného Düsseldorfana. Většinu jmenovaných umělců

²⁰¹ Viz Huppovy dopisy Ebelovi v StA IV 3746: 25. 7. 1935; 27. 8. 1935; 14. 9. 1935; 8. 10. 1935.

²⁰² StA IV 3746, 12. 2. 1936, Zur Zukunft der Düsseldorfer Museumspolitik.

²⁰³ StA IV 3746, 4. 3. 1936 Hupp Ebelovi.

²⁰⁴ StA IV 3937, 5. 5. 1936 Ebel Walterovi a dalším; Gorgen 1983, s. 64.

²⁰⁵ StA IV 3747, 25. 5. 1936, Hupp Ebelovi.

²⁰⁶ Z archivních dokumentů lze přesná data dalších zahájení a uzavření Galerie vyčíst jen v některých případech. Vedení muzea se publicitě z obavy před kritickými útoky vyhýbalo, noviny proto rovněž nejsou v tomto případě spolehlivým zdrojem informací.

hodnotil Hupp jako neznámé, nevýznamné či nevhodné pro koncept Galerie nové doby a postrádal mezi nimi řadu významnějších tvůrců, proti kterým z hlediska ideologie, jak se Hupp domníval, nešlo nic namítnout, ale pro zdejší NS-KG byli nepohodlní.²⁰⁷ Hupp odmítl sestavit expozici Galerie z prací doporučených umělců nejen proto, že společně by nevytvářely ani jednotný nacistický styl (jen příklady různých směrů), ale hlavně proto, že za těmi jmény možná stáli „dobří nacisté, ale jako umělci nepřesáblí průměr“.²⁰⁸

Tak se stalo to, čeho se Hupp obával už počátkem března 1936, když městská správa uvažovala o tom, že rozhodnutí o budoucím zaměření Galerie ponechá na Rosenbergovi, jenž měl v březnu Düsseldorf navštívit. Hupp tehdy namítal, že by ocenil seznam zakázaných umělců, ale pochyboval, že by Rosenberg, neznaje všechny umělce v Německu, vydal něco víc než obecné směrnice. Výsledkem by podle Huppa bylo pouze posílení pozice místní NS-KG, která už tak dost zasahovala do kompetencí muzea a městské správy. Jak dále uvedl Hupp, v Düsseldorfu byla Rosenbergova Kulturní obec vnímána jako rozhodující orgán pro kulturní politiku NSDAP, ale pokud by se řídil jejími pokyny, vznikla by „hubená a žalostná galerie, která by jistě Düsseldorf do roka zesměšnila před sousedními městy“.²⁰⁹ Město se tehdy rozhodlo omezit Galerii na rýnsko-vestfálský prostor bez porady s Rosenbergem. Zabránit rostoucímu vlivu NS-KG na vývoj a směřování galerie se městské správě však nepodařilo.

V prosinci 1936 obdržel Ebel další dva seznamy od říšského vedení NSDAP – tentokrát s odmítnutými umělci. První soupis²¹⁰ obsahoval nadregionální umělce především expresionistického směru ale i pravého křídla nové věčnosti, včetně člena NSDAP Franze Radziwilla, který byl po personální čistce na podzim 1933 povolán jako profesor na düsseldorfskou akademii, ale kvůli skandálu kolem jeho rané tvorby musel v červnu roku 1935 své profesorské místo opustit. Počátkem roku 1935 totiž zabavilo Rad-

²⁰⁷ StA IV 3747, 2. 6. 1936, Hupp Ebelovi. Seznam umělců s Huppovými komentáři viz příloha 5.

²⁰⁸ Tamtéž, 15. 6. 1936, Hupp Ebelovi.

²⁰⁹ StA IV 3746, 4. 3. 1936, Hupp Ebelovi.

²¹⁰ StA IV 342 Amt für kulturelle Angelegenheiten č. 301, 22. 12. 1936. Ebel poslal primátorovi a Kocksovi seznam jmen, která mu telefonicky sdělil redaktor RLZ Herzog: Malíři: Schmidt-Rottluf (sic! Schmidt-Rottluff), Nolde, Mars (zřejmě Marc), Macke, Becker-Moder-sonn, Scholz, Dicks (zřejmě Dix), Pechstein, Feininger, Seehaus, Kirchner, Hofer, Rohls (sic! Rohlfs), Kraus, Radziwill (sic! Radziwill), Lenk, Schrimpf, Kanoldt. Sochaři: Barlach, Marcks, Lehbruck, Milli Steger, Garbe, E. Mataré.

zivillovo rané dílo Gestapo ve spolupráci s NS-KG na aukci moderního umění v Berlíně spolu s obrazy Otto Dixe, Otto Müllera, Hermanna Maxe Pechsteina či Ericha Heckela.²¹¹ Horší důsledky pro Radziwillovu akademickou dráhu však mělo objevení jeho rané tvorby nacistickým agitátorem Walterem Hansenem v Hamburgu koncem roku 1934.

V Hamburgu či Düsseldorfu, kde měl malíř své příznivce, nemělo Hansenovo hanobení Radziwilla velkou sílu. Hansen však poslal dopis s vyobrazeními dotyčných obrazů do Výmaru, kde na umělecké škole působil Paul Schultze-Naumburg. Přestože ve „Třetí říši“ nezastával žádné funkce v nacistické straně či jejích organizacích, nepřestával tento bývalý radikální kulturněpolitický agitátor bojovat za své umělecké ideály a předložil inkriminovaný dopis na říšském vedení NSDAP v Mnichově. Pruské a říšské kulturní ministerstvo pak už nedokázalo čelit tlaku ústředí strany a nechalo Radziwilla propustit.²¹²

Druhý seznam od říšského vedení NSDAP, jenž obdržel Ebel, zahrnoval regionální umělce, kteří na počátku 20. století položili v Düsseldorfu základy modernímu umění.²¹³ I na tomto seznamu se vyskytla jména dvou profesorů düsseldorfské akademie – Maxe Clarenbacha a překvapivě i Wenera Peinera, který později platil za jednoho z nejvýznamnějších monumentálních malířů v nacistickém státě. Profesor Clarenbach zůstal na akademii až do roku 1945. Peiner, profesor v Düsseldorfu od podzimu 1933, vyučoval od roku 1936 na venkovské akademii v Kronenburgu, která se v roce 1937 stala nezávislou na düsseldorfské akademii a v roce 1938 zahájila výuku jako *Hermann-Göring-Meisterschule für Malerei*²¹⁴.

Před dalším otevření Galerie (zřejmě v polovině července 1937) upozornil Hupp Ebela na možné útoky, které očekával ze čtyř stran: z kruhů blízkých NS-KG a ještě radikálnější části NSDAP kolem místní SS, na druhé

²¹¹ Beschlagnahme kunstbolschewistischer Werke, Deutsche Studenten Zeitung (Zentralorgan des Nationalsozialistischen Deutschen Studentenbunden der NSDAP) z 11. 4. 1935. Viz akta KA Düsseldorf A 6.7 Mappe 111 Franz Radziwill.

²¹² Viz Dyke, James van: Franz Radziwill im Kampf um die Kunst. In: Blume – Scholz 1999, s. 185.

²¹³ Poslán 30. 12. 1936. Umělci by se mohli rozdělit na tři skupiny: na ty, co se opírali o impresionismus (Clarenbach, Dirks, Jernberg, Kampf, Liesegang, von Wille) a po něm následující formy (Barth, Bretz, Deusser, Erdle, Gessner, Gobiet, ten Hompel, Jorzig, Köhler, Küpper, Marx, Ophey, Pieper, Schreiber, Weisgerber) a na ty, co mohou být označeni za neoromantiky (Böttger, Champion, Dupré, Peiner). Cit podle Rischer 1972, s. 97.

²¹⁴ Viz Petsch, Joachim: „Unersetzliche Künstler“. In: Sarkowicz 2004, s. 245–278. Srov. Hesse 1995, s. 281–316.

straně od těch, pro které bylo zaměření Galerie příliš „rosenbergovské“ a konečně od umělců, kteří nemohli být vystaveni. Situaci popsal Hupp výmluvně těmito slovy: „*Můžeme dělat, co chceme, napadat nás budou v každém případě.*“²¹⁵

Je otázka, do jaké míry se Hupp při novém uspořádání Galerie držel zmiňovaných seznamů. Jisté je, že během první ani druhé vlny konfiskací „zvrhlého“ umění – poprvé za účelem získání exponátů pro velkou mnichovskou difamační výstavu a podruhé v rámci tzv. očištné války v muzeích – nebylo z vystavených děl zabaveno ani jediné.²¹⁶ Obě komise však citelně vyplenily muzejní depozitáře. Ze sbírek Galerie nové doby, ale i Obrazárny a Grafických sbírek bylo odvezeno celkem 899 děl.²¹⁷ Z toho dvacet obrazů a grafik odeslala první komise (počátkem července 1937) na výstavu „Zvrhlé umění“ do Mnichova²¹⁸, mimo jiné od současných profesorů düsseldorfské akademie Paula Bindela, Heinricha Nauena a Edwina Scharffa. Druhá komise neušetřila ani některé práce od nám dobře známých – vedoucího nacistického svazu docentů na umělecké a lékařské akademii (*NS-Dozentenbund*) profesora Richarda Schwarzkopfa a bývalého profesora na akademii Hanse Kohlscheina.²¹⁹

Zatímco první tři zmínění profesori, jejichž zabavené obrazy se objevily na mnichovské výstavě, byli koncem července 1937 vyzváni ministrem Rustem k odchodu z akademie – Bindelovi se po četných odvoláních a dobrozdáních podařilo v úřadu setrvat, zatímco Nauen a Scharff byli nakonec na vlastní žádost propuštěni v roce 1939²²⁰, zasloužilému nacistickému funkcionáři Schwarzkopfovi skutečnost, že některé jeho práce byly zabaveny komisí nijak neuškodila. Naopak, jak bude zřejmé v další kapitole, jeho pozice na düsseldorfské kulturní scéně byla čím dál pevnější.

Vysoký počet zabavených uměleckých děl byl zřejmě posledním hřebíkem do rakve muzejní politiky města. Její prověření si krátce po zásahu druhé konfiskační komise, která v Düsseldorfu řádila 26. srpna 1937, vyžá-

²¹⁵ StA IV 342, Amt für kulturelle Angelegenheiten, č. 183, 4. 3. 1937, Hupp Ebelovi. Kopie v neúplné verzi viz Görgen 1983, s. 66.

²¹⁶ StA IV 3748, 28. 8. 1937, Hupp Ebelovi.

²¹⁷ Ve srovnání s ostatními městskými muzei stál Düsseldorf na špici. Větší počet zabavených děl bylo zaznamenáno jen v Hamburku a Drážďanech. StA IV 3748, 4. 10. 1937, Vierteljahresbericht der Kunstsammlungen.

²¹⁸ Seznam zabavených prací, které byly vystaveny v Mnichově viz Krempel 1985, s. 122.

²¹⁹ StA IV 3748, 28. 8. 1937, Hupp Ebelovi.

²²⁰ K Bindelovi viz Mathieu 1997, s. 77–78; k Scharffovi viz HSt Regierung Düsseldorf 55848; k Nauenovi viz HSt Regierung Düsseldorf 18346.

dal nový primátor Liederley. Hupp na svou obranu uvedl, že zabavená díla se nacházela pouze v depotu a že komise zabavila pouze 10 z celkem 656 položek, které byly pro Galerii nové doby, Obrazárnu a Grafické sbírky získány po roce 1933. Podle Huppa to svědčilo o tom, že muzea prováděla kulturní politiku v nacistickém směru.²²¹

Hupp však neuvedl celou pravdu. Už od počátku roku 1937 se souhlasem Ebela a Wagenführera prodával či vyměňoval obrazy německých moderních umělců, které nesměly viset v Galerii nové doby. Mezi nimi díla Marca, Müllera, Noldeho, Pechsteina či Dixe, ať už to byly ty, které musel nechat svěřit ze stálé expozice nebo ty, které dosud zůstávaly v depozitáři.²²² Nevědomky je tak ochránil před možným fyzickým zničením, které čekalo na většinu uměleckých děl zabavených komisí.

Je pravda, že muzea prováděla politiku v nacistickém smyslu, ovšem z donucení. Sám Hupp, který byl v roce 1935 často v tisku označován za „kulturního bolševika“²²³, zastával názor, že díla, která vznikla před rokem 1933 by se měla posuzovat podle kvality, nikoliv osobnosti autora. Připouštěl, že muzea by měla ukazovat jen díla, která odpovídala nacistickým zásadám. Považoval však za nemožné vystavovat díla pouze těch umělců, proti jejichž osobám nebylo z nacistického hlediska žádných námitek.²²⁴

Hupp vytrvale nabádal Ebela, aby zjistil na příslušných místech, zda mohou pracovat z „historického“ (nikoliv pouze „propagandistického“) hlediska.²²⁵ Ještě v březnu 1937 navrhol Ebelovi, aby napsal na říšské vedení strany, zda odmítání některých (z většiny už zemřelých) umělců ze strany NSDAP se má vykládat tak, že se už nesmějí vystavovat ani v historickém kontextu. Konkrétně měl na mysli Mackeho, Seehause, Lehmbrocka a Rohlfse.²²⁶ Vzhledem k tomu, že Ebel zastával stanovisko, že muzea by sice měla pracovat historicky, ale především výchovně a díla z vyložené „úpadkových“ let by se neměla ukazovat²²⁷, se lze domnívat, že kulturní referent se v této věci příliš neangažoval.

²²¹ Tamtéž, 30. 8. 1937, Hupp Ebelovi.

²²² Viz StA IV 3937, 28. 12. 1936; 30. 1. 1937; 12. 3. 1937; duben 1937.

²²³ StA IV 3746, 17. 8. 1935 a 22. 8. 1935.

²²⁴ Tamtéž, 16. 8. 1935, Hupp Ebelovi.

²²⁵ Tamtéž.

²²⁶ StA IV 342, Amt für kulturelle Angelegenheiten č. 183, 4. 3. 1937. Kopie neúplné verze viz Görden 1983, s. 66.

²²⁷ StA IV 3746, 14. 9. 1935, odpověď Ebela z 20. 9.

Jasně odpovědi na jeho otázku se Huppovi konečně dostalo teprve, když do muzea přijela 26. srpna 1937 zabavovací komise v čele s Adolfem Zieglerem. Prezident Říšské komory pro výtvarné umění potvrdil, že díla, která komise nezabaví, mohou muzea vystavovat. Hupp se ptal konkrétně na raná díla Lehbrucka a Rohlfse, která mu v muzeu ještě zbyla, a ani zde neviděla komise pověřená ministerstvem propagandy žádný problém. Správnost tohoto postoje dokazovala poukazem na umělce, kteří byli zastoupeni současně na obou velkých mnichovských výstavách jako například Rudolf Belling, jehož plastiku *Boxer Max Schmeling* mohli obdivovat návštěvníci Domu německého umění, zatímco jeho další dílo *Dreiklang und Kopf* bylo vystaveno coby „Zvrhlé umění“.²²⁸

Problém byl však v tom, že už 2. srpna 1937 vydal pruský a říšský ministr kultury Rust nařízení, podle kterého žádná díla těch umělců, kteří byli zastoupeni na mnichovské výstavě „zvrhlého“ umění, nesměla viset v německých muzeích. Komise pověřená ministrem propagandy tvrdila, že svou činností toto nařízení vyrušila.²²⁹ Ministerský ředitel na Rustově ministerstvu Baudissin, kterého Hupp žádal o radu, naproti tomu namítal, že obrazy, které komise nezabavila, podléhají nařízení ministra kultury. Huppovi doporučil, aby Galerii neotevíral a nekupoval žádné obrazy s datem vzniku po roce 1910.²³⁰ To ovšem podle Huppa nepřipadalo v úvahu, neboť mnozí místní umělci dosáhli úspěchu na Velké výstavě německého umění v Mnichově a buď by vyvíjeli tlak na vedení muzea, nebo na primátora, ale v každém případě by se prosadili.²³¹

Galerie nové doby byla znovu otevřena až koncem roku 1937, tentokrát už jako „Rýnsko-vestfálská galerie“. Její nové zaměření zdůvodnil aktuální orientací na „spojení umění a krajiny“ primátor Wagenführ už na počátku téhož roku.²³² Vedení muzea i městské správě však bylo jasné, že se jedná o „z nouze ctnost“.

Ani v ostatních muzeích nepřinesla práce na obnovení slávy města prostřednictvím hodnotných uměleckých sbírek očekávané výsledky, spíše naopak, a byly si toho vědomy jak stranické špičky, tak vyšší státní úřady. Na hlavu kulturního referenta se začala snášet kritika. Gestapo tvrdilo, že Ebel

²²⁸ StA IV 3748, 28. 8. 1937, Hupp Ebelovi.

²²⁹ Tamtéž, 16. 9. 1937, Hupp Baudissinovi.

²³⁰ Tamtéž, 25. 9. 1937, Baudissin Huppovi.

²³¹ Tamtéž, 8. 10. 1937, Hupp Ebelovi.

²³² Düsseldorf Stellung als Kunststadt. RLZ, 5. 1. 1937.

„nedorostl tradičnímu uměleckému a divadelnímu životu Düsseldorfu“, a podobně se v říjnu 1937 vyjádřil i vrchní prezident Rýnské provincie Terboven.²³³ Podle něj nesli primátor Wagenführ²³⁴ a kulturní referent Ebel hlavní vinu za to, že město po roce 1933 přes dobrou finanční situaci nedosáhlo výsostného postavení v kulturním životě na národní i mezinárodní úrovni, kterému se kdysi těšilo. Podle Terbovena bylo dokonce možné říci, že město upadlo ve špatnou pověst.²³⁵ Župní vedoucí Florian se naproti tomu svého chráněnce zastával s tím, že už v roce 1936 se s Rosenbergem hovořilo o změně na kulturním referátu, ale Ebel se prý nikdy nepostavil proti vůli strany.²³⁶

To skutečně můžeme potvrdit. Defenzivní charakter Ebelovy politiky se nejlépe projevil v případě Galerie nové doby. Stačil sebemenší náznak útoku ze strany NS-KG či jiných stranických organizací a kulturní referent ustoupil ze svých pozic. V dostupných materiálech jsem nenarazila na případ, kdyby se byl Ebel snažil lavírovat mezi různými protistranami, aby zmírnil radikalitu zásahů nacistických organizací do svých kompetencí. Jako únikové řešení zvolil Ebel s Wagenführem regionální omezení Galerie, což prakticky znamenalo marginalizaci jejího významu, nikoliv přínos pro městskou kulturní pověst.

4.2 „Město výstav“

V roce 1937 se kulturní život Düsseldorfu odehrával zcela ve zname-
ní Říšské výstavy „Tvořící lid“ (*Reichsausstellung „Schaffendes Volk“*), kterou 8. května slavnostně zahájil pruský předseda vlády Hermann Göring. Do 17. října mělo 982 firem a organizací možnost představit své výrobky necelým sedmi miliónům návštěvníků z domova i ze zahraničí v 87 halách a 28 pavilonech (včetně menších stánků).²³⁷ Součástí výstavy byla i dvě vzorová sídliště, výstava uměleckých děl, okrasné zahrady a zábavný park, takže na 78 hektarech se rozkládal malý ideální nacistický svět se vším,

²³³ Görgen 1968, s. 178.

²³⁴ Poté, co vyšel najevo velký korupční skandál ředitele městského daňového úřadu Ericha Esche, kterého primátor v roce 1933 povolal do městské správy, byl Wagenführ donucen v dubnu 1937 vzdát se své pozice. Jeho odvolání znamenalo zároveň prohru župního vedoucího Floriana v politickém sporu se státními úřady Rýnské provincie. Podrobněji Hüttenberger 1989, s. 517–522.

²³⁵ Görgen 1968, s. 178.

²³⁶ Tamtéž, s. 178.

²³⁷ Maiwald, E. W.: Reichsausstellung Schaffendes Volk Düsseldorf 1937. Ein Bericht, Düsseldorf 1939.

co národní pospolitost potřebovala: práci, odpočinek, zábavu, bydlení a krásu.

Z celoříšského pohledu se jednalo především o velkolepou demonstraci hospodářského potenciálu nacistického Německa, která se svým významem řadila mezi velké propagandistické výstavy bilančního roku 1937.²³⁸ Ve své konečné podobě sloužila jako ilustrace Hitlerova čtyřletého plánu (vyhlášený 18. října 1936), neboť těžiště výstavy představoval průmysl a výroba syntetických materiálů nahrazující méně dostupné suroviny. Německo dostalo za úkol do čtyř let se hospodářsky osamostatnit a vojensky připravit na dobovačnou válku a výstava „Tvořící lid“ mu k tomu měla ukazovat cestu.

Pro město Düsseldorf byla výstava především otázkou prestiže, potvrzením jednak jeho celoříšského významu (příspěvek malé jednotky k rozkvětu nacistického celku), ale hlavně jeho vůdčího postavení v regionu. Přičemž podobně jako v případě „západního města umění“ i zde se město odvolávalo na významnou tradici pořádání výstav v Düsseldorfu, kterou zahájila průmyslová výstava z roku 1811.

K těm nejvýznamnějším se řadí výstavy z roku 1880, 1902 a 1926.²³⁹ Nutno poznamenat, že všechny se vyznačovaly spodní nacionalistickou linkou: výstava v roce 1880 demonstrovala hospodářskou sílu nové Říše vůči Francii a Anglii, v roce 1902 otevřeně propagovala Tirpitzovu výstavbu flotily a kolonialismus, zatímco v roce 1926 oslavovala odchod Francouzů z Porýní a vůli k novému rozkvětu města.²⁴⁰ Zároveň všechny tři zmiňované výstavy ukazovaly nejen průmyslové výrobky, ale i umělecká díla. Z výstavy užitého umění z roku 1880 vzniklo později Uměleckoprůmyslové muzeum, v rámci výstavy 1902 byla postavena samostatná budova věnovaná uměleckým výstavám a po Gesolei (*Gesundheitspflege, soziale Fürsorge und Leibesübungen*) 1926 zůstal městu celý komplex výstavních budov (*Kunstpalast am Ehrenhof*) od architekta Wilhelma Kreise.

Podle kulturního referenta a od roku 1936 městského rady Ebela však všem těmto výstavám, jakkoliv městu přinesly mezinárodní význam a věhlas, chyběla „umělecká jednota“. Nová výstavní politika nacistické městské správy měla sloužit vyššímu zájmu národní potřeby v duchu „národní pospoli-

²³⁸ Mimo jiné říšská putovní výstava „Weltfeind Nr. 1 – Der Bolschewismus“ (září 1936 – únor 1938), „Gebt mir vier Jahre Zeit“ (30. 4. – 20. 6. 1937) a umělecké výstavy v Mnichově.

²³⁹ Přehled všech velkých výstav do 1933 viz Schäfers 2001, s. 21–45.

²⁴⁰ Hüttenberger 1989, s. 533.

tosti“ a zároveň měla odrážet svéráz města.²⁴¹ Mezi léty 1933–1941 uspořádalo město 19 větších výstav od čistě politických („Boj NSDAP“, 1934) přes odborné („Slévárenská výstava“, 1936) či smíšené („Obchod a řemeslo ve stavovském státě“, 1933), vrcholem byla ovšem výstava „Tvořící lid“.²⁴²

Původní plány říšské výstavy přitom vycházely ze skromnější myšlenky Werkbundu²⁴³, jenž měl v úmyslu uspořádat výstavu v roce 1935 v duchu „národní pospolitosti“ spojující městskou výstavbu a venkov (zahradní výstava), umění a průmysl. Werkbund byl však v listopadu 1934 převeden do Říšské komory pro výtvarné umění, a tak se plánů chopilo město, které mělo samo zájem na kombinované výstavě průmyslu a městské výstavby. Tematický záběr se neustále rozšiřoval a do popředí se dostaly především průmysl a suroviny. V listopadu 1935 se městu podařilo získat osobu Hermanna Göringa coby patrona výstavy. Shodou okolností byl tento o rok později jmenován zmocněncem pro čtyřletý plán a výstava, nyní s přívlastkem „říšská“, tak získala definitivní propagandistické poslání a průmyslový charakter.

Dvě vzorová sídliště Schlageterstadt (dnes Golzheimer Siedlung) a Wilhelm-Gustloff-Siedlung (dnes Nordparksiedlung) měla představovat „zdravý“ způsob bydlení, návrat k půdě a venkovu a odklon od městských struktur dob Výmarského systému.²⁴⁴ Zároveň však výstavba dvou sídlišť odpovídala potřebám města s rostoucím počtem obyvatel. Sídliště společně se zahradním parkem (dnes Nordpark) uzavřely sever města, což lze i dnes hodnotit jako kladný výsledek výstavy. Součástí výstavního pozemku byl i Schlageterův památník. Jeho architektonické orámování stejně jako plánování celé výstavy a zadávání jednotlivých budov a domů konkrétním architektům dostal na starosti jeden z původních iniciátorů výstavy, ředitel umělecké akademie Peter Grund.

Výtvarnému umění byla na výstavě vyhrazena samostatná budova, kde bylo shromážděno asi 560 obrazů a soch severoněmecké provenience. V za-

²⁴¹ Ebel, Horst: „Schaffendes Volk“ als künstlerische Einheit, RLZ, 8. 5. 1937.

²⁴² Hüttenberger 1989, s. 533.

²⁴³ Deutscher Werkbund, založený 1907, sdružoval umělce, průmyslníky a řemeslníky s cílem „zúšlechtit průmyslovou práci společným působením umění, průmyslu a řemesla skrze výchovu, propagandu a pevný postoj k zásadním otázkám“. V červnu 1933 se stal předsedou člen SA a Bojového svazu německých architektů a inženýrů Carl Christoph Lörcher a v září schválil spolek nové stanovy s vůdcovským principem a „árijským paragrafem“. Schäfers 2001, s. 61–62.

²⁴⁴ Více viz Schäfers 2001, s. 244–307, srov. Bushardt, Magdalena – Güldner, Bettina – Nicolai, Bernd: Die Reichsausstellung „Schaffendes Volk“ 1937. In: Skulptur und Macht, 1983, s. 164–166.

hradních prostorách a v rámci sídlišť byly rozestavěné plastiky a sochy výhradně od düsseldorfských umělců. Ve srovnání s předchozími velkými výstavami však umění v rámci výstavy „Tvořící lid“ hrálo jen nepatrnou roli. Náklady na výrobu zahradních plastik nakonec přesáhly původně navržené částky, přesto z celkového rozpočtu výstavy, tj. asi 20 miliónů, tvořily pouze necelé jedno procento.²⁴⁵

Nacistická městská správa byla očividně vedena snahou dokázat, že je schopná uspořádat tak velkou událost jako byla Gesolei v roce 1926 a překonat ji.²⁴⁶ Výstava trvající téměř půl roku měla podle pořadatelů velký hospodářský, propagandistický a kulturní úspěch, který upevnil jméno Düsseldorfu jakožto „města výstav“²⁴⁷, přestože podle oficiálních statistik přilákala přesně 6 940 907 návštěvníků, tedy o půl milionu méně než Gesolei.²⁴⁸ Nacistická propaganda sice tvrdila, že ve skutečnosti počtem návštěvníků byla tato výstava úspěšnější, protože ze 7,5 miliónu návštěvníků Gesolei je třeba odečíst 20 % zaměstnanců.²⁴⁹ Stephanie Schäffers však ve své monografii tento mýtus zpochybňuje, neboť podle celkového počtu prodaných vstupenek, z nichž nezanedbatelná část (1,2 miliónu) platila pouze do zábavního parku, odhaduje počet lidí, kteří si prohlédli celou výstavu, na něco přes 4 milióny.²⁵⁰

Veřejnosti byla také předložena statistika s vyrovnaným rozpočtem, ale pravda je, že po odečtení všech nákladů zůstal v městském rozpočtu, který byl hlavním pořadatelem výstavy, schodek 3 miliónů.²⁵¹ To se v následujícím roce odrazilo mimo jiné v radikálním snížení příspěvků na kulturu, ať už to byla divadla, umělecké sbírky či oslava 650letého výročí od založení města.²⁵² Ebel sice v závěrečné zprávě výstavy připomenul, „že *düsseldorfské výstavy i při finančních deficitech vždy a nadlouho znamenaly aktivum v domácím rozpočtu*“²⁵³, nicméně 2. světová válka zničila veškeré

²⁴⁵ Bushardt – Güldner – Nicolai: Die Reichsausstellung „Schaffendes Volk“ 1937. In: Skulptur und Macht, 1983, s. 167.

²⁴⁶ Tamtéž, s. 161.

²⁴⁷ Hüttenberger 1989, s. 537.

²⁴⁸ Schäfers 2001, s. 308.

²⁴⁹ Die Gesolei schon übertrumpft, RLZ, 25. 9. 1937.

²⁵⁰ Schäfers 2001, s. 308.

²⁵¹ Bushardt – Güldner – Nicolai: Die Reichsausstellung „Schaffendes Volk“ 1937. In: Skulptur und Macht, 1983, s. 160.

²⁵² Z 4,47 miliónů marek klesly příspěvky na divadla na 4,04 miliónů. Na nákup uměleckých děl byla částka z předchozího roku 573 000 RM snížena v roce 1937 na pouhých 27 978 RM. Oslava městského výročí musela vystačit s rozpočtem 75 000 RM. Hüttenberger 1989, s. 537.

²⁵³ Ebel, Horst: Düsseldorf, die Ausstellungsstadt. In: Maiwald 1939, s. 125.

vyhlídky na jeho využití prostřednictvím cestovního ruchu. Konečně u domácích obyvatelstva, které už v březnu 1937 bylo svědkem skandálního odhalení podvodů daňového ředitele na radnici, vzbudila výstava vlnu pomluv a atmosféru podezíravosti vůči župní klice a její klientele, která se měla obohatit při zadávání zakázek, a to i na úkor „starých bojovníků“.²⁵⁴ V neposlední řadě kazil radost z úspěchu skandál kolem soch na výstavním pozemku.

4.2.1 Umění na říšské výstavě „Tvořící lid“

Expozice „Severoněmecké umění“ byla zahájena týden po oficiálním začátku výstavy „Tvořící lid“ (15. května) a návštěvníci za ni museli platit dodatečné vstupné. Přesto ji navštívilo asi 112 000 lidí, kteří nakoupili 120 obrazů za 32 000 RM.²⁵⁵ Umělecké vedení svěřila Společnost pro podporu düsseldorfského výtvarného umění profesoru Junghannsovi, který společně s dalšími osmi umělci a městským radou Ebelem vybral 560 položek z celkem 2000 uměleckých děl.

Tematicky byly zastoupeny především krajiny, portréty, žánrové scény z venkovského života, obrazy řemeslníků a vojáků.²⁵⁶ Podle *Rheinische Landeszeitung* překračovaly exponáty vysoko průměr kvality, našly se tam však i obrazy, které porota vybrala zřejmě jen ve své „velkorysosti“. Autor článku jmenoval obraz Bernharda Gaertnerse a Carla Lauterbacha.²⁵⁷ Právě obraz *Ulice v dešti* od Lauterbacha musel být svěšen na příkaz Hitlera, který přijel na prohlídku velké výstavy 2. října.²⁵⁸

Daleko větší rozruch způsobily plastiky a sochy rozestavěné v areálu sídliště a zahrad jako protiváha průmyslového charakteru výstavy. Podle vzoru berlínského říšského sportoviště měly působit jako prvky architektonického členění areálu, charakterizující jednotlivé jeho části.²⁵⁹ Kromě dvou monumentálních soch koní se svým krotitelem se jednalo o dvanáct soch v nadživotní velikosti lemující bazén s vodotryskem a několik drobnějších plastik na kašně, v prostoru sídliště a růžové zahrady.

²⁵⁴ Hüttenberger 1989, s. 538.

²⁵⁵ Schäfers 2001, s. 193.

²⁵⁶ Tamtéž, s. 190.

²⁵⁷ Herzog, F. W.: „Nordwestdeutsche Kunst Düsseldorf 1937“, RLZ, Pflingsten 1937; Herzog, F. W.: Große Kunstausstellung Düsseldorf 1937, RLZ, 29. 6. 1937.

²⁵⁸ Schäfers 2001, s. 192.

²⁵⁹ Bushardt – Güldner – Nicolai: Die Reichsausstellung „Schaffendes Volk“ 1937. In: Skulptur und Macht, 1983, s. 167.

Velké sochy částečně navazovaly na barokní tradici zahradních plastik ztvárnujících alegorie ročních období apod. V souladu s koncepcí výstavy představovaly všechny vrstvy a stavy „tvořícího lidu“ (sběrači klasů, rozsěvač, pasačka, pastýř, sokolník, dělník s rýčem, muzikanti, sedlák a selka, rybář, námořník a vinařka). Přitom však měly jasná politická poselství. Svou převážně agrární tematikou odkazující na ideologii krve a půdy ostře kontrastovaly s nejmodernějšími výtvarnými technikami. Nacistická propaganda je ovšem vykládala v duchu hospodářské soběstačnosti, jak ji vyžadoval čtyřletý plán, tedy jako spojení člověka a krajiny, jež mu dává živiny, a proto může být nezávislý na cizí pomoci.²⁶⁰

Zakázky zadala jednotlivým sochařům Společnost pro podporu düsseldorfského výtvarného umění na základě návrhů Horsta Ebela, ředitele akademie Petera Grundta a profesora Edwina Scharffa, se kterými ovšem muselo souhlasit okresní vedení NSDAP. Do konečného výběru umělců zasáhl primátor Wagenführ a prosadil výměnu sochaře Székessyho za „starého bojovníka“ Gottschalka. Székessy měl dále pracovat na malé zakázce plastiky chlapce na kašně, původně určené pro Gottschalka.²⁶¹

Na práci sochařů dohlížela komise složená ze zástupců strany a vedení Společnosti pro podporu düsseldorfských umělců. Ještě ve fázi modelů soch schválila komise pouze *Selku* od Zimmermanna a *Rybáře* od Zschokkeho. K dalším sochám měli komunální politici a funkcionáři stranických organizací lehčí připomínky, které vycházely z jejich představ nacistických ideálů hraničících s naturalismem. Například Zschokkeho *Námořník* měl mít „němečtější rysy“ v obličeji, Zimmermannův *Sedlák* rozložitější záda, *Sběrači klasů* od Hanse Brekera měli mít méně klasický a více lidový výraz – „bližší půdě“. Komise odmítala klasické pojetí soch a ani akty nebyly žádoucí, proto měl Kuhn „obléknout“ svého *Pastýře*, jemuž byl vytýkán i „dábelský výraz“ ve tváři.²⁶²

Schwippertova *Vinařka* byla oproti původnímu plánu přesunuta k budově umělecké výstavy, protože svou formou nezapadala mezi zbývající sochy, ale jinak se komisi, zvláště vedoucímu župního úřadu pro propagandu Brouwersovi, zamlouvala. Zato socha *Hráč na flétnu* od Perettiho byla odmítnuta úplně a umělec si náhradu za odvedenou práci musel vybojovat u soudu. Schwippertovu a Perettiho zakázku pak dostali loajální nacisté Zschorsch

²⁶⁰ Tamtéž, s. 169.

²⁶¹ Tamtéž, s. 167.

²⁶² Schäfers 2001, s. 203.

a Hoselmann, přestože architekt Becker, který měl umělecký dohled nad plastikami, původně doufal, že povolá jiné umělce mimo Düsseldorf, aby pozvedl celkovou úroveň plastik. Nacisté jak v městské správě, tak v okresním vedení strany však prosadili své chráněnce.²⁶³

Zvláštním případem byla dvě sousoší *Krotitelů koní*, která podle celkové koncepce hlavního architekta Grunda tvořila vstupní kompozici výstavy a zdůrazňovala „velkou osu“ Schlageterův kříž – Dům DAF. Grund sám nejprve zadal zakázku profesorovi na umělecké akademii Edwinu Scharffovi, s jehož hotovými modely teprve předstoupil před Společnost pro podporu düsseldorfského výtvarného umění, aby je posoudila. Ta je sice schválila, ale v průběhu výroby vznikly spory kvůli nákladům a finanční odměně Scharffovi.²⁶⁴ Práce se protáhly také kvůli tvrdosti materiálu (granit) a dodatečným změnám ze strany Scharffa. Do slavnostního zahájení se tak podařilo téměř dokončit pouze levé sousoší (při pohledu z ulice), zatímco pravé zůstalo jen v hrubých kvádrech. Nacistická propa-

Zdroj: Stadtarchiv Düsseldorf

²⁶³ Tamtéž, s. 203–204.

²⁶⁴ Bushardt – Güldner – Nicolai: Die Reichsausstellung „Schaffendes Volk“ 1937. In: Skulptur und Macht, 1983, s. 167.

ganda sice tvrdila, že pravý monument představuje v kontrastu ke svému hotovému protějšku tvůrčí proces vzniku uměleckého díla²⁶⁵, tím spíš by však vedení výstavy nechalo sochaře pracovat i během výstavy, což se nestalo.

Antický motiv krotitele koní, který symbolizoval vítězství člověka nad přírodou pomocí techniky, se v rámci ikonografie výstavního areálu objevil už v roce 1925 v Kaiserslautern. Edwin Scharff však nepojal kompozici díla tak, aby vynikl člověk ve své kráse a síle, jako například Josef Wackerle před říšským sportovištěm v Berlíně v roce 1936. Člověk v Scharffově provedení spíše splýval jako reliéf s vnějším bokem koně, proto když návštěvník procházel mezi oběma monumenty tvořícími vstupní bránu, výhled na „krotitele“ mu zcela zakryl pohled na dominantní postavu koně. Interpretovat sochy v duchu vůdcovského principu nebylo možné a ani mužské postavy se silně redukoványými obličejovými rysy, byť nahé a svalnaté, neodpovídaly ideálu hrdiny nordické rasy.

Zdroj: Wackerle-Archiv EKS, Foto Marco Bodenstein

Zdroj: Shigeru Takato, 2006

To byl zřejmě hlavní důvod, proč se fotografie sousoší objevily v polovině července 1937 na výstavě „Zvrhlé umění“ v Mnichově. Městská správa sice zasáhla a fotografie byly po několika dnech z expozice staženy, ale kritické hlasy od župního vedení strany a jiných míst na adre-

²⁶⁵ Herzog, F. W. „Nordwestdeutsche Kunst Düsseldorf 1937“. RLZ, Pfingsten 1937.

su Scharffa a Grunda jakožto odpovědného architekta za celý projekt zesílily.²⁶⁶

Scharff byl ministrem kultury vyzván k odchodu z akademie spolu s profesory Bindelem a Nauenem 30. června 1937, neboť jejich zastoupení na výstavě „Zvrhlé umění“ se neslučovalo s jejich povoláním vychovávat mládež. Den na to byl také Grund dočasně propuštěn z místa ředitele umělecké akademie (definitivně v roce 1938) a ze všech funkcí v kulturních organizacích státu (vedoucí zemské pobočky Říšské komory pro výtvarné umění) i strany (vedoucí úřadu pro městskou výstavbu na župním vedení NSDAP).

Zatímco pro *Krotitele koní*, respektive jejich tvůrce se stala osudnou výstava „zvrhlého“ umění v Mnichově (19. července 1937), pro „dvanáct stojících“ byl rozhodující Hitlerův projev u příležitosti zahájení Velké výstavy německého umění tamtéž (18. července 1937). Hitler mimo jiné prohlásil, že ještě „nikdy nebylo lidstvo ve svém vzhledu a vnímání blíž antice než dnes“. Antický typ člověka, jak jej bylo možné poprvé obdivovat při Olympijských hrách v předchozím roce, byl nyní podle Hitlera „typem nové doby“, předobrazem „rasově čistého“ člověka.²⁶⁷

Hitlerovy projevy byly vždy vnímány jako pokyny udávající zásadní směr, není tedy divu, že zanedlouho (7. srpna 1937) psal vedoucí zemské pobočky ministerstva propagandy primátoru Liederleyovi, aby nechal odstranit Székessyho sochu „rachtického“ chlapce z kašny, stejně jako 5–6 velkých soch ze zahradní výstavy, neboť se neshodovaly s Hitlerovými směrnicemi.²⁶⁸ Primátor Liederley krátce nato sestavil komisi ze zástupců vedení výstavy, zemské pobočky ministerstva propagandy, městské rady, z nového ředitele umělecké akademie architekta Fahrenkampa, architekta Beckera a sochaře Hoselmanna. Komise zabavila Székessyho sochu jako „zvrhlou“ a později byla zničena. Podobný osud stihl zřejmě i Schwipertovu *Vinařku*.²⁶⁹ Na zadním dvoře Ehrenhofu za Palácem umění skončilo i všech dvanáct stojících soch, patrně ještě před příjezdem Adolfa Hitlera na návštěvu výstavy 2. října.²⁷⁰ Většina zabavených soch byla kritizována

²⁶⁶ Bushardt – Güldner – Nicolai: Die Reichsausstellung „Schaffendes Volk“ 1937. In: Skulptur und Macht, 1983, s. 170.

²⁶⁷ Eikmeyer 2004, s. 138.

²⁶⁸ Schäfers 2001, s. 219.

²⁶⁹ Bushardt – Güldner – Nicolai: Die Reichsausstellung „Schaffendes Volk“ 1937. In: Skulptur und Macht, 1983, s. 170.

²⁷⁰ Dokumenty potvrzující datum odvozu soch z výstaviště nebyly nalezeny. Viz Schäfers 2001, s. 214.

kvůli formálním nedostatkům a nízké umělecké kvalitě. Všechny působily strnule a pouze podle atributů bylo možné rozeznat jejich povolání. Také z ideologického hlediska nebyly všechny zdaleka přesvědčivé, byť se jednalo o výtvary zasloužilých nacistů. Těžko mohl nacistickým ideálům odpovídat téměř ženský koketní postoj *Námořníka* (Zschokke), *Dělník* (Gottschalk) laxe se opírající o rýč či *Sběračka klasů* (H. Breker), jež ignoruje své dítě.²⁷¹

Ne všechny sochy byly označeny za zvrhlé. Problém byl ale v tom, že už neodpovídaly právě aktuální koncepci umění, která začala upřednostňovat nahé sportovní postavy nárokuje si klasicistní všeobecnou platnost. Lidové umění s příslušnými atributy, stejně jako blokový tvar figur a k tomu vhodný vápenec jako materiál už nebyly žádoucí.²⁷² Proto tyto sochy musely zmizet z výstaviště a ani v publikaci o říšské výstavě z roku 1939 o nich nenajdeme zmínku.²⁷³ *Krotitelé koní* díky své velikosti a vysokým nákladům

Zdroj: Shigeru Takato, 2006

²⁷¹ Schäfers 2001, s. 215.

²⁷² Bushardt – Güldner – Nicolai: Die Reichsausstellung „Schaffendes Volk“ 1937. In: Skulptur und Macht, 1983, s. 170.

²⁷³ Maiwald 1939.

zůstali na místě. V roce 1938 se město rozhodlo nechat dokončit levé opracovanější sousoší a na základě výsledku pak rozhodnout o osudu toho druhého. V roce 1941 byla konečně obě sousoší hotová.²⁷⁴ Tehdy se do Severního parku ke stejnému bazénku vrátili i původní čtyři sochy z „dvanácti stojících“.²⁷⁵

4.2.2 „Schlageterovo město“

Na všech reklamních letáčích a plakátech k říšské výstavě bylo místo konání popsáno jako „Düsseldorf – Schlageterovo město“. Výstavní pozemek sice integroval Schlageterův pomník a jedno vzorové sídliště bylo nazvané jako „Schlageterovo město“ (*Schlageterstadt*), nicméně žádné významné ideologické propojení Schlagetera s výstavou neexistovalo. Důvodem byla vlastní stylizace města, která měla podtrhnout jeho význam v nacistickém celku.

S velkou pompou probíhaly oslavy desetiletého výročí od popravy Schlagetera v roce 1933. Düsseldorfským nacistům se podařilo zcela si přivlastnit osobu Schlagetera jako symbol mučednické smrti, ne nepodobný křesťanské tradici. Schlageter byl nazýván „německým Janem Křtitelem“ či „Hitlerovým mesiášem“, Golzheimská louka pak „národní Golgata“. Sám primátor Wagenführ nazval během oslav památník „poutním místem“ pro celý německý národ, což vedoucí úřadu pro propagandu Dr. Binstadt korunoval svým výrokem: „*Každý Němec jednou (za život – pozn. aut.) do Düsseldorfu, nového poutního místa.*“²⁷⁶

Za těmito slovy stála jistě snaha udržovat a rozvíjet hrdinský kult a s ním spojené nacistické ideály v rámci upevnění mocenské pozice nacistické strany a výchovy mladých (vzor statečnosti a sebeobětování pro místní Hitlerjugend). Pro město však znamenal Schlageterův kult i zvýšení prestiže a cestovního ruchu. Podobně jako „město umění“ či „město výstav“

²⁷⁴ Poté, co město obsadila britská armáda, měly být sochy zničeny. Pověřený voják však místo nich vyhodil do vzduchu podstavce vlajkových stožárů, takže sousoší stojí dodnes na svém původním místě v blízkosti Aquazoo. Viz Looz-Corswarem, Clemens von – Purpar, Rolf: *Kunststadt Düsseldorf. Objekte und Denkmäler im Stadtbild*. Düsseldorf 1996.

²⁷⁵ *Sedláček a Selka* od Kurta Zimmermanna, *Sokolník* od Williho Hoselmanna a *Vinařka* od Alfreda Zschorsche stojí na krajních podstavcích bazénku dodnes, ostatní podstavce nesou květiny. *Ovčáček* Roberta Ittermanna byla v roce 1962 postavena před mateřskou školku v Benrathu, *Rybář* od Alexandra Zschokkeho byl zachráněn před zničením na zahradě jednoho düsseldorfského kameníka a zbylé plastiky se ztratily po roce 1965. Bushardt, s. 171, srov. Schäfers 2001, s. 215.

²⁷⁶ Hüttenberger 1989, s. 485.

se Düsseldorf prezentoval jako „Schlageterovo město“ a tak jako v ostatních případech i zde si chtěl zachovat vůdčí postavení. Když byly roku 1934 oznámeny plány na vybudování Schlageterova národního památníku v Belchemu ve Schwarzwaldu, zasadila se düsseldorfská městská správa společně s župním vedením NSDAP o to, aby nebyl realizován.²⁷⁷

Z titulu „Schlageterova města“, který však oficiálně nebyl nikdy udělen, navrhoval v roce 1934 ředitel umělecké akademie Grund vybudovat na základě výstavy o rasové nauce a dědičnosti v Düsseldorfu „Muzeum hnutí“. Za návrh se přimlouval i ředitel uměleckých sbírek Hupp s tím, že Düsseldorf by jako „Schlageterovo město“ bylo na celém Západě nejvhodnějším místem. Ebel byl v tomto případě skeptický ke schopnosti Düsseldorfu konkurovat oficiálnímu „městu hnutí“ Mnichovu a návrh považoval za neuskutečnitelný.²⁷⁸

Stejně tak se nikdy nerealizoval plán na rozšíření Schlageterova památníku, i když přípravné práce v podobě modelů a shánění financí probíhaly velmi intenzivně. Soutěž na tzv. *Schlageterforum* byla vypsána na popud primátora Wagenführera už v roce 1934. Nové „poutní místo“ mělo zahrnovat Schlageterův háj s nástupištěm pro 300 000 osob, školu *Hitlerjugend* se sportovní arénou pro 50 000 diváků, divadlo v přírodě pro 100 000 diváků a obrovský park kolem stadionu.

Přestože ze soutěže vyšly tři vítězné návrhy, konečnou podobou Schlageterova fóra pověřil v dubnu 1935 místní vedoucí *Hitlerjugend* architektka Grunda. *Hitlerjugend* ani město však neměly potřebné peníze. Župní vedení strany proto pořádalo sbírky a vymáhalo příspěvky od úředníků i farářů, dokonce žádalo zástupce Hitlera Rudolfa Hesse o vypsání sbírky – tzv. Schlageterův fenik.²⁷⁹ V listopadu 1935 věnovalo město pozemek s památníkem o 40 hektarech do rukou Hitlera v naději, že se Říše bude finančně podílet na jeho rozšíření, což se nestalo. Říšské vedení nemělo s ohledem na zahraniční politiku v té době zájem podporovat přílišné velebení muže, který napadl někdejší okupanty.²⁸⁰ Hitler sice v lednu 1937 schválil rozšíření památníku o nástupiště, vítězný oblouk a kruhové násypy a Grundův model Schlageterova fóra byl představen na výstavě „Tvořící lid“, ale k jeho realizaci nikdy nedošlo, přičemž z pramenů nevyplývá, zda byl projekt

²⁷⁷ Görgen 1969, s. 98.

²⁷⁸ StA IV 337 Amt für kulturelle Angelegenheiten č. 89, 18. 4. 1934, Hupp Ebelovi.

²⁷⁹ Hüttenberger 1989, s. 486.

²⁸⁰ Schäfers 2001, s. 123.

pouze odložen a válka jej zmařila úplně, nebo zda se ho město z finančních či jiných důvodů vzdalo.²⁸¹ V září 1937 bylo konečně oznámeno, že výstavní pozemek včetně okolí stadionu a Schlageterova pomníku má být přestavěn v Severní park, a tím byla výstavba Schlageterova fóra fakticky vyloučena.²⁸²

Město se i tak dál prezentovalo jako „Schlageterovo město“, přestože právě během výstavy „Tvořící lid“ reagoval říšský a pruský ministr vnitra rozhořčeně na skutečnost, že město při reklamní kampani užívá neoficiálního titulu „Schlageterovo město“. Zřejmě se i jemu zdálo směšování reklamy a jména národního hrdiny nevkusné, když se ptal, zda je zmínka jeho památné smrti na plakátech a reklamách přiměřená památce onoho statečného bojovníka.²⁸³ Prezident vládního okrsku mínil, že název „Schlageterovo město“ odpovídá spíše názvu čtvrti a nařídil po ukončení výstavy vyhýbat se spojení Düsseldorfu a tohoto titulu při úředním použití, čehož se ovšem župní vedení ani Ebel nedrželi.²⁸⁴

5. Nacistická kulturní politika v Düsseldorfu 1933–1945

5.1 Spojení všech tvůrčích a politických sil

Je těžké říci, kdo přesně měl na poli městské kulturní politiky rozhodující vliv. Jak jsem již zmínila, sama městská správa se hned na začátku vzdala práva být jedinou nositelkou düsseldorfské kulturní politiky, třebaže kulturní referát vedl spolehlivý nacist Horst Ebel. Podle nacistické ideologie, která vycházela z myšlenky „národní pospolitosti“, však ani jinak jednat nemohl. K vytvoření jediné kultury německého lidu bylo třeba společné vůle všech soudruhů. Místní skupina NSDAP a nacistické organizace jako samozvaní zástupci lidu se proto od počátku cítily být povolány podílet se na kulturní politice města.

Již v prosinci 1933 svolal Ebel Kulturní radu ve jménu jednoty všech tvůrčích a politických sil. V říjnu 1937 pak byla tato politika „plodné spolupráce“ potvrzena a posílena svoláním tzv. Župního kulturního kruhu

²⁸¹ Schäffers, s. 316.

²⁸² Po válce bylo rozhodnutím městské správy jmenované Brity 30. 4. 1946 z parku odstraněno všechno, co připomínalo Schlagetera.

²⁸³ Hüttenberger 1989, s. 486.

²⁸⁴ Tamtéž, s. 486.

(*Gaukulturring*), který pod patronátem župního vedoucího NSDAP Floriana shromažďoval všechny kulturní a politické síly. Hlavními nositeli kulturní politiky celé župy a tedy i Düsseldorfu se tak stali vedle vedoucích komunálních politiků především představitelé strany a stranických a státních organizací.²⁸⁵ Na rozdíl od Kulturní rady vystupovali v Župním kulturním kruhu ředitelé významných kulturních institucí už jen jako zástupci jednotlivých poboček Říšských kulturních komor (šéf orchestru Hugo Balzer za hudební komoru, ředitel umělecké akademie Emil Fahrenkamp za komoru pro výtvarné umění atd.). Přestože hlavním kulturně politickým cílem nového pléna zůstala obnova slávy Düsseldorfu jako „kulturního města“, sama městská správa do velké míry ztratila svůj vliv na jeho usku- tečňování.

V běžné kulturní politice města se tato tendence snižování vlivu městské správy na řízení kulturního života projevila především rostoucí mocí Říšské kulturní komory. Na podzim roku 1935 vyzvala RKK Společnost pro podporu düsseldorfského výtvarného umění ke změnám stanov, což se jí i přes Ebelův odpor v červnu 1936 podařilo.²⁸⁶ Ebel však tehdy hleděl více na prestiž svého postavení než na zájmy města. Podle nových stanov už nerozhodovala o výstavách porota, ale jeden vedoucí jmenovaný předsedou Společnosti a schválený kulturní komorou. Od roku 1936 si komora činila nárok na schvalování hudebního programu městského orchestru a v roce 1937 znovu zaútočila na stanovy Společnosti pro podporu düsseldorfského výtvarného umění.²⁸⁷

Goebbelsova RKK tak postupně převzala doménu Rosenbergovy Kulturní obce (NS-KG), což ostatně odráží i dění na celostátní úrovni, kde kompetence ministra propagandy narůstaly na úkor Úřadu Rosenberg. Je

²⁸⁵ Rischer 1972, s. 7. Složení *Gaukulturringu*, v jehož čele stál vedoucí župního úřadu pro propagandu (Brouwers), vykazovalo jednoznačnou převahu zástupců NSDAP a stranických organizací: devět okresních vedoucích NSDAP z župy Düsseldorf, zástupci formací: SA-Niederrhein, SS, NSKK (*Nationalsozialistische Kraftfabrikorps*), HJ (*Hitlerjugend*), BdM (*Bund deutscher Mädel*), NS *Frauenschaft*, NS-Gemeinschaft KdF, NSDStB (*NS Deutsche Studentenbund*) a zástupci jednotlivých komor RKK. Komunální správu zastupoval zemský hejtmán Rýnské provincie (*Landeshauptmann der Rheinprovinz*), primátoři Düsseldorfu, Krefeldu, M-Gladbachu, Neußu, Remscheidu, Rheydtu, Solingenu, Viersenu a Wuppertalu a landráti okresů Niederberg, Bergisch-Land, Neuß-Grevenbroich a Viersen-Kempen. Viz *Kulturring des Gaus Düsseldorf berufen*, RLZ, 5. 10. 1937.

²⁸⁶ Rischer 1972, s. 136.

²⁸⁷ Předsedou už neměl být automaticky primátor, ale osoba pověřená kulturní komorou. Více viz Rischer 1972, s. 137.

ovšem třeba zdůraznit, že v říšském měřítku málo vlivná NS-KG, která v červnu 1937 splynula s organizací Radostí k síle (KdF), měla na regionální úrovni, respektive v Düsseldorfu, daleko větší význam. Případ Galerie nové doby je dostatečně výmluvný. NS-KG sice neměla na rozdíl od RKK pravomoci měnit strukturu či stanovky spolků, ale těšila se důvěře místního vedení NSDAP, které její činnost krylo.²⁸⁸ Díky silnému postavení župního vedoucího Karla Friedricha Floriana se tak NS-KG mohla stát jedním ze zásadních kulturněpolitických činitelů v Düsseldorfu.

NS-KG nebyla pouze organizací, která hájila „čistotu“ umění v uměleckých sbírkách. Sdružovala také mládež a návštěvníky divadelních představení, koncertů, přednášek, filmů či uměleckých výstav (celkem 24 850 na přelomu let 1936/37).²⁸⁹ Ve spolupráci s městem umožňovala svým členům levnější vstupné na městská kulturní představení.²⁹⁰ Naproti tomu podobně zaměřená organizace KdF využívala městských kulturních zařízení jen okrajově. Teprve po zániku NS-KG začala KdF zprostředkovávat větší množství městských akcí, byť postupně a s výhradami. Koncerty městského orchestru zahrnula do svého programu až v sezóně 1937/1938, přičemž i nadále pořádala vlastní koncerty, které lépe odpovídaly „kulturnímu názoru“ organizace a na které městská správa neměla žádný vliv.²⁹¹

V duchu spolupráce a sjednocování tvůrčích sil se na kulturní politice města stále více podílela i umělecká akademie, která se snažila upevnit své postavení jednak mezi svobodnými umělci (Corneliova cena) a jednak v oblasti městské výstavby. Pod vedením Petera Grunda se v kulturním životě města angažovali spíše jednotlivci z profesorského sboru prostřednictvím různých zakázek.

Sám Grund řídil na župním vedení NSDAP úřad pro městskou výstavbu, vedl zemskou pobočku RdBK, navrhoval pro město stavby budoucnosti (*Schlageterforum*, Rýnskou siluetu) a dokonce se v červnu 1936 pokusil založit ve Frankfurtu n. M. svaz architektů, což bylo ovšem v rozporu se směrnicemi RKK. Grund tehdy rozeslal pozvánky architektům, se kterými chtěl založit vlastní zájmový svaz, aby se odlišili od ostatních členů Říšské komo-

²⁸⁸ Vyplývá to ze zprávy, kterou psal Hupp Ebelovi 4. 3. 1936: „*Dokud stranická špička zde v Düsseldorfu bude věřit, že lze vybudovat Galerii nové doby podle Rosenbergova pojetí, neznavíme se nesnesitelných útoků ze strany lokálních úřadů NS-KG.*“ StA IV 3746.

²⁸⁹ Více o činnosti düsseldorfské pobočky NS-KG viz Träger nationalsozialistischer Kultur, RLZ, 23. 7. 1937.

²⁹⁰ Rischer 1972, s. 134.

²⁹¹ Tamtéž, s. 135.

ry pro výtvarné umění, sdružující všechny bez ohledu na skutečné umělecké schopnosti. RKK toto shromáždění stanovené na 27. 6. 1936 zakázala a s pomocí gestapa zabránila konání ustavující schůze nového svazu. Následná žádost prezidenta RKK o odvolání Grunda z postu vedoucího zemské pobočky RdBK však byla splněna až o rok později, kdy byl propuštěn z umělecké akademie.²⁹²

S nástupem Emila Fahrenkampa v roce 1937 se umělecká akademie zapojila do kulturního života Düsseldorfu mnohem více jako celek. Fahrenkamp zpočátku rozpoutal velkou mediální kampaň, aby zvýšil prestiž akademie i své osoby. V roce 1939 začal vydávat roční zprávy akademie, poskytoval rozhovory, pořádal různé přednášky, ale i literární a hudební představení, takže se mu podařilo vrátit akademii do středu pozornosti uměnímilovných průmyslníků. V rámci výuky, které už od jmenování Grunda ředitelem vévodila architektura, prosadil mimo jiné větší provázanost s praxí. Právě díky přízni místních průmyslníků přinášela práce zejména studentů architektury i konkrétní výsledky.²⁹³ Od roku 1937/38 prováděla akademie poradní činnost ohledně městské výstavby v rámci celé župy a podílela se i na plánování nacistické podoby Düsseldorfu.

V roce 1938 založil župní vedoucí Florian společnost s ručením omezeným nazvanou *Stadtplanungs GmbH* a poté, co jej v červnu 1939 pověřil Hitler výstavbou nové podoby hlavního města župy, získalo plánování širokých ulic, kongresových hal, majestátní nové radnice budovy opery a dalších monumentálních staveb jasný směr. Plánování města spadalo zároveň do agendy městské správy a zájmové sféry umělecké akademie. S pokračující válkou a narůstajícím počtem zničených domů chuť k plánování jen rostla, k realizaci nové tváře města však už nedošlo. Za nacistické vlády se přesto v Düsseldorfu postavila řada velkých staveb, nehledě na sídliště a dálkové komunikace.²⁹⁴

Na scéně výtvarného umění působila akademie především prostřednictvím profesora Schwarzkopfa, který byl zároveň prodlouženou rukou župního vedení v rámci jeho působení na kulturní život Düsseldorfu. Richard Schwarzkopf vedl od roku 1937 nacistický svaz docentů na umělecké a lékařské akademii a v roce 1938 nahradil dosavadního předsedu spolku umělců *Malkasten* Otto Ackermanna. K nelibosti řady nacistických členů se Acker-

²⁹² Viz HSt NW 1002-T-27509 Peter Grund.

²⁹³ Heuter 2002, s. 113.

²⁹⁴ Více viz Görden 1969, s. 148–151, Schäfers 2001, s. 321–330.

mann přikláněl k tradičnímu spolkovému životu v nepolitickém duchu.²⁹⁵ Na nátlak župního vedení, které od spolku očekávalo, že bude plnit nacistické kulturněpolitické úkoly, se Ackermann po čtyřech letech vzdal své funkce.

Bývalý funkcionář Bojového svazu (Kampfbundu) Richard Schwarzkopf okamžitě zahájil reformy s cílem ovládnout umělecký stav v Düsseldorfu a jeho okolí. V duchu sjednocování tvůrčích a politických sil jmenoval do rozšířeného poradního sboru starostu Haidna, který od dubna 1938 spravoval městské kulturní záležitosti, vůdce nacistického studentského svazu, generálního intendanta Krause, šéfa orchestru Balzera či ředitele nakladatelského svazu Muckela.²⁹⁶

Schwarzkopf se dále zaměřil na rozšíření a omlazení členské základny, do které po začlenění studentů umělecké akademie, měli patřit i studenti jiných fakult a dále profesori umělecké a lékařské fakulty sjednocení v nacistickém svazu docentů, jemuž předsedal. Na rozdíl od předchozích stanov bylo členství od roku 1939 umožněno i hercům a zpěvákům.²⁹⁷ *Malkasten* se stal znovu místem setkávání prominentních nacistů a pořádání osvětových přednášek, podobně jako na počátku roku 1933. Na počest Vůdcových padesátých narozenin uspořádal v dubnu 1939 spolek společně s uměleckou akademií slavnost spojenou s pochodňovým průvodem umělců, profesorů a studentů.²⁹⁸

Jak je vidno, o nositele nacistické kulturní politiky nebyla v Düsseldorfu nouze. Přes proklamovanou spolupráci a jednotu však sledovala každá organizace, instituce, stranický či státní orgán vlastní mocenský zájem. Prostřednictvím kulturní politiky bylo možné ovládat široké vrstvy obyvatelstva, proto byla předmětem tvrdého konkurenčního boje o rozsah kompetencí jak na říšské, tak na lokální úrovni. Navenek se však všichni činitelé v kulturněpolitické oblasti hájili sledováním jediného cíle.

5.2 Cíle a projevy nacistické kulturní politiky

Mezi zásadní hesla kulturní politiky, která v různých variantách pronášeli düsseldorfští nacisté, bez ohledu na to, zda zastupovali městskou sprá-

²⁹⁵ Schroyen – Langbrandtner 1992, s. 50. K Ackermannovi srov. Hundert fünfzig Jahre Künstler-Verein Malkasten, 1998, s. 114–117.

²⁹⁶ Hundert fünfzig Jahre Künstler-Verein Malkasten, 1998, s. 118.

²⁹⁷ Schroyen – Langbrandtner 1992, s. 53–54.

²⁹⁸ Vzhledem k chybějícím dokumentům z doby války je činnost spolku v dalších letech těžko rekonstruovatelná. Jisté je, že budova Malkasten se už v roce 1939 stala sídlem wehrmachtu a propagandistické kompanie a po náletech v červnu 1943 shořela do základů.

vu, vedení strany, či různé kulturní spolky a organizace, patřila nutnost obnovy tradiční dobré pověsti města, překonání kultury „úpadkových let“ a posílení vůdčí pozice města v kulturním životě celého regionu.

Odkaz na tradici přitom odpovídal obecné snaze nacismu využívat osvědčených a úspěšných symbolů a hodnot minulosti ve svůj prospěch a rovněž druhý požadavek vyplýval z celoříšského úsilí nacistické vlády vymezit se proti starému „systému“ (Výmarské republiky). Zdůrazňování jeho nedostatků posilovalo pozitiva nového režimu, který se chápal jako revoluční. Snaha stát se slavnou kulturní metropolí vyjadřovala především potřebu obhájit vládu nacistického režimu a získat pro ni podporu. Zároveň se však ve snaze uhájit vedoucí kulturní pozici v regionu a být příkladem celému Německu odráželo místní specifikum – tradiční rivalita mezi sousedními regiony, zvláště pak konkurenční vztahy se sousedním Kolínem.

Podle nacistické rétoriky si Düsseldorf musel své prestižní postavení zasloužit na základě nových výkonů. Jinými slovy, nové nacistické umění místních umělců mělo přinést slávu městu a zároveň legitimizovat nacistický režim. Aktivní podpora všech (přízpůsobivých) umělců se zařadila mezi hlavní priority kulturní politiky městské správy hned poté, co byly provedeny zásadní kroky k vyloučení nežádoucích osob. Kromě Společnosti pro podporu düsseldorfského výtvarného umění využívalo město i jiných prostředků jak povzbudit umělce, jejichž tvorba odpovídala kulturněpolitickým potřebám města. V roce 1935 udělila městská správa poprvé ceny za literaturu a hudbu, v roce 1936 rozhodla i o udělování ceny za výtvarné umění. Ani v této oblasti však město nebylo jedinou rozhodující silou a tak v případě ceny za malbu a sochařství převzala iniciativu nejprve umělecká akademie spolu s prezidentem vládního okrsku Düsseldorf.

Corneliová cena (*Corneliuspreis*) byla nazvaná po Peteru Corneliovi, prvním řediteli umělecké akademie po jejím znovuzaložení v Pruském státě 1819. Původně byla vypsána na tři roky a mohli se na ni hlásit nejen žáci akademie, ale všichni umělci árijského původu, kteří se buď narodili v rýnsko-vestfálské oblasti nebo zde už alespoň rok žili. Stejná částka 3 000 říšských marek měla být udělena nejlepšímu malíři a nejlepšímu sochaři poprvé v den Corneliových narozenin, další dva roky pak na památné výročí Schlageterovy popravy. Peníze na cenu věnoval prezident vládního okrsku Carl Schmid jakožto kurátor akademie.²⁹⁹ Od roku 1939 převzalo město

²⁹⁹ Corneliuspreis der Düsseldorfer Kunstakademie, RLZ, 4. 4. 1936.

udílení cen za výtvarné umění do svých rukou a platilo ji ze svého rozpočtu až do roku 1943.³⁰⁰

Do roku 1938, kdy cenu ještě udílela umělecká akademie, se porota, které předsedal prezident vládního okrsku, skládala z ředitele akademie, 4 profesorů, po jednom zástupci svobodných umělců (malíře a sochaře) a tří mužů, kteří se významně podíleli na uměleckém životě v Porýní a Vestfálsku.³⁰¹ Lze tedy předpokládat, že rozhodovali především podle uměleckých měřítek a nikoliv stranických zásluh. Dokazuje to ocenění dvou sochařů Kurta Zimmermanna a Roberta Immermanna v roce 1937, jejichž velké sochy musely být krátce nato odstraněny z výstavy „Tvořící lid“. Podobně byl vybrán Zoltan Székessy v roce 1938, jehož „rachitický“ chlapec na kašně v rámci téže výstavy byl jako „zvrhlé“ umění zabaven a zničen. Ani po převzetí Corneliovy ceny městem se však porota neomezovala pouze na umělce, proti kterým by ze strany nacistů nebylo námitek.³⁰² V roce 1939 se z ceny za malbu mohl těšit Robert Pudlich. Přitom díla tohoto talentovaného umělce nesměla viset v městské galerii už od roku 1935(!).

Vytváření obrazu Düsseldorfu jako kulturní metropole vyžadovalo nejen neustálou podporu kulturních aktivit, ale i jejich demonstraci a propagaci. Kromě běžných výstav, koncertů, divadelních a operních představení, nehledě na nacisty převzaté nebo nově vytvořené svátky a slavnosti během celého roku, se pořádaly mimořádné i pravidelné přehlídky uměleckých výkonů na lokální a celoříšské úrovni. Prestižní záležitostí byla rovněž říšská zasedání nacistických kulturněpolitických organizací (sněm NS-KG v roce 1935 za účasti Rosenberga).

Slavnosti se zaměřovaly buď na jednu uměleckou oblast jako hudbu či divadlo³⁰³, nebo – jako v případě tzv. Župního kulturního týdne (*Gaukulturwoche*) – na všechny kulturní akce od výstav a koncertů přes operní představení a divadelní premiéry po literární čtení a osvětové přednášky. Tyto kulturní týdny pořádalo župní vedení strany od roku 1936 ve snaze mobilizovat všechny tvůrčí a politické síly. Zmínka o podobném týdnu v roce 1935 v denním tisku chybí, ale už v květnu 1934 se konal tzv. Západoněmecký kulturní týden. Župní kulturní týdny trvaly vždy několik dní na počátku října v různých městech župy najednou. Düsseldorf byl po tu

³⁰⁰ Seznam všech oceněných umělců 1936–43 viz Alberg 1987, s. 68.

³⁰¹ Corneliuspreis der Düsseldorfer Kunstakademie, RLZ, 4. 4. 1936.

³⁰² Její složení se mi nepodařilo zjistit.

³⁰³ Např. Richard-Strauss Festwoche 1934, Düsseldorfer Theaterfestwoche 1937.

dobu centrem veškerého dění a místem konání slavnostních projevů a zasedání nacistických organizací i státních kulturněpolitických institucí (RKK). Od roku 1939 se už tyto kulturní slavnosti pravděpodobně kvůli válce nekonaly.

Právě v rámci kulturního týdne roku 1937 byl svolán Župní kulturní kruh (*Gaukulturring*) a ve stejném roce podnítila místní NSDAP větší města župy, aby ocenila tvůrce z vybrané umělecké oblasti.³⁰⁴ Düsseldorf uděloval ceny za hudbu a literaturu (Schumannova a Immermannova cena³⁰⁵). O rok později dal sám župní vedoucí Karl Friedrich Florian k dispozici ještě 2500 RM na zvláštní cenu za plastiku, malbu, grafiku a umělecké řemeslo, takže v roce 1938 byli umělci během Župního kulturního týdne oceněni celkovou částkou přes 10 000 RM.³⁰⁶

Vysoké investice do umění však zdaleka nenaplněovala očekávání kulturněpolitických špiček. Přestože podle říšského kulturního strážce Morallera tkvěl účel kulturních týdnů ve vyvrácení údajných pomluv týkajících se provinčního charakteru düsseldorfského umění, při předávání cen v roce 1937 přiznal zemský kulturní strážce umění Brouwers, že některá zasláná díla byla tak primitivní, že je nešlo označit za „německé umění“.³⁰⁷ Brouwers sice nemluvil konkrétně, faktem však je, že městská správa Düsseldorfu přestala vzhledem k nízké kvalitě přihlášených skladeb vyhlášovat Schumannovu hudební cenu jako volnou soutěž a namísto toho udělovala od roku 1938 zvláštní zakázky zasloužilým a loajálním umělcům.³⁰⁸

5.3 Radikalizace po roce 1937

Nedostatek nového kvalitního umění nevylučoval pořádání velkolepých kulturních představení. Nacisté ho využívali (ve smyslu čím méně umění, tím více propagandy) k ostřejšímu útoku proti svým odpůrcům, kteří údajně stále negativně působili v německém uměleckém životě. Třebaže první měsíce nacistické vlády šířila nacistická propaganda nadšenou

³⁰⁴ Wuppertal uděloval cenu za poezii a literaturu, Remscheid za umělecké řemeslo, Krefeld podporoval oblast uměleckého průmyslu, Rheydt oceňoval malbu, Solingen grafiku, Mönchen-Gladbach plastiku a Neuß výtvarné umění. *Kulturring des Gaues Düsseldorf berufen*, RLZ, 5. 10. 1937.

³⁰⁵ Během Župního kulturního týdne v roce 1936 byla vyhlášena tzv. Rýnská cena za poezii. Naposledy se Immermannova cena udělovala v roce 1943.

³⁰⁶ *Gaukulturwoche eröffnet*, RLZ, 9. 10. 1938.

³⁰⁷ *Düsseldorfer Kunst soll vorbildlich werden*, RLZ, 6. 10. 1937.

³⁰⁸ Poslední zakázka byla vypsaná v roce 1940. *Görgen* 1968, s. 173–174.

kampaň ve znamení vítězné „nacionálněsocialistické revoluce“ a totálního odklonu od „dekadentní“ minulosti, ještě v roce 1937 přiznával zemský kulturní strážce umění Brouwers, že „v kulturní a umělecké politice stojíme na začátku“ a že lidé „ještě nejsou úplně přesvědčeni o revoluci a její hloubce a totálně novém uspořádání společnosti“.³⁰⁹

Na celoříšské úrovni se tyto skutečnosti odrazily ve vyhlášení „očistné války“ proti modernímu umění. Celková radikalizace atmosféry, která nepostihla jen oblast výtvarného umění, je dobře patrná na událostech v hudebním životě Düsseldorfu, který se těšil dobré pověsti i velké přízni ze strany obyvatelstva. Město si bylo vědomo jeho významu a v roce 1935 vytvořilo z jedné ze dvou soukromých hudebních škol konzervatoř Roberta Schumannova, již vedl Hugo Balzer coby šéf orchestru.³¹⁰ Od roku 1938 se v Düsseldorfu pořádaly také prestižní koncerty tzv. Hodiny hudby (*Stunde der Musik*) na podporu mladých talentů. Podobné koncerty známých a začínajících sólistů z celého Německa se konaly pouze v Berlíně, Mnichově a Hamburku.³¹¹ Hudební život v Düsseldorfu si udržoval vysokou kvalitu také díky tomu, že se vyhýbal uvádění skladeb nových nacistických autorů. Je proto trochu paradox, že se právě zde konala v roce 1938 difamační výstava „Zvrhlá hudba“ (*Entartete Musik*)³¹², neskrývající svou inspiraci v mnichovské výstavě „Zvrhlé umění“.

Jako první přišel s nápadem uspořádat výstavu odsuzující „hudební bolševismus“, „negerskou muziku“ (jazz) a „neněmecké“ melodie (atonální skladby Albana Berga, Arnolda Schönberga a dalších) státní rada v durynské župě Hans Severus Ziegler. Tento bývalý funkcionář v Bojovém svazu, od roku 1936 generální intendant ve výmarském divadle a od roku 1937 říšský kulturní senátor ohlásil už v září 1937 potřebu vypořádat se s hudbou a literaturou podobně jako tomu bylo v případě výtvarného umění.³¹³

³⁰⁹ Brücke zwischen Volk und Künstler, RLZ, 12. 10. 1937.

³¹⁰ Před rokem 1933 existovaly v Düsseldorfu *Butz-Neitzel-Konservatorium* a *Gumpert-Konservatorium*. První škola byla přeorganizována a znovuotevřena jako Schumannova konzervatoř od 1. 1. 1935, druhá směla nadále přijímat jen neárijské žáky. Počet žáků Schumannovy konzervatoře vzrostl z původních 70 na 220. Görgen 1968, s. 173.

³¹¹ „Stunde der Musik“ im Konzertwinter 1939/40, RLZ, 13. 8. 1939.

³¹² Více Zuschlag 1995, s. 315–319; Dále viz Dümling, Albrecht – Girth, Peter: *Entartete Musik. Zur Düsseldorfer Ausstellung von 1938. Eine kommentierte Rekonstruktion, Ausstellungskatalog Düsseldorf, 1988; Rischer 1972, s. 65–69.*

³¹³ Už od října 1935 platil v Německu všeobecný zákaz jazzu v rozhlase a od prosince 1937 bylo možné provozovat zahraniční hudbu jen se souhlasem ministerstva propagandy. Zuschlag 1995, s. 316.

Výstava, kterou Ziegler původně připravoval se svými spolupracovníky pro durynskou župu, se nakonec konala v rámci Říšských dní hudby v Düsseldorfu od 24. května.³¹⁴ Byla koncipována audiovizuálně a interaktivně. Návštěvníci měli možnost si sami vybírat ukázky moderní hudby (Schönberg, Berg, Hindemith, Křenek, Weil, Stravinskij a další) v kójiích s reproduktory, které se vzájemně překřížovaly. Inscenované zdání chaosu vyvolávalo i účelové uspořádání ostatních exponátů. Partitury, libreta, fotografie, portréty, plakáty, kulisy, výstřižky z novin, časopisy či karikatury (skladatelů, ale i hudebních kritiků, dirigentů, pedagogů apod.) doplňovaly většinou reprodukce obrazů spojených s jazzem, hudebníky a skladateli, komentované hanlivými nápisy. „Zvrhlé“ se rovnalo židovskému, atonální hudba byla podle nich výsledkem „duševního zhloupnutí“.³¹⁵

Přestože výstava měla velké ambice, nedosáhla takového úspěchu jako její mnichovský vzor. Skončila se už 14. června, byť byla původně ohlášena do konce měsíce. Ani noviny nehlásily rekordní návštěvnost, jak tomu bývalo zvykem při podobných událostech. Důvody nevelkého úspěchu výstavy mohly spočívat v nezachytitelnosti hudby, která obecně nebyla příliš vhodná pro propagandu. Většina napadaných skladatelů v té době už emigrovala za hranice a výstava neměla za následek konfiskace a zákazy. Exponáty z výstavy se objevily ještě ve Výmaru, Vídni, Frankfurtu a Chemnitzu jako zvláštní součást putovní výstavy „Zvrhlé umění“. Sen v podobě stálé expozice ve Výmaru se však Zieglerovi nespínil.³¹⁶

Vedle výstavy bylo jedním z vrcholů slavností hudby i předání národní hudební ceny z rukou Goebbelse, který o rok později při té samé příležitosti vyhlásil Düsseldorf jednou provždy „městem Říšských hudebních dnů“.³¹⁷ Pro město Düsseldorf tak Říšské dny hudby v roce 1938 znamenaly především prestiž a posílení pozice kulturního města v rámci nacistického celku, což vzápětí umocnila další propagandistická výstava.

Bezprostředně po expozici „zvrhlé“ hudby se 18. června 1938 do stejných sálů düsseldorfského Paláce umění (*Kunstpalast*) nastěhovala putovní výstava „Zvrhlé umění“, která na rozdíl od předchozí přehlídky musela být pro velký zájem lidí dvakrát o týden prodlužována. Do 7. srpna ji navštívili-

³¹⁴ Ziegler sám tvrdil, že jednal na zakázku ministerstva propagandy, v tisku se však psalo, že výstava vznikla se zvláštním souhlasem ministra Goebbelse.

³¹⁵ Zuschlag 1995, s. 317.

³¹⁶ Tamtéž, s. 320.

³¹⁷ Görden 1968, s. 173

lo celkem 150 tisíc lidí³¹⁸, což bylo skoro o 40 tisíc návštěvníků více, než zaznamenala umělecká část výstavy „Tvořící lid“ trvající o 3 měsíce déle. Je ovšem třeba dodat, že část publika výstavy „zvrhlého“ umění tvořily organizované výlety od KdF³¹⁹ a interní školení pro stranické vedoucí v rámci župy a jednotlivých místních skupin ze sousedních žup. Vzhledem k tomu, že Düsseldorf bylo jediné město, které na západě Německa tuto výstavu hostilo, zajišťovala KdF zvláštní vlaky a sama říšská železnice poskytovala zvýhodněné nabídky na cestu do Düsseldorfu.³²⁰

Při zahajovací řeči výstavy připomněl župní vedoucí Florian „škodlivý“ vliv *Das Junge Rheinland* a *Rheinische Sezession*. Z dochovaných materiálů však nevyplývá, že by na výstavě byla přítomná díla zabavená v místním muzeu.³²¹ Velikostí zhruba odpovídala předchozím výstavám v Lipsku

Zdroj: Stadtarchiv Düsseldorf

³¹⁸ Rischer 1972, s. 101.

³¹⁹ Jen v rozmezí 18. 6. – 24. 7. to bylo 10 000 návštěvníků. Zuschlag 1995, s. 256.

³²⁰ Zuschlag 1995, s. 255.

³²¹ Tamtéž, s. 255.

a Berlíně. Specifické pro místo konání byla fotografie Alfreda Flechtheima v životní velikosti hned u vchodu, ale ta byla k vidění i na jiných místech.³²² Exponáty byly stejně jako v předchozích výstavách členěny do devíti tematických skupin, prokládané vůdcovými citáty a kresbami postižených, visely však v dostatečných odstupech, ve velkých světlých sálech a některé inscenované kompozice měly i pozitivní účinek. Například soubor osmi obrazů tvořící Noldeho oltář *Život Krista* byl pověšen ve dvou řadách nad sebou na černém pozadí, které odpovídalo duchu díla a podtrhovalo jeho expresivní barvy (viz fotografie na předchozí straně).³²³ Přesto nemůže být pochyb o tom, že její hlavní účel byl pošpinit moderní umění. Vedoucím těchto putovních výstav byl říšským vedením pro propagandu pověřen Hartmud Pistauer a lokální místa do její organizace nezasahovala.

Stejně jako výstava „Zvrhlá hudba“ nebo Říšské hudební dny neměla tato expozice s aktivní kulturní politikou města tak, jak ji začal plánovat Ebel v roce 1934, nic společného. Nevycházela z přímé iniciativy města a nepřinášela umělecká díla, na které by Düsseldorf mohl být hrdý. Městské správě přišla vhod, neboť odpoutala pozornost od bolestného stavu muzeí a nízké kvality výtvarného umění v Düsseldorfu. Sama v té době měla jen malý vliv na vývoj umění ve městě v důsledku zásahů místních nacistických organizací, ale i celoříšských událostí. Veleúspěšná výstava „zvrhlého umění“ v Düsseldorfu tak symbolizuje definitivní ztroskotání městské umělecké politiky, kterou řídil Horst Ebel.

Silná pozice kulturního referenta, kterou si pod vedením primátora Wagenföhra Ebel v rámci městské správy vybudoval, začala upadat především kvůli neúspěchům městských divadel a muzeí už od roku 1935. V roce 1936 se stal městským radou jen díky vlivu župního vedoucího Floriana. Další vývoj událostí, především pak v souvislosti s uměním na výstavě „Tvořící lid“, dále zhoršoval Ebelovo postavení. Prozatímní primátor Liederley, který v dubnu 1937 nahradil Wagenföhra, se sice ještě neodvážil Ebela odvolat, nicméně s příchodem nového primátora Otta Ebelův vliv v městské správě definitivně skončil. V dubnu 1938 byl úřad pro kulturní záležitosti převeden do agendy prvního starosty respektive primátora, kterým se

³²² „Typicky židovské“ obličejové rysy Alfreda Flechtheima byly zakomponovány i do některých plakátů na výstavu „Zvrhlé umění“ (např. v Chemnitz). Nacistická propaganda v jednom z nejprominentnějších židovských obchodníků s uměním a protagonistů moderního umění zosobňovala původce „židobolševistického“ kulturního úpadku.

³²³ Vzpomínky malíře Bernarda Schultzeho viz Alberg 1987, s. 87–90.

Carl Haidn v prosinci 1939 stal. Ebel tedy v době dvou zmiňovaných výstav dohlížel už jen na školní úřad, správu trhů, úřad pro reklamu a jatka.³²⁴

Nepřátelské klima vůči moderním umělcům, které charakterizovala výstava „zvrhlého“ umění a plundrování v německých muzeích, se stalo osudným i düsseldorfským umělcům, kteří dosud nebyli zcela „zglajchšaltováni“. Ne všichni umělci, kteří zůstali v Düsseldorfu po roce 1933, se upsalí nacistickým uměleckým ideálům. Sice jen malá část umělců, většinou židovského původu a levicového smýšlení, se přidala k uměleckému a politickému odboji.³²⁵ Řada z nich prošla nacistickým vězením či koncentračním táborem a některým se později podařilo emigrovat. V široké skupině umělců, kteří se pasivně přizpůsobili změněným podmínkám, se však našla i řada odvážných autorů, kteří nepřestali tvořit v protinacistickém duchu a dokonce svá díla posílali na výstavy. Svědčí o tom zákaz *Rheinische Sezession* z března 1938. Prezident RdBK své rozhodnutí zdůvodnil odkazem na výstavu spolku v předchozím roce, která ukázala, že „v *Rheinische Sezession* stále přetrvává duch krubů, které se v minulosti soustředily kolem Johannya Ey a Alfreda Flechtbeima“.³²⁶ Z výstavy proto musely být některé práce odstraněny.

Jedinou oporu mělo moderní umění v Galerii Alexe Vömmela, která šikovně kombinovala práce moderních umělců s těmi, které nacistický stát velebil, takže ještě v roce 1935 pořádala větší výstavy moderních umělců.³²⁷ Dokonce v roce 1941 byla galerie dočasně zavřena, protože říšský zmocněnec Schweitzer zajistil při prohlídce galerie 96 obrazů a plastik od Pudlicha, Kolbeho, Sintenise, Daumiera, Hofera, Rohlfse, Mackeho, Heckela, Noldeho či Barlacha.

5.4 Období 2. světové války

S vypuknutím 2. světové války v září 1939 se kulturní politika města radikálně změnila. Vše bylo podřízeno válečné mašinérii tak, že i nacistické organizace, které mezi sebou před válkou soutěžily o získání větších pravomocí, spojily své síly k jednotnému postupu.³²⁸ Hlavním úkolem kul-

³²⁴ Görgen 1969, s. 124–125.

³²⁵ Např. Julo Levin, Peter Ludwig, Karl Schleswig, Otto Pankok, Felix Nußbaum a další. Viz Baumeister, Annette: Mit Bildern widerstehen. In: Krempel 1985, s. 111. Více viz Alberg 1987.

³²⁶ Baumeister: Mit Bildern widerstehen. In: Krempel 1985, s. 112.

³²⁷ Stojí za zmínku, že ještě do počátku roku 1935 bylo možné číst ve *Volksparole* pochvalné kritiky od dr. Bernda Lasche na výstavy Matareho, Barlacha, Rohlfse a dalších moderních umělců.

³²⁸ Rischer 1972, s. 211.

turních akcí bylo posilovat bojovného ducha a odvádět pozornost od válečných útrap, což se v pozdějších letech, kdy začaly pravidelné nálety na město, příliš nedařilo, i když na to bylo vynaloženo hodně peněz.³²⁹ Těžší-
tům kulturní politiky se stala především divadla, opera a koncerty, kde namísto ideologie nastoupila zábava a návštěvnost rostla.

V otázce komunální samostatnosti se během války nic nezměnilo. Naopak kompetence městské správy byly nadále omezovány a o významnější aktivní kulturní politice se dá hovořit pouze v případě uměleckých muzeí. Ta byla sice uzavřena už koncem srpna s ohledem na hrozbu války a Düsseldorf se musel vzdát své pověsti „města muzeí“. Düsseldorf totiž nemohl obnovit provoz muzeí krátce po převezení cenných sbírek do bezpečí jako se stalo například v Kolíně či Wuppertalu. Nejenže ležela v centru města, blízko strategických mostů a jiných potenciálních cílů, ale po odvezení cenných sbírek zůstala ve městě jen druhořadá díla, která by se ani nemohla vystavovat. Palác umění byl až na depozitář využíván jako zásobárna obilí nebo byl obsazen vojskem. Otevřeny zůstaly pouze Grafické sbírky, kde se v malých prostorách konaly pravidelné výstavy, zároveň se zvýšil počet přednášek a prohlídek po historických pamětihodnostech města.

V zavřených muzeích však pokračovala nákupní politika, a to nijak bezvýznamná. V roce 1940 se muzeu podařilo získat velmi cennou sbírku Jantzen (středověké a novověké duté sklo). Město mimo jiné využívalo župní vedení strany k nákupům uměleckých děl na obsazených územích. Nejvíce uměleckých děl bylo nakoupeno ve Francii (celkem 585 000 RM) a to od soukromých obchodníků s uměním, jejichž těžké situace město využilo, stejně jako v Belgii a Holandsku. Jen za účetní rok 1942/43 vydalo město za nákupy 1,4 miliónů říšských marek, což bylo více než za prvních šest let nacistické vlády.³³⁰ Umělecké muzeum si však činilo nároky i na díla zaba-
vená Říší ve Francii v rámci „loupeže umění“ (*Kunstraub*) pod záminkou odškodnění za díla ztracená za napoleonských válek. I když uvedený důvod byl právně neudržitelný, neboť tehdy se jednalo o přesunutí soukromé sbírky do mnichovské rezidence z rozhodnutí jejího majitele – zemského pána, zisku cenností zabránil jen další válečný vývoj.³³¹ Zároveň tím defi-

³²⁹ Tamtéž, s. 209.

³³⁰ Od 1939 do 1945 utratilo město za nákup uměleckých děl nejméně 3 milióny RM. Görgen 1969, s. 206.

³³¹ Rischer 1972, s. 195–196.

nitivně skončila činnost muzeí, jejichž ředitel Hans W. Hupp zemřel na angínu 27. října 1943.

Finanční podpora umělcům v podobě Corneliovy ceny trvala do roku 1943 a do roku 1944 pořádala Společnost pro podporu düsseldorfského výtvarného umění vždy na jaře a na podzim pravidelné výstavy místních umělců. Řada z nich, včetně některých profesorů na umělecké akademii, musela sloužit ve válce. Poslední výstava byla kvůli náletům odložena na červenec 1944. Kromě místních umělců byly k vidění i výstavy bulharského, vlámského, toskánského či vídeňského umění. Jak uvádí Rischer, výstavy se těšily dobré návštěvnosti.³³²

Městská divadla hrála prakticky bez přestávky. I o prázdninách se střídala tak, aby nevznikla žádná mezera. Nálety na město, které naplno propukly v létě 1942, je zásadně neomezovaly, dokud neponičily vlastní budovy. V červnu 1943 byly silně poškozeny *Schauspielhaus* (divadlo) a *Tonhalle* (koncertní síň). Definitivně padly v listopadu toho roku, stejně jako budova opery. Nálety byla poškozena prakticky všechna kulturní zařízení včetně umělecké akademie (poprvé v srpnu 1942). Nicméně kulturní život v Düsseldorfu to nezastavilo. Opera byla opravena a v roce 1944 uvedla ještě 73 představení. Stejně tak pokračovalo divadlo a koncerty v náhradních prostorách školní auly a chrámového sálu (*Kreuzkirche*). Teprve 1. září 1944 na základě vyhlášení „totální války“ Goebbelsem (25. srpna 1944) nastalo všeobecné omezení kulturního života a umělci dosud chránění před válkou byli povoláni do zbraně.

V té době se už hospodářství města zhroutilo pod tíhou neustálého bombardování. Veškerá infrastruktura včetně dopravy, zásobování potravinami a energií vážla, lidé hledali útočiště v méně zasažených oblastech. Ve městě, kde v roce 1939 žilo kolem 540 000 obyvatel, jich na konci války zbývalo už jen 235 000. V posledních měsících války, kdy už nevládl žádný řád, se stupňoval nacistický teror proti vlastnímu obyvatelstvu, které nebylo ochotno následovat osud „Třetí říše“. V březnu 1945 obsadilo americké vojsko levý břeh Rýna a 17. dubna se bez boje ujalo vlády nad městem. Válka stejně jako nacistická vláda tím pro přeživší občany Düsseldorfu skončila.³³³

³³² Tamtéž, s. 192.

³³³ Alberg 1987, s. 137. Srov. Zimmermann 1995.

6. Závěr

Jak bylo vyloženo na začátku, nacistická kulturní politika sestávala ze dvou vzájemně ovlivňujících se rovin, které plnily stejnou funkci, a to legitimizaci nacistického režimu. Jedna cesta ke stabilizaci vlády vedla přes eliminaci nežádoucích osob a ovládnání mas pomocí kulturní propagandy, zatímco v druhém „metafyzickém“ plánu kulturní politiky „Třetí říše“ měl o oprávněnosti nacistické vlády svědčit velký rozkvět „pravého“ umění. Přeneseno na düsseldorfské poměry, i zde nacházíme dvě linie kulturní politiky: jednak šlo o mocenský nástroj k ovládnutí místního kulturního života, kontrole umělců a jejich produkce a jednak o aktivní budování prestižního obrazu města Düsseldorf coby „kulturní metropole Západu“.

Kulturní život v Düsseldorfu se nacistům podařilo ovládnout překvapivě brzy po nástupu Hitlera k moci, ať už se jednalo o státní a městské instituce či různé organizace a spolky. Jako první se iniciativy chopila místní pobočka Rosenbergova Bojového svazu pro německou kulturu podporovaná místní organizací NSDAP, jež si oproti centrální kulturněpolitické byrokracii vytvořila značný náskok. Umožnily jí to především silně zakořeněné nacionalistické postoje düsseldorfských obyvatel a zázemí, které si nacisté v Düsseldorfu vybudovali v posledních letech Výmarské republiky. Někteří místní umělci se sice postavili na obranu moderního umění, ale slavnostní pálení knih, které se konalo ze společné iniciativy nacistické, nacionalistické a evangelické mládeže mnohem dříve než podobné (centrálně řízené) akce v jiných německých městech, dokazuje, že atmosféra ve městě přála spíše „vítězství nacionálněsocialistické revoluci“ a jejímu boji za „očistění německého ducha“.

S postupnou reorganizací městské správy během prvního roku nacistické diktatury, ve které významné posty obsadili většinou zaslužilí, nicméně nedostatečně kvalifikovaní, členové NSDAP, získala düsseldorfská kulturní politika formální charakter. Nebyla to ale pouze městská správa, kdo ovládal místní kulturu. V duchu „národní pospolitosti“ se městská správa od počátku dělila o své kompetence se zástupci strany (župní vedoucí Florian), nacistických kulturních organizací (Bojový svaz – od října 1934 NS-KG), státních kulturních organizací (RKK), zemských úřadů (prezident vládního okrsku) a dalších kulturních spolků a institucí (např. umělecká akademie).

Vesměs se však jednalo o místní pobočky stranických či státních organizací. Centrální orgány zasahovaly do lokální kulturní politiky do roku 1937 jen minimálně. Ku příkladu ministerstvo propagandy mělo dohled

nad uměleckými cenami, nicméně městu nijak nebránilo v udílení vlastních cen. Také v oblasti divadla či hudby nebylo rozhodující silou ministerstvo propagandy. Upozornění na vhodné autory a díla byla spíše doporučujícího charakteru.³³⁴ V každém případě nebyla nijak zvlášť vynucována a neposlechnutí nemělo prakticky žádné následky, jak dokazuje činnost šéfdirigenta Hugo Balzera a Městského orchestru.

V případě düsseldorfských divadel, která s nejvyšším procentuálním zastoupením ideologických her držela smutné prvenství v rámci celého Německa, se rovněž neuplatnil vliv říšského orgánu, ale nacistického šéfdramaturga dosazeného městskou správou. Goebbels se naopak pokoušel podržet generálního intendantu Iltze v úřadě, když měl být v roce 1937 propuštěn, ale neprosadil se proti rozhodnutí městské správy. I to bylo možné v nacistickém totalitním státě.

Jakmile si městská správa upevnila na základě centrální legislativy („glajchšaltační“ zákony) svůj vliv na kulturní život Düsseldorfu, začala provádět také specifickou politiku v oblasti umění a kultury vycházející ze svérázu města a jeho historie. Ta pramenila nejen ze snahy přispět ke slávě nacistického státu, ale především z konkurenčního vztahu mezi sousedními župami. Největší prostor pro provádění vlastních aktivit ve prospěch pozdvihnutí věhlasu města mělo vedení města v čele s primátorem Wagenführem a vedoucím úřadu pro kulturní záležitosti Horstem Ebelem v oblasti muzejní a výstavní politiky.

Na případu Galerie nové doby je dobře patrný sílící tlak ze strany župního vedení NSDAP a místní pobočky Rosenbergovy NS-KG, jenž městu nakonec dovolil pouze defenzivní politiku. Z dnešního pohledu se snahy Ebela a Huppa vytvořit přehlídku soudobé umělecké tvorby musí jevit jako nepochopitelné, neboť s ohledem na odmítání moderních výrazů ze strany nacistů byl neúspěch Galerie nové doby předem naprogramován. Nicméně, přestože nacistická propaganda skloňovala „národní pospolitosť“ ve všech pádech a neustále vzývala jednotu tvůrčích sil, realita byla jiná. Ani na nejvyšší úrovni se politici nedokázali shodnout na jednotném pojetí nacistického umění. Do roku 1935 existovala (hlavně v Berlíně) kulturněpolitická opozice v rámci strany, která bojovala za uznání expresionismu jakožto státního umění. Proto období do roku 1937, ve kterém se režim definitivně vypořádal s odkazem moderních umělců, charakterizuje

³³⁴ Dahm 1995, s. 250.

vztah nacistického režimu k umění především jeho nevyzpytatelnost. Také osud zahradních plastik na říšské výstavě „Tvořící lid“ výmluvně popisuje rozpory v nacistické kulturní ideologii a neschopnost příslušných míst se v nich orientovat ještě v roce 1937. Hupp ani Ebel v roce 1934, kdy začali plánovat nové uspořádání muzeí, evidentně netušili, co se stane o tři roky později.

Hans W. Hupp, který do NSDAP vstoupil jako mnozí jiní až 1. května 1933, zřejmě nebyl nacistou z přesvědčení a podle všeho se jako kunsthistorik zastával jakési umírněné koncepce umění v rámci nacistické ideologie. Prakticky tak byl jeden z mála ředitelů muzeí, kteří byli v polovině třicátých let ochotni vystavovat díla kritizovaných moderních umělců. Jeho jednání však spíše než z obdivu k modernímu umění vycházelo ze snahy zachovat si profesionální čest tím, že nebude vystavovat nezralá a průměrná díla „starých bojovníků“. Ohlížel se přitom samozřejmě i na sousední města s hodnotnějšími sbírkami (Kolín, Bonn).

Naproti tomu Horst Ebel byl zřejmě v oblasti umění naprostý laik, který při jeho hodnocení vycházel z tzv. selského rozumu a nacistického chápání lidového umění. Předpokládám, že neměl vlastní pojetí umění ani žádnou koncepci uspořádání městských muzeí tak, aby ukazovala hodnotné sbírky. Na příkladu Galerie nové doby je totiž evidentní, že jen pasivně přijímal a jako nacista poslušně plnil požadavky NS-KG a jiných nacistických orgánů. Ani další jeho kroky v muzejní politice se nevyznačovaly potřebnou rozhodností (Carstanjenova sbírka), když pomineme rozdělení muzeí na šest částí, které však ještě více roztříštilo stávající, už tak torzovitě sbírky.

Neúspěch Galerie tak závisel nejen na silné pozici düsseldorfské pobočky NS-Kulturní obce, jejíž vliv na centrální nacistickou kulturní politiku je obvykle marginalizován, ale také na osobnosti kompetentního úředníka. Prosazení určitého stylu umění nepatřilo mezi Ebelovy ambice. Galerie pro něj měla význam, pouze pokud byla uznávaná a přispívala prestižnímu obrazu města, a proto při roztržkách s různými nacistickými činiteli nekladl prakticky žádný odpor. Celkově se tím však pro městskou správu výrazně zmenšilo pole působnosti v městské kulturní politice. V roce 1937 sice ještě pořádala říšskou výstavu „Tvořící lid“, ale místo aby se stala triumfem městské politiky seberepresentace, ve skutečnosti znamenala konec snah dosáhnout významného postavení v kultuře na základě vlastních aktivit zpečetěný odchodem Ebela z úřadu pro kulturní záležitosti v roce 1938.

Nad směrem a řízením kulturní politiky převzaly od té doby dominantní vládu místní stranické orgány a organizace formálně sdružené v župním kulturním kruhu (*Gaukulturring*), které se dosud rovněž podílely na získání prestižního titulu „města umění“, ovšem svým způsobem. Lokální pobočky NSDAP a nacistických organizací se tím snažily obhájit svou existenci. Budování výsadní pozice „města umění na Západě“ bylo proto určováno nejen zásluhami v kulturním, ale i v nacistickém smyslu slova. Pro nacistický režim bylo typické, že využíval osvědčených tradic a hodnot, se kterými se mohly identifikovat nejširší vrstvy obyvatelstva, a pro zvýšení efektu je účelově slučoval s politickými a nacistickými symboly. Příznačné je spojování Schlageterova kultu s významnými kulturními a uměleckými událostmi, jako například udílení Corneliovy ceny v památný den jeho popravu, či prezentace města coby „Schlageterova města“ během výstavy „Tvořící lid“.

Další činnost města a ostatních aktérů v oblasti kultury od roku 1938 se, i s ohledem na celkovou radikalizaci režimu, nesla až do vypuknutí 2. světové války více v duchu centrálně řízené nacistické propagandy. Ostatně i na celoříšské úrovni bylo po roce 1937 jasné, že plán na vytvoření „kulturního zázraku“ ztroskotat a nahradila jej negativní kulturní propaganda, která reagovala na aktuální události. Pokud se i v té době hlásilo město Düsseldorf k titulu kulturní metropole, pak ne na základě vlastního kulturního bohatství, ale svědomitého plnění kulturněpolitických úkolů celoříšského významu. Město přitom hrálo roli staty, který víceméně pouze financoval kulturní život a udílené ceny.

K období 2. světové války se zachovalo velmi málo dokumentů vzhledem k tomu, že prakticky všechny kulturní instituce padly za obětí bombardování a s nimi i jejich písemnosti. Noviny nevycházely pravidelně a stále méně podávaly informace o kultuře. Obecně však můžeme říci, že válka znamenala definitivní konec specifické městské kulturní politiky. Zcela se změnil cíle a úkoly kulturní činnosti města, ale také postoj politických aktérů. Ti, kteří spolu dosud soupeřili o správný výklad „německého umění“, aby tím sami sobě zajistili co největší moc, spojili své síly proti společnému nepříteli. Ve vztahu k veřejnosti se kulturní politika za války nesla jednoznačně v duchu propagandistického utužování morálky a poskytování úniku od tíživé reality. Na hájení partikulárních kulturněpolitických zájmů düseldorfských nacistů nezbyval prostor. Teprve za války tedy došlo k rozsáhlému podřízení düseldorfské kulturní politiky centrálním orgánům.

Seznam pramenů a literatury

Archivní dokumenty

Akta Městského archivu v Düsseldorfu (Stadtarchiv Düsseldorf)
(StA)

- IV 337 Úřad pro kulturní záležitosti (Amt für kulturelle Angelegenheiten).
- IV 339 Úřad pro kulturní záležitosti (Amt für kulturelle Angelegenheiten).
- IV 342 Městské muzeum umění (Städtisches Kunstmuseum).
- IV 3746 Korespondence s primátorem (Schriftwechsel mit dem Oberbürgermeister).
- IV 3747 Korespondence s primátorem (Schriftwechsel mit dem Oberbürgermeister).
- IV 3748 Korespondence s primátorem (Schriftwechsel mit dem Oberbürgermeister).
- IV 3937 Galerie nové doby (Galerie der Neuzeit).

Pozůstalost Horsta Ebela (Nachlass des Stadtrats Ebel), Nr. 42 (Sta, NL-Nr.42 Ebel):
56 Kulturpolitik.

142 Bericht „Ein halbes Jahrzehnt nationalsozialistische Kulturarbeit“.

Akta Hlavního státního archivu Severní Porýní-Vestfálsko
(*Nordrhein-Westfälisches Hauptstaatsarchiv*)

(HSt)

Regierung Düsseldorf: 18346 Heinrich Nauen.

Regierung Düsseldorf: 55850 Emil Fahrenkampf.

Regierung Düsseldorf: 55848 Edwin Scharff.

Entnaziakten NW 1002-T-27509 Peter Grund.

BR 1021 / 39.

Akta archivu Umělecké akademie v Düsseldorfu (Kunstakademie Düsseldorf)

KA Düsseldorf A 6.7 Mappe 111 Franz Radziwil.

Periodika

Volksparole (VP) – od 1935 přejmenovány na *Rheinische Landeszeitung* (RLZ) 1930–1938.

Tištěné prameny

Ebel, Horst – Hupp, Hans W.: Drei Jahre Museumsarbeit in Düsseldorf 1934–1936, Düsseldorf 1937.

Ebel, Horst: Düsseldorf, die Ausstellungstadt. Rückschau und Ausblick. In: Maiwald, E. W.: Reichsausstellung Schaffendes Volk Düsseldorf 1937, s. 119–125.

Eikmeyer, Robert (Hrsg.): Adolf Hitler. Reden zur Kunst- und Kulturpolitik 1933–1939, Gent 2004.

Görgen, Hans-Peter: Dokumentation zur Geschichte der Stadt Düsseldorf. Band 3: Zeit der Machtergreifung 1930–1934. Quellensammlung, Düsseldorf 1982.

- Görgen, Hans-Peter: Dokumentation zur Geschichte der Stadt Düsseldorf. Band 4: Im „Dritten Reich“ 1935–1945. Quellensammlung, Düsseldorf 1983.
- Jahresbericht der Staatlichen Kunstakademie Düsseldorf, 1939.
- Kaesbach, Walter: Die Kunsthochschule von heute, Düsseldorf 1932.
- Maiwald, E. W. (Hrsg.): Reichsausstellung Schaffendes Volk Düsseldorf 1937. Ein Bericht, Düsseldorf 1939.

Odborná literatura a publikace

- Abelein, Manfred: Deutsche Kulturpolitik, Düsseldorf 1970.
- Abelein, Manfred: Die Kulturpolitik des Deutschen Reiches und der Bundesrepublik Deutschland, Köln und Opladen 1968.
- Backes, Klaus: Hitler und die bildenden Künste. Kulturverständnis und Kunstpolitik im Dritten Reich, Köln 1988.
- Barron, Stephanie: Entartete Kunst: Das Schicksal der Avantgarde im Nazi-Deutschland, München 1992.
- Blume, Eugen – Scholz, Dieter (Hrsg.): Überbrückt. Moderne und Nationalsozialismus. Kunsthistoriker und Künstler 1925–1937, Köln 1999.
- Bollmus, Reinhard: Das Amt Rosenberg und seine Gegner. Studien zum Machtkampf im Nationalsozialistischen Herrschaftssystem, Stuttgart 1970.
- Brenner, Hildegard: Die Kunstpolitik des Nationalsozialismus, Reinbek 1963.
- Brock, Bazon – Preiß, Achim: Kunst auf Befehl? Dreiunddreißig bis Fünfundvierzig, München 1990.
- Brockhaus Enzyklopädie. Bd. 1–24, A–ZZ, Mannheim, 1986–1994.
- Cepl-Kaufmann, Gertrude (Hrsg.): Bilanz Düsseldorf '45, Düsseldorf 1992.
- Fellbach-Stein, Ariane M.: Kunstpolitik in der Pfalz 1920–1945. Beiträge zur pfälzischen Geschichte, München 1996.
- Görgen, Hans-Peter: Düsseldorf und der Nationalsozialismus. Studie zur Geschichte einer Geschichte im „Dritten Reich“, Köln: Univ. Diss., 1968.
- Görgen, Hans-Peter: Düsseldorf und der Nationalsozialismus. Studie zur Geschichte einer Geschichte im „Dritten Reich“, Düsseldorf 1969.
- Hentzen, Alfred: Die Berliner National-Galerie im Bildersturm, Köln und Berlin 1971.
- Hesse, Anja: Malerei des Nationalsozialismus: Der Maler Werner Peiner: (1897–1984), Hildesheim 1995.
- Heuter, Christoph: Emil Fahrenkamp 1885–1966, Petersberg 2002.
- Hüttenberger, Peter: Düsseldorf. Geschichte von den Ursprüngen bis ins 20. Jahrhundert. Bd. 3: Die Industrie- und Verwaltungsstadt (20. Jahrhundert), Düsseldorf 1989.
- Hundert fünfzig Jahre Künstler-Verein Malkasten, Düsseldorf 1998.
- Jäckel, Eberhard: Hitlerův světový názor. Projekt jedné vlády, Praha – Litomyšl 1999.
- Mathieu, Thomas: Kunstauffassungen und Kulturpolitik im Nationalsozialismus: Studien zu Adolf Hitler, Joseph Goebbels, Alfred Rosenberg, Baldur von Schi-

- rach, Heinrich Himmler, Albert Speer, Wilhelm Frick, Saarbrücken 1997 (Kiel, Univ., Diss., 1996).
- Neue deutsche Biographie. Bd. 1–22, A–Schin, Berlin 1971–2005.
- Ottův slovník naučný. Ilustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí. Díl 1–28, A–Žyžkowski (Doplňky), Praha 1996–2003.
- Petropoulos, Jonathan: Kunstraub und Sammlungswahn: Kunst und Politik im Dritten Reich, Berlin 1999.
- Petsch, Joachim: Kunst im Dritten Reich. Architektur, Plastik, Malerei, Köln 1983.
- Rave, Paul Ortwin: Kunstdiktatur im Dritten Reich, hrsg. Schneede, Uwe M., Berlin 1987.
- Reichel, Peter: Svůdný klam Třetí říše. Fascinující a násilná tvář fašismu, Praha 2004.
- Rischer, Walter: Die nationalsozialistische Kulturpolitik in Düsseldorf 1933–1945, Düsseldorf 1972.
- Sarkowicz, Hans: Hitlers Künstler: Die Kultur im Dienst des Nationalsozialismus, Frankfurt am Main 2004.
- Schäfers, Stefanie: Vom Werkbund zum Vierjahresplan. Die Ausstellung Schaffendes Volk, Düsseldorf 2001.
- Schroyen, Sabine – Langbrandtner, Hans-Werner: Quellen zur Geschichte des Künstlervereins Malkasten. Ein Zentrum bürgerlicher Kunst und Kultur in Düsseldorf seit 1848, Köln 1992.
- Schuster, Peter Klaus (Hrsg.): Die „Kunststadt“ München 1937. Nationalsozialismus und „Entartete Kunst“, München 1988.
- Trier, Eduard (Hrsg.): Zweihundert Jahre Kunstakademie Düsseldorf, Düsseldorf 1973.
- Zuschlag, Christoph: „Entartete Kunst“. Ausstellungsstrategien im Nazi-Deutschland, Worms 1995.

Výstavní katalogy

- Alberg, Werner: Düsseldorfer Kunstszena 1933–1945, Stadtmuseum Düsseldorf, Düsseldorf 1987.
- Kunst im 3. Reich. Dokumente der Unterwerfung, Frankfurt am Main 1974.
- Kort, Pamela: Paul Klee 1933. Städtische Galerie in Lehnbachhaus, München, Köln 2003.
- Krempel, Ulrich: Am Anfang: Das Junge Rheinland. Zur Kunst und Zeitgeschichte einer Region 1918–1945, Städtische Kunsthalle Düsseldorf 1985.
- „... und nicht die leiseste Spur einer Vorschrift“, Düsseldorf 1987.
- Skulptur und Macht. Figurative Plastik im Deutschland der 30er und 40er Jahre. Eine Ausstellung im Rahmen des Gesamtprojekts der Akademie der Künste „Das war ein Vorspiel nur...“, Berlin 1983.
- Zwischen Widerstand und Anpassung, Berlin 1978.

Články, studie a kapitoly z odborných publikací

- Barbian, Jan-Pieter: Die Beherrschung der Musen. Kulturpolitik im „Dritten Reich“. In: Sarkowicz 2004, s. 40–74.
- Baumeister, Annette: Mit Bildern widerstehen. In: Krempel 1985, s. 110–112.
- Bieber, Dietrich: Aus der Chronik der Kunstakademie, Personen und Ereignisse. In: Trier 1973, s. 215–217.
- Brock, Bazon: Kunst auf Befehl? Eine Kontrafaktische Behauptung: War Hitler ein Gott? In: Brock – Preiß 1990, s. 9–20.
- Bushardt, Magdalena – Güldner, Bettina – Nicolai, Bernd. Die Reichsausstellung „Schaffendes Volk“ 1937. In: Skulptur und Macht, 1983, s. 159–174.
- Dahm, Volker: Künstler als Funktionäre. Das Propagandaministerium und die Reichskulturkammer. In: Sarkowicz 2004, s. 75–109.
- Dahm, Volker: Nationale Einheit und partikulare Vielfalt. Zur Frage der Kulturpolitischen Gleichschaltung im Dritten Reich, Vierteljahresheft für Zeitgeschichte 2 (1995), s. 221–265.
- Dussel, Konrad: Der NS-Staat und die „deutsche Kunst“. In: Bracher, Karl Dietrich – Funke, Manfred – Jacobsen, Hans-Adolf: Deutschland 1933–1945. Neue Studien zur nationalsozialistischen Herrschaft, Düsseldorf 1993, s. 256–272.
- Dussel, Konrad: Kunst und Kultur im NS-Staat. Zur Geschichte ihrer Geschichtsschreibung und deren Ergebnisse, Neue politische Literatur 3 (1990), s. 390–406.
- Dyke, James van: Franz Radziwill im Kampf um die Kunst. In: Blume – Scholz 1999, s. 179–190.
- Flacke-Knoch, Monika – Wiese, Stephan von: Der Lebensfilm von Alfred Flechtheim. In: Alfred Flechtheim: Sammler. Kunsthändler. Verleger, Düsseldorf 1987, s. 153–212.
- Frey, Stefan – Hünecke, Andreas: Paul Klee, Kunst und Politik in Deutschland 1933. Eine Chronologie. In: Kort 2003, s. 268–306.
- Germer, Stefan: Kunst der Nation. Zu einem Versuch, die Avantgarde zu nationalisieren. In: Brock – Preiß 1990, s. 21–40.
- Klapheck, Anna: Die „goldnen“ zwanziger Jahre. Die Akademie zwischen den Kriegen. In: Krempel 1985, s. 64–72.
- Petsch, Joachim: „Unersetzliche Künstler“. Malerei und Plastik im „Dritten Reich“, In: Sarkowicz 2004, s. 245–278.
- Pollack, Kristine: Das 39er-Denkmal in Düsseldorf. In: Skulptur und Macht, 1983, s. 155–158.
- Reichel, Peter: Kunst. Bildende Kunst und Architektur. In: Benz, Wolfgang – Graml, Hermann – Weiß, Hermann: Enzyklopädie des Nationalsozialismus. Stuttgart 1997, s. 154–166.
- Starek, Stefan: Architektur auf der „Reichsaufstellung Schaffendes Volk Düsseldorf 1937. In: Breuer, Dieter – Cepl-Kaufmann, Gertrude: Moderne und Nationalsozialismus im Rheinland. Paderborn 1997, s. 501–514.

Elektronické zdroje

Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums.

<http://www.documentarchiv.de/ns/beamtenges.html> [citováno 14. dubna 2006]

Seznam používaných zkratk

DAF (<i>Deutsche Arbeitsfront</i>)	Německá pracovní fronta
Gesolei (<i>Gesundheitspflege, soziale Fürsorge und Leibesübungen</i>)	Düsseldorfská výstava věnovaná péči o zdraví, sociálnímu zabezpečení a tělovýchově (1926)
KdF (<i>Kraft durch Freude</i>)	Radostí k síle
KfDK (<i>Kampfbund für Deutsche Kultur</i>)	Bojový svaz pro německou kulturu
NSDStB (<i>NS Deutsche Studentenbund</i>)	Nacionálněsocialistický německý svaz studentů
NS-KG (<i>NS Kulturgemeinde</i>)	Nacionálněsocialistická kulturní obec
RdBK (<i>Reichskammer der Bildenden Kunst</i>)	Říšská komora pro výtvarné umění
RKK (<i>Reichskulturkammer</i>)	Říšská kulturní komora
RLZ	<i>Rheinische Landeszeitung</i>
VP	<i>Volksparole</i>

Přílohy

Příloha 1: „Komory hrůzy“ a „výstavy hanby“ předcházející velké mnichovské výstavě „Zvrhlé umění“ / „Entartete Kunst“ 1937 (viz Zuschlag 1995).

4. dubna – 5. června 1933: **Mannheim**, Städtische Kunsthalle

„*Kulturněbolševistické obrazy*“ /

„*Kulturbolschewistische Bilder*“

Dále pokračovala: 25. června – 12. července 1933: **Mnichov**, Kunstverein

„*Nákupy Mannheimské galerie*“ /

„*Mannheimer Galerienankäufe*“

23. července – 13. srpna 1933: **Erlangen**, Orangerie

(Kunstverein)

„*Mannheimská komora hrůzy*“ /

„*Mannheimer Schreckenskammer*“

8. dubna – 30. dubna 1933: **Karlsruhe**, Badische Kunsthalle

„*Vládní umění 1918–1933*“ /

„*Regierungskunst 1918–1933*“

17. dubna – 16. května 1933: **Norimberk**, Städtische Galerie
„Komora brůzy“ / „Schreckenskammer“
14. května – červen 1933: **Chemnitz**, Städtisches Museum
*„Umění, které nevýšlo z naší duše“ /
 „Kunst, die nicht aus unserer Seele kam“*
- Asi 10. června – asi 24. července 1933: **Stuttgart**, Kronprinzenpalais (Staatgalerie)
*„Listopadový duch – umění ve službách rozkladu“ /
 „Novembergeist – Kunst im Dienste
 der Zersetzung“*
- Dále pokračovala: 20. srpna – asi 18. září 1933: **Bielefeld**, Städtisches Museum
4. srpna – 8. září 1933: **Ulm**, Städtisches Museum
*„Deset let ulmské umělecké politiky“ /
 „Zehn Jahre Ulmer Kunstpolitik“*
23. září – 18. října 1933: **Drážďany**, Lichthof des Neuen Rathauses
„Zvrblé umění“ / „Entartete Kunst“
- Dále pokračovala: 11. února – duben 1934: **Hagen**, Städtisches Museum
- 7.–21. září 1935: **Norimberk**, Städtische Galerie
11. listopadu – 8. prosince 1935: **Dortmund**, Haus der Kunst
- 12.–26. ledna 1936: **Řezno**, Kunst- und Gewerbeverein
- 4.–31. března 1936: **Mnichov**, Alte Polizeidirektion
1. května – 1. června 1936: **Ingolstadt**, Neues Schloß
- Od 20. června 1936: **Darmstadt**, Kunsthalle (Kunstverein)
- 1.–30. září 1936: **Frankfurt n. Mohanem**, Volksbildungsheim
14. listopadu – 1. prosince 1936: **Mainz**, Städtische Kunsthalle
5. ledna – 8. února 1937: **Koblenz**, NS-Kulturgemeinde
- Do 14. března: **Worms**
- 21.–29. března 1937: **Wiesbaden**, Nassauisches Landesmuseum
- Od 17. prosince 1933: **Breslau**, Schlesisches Museum der bildenden Künste
*„Umění myšlenkového hnutí 1918–1933“ /
 „Kunst der Geistesrichtung 1918–1933“*
27. listopadu 1935 – asi 25. července 1937: **Halle an der Saale**, Museum Moritzburg
*„Komora brůzy / Zvláštní místnost Zvrblé umění“ / „Schreckenskammer / Sonder-
 raum Entartete Kunst“*

19. září – 3. října 1937: **Dessau**, Anhaltische Gemäldegalerie
„Zvrhlé umění“ / „Entartete Kunst“

Příloha 2: Štace putovní výstavy „Zvrhlé umění“ / „Entartete Kunst“, 18. července – 30. listopadu 1937, Mnichov, Hofgarten-Arkaden (viz Zuschlag 1995).

1. 26. února – 8. května 1938: **Berlín**, Haus der Kunst
2. 13. května – 6. června 1938: **Lipsko**, Grassi-Museum
3. 18. června – 7. srpna 1938: **Düsseldorf**, Kunstpalast
4. 4. září – 2. října 1938: **Salzburg**, Festspielhaus
5. 11. listopadu – 30. prosince 1938: **Hamburg**, Schulausstellungsgebäude
6. 11. ledna – 5. února 1939: **Štětín**, Landeshaus
7. 23. března – 24. dubna 1939: **Výmar**, Landesmuseum
Součástí výstava „Zvrhlá hudba“ / „Entartete Musik“
8. 6. května – 18. června 1939: **Vídeň**, Künstlerhaus
Součástí výstava „Zvrhlá hudba“ / „Entartete Musik“
9. 30. června – 30. července 1939: **Frankfurt nad Mohanem**,
Kunstaussstellungshaus
Součástí výstava „Zvrhlá hudba“ / „Entartete Musik“
10. 11.–26. srpna 1939: **Chemnitz**, Kaufmännisches Vereinshaus
Součástí výstava „Zvrhlá hudba“ / „Entartete Musik“
11. 18. ledna – 2. února 1941: **Waldenburg**, Kreisleitung der NSDAP
12. 5.–20. dubna 1941: **Halle an der Saale**, Landesanstalt für Volksheitskunde

Příloha 3: Rozhořčený dopis kolínského primátora düsseldorfskému primátorovi Wagenführerovi ve věci Carstanjenovy sbírky 23. 1. 1936. (Görgen 1983, s. 59)

Als Oberbürgermeister der Stadt Köln habe ich hierzu folgendes zu sagen:

Die Sammlung Carstanjen ist in den Jahren 1870 bis 1890 in Köln als Frucht der vierhundertjährigen Sammlertradition der Kölner Bürgerschaft aufgebaut worden. Seit 1928 ist sie im Wallraf-Richartz-Museum als Dauer-Leihgabe ausgestellt...

Wie Ihnen bekannt ist, haben die Städte Düsseldorf und Köln im Jahre 1934 gemeinsam die „Arbeitsgemeinschaft der niederrheinischen Kunstmuseen“ ins Leben gerufen zur gegenseitigen Förderung und zur Besprechung aller Fragen, die

eine der Mitgliederstädte berührt. Nach diesem Abkommen wäre es Düsseldorf's elementarste Pflicht gewesen, diese Sachen offen und ehrlich mit Köln unter Wahrung der höheren Gesichtspunkte der öffentlichen Kulturpflege auszutragen. Das Gegenteil ist geschehen: Düsseldorf hat alles getan, um Köln nicht merken zu lassen, was es vorhat, ehe der Kauf perfekt ist.

Ich frage Sie nun, Oberbürgermeister Wagenführ, als Nationalsozialist und als allein verantwortlicher Leiter der Stadt Düsseldorf: Decken Sie dieses („hinterlistige“: gestrichen) Vorgehen der Stadt Düsseldorf?

Können Sie es als Nationalsozialist verantworten, die unverschuldete Notlage der Nachbarschaft Köln, hervorrufen durch das auch von Ihnen bekämpfte alte System, aus zunutzen? ...

Kurz nach der Machtübernahme haben Sie, Oberbürgermeister Wagenführ, und ich uns in nationalsozialistischer Kameradschaft das Wort gegeben, daß das lächerliche Ränkespiel und die Eifersüchtelei des alten Systems zwischen Köln und Düsseldorf endgültig begraben sei. Düsseldorf hat öfter, besonders in letzter Zeit, hiergegen verstoßen...

Bitte, antworten Sie mir als Oberbürgermeister und Nationalsozialist.

Heil Hitler!

(gez. Riesen)

Der Oberbürgermeister der Hansestadt Köln

Příloha 4: Návrh dopisu městské správy župnímu vedoucímu Floriánovi a ministerstvu kultury ohledně zachování obrazů Pechsteina a Kokoschky v Galerii nové doby. (StA IV 3746)
Görgen 1983, s. 60–61.

Düsseldorf, 18. Juli 1935

Entwurf der Verwaltung für ein Schreiben an Gauleiter Florian

Die gestrige Besprechung hat ergeben, daß innerhalb der Parteigenossenschaft über die Stellungnahme zur Kunst der letzten dreißig Jahre stark voneinander abweichende Meinungen herrschen. ... Nun gibt mir die Diskussionen, die über die Beurteilung der beiden Maler Pechstein und Kokoschka entstanden ist, Anlaß, Sie zu bitten, doch die Stellungnahme der vom Führer mit der weltanschaulichen Schulung und Überwachung betrauten höchsten Parteistellen, also die Stellungnahme des Reichsleiters Pg. Rosenberg, zu den drei nachstehenden Fragen in Erfahrung zu bringen.

1. Sind Max Pechstein und Oskar Kokoschka Juden?
2. Sind die genannten beiden Maler als kunstbolschewisten zu betrachten?
3. Bestehen Bedenken, daß Werke von Pechstein und Kokoschka in einem Museum hängen?

Entwurf der Verwaltung für ein Schreiben an das Reichsministerium für Erziehung

Düsseldorf 18. 7. 1935

Die Kunstsammlungen der Stadt Düsseldorf haben ihre Bestände an nachimpressionistischer Kunst des ersten Drittels des 20. Jahrhunderts in besonderen Räumen vereinigt, nachdem sie wegen Umorganisation und baulichen Arbeiten in den Museen ungefähr ein Jahr magaziniert waren. Von Seiten der NS-Kulturgemeinde sind nun Partei und Stadt darauf hingewiesen worden, das in den Räumen der vorgenannten Museumsabteilung Künstler vertreten wären, die in einem deutschen Museum nicht mehr hängen dürften. Es handelt sich im wesentlichen um zwei Namen, und zwar um Max Pechstein und Oskar Kokoschka. Von ihnen wurde behauptet, daß sie Juden seien und obendrein als Kulturbolschewisten einzuschätzen wären. ...

Příloha 5: Seznam umělců doporučených jménem Alfréda Rosenberga pro Galerii nové doby opatřené komentáři Hanse W. Huppa (výňatek z dopisu Huppa Ebelovi 2. 6. 1936)

StA IV 3747

1. **Albert Birkle**, Berlin, vollkommen unbekannt. Er ist 1900 geboren.
2. **Ludwig Dettmann**, Berlin. War früher Akademiedirektor in Königsberg und ist ein Mann von 71 Jahren. Er wurzelt vollkommen im 19. Jahrhundert, und es ist mir unklar, was er in einer Galerie der Neuzeit zu suchen hat. Man kann ihn künstlerisch zum guten Durchschnitt rechnen. Wir besitzen von ihm ein mäßiges Bild.
3. **Franz Eichhorst**, Berlin, 1885 geboren. Er wurzelt völlig im Impressionismus und hat starke Neigung zum Genrehaften. Auch bei ihm kann höchstens von einer Durchschnittsbegabung die Rede sein.
4. **Georg Ehmig**, Berlin. Genauere Daten sind nicht festzustellen. Er malt im Stil von Champion, Lenk und Dix.
5. **Hans Otto Hoyer**, Obersdorf. Festzustellen ist ein Hermann Otto Hoyer, der 1893 geboren ist und in Obersdorf wohnt. Also wohl identisch. Vollkommen unbekannt.
6. **Arthur Illies**, Ortmissen. Geboren 1870, also ein Mann von 75 Jahren. Er wurzelt ebenso wie Dettmann im ausgehenden 19. Jahrhundert und hat in einer Galerie der Neuzeit nichts zu suchen. Vielleicht ist seine Aufnahme in die Liste genau so wie bei Dettmann daraus zu erklären, dass er als Kriegsmaler tätig gewesen ist.
7. **Karl Leipold**, Berlin-Charlottenburg. Er ist 1864 geboren, also ein Mann von 72 Jahren. Nach meiner Kenntnis der Dinge wurzelt er völlig im 19. Jahrhun-

dert, und ich kann mir eigentlich nicht denken, was seine Vertretung in der Galerie der Neuzeit bedeuten soll.

8. **Wilhelm Petersen**, Berlin. Vollkommen unbekannt.
9. **Josef Pilartz**, Wassertor am Inn. Er ist 1891 in Köln geboren und malt im Stil von Schrimpf und Lenk. Im Rahmen der rheinisch-westfälischen Galerie der Neuzeit ist ein Ankauf von ihm längst vorgesehen. Künstlerisch kann man Pilartz zum guten Durchschnitt rechnen.
10. **Erik Richter**, Berlin. Hauptsächlich Tiermaler. Wurzelt noch sehr stark im 19. Jahrhundert und kann auf überragende künstlerische Bedeutung keinen Anspruch machen.
11. **Ferd. Spiegel**, Berlin. Daten unbekannt, aber schon älter. Malt etwas im Stil von Egger-Lienz. Hat in einer Galerie der Neuzeit m. E. nichts zu suchen.
12. **Paul Herm. Schoedder**, Dortmund. Geb. 1887. Ist bereits im Rahmen des Ausbauprogramms der Galerie der Neuzeit vorgesehen.
13. **Edmund Steppes**, München. Er ist 1873 geboren, also ein Mann von 63 Jahren. Kann gerade noch in einer Galerie der Neuzeit hängen als Vorläufer der Neuromantik. Wir besitzen von ihm ein Bild.
14. **Willi ter Hell**, Berlin. Geb. 1883. Passt eigentlich nicht recht in eine Galerie der Neuzeit, da er ziemlich im 19. Jahrhundert wurzelt.
15. **Max Zaepfer**, Berlin 1872 geboren, also ein Mann von 64 Jahren. Hat in einer Galerie der Neuzeit eigentlich nichts zu suchen.
16. **Aereboe, Sylt**. Vielleicht Frau Prof. Aereboe, die sich selbst als Werkkünstlerin bezeichnet, also für eine Galerie wohl nicht in Frage kommt.
17. **Ludwig Bartning**, Berlin, geb. 1876. Ist mir kein rechter Begriff, wird mir jedoch als künstlerisch äußerst mäßig geschildert.
18. **Heinrich Basedow**, Berlin. 1865 geb., als ein Mann von 71 Jahren hat in einer Galerie der Neuzeit wohl nichts zu suchen.
19. **Arthur Braunschweig**, Solln b. München. 1888 geb. Anscheinend eine Münchener Lokalgröße.
20. **Karl Busch**, Münster. Ist im Ausbauprogramm der Galerie der Neuzeit längst vorgesehen. Gehört zur jüngeren Generation.
21. **Siegfried Czerny**, Karlsruhe. Geb. 1889. Vollkommen unbekannt.
22. **Bernhard Dörries**, Hannover. Vollkommen unbekannt.
23. **Franz Boll**, München. Münchener Lokalgröße, Daten unbekannt.
24. **Erich Engelhardt**, Berlin. Vollkommen unbekannt.
25. **Hans Hepp**, Frankfurt. Festzustellen ist ein Jakob Hepp in Frankfurt, ein Mann von 75 Jahren. Vollkommen unbekannt.
26. **Wilhelm Heise**, München. Malt Durchschnittsbilder im Stil der neuen Sachlichkeit.
27. **Walter Hoeck**, Braunschweig. Geb. 1885. Angeblich als Maler und Bildhauer tätig. Mir künstlerisch kein Begriff.

28. **Theo Hölscher**, Hamm i. W. Ist als Westfale längst im Ausbauprogramm vorgesehen.
29. **Erich Lindenau**, Dresden, geb. 1889, vollkommen unbekannt.
30. **Erwin Merz**, Vollkommen unbekannt.
31. **Erich Ockert**. Vollkommen unbekannt.
32. **Karl Paul**, Zittau. Geb. 1890. Vollkommen unbekannt.
33. **Arthur Ressel**, Agnetendorf. Geb. 1896. Malt im Stil der neuen Sachlichkeit. Gutes Durchschnittstalent.
34. **Walter Rose**, Schondorf. Vollkommen unbekannt.
35. **Erich Karl Schäfer**, Dresden. Vollkommen unbekannt.
36. **Arthur Wimmer**, Stettin. 1877 geboren, also ein Mann von 59 Jahren. Es war nichts Näheres über ihn festzustellen.
37. **Adolf Wissel**, Verber. unbekannt.

Es folgen nun die Namen der Bildhauerliste.

1. **Bernhard Bleeker**, München.
2. **Fritz v. Grävenitz**, Stuttgart.
3. **Hermann Hahn**, München.
4. **Ulfert Jansen**, Stuttgart.
5. **Fritz Klimsch**.
6. **Fritz Roell**, Berlin.
7. **Richard Scheiwe**, Berlin.
8. **Robert Stieler**, Rom.
9. **Thorak**, 1889, Berlin.
10. **Karl Albiker**, Dresden.
11. **Arno Breker**.
12. **Ludwig Godenschweg**.
13. **Theodor Körner**.
14. **Fritz Kölle**, Mnichov.
15. **Rudolf Leptien**, Berlin.
16. **Alfred Lörchen**, Stuttgart.
17. **Günther v. Schewen**.
18. **Paul Schiffers**, Frankfurt.
19. **Siegfried Tschirschki**, Berlin.

Resümee

Nationalsozialistische Kulturpolitik in Düsseldorf 1933–1945

Die Arbeit widmet sich der Erforschung der Umstände, Mechanismen und Ziele nationalsozialistischer Kulturpolitik, wie sie in den Jahren 1933 bis

1945 in Düsseldorf betrieben wurde. Im vorgegebenen Umfang beschränkt sich die Analyse auf die Auswirkungen der nationalsozialistischen Ideologie sowie der nationalsozialistischen Behörden und Organisationen auf dem Gebiet der bildenden Kunst, die in Düsseldorf eine lange Tradition hatte. Am Beispiel der Galerie der Neuzeit wurden im Rahmen des Museumsausbaus und der Reichsausstellung „Schaffendes Volk“ (1937) die partikulären Bestrebungen der Stadtverwaltung gezeigt und im Kontext des gesamten nationalsozialistischen Kulturgeschehens in Düsseldorf interpretiert. Damit wurde nicht nur das vertikale Verhältnis der Kommunalverwaltung zur Zentralpolitik, sondern auch die Mitwirkung der lokalen nationalsozialistischen Stellen auf horizontaler Ebene gezeigt, die im Vergleich mit den Ereignissen im ganzen Reich offenbar einen größeren Einfluss hatten.

Die nationalsozialistische Kunst- und Kulturpolitik im Sinne von Hitlers Ideologie wurde nicht nur zum Mittel, um das Sozialleben jedes einzelnen zu beherrschen und die Anerkennung der nationalsozialistischen Herrschaft zu sichern, sondern auch zu einem direkten politischen Ziel des Regimes. Auf staatlicher Ebene wurde ein „kulturelles Wunderwerk“ erwartet, das mit der großen politischen Erneuerung kommen sollte.

Wie sahen aber die konkreten Auswirkungen dieser Politik auf das Kulturleben im „Dritten Reich“ aus? Aus welchen Ideenquellen formierte sich die Konzeption der neuen „deutschen“ Kunst? Wer hatte die tatsächlichen kulturpolitischen Kompetenzen und in welchem Maß gelang es den einzelnen Funktionären und Institutionen ihre Anforderungen durchzusetzen? War die nationalsozialistische Kultur- und Kunstpolitik tatsächlich so uniformiert und zentralisiert auf allen Ebenen, wie es die damalige Propaganda darstellte?

Bis jetzt erschienen schon mehrere Publikationen, die sich mit diesen Fragen auseinandersetzen, dies jedoch noch nicht in einer synthetischen und komplexen Studie, die die neuesten erforschten Aspekte und Zusammenhänge erarbeitet hätte. Die administrativ-legislative Seite der nationalsozialistischen Kulturpolitik wurde eher als eine Einleitung zur spezifischen Problematik (z.B. „Entartete Kunst“, Kunstraub) erwähnt oder nur in einer bestimmten Perspektive konzipiert (z.B. die Rolle Hitlers in der kulturpolitischen Bürokratie). Bis auf Ausnahmen fehlt die regionale Perspektive dieses Themas. Diese Studie über die kulturpolitischen Aktivitäten in der Gauhauptstadt Düsseldorf hofft diese Lücke teilweise zu füllen.

Die Arbeit gliedert sich in sechs Kapitel.

Das erste leitet in die Problematik ein, bringt einen kurzen Überblick über die bisherige Forschung und setzt sich kritisch mit der benutzten Literatur auseinander.

Das zweite Kapitel bemüht sich darum, die Definition der nationalsozialistischen Kulturpolitik zu finden, wobei es nötig ist, Hitlers Kunstauffassung und ihre ideellen Wurzeln zu erklären und ihre Praxis auf der staatlichen Ebene darzustellen. Die folgende Beschreibung der Entwicklung der staatlichen und parteilichen Kulturbürokratie, der Kompetenzstreitigkeiten zwischen einzelnen Ministerien und Organisationen und die wandelnde Definition der „wahren deutschen Kunst“ dienen als Einleitung, Basis und Einrahmung für die restlichen Kapitel, die sich dann ausschließlich den Düsseldorfer Ereignissen widmen und vorwiegend aus Primärquellen schöpfen.

Das dritte Kapitel beschäftigt sich mit den frühen national-konservativen und nationalsozialistischen kulturellen Aktivitäten in der Stadt in den letzten Jahren der Weimarer Republik und unmittelbar nach Hitlers Machtübernahme. Obwohl sich die Stadt nach dem ersten Weltkrieg als eines der wenigen Zentren der Kunst-Avantgarde in Deutschland etabliert hat, bewahrten die völkischen und nationalsozialistischen Kreise gleichzeitig eine starke Position, die das Kulturleben massiv beeinflusste.

Im vierten Kapitel die konkreten Ziele der von der nationalsozialistischen Stadtverwaltung betriebenen Kunstpolitik erforscht, wobei ich mich hauptsächlich auf die Museums- und Ausstellungspolitik der Stadt konzentrierte. Dafür gab es mehrere Gründe. In Hinsicht auf die Tradition der Jan Wellems Sammlungen und der Düsseldorfer Kunstakademie besaß die bildende Kunst in Düsseldorf eine spezifische Stellung neben dem Theater und der Musik, die die Nationalsozialisten ausnutzen wollten. Nicht zu vergessen ist die Tatsache, dass die bildende Kunst sehr geeignet dazu war, die nationalsozialistische Ideologie zu vergegenständlichen. Deswegen musste die Stadtverwaltung, die für diese Bereiche in großem Maße zuständig war, eine klare Position einnehmen. Gerade das Schicksal der Galerie der Neuzeit, das ausführlich analysiert wurde, zeigt, wie verschieden die nationalsozialistischen Kunstauffassungen sein konnten. Ähnlich zeigt die Kunstabteilung der großen Reichsausstellung „Schaffendes Volk“ (1937) wie schwierig es war, sich in den verschiedenen Konzeptionen zu orientieren und gegen die anderen kulturpolitischen Funktionäre durchzusetzen.

Das fünfte Kapitel bietet einen Überblick auf die Düsseldorfer Kunst- und Kulturpolitik bis zum Ende des Zweiten Weltkrieges, die nicht ausschließlich von der Stadtverwaltung initiiert und geleitet wurde.

Nach dem sechsten Kapitel, das alle Erkenntnisse zusammenfasst, folgen das Literaturverzeichnis, das Abkürzungsverzeichnis und die Anhänge.

Die Entwicklung der Düsseldorfer Kulturpolitik entsprach generell der Entwicklung auf der Reichsebene, was die Konsequenz der zentralisierte Gesetzgebung sowie der Institutionalisierung des Kulturbereichs war. Nach dem chaotischen Interregnum, als die Initiative zunächst die völkischen und nationalsozialistischen Kulturorganisationen (in Düsseldorf war es vor allem der Kampfbund für deutsche Kultur) übernahmen, wurde schon im ersten Jahr des Hitlerregimes das Fundament der staatlichen Kulturbürokratie gelegt, die mittels der regionalen Zweigstellen auch in die Düsseldorfer Kulturpolitik einwirkte.

In der reorganisierten Düsseldorfer Stadtverwaltung, wo meistens verdiente Nationalsozialisten, jedoch nicht besonders qualifizierte Angestellte die führenden Positionen innehatten, wurde ein Amt für kulturelle Angelegenheiten gegründet.

Dank der Gleichschaltungsgesetze wurden in allen kulturellen Institutionen und Vereinen, die nicht gleichgeschaltet wurden, Nationalsozialisten eingesetzt. So hatte man das erste Ziel der NS-Kulturpolitik in Griff genommen: die Kulturschaffenden und damit auch die Kunstproduktion wurden beherrscht, um die Massen mit der NS Ideologie zu indoktrinieren und sich die Unterstützung für das Regime zu sichern. Man konnte jedoch an konkreten Beispielen beobachten, dass die deklarierte Uniformität nicht immer der Tatsache entsprach und auch die Personalveränderung nicht überall konsequent durchgeführt wurde.

Trotzdem hatte sich die Situation seit dem Jahr 1934 in dem Maße konsolidiert, dass die Stadtverwaltung in der Zusammenarbeit mit der Gauleitung der NSDAP und anderen kulturpolitischen Funktionären an dem zweiten „höheren“ Zweck der nationalsozialistischen Kulturpolitik zu arbeiten begann. In Düsseldorf passte man sich allerdings den regionalen Verhältnissen an und bemühte sich um eine führende Position als „Kunststadt des Westens“. Den prestigeträchtigen Titel sollte die Stadt nicht nur durch das kulturelle Erbe und die Tradition verdienen, sondern mit den neuen Leistungen im Theater- und Musikbereich, aber hauptsächlich mit der Museums- und Ausstellungspolitik gewinnen.

Als ein neuer Teil der Düsseldorfer Kunstsammlungen wurde die Galerie der Neuzeit im Jahre 1935 eröffnet. Die ursprüngliche Konzeption umfasste großzügig die Werke der modernen Künstler aus Düsseldorf und dem ganzem Reich, die schon jahrelang von konservativer und nationalso-

zialistischer Seite kritisiert und diffamiert wurden. Sofort rief die Exposition starke Angriffe von Seiten der Gauleitung und der Ortsgruppe der NS Kulturgemeinde (ehemaliger Kampfbund für deutsche Kultur) hervor. Leider hat sich der kompetente Kulturrat Horst Ebel, der keine eigene Kunstauffassung hatte, nur defensiv und opportunistisch verhalten.

Die Galerie wurde mehrmals geschlossen, um die angegriffenen Werke auswechseln zu lassen. Im Jahre 1936 wurde sie territorial auf den Rhein-Westphallischen Raum begrenzt und damit wurde ihr Rolle in der Düsseldorfer Museumspolitik definitiv marginalisiert.

Im Fall der Galerie der Neuzeit spiegelt sich der Streit um die NS Kunstdefinition zwischen den liberalen und konservativen Kreisen im Rahmen der nationalsozialistischen Bewegung, die auf der einen Seite vom Propagandaminister Joseph Goebbels und auf der anderen Seite vom Parteiideologen Alfred Rosenberg repräsentiert wurden.

Ende 1935 lehnte Adolf Hitler endgültig die Kunst-Avantgarde ab und seitdem begann Goebbels, der schon über eine ziemlich weit ausgebaute Kulturbürokratie (Reichskulturkammern) verfügte, seine kulturpolitischen Maßnahmen zu radikalisieren. Nach dem Kunstkritikverbot und der definitiven Ausschließung der Juden aus den Reichskulturkammern im Jahre 1936, initiierte Goebbels ein Jahr später die Beschlagnahmung der modernen Kunstwerke aus allen öffentlichen Sammlungen, ihre propagandistische Ausstellung und folgend auch die Vernichtung der Mehrheit der Werke.

Die Bemühung um das „kulturelle Wunderwerk“ scheiterte. Die nationalsozialistische Kulturpolitik wurde schrittweise auf allen Ebenen reine Kulturpropaganda für den nationalsozialistischen Staat sowie Kriegsvorbereitung. Die große Reichsausstellung „Schaffendes Volk“, die die Stadtverwaltung im Jahre 1937 veranstaltete, kann diese allgemeine Tendenz nur bestätigen. Die ursprünglich bescheidenen Ausstellungspläne des Deutschen Werkbunds wurden unter der Schirmherrschaft des preußischen Ministerpräsidenten Hermann Göring verbreitet und zur Darstellung des Vierjahresplans Hitlers ausgenutzt.

Die Kunstabteilung und die Dekoration des Ausstellungsgeländes waren die letzte große Initiative der Stadtverwaltung, um den Ruf der Stadt mit den eigenen Kunstleistungen zu unterstützen. Fast alle Plastiken wurden aber noch im Laufe der Ausstellung wegen des großen Skandals entfernt. Anders als im Fall der Galerie der Neuzeit, wo man hauptsächlich die modernen Künstler kritisierte, handelte es sich bei diesen Bildhauern auch um verdiente Nationalsozialisten. Die Werke wurden abgelehnt und

hinsichtlich der aktuellen klassizistischen Kunstauffassung Hitlers teilweise als „entartet“ und teilweise als nicht geeignet bezeichnet. Die Stadtverwaltung war nicht fähig eine klare Position zur neuen deutschen Kunst einzunehmen und sich gegen Angriffe zu verteidigen, nicht einmal im Fall der Galerie der Neuzeit, geschweige denn im Fall der Ausstellungsplastiken, der schon im entscheidenden Jahr 1937 geschah.

Um so schwächer der kompetente Kulturdezernent Ebel und Oberbürgermeister Wagenführ erscheinen, desto stärker wirkt der Einfluss der Düsseldorfer NS Kulturgemeinde auf das Düsseldorfer Kulturleben. Die kulturpolitische Organisation Alfred Rosenbergs gewann nie einen parteilichen Status und auf der Reichsebene wurde sie immer bedeutungsloser, bis sie 1937 aufgelöst wurde. In der Düsseldorfer Kulturpolitik spielte sie jedoch eine grundsätzliche Rolle dank ihrer starken Verknüpfung an die Gauleitung der NSDAP in Düsseldorf und dank ihrer langjährigen Aktivität seit der Zeit der Weimarer Republik (damals noch als Kampfbund für deutsche Kultur).

Hauptsächlich von der Gauleitung konnte man die Bestrebung beobachten, den Ruf der Stadt nicht nur mit künstlerischen sondern auch mit den Leistungen im nationalsozialistischen Sinn zu erheben. So pflegte man den Kult des „ersten NS Kämpfers“ Albert-Leo Schlageters, der schon Mitte 20er Jahre die lokalen Nationalisten gründete. Schlageter wurde wegen einer Sabotage im besetzten Ruhrland vom französischen Militärgericht zum Tode verurteilt und 1923 hingerichtet. Mit den Nationalsozialisten hatte er kaum zu tun. Trotzdem bemühte man sich immer wieder, nach der nationalsozialistischen Übernahme den Namen Schlageters mit den kulturellen Verdiensten zu verbinden und der Stadt die führende Position in der westlichen Region als „Schlageterstadt“ zu sichern, was bei der Ausstellung „Schaffendes Volk“ seinen Höhepunkt erreichte.

Die NS Kulturgemeinde und die Gauleitung der NSDAP waren jedoch nicht die einzigen, die an der städtischen Kulturpolitik Teil nahmen. Von Anfang an leitete die Stadtverwaltung die Vertreter der staatlichen und parteilichen Ämter oder Organisationen, der städtischen kulturellen Institutionen und der gleichgeschalteten Vereine zur Zusammenarbeit an. Die verschiedenen Akteure beeinflussten das Düsseldorfer Kulturleben in negativem wie positivem Sinne. Sie stellten sich gegen manche Entscheidungen der Stadtverwaltung, organisierten aber auch selbst ihre eigenen Veranstaltungen. Die Intensität und Bedeutung ihrer Tätigkeit hing oft mit der führenden Persönlichkeit zusammen, war aber auch von den reichsweiten

Prozessen abhängig. Nachdem die NS Kulturgemeinde 1937 von oben aufgelöst wurde, prägte sich die Aktivität der Zweigstellen der Reichskulturkammer und der Freizeitorganisation Kraft durch Freude stärker aus.

Das Jahr 1937 bedeutete allerdings einen Meilenstein in der Kulturpolitik auf allen Ebenen. In den letzten zwei Jahren vor dem Weltkriegsausbruch wurde die Düsseldorfer Kulturpolitik in großem Maße zentralisiert und auf die nationalsozialistische Kulturpropaganda beschränkt. Die Stadtverwaltung hatte aber kaum Entscheidungskompetenzen, da alle „schöpfenden Kräfte“ in dem Gaukulturring konzentriert wurden. Man hatte immer noch die führende Position als „Kunststadt des Westens“ beschwört, sie sollte jedoch durch die gewissenhafte Erfüllung der nationalsozialistischen Pflichten und die überregionale Propagandatätigkeit erreicht werden. Die großen Veranstaltungen, die nicht besonders mit dem Düsseldorfer Kulturmilieu verbunden waren, wurden nicht mehr von der Stadtverwaltung initiiert, meistens nur noch finanziert.

In der Zeit des Kriegs verschwanden definitiv jegliche partikularen Bestrebungen in der Düsseldorfer Kulturpolitik. Das Kulturleben wurde aber großzügig weiter unterstützt. Die Museensammlungen wurden zwar magazinisiert, aber die Theater, Opern, Konzerte und Kinos spielten ungeachtet der schlechten Betriebsverhältnisse nach mehreren Bombardierungen der Stadt bis zum Herbst 1944. Die Rolle der Kultur lag vor allem darin, die Kriegsmoral zu erheben und gleichzeitig die Einwohner von den schlechten Lebensbedingungen abzulenken. Wobei alle kulturpolitischen Akteure, die vorher hauptsächlich ihrer eigenen Machtposition folgten und stets miteinander stritten, tatsächlich zusammenzuarbeiten begannen. Erst während des Krieges wurde also die Idee der zentralisierten und homogenen nationalsozialistischen Kulturpolitik verwirklicht, jedoch nicht auf ihren beiden Ebenen.

ZÁSOBOVÁNÍ DÜSSELDORFSKÉHO OBYVATELSTVA A BRITSKÁ ZÓNOVÁ ZÁSOBOVACÍ POLITIKA 1945–1948

TOMÁŠ NIGRIN

Abstract

Food supply of Düsseldorf inhabitants and the British supply policy in the British occupied zone 1945–1948

Tomáš Nigrin analyses the food supply situation in the British occupied zone and especially in Düsseldorf during the three years after World War II in regard of the other joined phenomena like work productivity, health of the inhabitants and their opinions. By comparing these factors with the British supply policy and activities of the British administration in the occupied zone, Nigrin aims to prove that the Bizone was formed as a result of the supply crisis in West Germany which threatened to damage the industrial productivity in North Rhine-Westphalia, and consequently the whole of post war Europe.

Keywords: Germany 1945–1948 – British occupation – food supply crisis

1. Úvod

Období okupace Německa po druhé světové válce je především v Německu a ve Velké Británii častým námětem nejrůznějších historických studií, nicméně akcenty tohoto historického zkoumání nejsou rovnoměrně rozloženy, a tak stále ještě zůstává část témat nedostatečně zpracovaných. K nejdokonaleji a nejčastěji zpracovávaným tématům patří především události vrcholné velmocenské politiky a mezinárodní diplomacie. Ostatním tématům nevěnovali historici tolik pozornosti a o život „obyčejného“ člověka a jeho problémy se zajímá jen velice malá část literatury. Komplexní zpracovávání témat z období okupace Německa navíc komplikuje

fakt, že každý fenomén je třeba zkoumat odděleně pro každou ze zón a mnohá témata rozhodně nelze paušalizovat ani na zónové úrovni. Historické bádání o životě společnosti se doposud nejčastěji zaměřovalo především na Americkou a Sovětskou okupační zónu. V Britské okupační zóně (*Britische Besatzungszone* – BBZ) byla při zpracovávání dějin městského obyvatelstva největší pozornost věnována Kolínu nad Rýnem, v jehož stínu zůstala všechna ostatní města BBZ.

Cílem této práce je zaplnit jedno malé bílé místo historiografie a popsat vývoj společnosti v Düsseldorfu z pohledu jejího potravinového zásobování a s ním spojených fenoménů a popsat a porovnat reakce nejvyšší britské zónové politiky v oblasti zásobování německého obyvatelstva na vývojové trendy v Düsseldorfu, potažmo v celé BBZ (trendy byly i přes konkrétní odlišnosti podobné). Podobné téma vycházející z mikrohistorie Düsseldorfu zasazené do makrohistorie vývoje v BBZ a přinášející pohled i na vzájemné interakce mezi mikro- a makroudálostmi doposud nebylo v němčiny, anglicky, či česky psané historiografii zpracováno.

Válečný průběh poškodil Düsseldorf v podobném rozsahu jako Kolín nad Rýnem. Jeho obyvatelstvo trpělo vleklou se zásobovací nouzí a přežívalo dlouhé roky na tak nízkých dávkách přidělového systému, že by to pro dnešního člověka znamenalo prakticky jistou smrt hladem. Hlavní otázky, které byly při vzniku této práce kladeny, bylo zjištění skutečné kalorické výše v rámci oficiálního potravinového přidělového systému v Düsseldorfu, jaký vliv měla výše těchto potravinových přidělů na tehdejší městskou společnost v Düsseldorfu, jak moc ovlivnilo zásobování rychlost hospodářské obnovy Německa, jakou měrou si závislost hospodářské výkonnosti na zásobování uvědomovala britská okupační správa, jaká opatření přijímala Velká Británie na mezinárodní a na zónové úrovni, aby zlepšila zásobovací situaci BBZ a jaký byl obraz potravinového zásobování v Düsseldorfu v oficiálních periodikách.

Motivem k napsání této práce nebyla snaha potvrzovat *Opferthese* německého národa „krutě“ postiženého druhou světovou válkou tak, jak se o to snaží někteří převážně němečtí novodobí autoři z řad publicistů. Je zcela nezpochybnitelné, že bez agresivní války vedené nacisty by nedošlo k utrpení civilního obyvatelstva během války ani v poválečném období, nicméně je třeba historicky, bez emocí a skrytých motivů popsat situaci v Düsseldorfu, v BBZ a v Německu tak, jak panovala po válce. Jen tak lze nalézt odpověď na otázku, jak silným zážitkem byla tato tříletá *Stunde Null*, která Němcům umožnila nalézt a vytvořit si přechodnou poválečnou

identitu založenou na obnově a hospodářském úspěchu – *Aufbauidentität*, která umožnila jedné německé generaci na třicet let „zapomenout“ na válku. Tato práce nenabízí komplexní odpověď na tuto otázku, nýbrž je jen malým střípkem historického bádání z velké mozaiky, která umožní pochopit sílu německého prožitku a jeho subjektivní význam pro německou společnost.

Zkoumané období je na začátku vymezeno převzetím Düsseldorfu pod britskou správou, které se uskutečnilo 21. června 1945, a na konci měnovou reformou z 20. června 1948. Velká Británie mohla nějakým způsobem ovlivnit zásobování městského obyvatelstva až po převzetí správy nad městem. Za uzavírající mezník zkoumaného období byla zvolena měnová reforma, přestože nepřinesla příliš razantní faktickou změnu zásobovací situace obyvatelstva (nejen) v Düsseldorfu. Vytvořila však pro ni a pro nastartování nového systému podmínky, takže lidé se nedlouho po uskutečnění měnové reformy museli zabývat spíše tím, „čím potraviny zaplatit“ a ne „kde (a jestli vůbec) potraviny sehnat“.

Metodologicky je celý zkoumaný problém rozdělen na tři základní části tvořící oddělené roviny, které se v některých momentech navzájem překrývají a v jiných působí vůči sobě heterogenně. Pokud jsou tyto roviny zohledněny jako jeden celek, umožní celkovou výpověď o sledované situaci.

První část je úvodním předstupněm hlavní problematiky a zabývá se výchozí situací v BBZ a v Düsseldorfu v okamžiku jejich přechodu pod britskou správou, historií britského plánování okupace Německa a především plánováním poválečného zásobovacího systému v BBZ, vývojem zásobovacího systému v Německu od jeho vzniku a správním zajištěním řízení přídelového systému.

Druhou a zároveň stěžejní částí práce, skrze kterou jsou nahlíženy a hodnoceny další události, je přesný popis průběhu zásobování a výše potravinových dávek obyvatelstva Düsseldorfu. Od tohoto popisu jsou potom odvozeny další společenské, ekonomické a politické fenomény, které byly zásobováním přímo či nepřímo ovlivněny. Se stavem potravinového a ostatního zásobování pevně souvisí zdravotní stav obyvatelstva, produktivita práce a výkonnost průmyslu. S nedostatečným zásobováním potravinami také souvisí hledání nejrůznějších cest, jak „se dostat“ k dalším potravinám, ať již prostřednictvím černého trhu, prostřednictvím tzv. *Hamsterfabrt*, barterových a kompenzačních obchodů či ilegálních činností. Také „syťost“ obyvatelstva významně ovlivňovala jeho smýšlení vůči brit-

ským okupačním úřadům a jeho politickou aktivitu. Tyto výše uvedené fenomény lze dát do přímé souvislosti se stavem potravinového zásobování „obyčejného“ obyvatelstva.

Třetí částí již využívá poznatky dvou předchozích částí a zaměřuje se na britskou zónovou politiku, především v otázce zásobování a zajišťování dostatku potravin pro německé obyvatelstvo na správní úrovni. S tím ovšem úzce souvisela i otázka uvědomění si významu zásobování pro průmyslovou výrobu v BBZ a tím pádem i pro průmyslovou obnovu (západního) Německa na straně britských politických činitelů. Otázka zásobování a zajištění dostatku potravin pro BBZ se stala od roku 1946 tématem vrcholných politických rozhovorů a patřila také k nejdůležitějším důvodům vzniku Bizónie. Zároveň se tato otázka stala také jedním z jejích největších problémů, který ji dvakrát téměř dovedl ke krachu. Závěr této části práce je věnován mediální politice britské okupační správy a obrazu situace v Düsseldorfu v oficiálních tištěných médiích. Zhodnocení mediálního zpravodajství je provedeno na základě porovnání dat zjištěných z nejrůznějších pramenů s oficiálním obrazem v tištěných médiích vycházejících v Düsseldorfu.

1.1 Rozbor pramenů a literatury

Při zpracovávání tématu britské okupace Německa je otázka výběru a použití relevantních pramenů tou nejzásadnější. V archivech především v Německu a ve Velké Británii se jich nalézají prakticky neomezené množství a pro jejich smysluplné zpracování je jejich přísná selekce nezbytná. Pro potřeby této práce byla použita kombinace čtyř rozdílných skupin pramenů. Umožnilo to široké pramenné pokrytí zkoumané problematiky a zároveň v mnoha ohledech kontrolu událostí a údajů minimálně ze dvou pramenů. Žádné závažnější nesrovnalosti mezi prameny z různých zdrojů nebyly nalezeny, naopak největší nepřesnosti, polopравdy a chybné interpretace pramenných dat se vyskytují v sekundární literatuře.

První a nejdůležitější skupinou pramenů použitých v této práci jsou dokumenty britské vlády, centrálních britských zónových správních úřadů a nižších britských úřadů v Německu, především ze Severního Porýní – Vestfálska a vládního okresu Düsseldorf. Dokumenty těchto úřadů jsou uloženy v *The National Archives* (bývalá *Public Record Office*) v Kew u Londýna (TNA). Přístup k nim je snadný, problematické je jejich výše zmíněné obrovské množství. Po zadání slov *occupation* a *Germany* a vymezení

časového období na roky 1945–1948 nabídne elektronický archivní systém přes 26 tisíc svazků. V této práci jsou použity svazky s dodatečnými klíčovými slovy *COGA* (Ministerstvo pro záležitosti Německa a Rakouska – *Control Office for Germany and Austria*), *food supply*, *german population*, *public opinion*, *relief supply* a další, ke kterým informace z dokumentů nalezených pomocí zmíněných klíčových slov odkazovaly. Velkým problémem archiválií britských správních úřadů v Německu je jejich žalostný stav způsobený neustálým stěhováním archivů a použitým druhem papíru. Velká část spisů je psána strojopisem na velice tenkém či pauzovacím papíru, tyto listy jsou proto často potrhane a strojopis je vinou nevhodného skladování jen velice těžko čitelný. Ke stěhování archivů docházelo v rámci častých změn ve vývoji a struktuře správy v BBZ. Nakonec byla většina svazků převezena na Britské ostrovy. Pouze malá část jich zůstala v *Bundesarchiv* v Koblenzi.

Základní otázkou této práce bylo zjištění stavu zásobování civilního obyvatelstva v Düsseldorfu v letech 1945 až 1948. Z odpovědět ji měly prameny především britských úřadů v BBZ. Pro zjištění stavu skutečných kalorických přidělů v Düsseldorfu byla použita hlášení z místního vládního okresu, většinou se jednalo o pravidelná měsíční hlášení. Dalšími důležitými zdroji informací o zásobování a stavu obyvatelstva byly policejní zprávy a zprávy věnující se přímo náladě obyvatelstva – každá taková zpráva obsahovala kapitulu o zásobování či o vlivu zásobovací situace.

Zdravotní stav obyvatelstva BBZ je velice dobře zpracován Tímy nutričního výzkumu (*Nutrition Survey Teams*), které zkoumaly v celé BBZ podle jednotné metodiky stav domácího zásobování. To umožňuje dnes určit, kolik kalorií bylo ve skutečnosti racionováno, kolik jich obyvatelstvo poptalo na černém trhu a jaké mělo zásoby z dřívějšího období.

Při studiu materiálů britských úřadů v BBZ bylo nutné vycházet kriticky z předpokladu, že jsou do jisté míry jednostranné a mohou podávat o stavu takové informace, které odpovídaly záměrům okupační moci. Pro vyloučení chyby, která by mohla vzniknout záměrnou úřední manipulací údajů na dokumentech, bylo použito pro ověření široké portfolio britských pramenů, které nevycházely z dat jen jednoho úřadu či instituce – ve složité správní struktuře se gesce úřadů často překrývala a tyto úřady se mohly jen těžko ovlivňovat. Například problematika hladu a špatného zásobování měla vliv na oblasti politické aktivity obyvatelstva, kriminality, smýšlení obyvatelstva, vztah k nacistické době a na ekonomické statistiky. Zprávy nejrůznějších úřadů proto vždy obsahovaly kapi-

tolu se zhodnocením stavu zásobovací situace a jejího dopadu na danou oblast. Bohužel není ještě možné pracovat se všemi britskými dokumenty, především těmi vládními. Ty budou zpřístupněny veřejnosti nejdříve v polovině 21. století.

Přípravnou práci badatele velmi zjednodušilo dílo týmu editorů *German Historical Institute* (GHI) Adolfa M. Birkeho, Hanse Boomse a Otto Merkera *Akten der britischen Militärregierung in Deutschland*,¹ ve kterém jsou v jedenácti monumentálních svazcích tematicky roztríděné názvy všech archivních svazků v TNA v Londýně s jejich stručným obsahem. Každý svazek je navíc uveden krátkým komentářem určitého tématu. Velkou část publikace z roku 1993 je možné dnes nahradit elektronickým vyhledáváním podle klíčových slov v internetové archivní databázi TNA na stránkách www.nationalarchives.gov.uk.

Druhou skupinou pramenů použitých v této práci jsou úřední správy (*Verwaltungsberichte*) městské správy Düsseldorf, ve kterých se nalézá velké množství podrobných statistických dat vztahujících se k životu místního obyvatelstva. Ty lze, kromě těch zaznamenaných v době trvání tzv. Třetí říše, považovat za věrohodné.

Třetí použitou skupinou pramenů jsou lokální noviny vycházející v Düsseldorfu od července 1945 do února 1946 jako *Neue Rheinische Zeitung*, poté jako *Rheinische Post*. Tento pramen byl použit pro zkoumání obrazu situace v oficiálním médiu, které mohlo být ovlivněno politickými intencemi britské okupační správy. Pozornost byla kromě přehledu témat na úvodní straně a tématu hladu na všech stranách věnována i dopisům veřejnosti redakci, které mohly ještě lépe vystihovat skutečné problémy společnosti. Neomezenou aplikovatelnost této teorie redukuje fakt, že se i na rubriku dopisů redakci vztahovala jistá forma cenzury – ať již přímá ze strany britských okupačních úřadů, či nepřímá ze strany samotných redaktorů.

Čtvrtou a pro téma této práce podružnou skupinou pramenů je Kussmannova sbírka (*Sammlung Kussmann*), což je sbírka rozhovorů, respektive vyprávění pamětníků o válce a jejím konci v Düsseldorfu. Výsledkem zkoumání tohoto pramenu je poznání, že se jen velice malá část pamětníků při svém vyprávění věnovala době po létě 1945. Většinou zůstával vývoj

¹ Birke, Adolf M. – Booms, Hans – Merker, Otto (eds.): *Akten der britischen Militärregierung in Deutschland*, Sachinventar 1945–1955, Deutsches Historisches Institut London, Niedersächsisches Hauptstaatsarchiv Hannover, München, New Providence, London, Paris, 1993.

a události během okupačního období v jejich vzpomínkách ve stínu jiných explozivnějších zážitků konce války.

K tématu okupace Německa po druhé světové válce vycházelo a stále vychází velké množství literatury, kterému se i přes svoji hojnost nedaří rovnoměrně pokrýt všechny problémové body tohoto období. Největší množství literatury se věnuje vrcholným politickým událostem velmocenské politiky a nejrůznějším tématům Americké okupační zóny (*Amerikanische Besatzungszone* – ABZ). Ostatní témata zůstávají vzhledem k počtu zpracování v ústraní. Ve většině publikací je zmiňováno téma výživy jen formou krátké skandální výpovědi typu: „*V Britské okupační zóně klesly potravinové dávky v březnu 1946 na 1.014 kcal na den...*“;² která ovšem není doplněna žádnou další specifikací. Tato výpověď je pro popsání stavu zásobování v BBZ naprosto irelevantní, protože dávky variovaly podle jednotlivých regionů, není uvedeno, jaká skupina obyvatelstva dávku dostávala, jak dlouho popsaná situace trvala a co jí předcházelo a zda a jaké množství potravin bylo možné získat na černém trhu. Jen velice málo studií sleduje konsekventně vývoj potravinových dávek v určité lokalitě a je možné je použít pro posouzení stavu tamního obyvatelstva.

V době, kdy nebyly ještě prameny z poválečného období přístupné, vznikaly knihy na základě autobiografických vzpomínek. Příkladem pro téma správních dějin Düsseldorfu je dnes obtížně dostupná kniha Walthera Hensela, dlouholetého pracovníka a po válce i vedoucího městské správy düsseldorfské radnice, ve které podrobně popsal problémy poválečné městské správy a nevynechal ani problémy obyčejného obyvatelstva, i když viděné skrze perspektivu radnice.³

Teprve po zpřístupnění pramenů na konci 70. let minulého století se velké množství badatelů zaměřilo na období britské okupace Německa. Toto téma se začalo zpracovávat nejdříve a nejpodrobněji na GHI v Londýně. Tehdejší badatelé se ale ještě nepouštěli v hojném počtu do zpracovávání poválečných fenoménů a problémů německé společnosti, a proto není téma hladu a zásobování v Düsseldorfu ani v Britské okupační zóně v literatuře příliš popsáno. Většina prací je obecnějších a zabývají se především vrcholnou diplomacií. Ty, které se zabývaly i situací městského oby-

² Foschepoth, Josef – Steininger, Rolf (eds.): *Britische Deutschland- und Besatzungspolitik 1945–1949*, Paderborn 1985, s. 157.

³ Hensel, Walther: *3x Kommunalpolitik 1926–1964. Ein Beitrag zur Zeitgeschichte*, Köln, Berlin 1970.

vatelstva, koncentrovaly svojí pozornost především na Kolín nad Rýnem, kde byla situace po válce ještě napjatější než v Düsseldorfu a válečné poníčení tam bylo také horší.

V celkovém objemu literatury dominuje v období první badatelské vlny, která zpracovávala právě zpřístupněné archivní materiály, ve Velké Británii svojí publikační činností *German Historical Institute* v Londýně. Všechny publikace GHI svojí dvojjazyčností – vycházely jak v anglickém, tak i v německém jazyce – pokrývaly prakticky všechny potenciální čtenáře a zájemce o tuto problematiku. Nejvýznamnějšími vydavateli tehdejší doby byli Josef Foschepoth a Lothar Kettenacker, kteří vydali v průběhu 80. let několik studií a sborníků na téma britské okupace v Německu. Některá jimi zpracovávaná témata se sice přiblížila i otázce zásobování a mezinárodního vyjednávání o německém zásobování, ale jejich hlavní záměr opomíjel otázku života společnosti.

Od konce 80. let se dostalo téma britské okupace v anglicky psané literatuře do pozadí a ani v rámci publikační činnosti GHI se již neobjevilo. Těžště zpracovávání tohoto tématu se přeneslo od té doby na německou půdu a věnují se mu v současné době převážně němečtí badatelé.

Po roce 1991, kdy byla zpřístupněna velká část ruských archivů, došlo k boomu ve zpracovávání nejrůznějších témat ze Sovětské okupační zóny (*Sowjetische Besatzungszone* – SBZ). Toto období širokého bádání ukončilo v roce 1993 postupné znepřístupňování částí ruských archivů. V době největšího uvolnění ruských archivů na počátku 90. let minulého století vznikalo také relativně nejvíce mezizonálních komparativních studií, především mezi Sovětskou a Americkou okupační zónou. Britská okupační zóna zůstávala téměř vždy stranou hlavního zájmu badatelů, stále byla ale zmiňována častěji než zóna francouzská, o které odborná literatura dodnes prakticky mlčí.

Přelomovou komparativní studií *Rationen-Gesellschaft*⁴ o životě „obyčejných“ lidí z pohledu zásobování vydal v roce 1991 Rainer Gries. Porovnal stav zásobování německého obyvatelstva ve třech různých okupačních zónách na příkladu jejich významných měst: Lipska, Mnichova a Kolína nad Rýnem. I v této studii zůstala ale Francouzská okupační zóna, kde byla zásobovací situace ze všech čtyř zón nejhorší, stranou jeho badatelského zájmu.

⁴ Gries, Rainer: *Die Rationen-Gesellschaft, Versorgungskampf und Vergleichsmentalität: Leipzig, München und Köln nach dem Kriege*, Münster, 1991.

Vrcholem dosavadní německé deskriptivní historiografie okupačního období je encyklopedie Waltera Benze a kolektivu *Deutschland unter alliierter Besatzung*,⁵ ve které již Francouzská okupační zóna (*Französische Besatzungszone* – FBZ) nechybí. Encyklopedie zpracovává nejvýznamnější témata obsazení Německa, na svém začátku zmiňuje motivy Spojenců a zásady jejich okupačních politik, formou komparace jednotlivých okupačních zón problémová pole jako například vzdělávání, výživa, pozemková reforma atp.

Do nového trendu zkoumání vývoje poválečné německé společnosti prostřednictvím prožitku obyčejného německého člověka lze zařadit knihu Jörga Echterkampa *Nach dem Krieg*⁶ z roku 2003, která se zabývá poválečnými problémy a fenomény německé společnosti. Kromě politického vývoje se zaměřil i na vypořádání se společností se zátěží minulosti a na trendy společenského vývoje včetně postavení žen ve společnosti, sexuálního násilí a prostituce.

Nejdůležitější knihou pro tuto práci byla práce Günthera J. Trittela *Hunger und Politik. Die Ernährungskrise in der Bizone (1945–1949)*⁷ z roku 1990. Jedná se sice o 16 let starou studii, ale materie problému je v ní zpracována velice podrobně. Místy sice vede tato podrobnost k menší nepřehlednosti v důsledku vzájemně prolínajících se událostí. Kritickým bodem této knihy je fakt, že autor prováděl výzkum ještě v době před rokem 1990, kdy byl svět včetně Německa rozdělen. V knize se proto často objevují protisovětské interpretace, které nebylo v oné době pro nepřístupnost archivů možné potvrdit ani vyvrátit. Zároveň zde vyznívá zpracování problému zásobovacích obtíží vůči Velké Británii a Spojeným státům velice „měkce“ a většina viny za panující situaci je kladena na bedra německých úřadů a jejich neschopnosti či nezkušenosti. U podobných studií vydaných o několik let později již bývá definice problému a kritického zkoumání formulována vůči bývalým okupačním mocím výrazně ostřeji.

V přehledu použité literatury nelze opomenout knihy zaměřující se konkrétně na městské dějiny Düsseldorfu. Ty bylo nutné vzít v úvahu pro jejich lokálněhistorický pohled, kterým popisují místní dění a umožňují tak

⁵ Benz, Wolfgang: *Deutschland unter alliierter Besatzung 1945–1949/55. Ein Handbuch*, Berlin 1999.

⁶ Echterkamp, Jörg: *Nach dem Krieg. Alltagsnot, Neuorientierung und die Last der Vergangenheit 1945–1949*, Zürich 2003.

⁷ Trittel, Günther J.: *Hunger und Politik. Ernährungskrise in der Bizone (1945–1949)*, Frankfurt am Main, 1990.

za pomoci jiné literatury či pramenů vysledovat vlivy „velkých“ politických dějů a rozhodnutí na určitou teritoriálně omezenou jednotku. Základní literaturou pro dějiny města Düsseldorf je v tomto ohledu publikace „velkých“ městských dějin od Petera Hüttenbergera *Düsseldorf*. Část posledního svazku je věnována poválečnému období.⁸ Poválečnému vývoji po osvobození se věnují i „menší“ městské dějiny Hugo Weidenhaupta *Kleine Geschichte der Stadt Düsseldorf* z roku 1962⁹ a výrazně důkladněji publikace *Düsseldorf. Stunde null. 1945/46 – Ende und Anfang* Alfonse Houbena z roku 1985.¹⁰

Na téma poválečných městských dějin Düsseldorfu v roce 2001 vyšla ve spolupráci s městským archivem Düsseldorf publikace Jasmina De Angelise *Düsseldorf nach 1945. Hurra, wir leben noch!*,¹¹ která pracuje s velkým množstvím fotografických pramenů, často cituje místní noviny a věnuje se čistě problémům a pocitům společnosti v Düsseldorfu. Nejnovější publikaci *In Schutt und Asche*¹² zaměřenou na život a přežívání düsseldorfského obyvatelstva vydal v roce 1995 Volker Zimmermann a zaměřil se v ní na období konce války a prvních dvou až tří měsíců po přechodu fronty Düsseldorfem. Bylo to období, které bylo z hlediska organizace života a přežívání obyvatelstva nejmatečnější a zároveň nejtěžší, protože vše bylo doposud řízeno vojenskými orgány a bylo také podřízeno vojenským zájmům – zásobování nevyjímaje.

K těmto studiím je třeba přiřadit i výše zmíněnou publikaci Walthera Hensela *3x Kommunalpolitik 1926–1964*.

Prvotní intencí při výběru literatury pro napsání této práce byla snaha o vyváženost použité literatury od německých a britských badatelů, starší i novější a s podílem místních městských dějin. Druhé a třetí kritérium bylo možné dodržet, to první ale nikoliv. Pro období 80. let ještě bylo možné zajistit vyváženost mezi publikacemi pocházejícími z Německa a Velké Británie. U literatury vydané v 90. let a později již v seznamu literatury dominují především práce německých autorů. Toto je vyváženo maximální snahou odkazovat se při popisu klíčových událostí na kon-

⁸ Hüttenberger, Peter: *Düsseldorf. Band 3: Industrie und Verwaltungsstadt (20. Jahrhundert)*, Düsseldorf 1990.

⁹ Weidenhaupt, Hugo: *Kleine Geschichte der Stadt Düsseldorf*, Düsseldorf 1962.

¹⁰ Houben, Alfons: *Düsseldorf. Stunde Null. 1945 – Ende und Anfang*, Düsseldorf 1985.

¹¹ Angelis, Jasmin de: *Düsseldorf nach 1945. Hurra, wir leben noch!*, Gudensberg-Gleichen 2002.

¹² Zimmermann, Volker: *In Schutt und Asche. Das Ende des zweiten Weltkrieges in Düsseldorf*, Düsseldorf 1995.

krétní prameny. Pokud je použita citace literatury, většinou je její teze doložitelná alespoň částečně z autorovi známých pramenů, i když nejsou uvedeny.

2. Výchozí situace

2.1 Düsseldorf – město a společnost v období konce války a začátku míru

Obyvatelstvo města Düsseldorf bylo boji druhé světové války a především pak bombardováním spojeneckého letectva těžce poškozeno. Poničení, které Düsseldorf během války utrpěl, bylo mimo jiné významnou determinantou poválečné situace düsseldorfského obyvatelstva.

Události druhé světové války poprvé pocítilo obyvatelstvo Porýní na vlastní kůži 30. května 1942, kdy se uskutečnil první masivní nálet spojeneckých bombardérů na Kolín nad Rýnem. Během 90 minut tam bylo zničeno 3300 domů a usmrčeno 474 osob. Na Düsseldorf směřovalo v období od roku 1942 do konce války 9 masivních, 243 těžkých a 234 lehkých náletů, během nichž bylo na město shozeno 1473 leteckých min, 17 244 výbušných, 1,1 milionu zápalných a 132 000 fosforových bomb, které vyvolaly 4200 velkých, 6700 středních a 19 tisíc malých požárů. Letecká bombardovací válka si vyžádala v Düsseldorfu celkem kolem 6 tisíc obětí a během ní bylo zničeno 55 % bytového fondu, 23 % průmyslových areálů, 23 % veřejných a 55 % obchodních budov.¹³ Fyzicky byla zničena ve městě pracovní místa pro 140 tisíc lidí.¹⁴ Z celkového předválečného počtu 540 tisíc obyvatel¹⁵ jich 250 tisíc přišlo během náletů na Düsseldorf o střechu nad hlavou.¹⁶

Součástí taktiky letecké bombardovací války nebyla jen snaha o co největší destrukci průmyslových zařízení a měst. Velkou zátěž pro obyvatelstvo znamenal psychický tlak spojený s bombardováním. Obyvatelstvo duševně trpělo při desítkách planých leteckých poplachů. Největší počet leteckých poplachů v Düsseldorfu, celkem 110, byl zaznamenán v říjnu 1944, nejdéle trvaly

¹³ Houben 1985, s. 6.

¹⁴ Stadtarchiv Düsseldorf (SAD), 9-3-0-46, Verwaltungsberichte der Landeshauptstadt Düsseldorf vom Zeitpunkt der Besetzung der Stadt 1945 bis zum März 1949, s. 11.

¹⁵ Weidenhaupt 1962, s. 190.

¹⁶ Houben 1985, s. 6.

letecké poplachy v prosinci 1944, celkem přes 120 hodin.¹⁷ Z pohledu düsselforských obyvatel byl největším psychickým nátlakem „železný Gustav“ – spojenecké letadlo, jež létalo v době letecké bombardovací války každý večer nad řekou Rýn a vyvolávalo tak letecké poplachy v oblasti obývané miliony lidí a nutilo je uchýlit se do krytů.¹⁸

Necelé tři roky poté, co letecká bombardovací válka poprvé zasáhla düsselforskou oblast, se k městu přiblížila také pozemní fronta. Počátkem března 1945 byly americkou armádou obsazeny oblasti levobřežního Rýna. Německý wehrmacht zničil během svého ústupu v rámci plnění Hitlerova rozkazu o „spálené zemi“ veškerou zbývající dopravní infrastrukturu, včetně všech mostů přes Rýn. V Düsseldorfu byl 3. března 1945 jako poslední na dohled od jednotek americké armády zničen most Skagerrak. To postup Spojenců zastavilo. Od té doby až do 17. dubna 1945 se zastavila válečná fronta na řece Rýnu a probíhala tak středem Düsseldorfu. Pro město a jeho obyvatele to znamenalo jeden a půl měsíce intenzivního ostřelování americkou dělostřeleckou palbou. Utrpení obyvatelstva přežívajícího v troskách města zmenšovalo jen každodenní přerušování dělostřelecké palby ze strany americké armády, aby si mohlo obyvatelstvo obstarat zásoby nutné k přežití.¹⁹

Před závěrečným úderem americké armády na Düsseldorf mělo být město podrobeno zničujícímu spojeneckému náletu, který by zlomil poslední odpor německých jednotek. Generál Patton měl podle Houbena dokonce říci, že „ani kapka americké krve nebude prolita v bojích o Düsseldorf“.²⁰ Město se podařilo před mohutným náletem zachránit (vycházíme-li z předpokladu, že byl nálet skutečně připravován) díky odvážné akci, při níž dostali civilní vyjednavači Wiedenhofen a Odenthal za úkol přivést americkou armádu do města. Přitom museli přesvědčit americké velitele o zbytečnosti celého bombardovacího plánu (o kterém samozřejmě předem nevěděli). Policejní jednotky, které byly téměř posledními obranyschopnými jednotkami ve městě (kromě menšího oddílu SS), měly podle původního plánu dostat v okamžiku vstupu americké armády do města rozkaz ke složení zbraní od velitele policie Jürgense. Celá akce byla vyražena a její organizátoři byli několik hodin před obsazením města americkou armádou popraveni stanným soudem.²¹

¹⁷ SAD, Fünf-Jahresbericht des Statistischen Amtes der Stadt Düsseldorf, 37.–41. Jahrgang, Berichtsjahre 1941–1945, Düsseldorf 1945, Fliegeralarme in Düsseldorf.

¹⁸ SAD, Sammlung Kussmann, Heribert Busch, 4-63-0-2.000.

¹⁹ Houben 1985, s. 16.

²⁰ Tamtéž, s. 30.

²¹ Zimmermann 1995, s. 81–84.

Američtí vojenští velitelé se díky přesvědčování vyjednávačů rozhodli do města vstoupit a Düsseldorf byl 17. dubna 1945 bez významnějších incidentů obsazen 303. plukem II. praporu 97. pěchotní divize americké armády.²² K obsazení celého města stačilo americké armádě pouhých 8 tanků a 800 vojáků.²³ K hladkému průběhu celé akce přispěla i letáková akce ANTIFAKO vyzývající ke složení zbraní, aniž by byla jakkoli koordinovaná s proběhnutším vyjednáváním.²⁴ Düsseldorf byl obsazen jako poslední město z celého velkou spojeneckou vojenskou operací obklíčeného a postupně dobývaného Porúří a části Porýní.²⁵

Po obsazení obou částí Düsseldorfu, levobřežního Oberkasselu 3. března 1945 a zbytku města na pravém břehu Rýna 17. dubna 1945, v nich byla americkou armádou bezprostředně jmenována prozatímní německá městská civilní správa, která ihned začala s obnovou všech funkcí města nutných pro návrat života civilního obyvatelstva do běžných kolejí. Zpočátku průběh této obnovy zkomplikoval Herner Sporleder, který byl v prvních březnových dnech roku 1945 jmenován do čela městské správy v části Oberkassel a odmítl se po obsazení zbytku Düsseldorfu podřídit tamnímu jmenovanému starostovi Füllenbachovi a pokusil se o secesi Oberkasselu. Nakonec muselo nastalou situaci vyřešit americké vojenské velitelství, které s druhou částí města nespolupracující levobřežní městskou správu v červnu 1945 rozpustilo. Podobně dopadl i pokus o secesi městské části Benrath.²⁶ Veškeré dění probíhalo v Düsseldorfu pod kontrolou a v režii americké armády až do 21. června 1945, kdy byla provincie Severní Porýní²⁷ oficiálně předána pod britskou správu. Tomu předcházelo stažení amerických jednotek ve dnech 10.–12. června 1945 a jejich nahrazení britskými.²⁸

Město Düsseldorf bylo v prvních měsících okupace doslova v troskách – ve městě leželo odhadem 10 milionů krychlových metrů sutě,²⁹ které blo-

²² Houben 1985, s. 14–15.

²³ Weidenhaupt 1962, s. 183.

²⁴ Zimmermann 1995, s. 91.

²⁵ Angelis 2002, s. 4.

²⁶ Houben 1985, s. 51.

²⁷ Jedná se o zbytek původní pruské provincie Porýní. Severní část se skládala z vládních okresů: Aachen, Köln a Düsseldorf. Jižní část (vládní okresy Koblenz a Trier) se stala součástí Francouzské okupační zóny, in: Eschenburg, Theodor: Jahre der Besatzung 1945–1949, Geschichte der Bundesrepublik Deutschland, Band 1, Stuttgart 1983, s. 89.

²⁸ Trudewind, Andrea (ed.): Düsseldorf 1945–1994. 50 Jahre in Daten, Zahlen und Fakten, Düsseldorf 1995, s. 15.

²⁹ Houben 1985, s. 6.

kovaly naprostou většinu městských komunikací. Spojenecké bombardování postupně vyřadilo z provozu většinu železniční infrastruktury včetně lokomotiv a vozů a vážně poškodilo silniční infrastrukturu. Zbytek zkázy dokonal během svého ústupu wehrmacht prováděním rozkazu o „spálené zemi“. Tím byla zlikvidována zbylá dopravní infrastruktura, která ještě přežila spojenecké bombardování. Mosty byly vyhozeny do vzduchu, zbylé lokomotivy zničeny a lodě potopeny.

V květnu a červnu 1945 jezdilo v oblasti drážního ředitelství Essen, kam spadá i Düsseldorf, 50 až 80 nákladních vlaků denně – před válkou jich tam jezdilo každý den 2000 až 2400.³⁰ Lodní doprava na Rýně – do války nejvýznamnější zásobovací tepna Porýnské oblasti – byla na dlouhé měsíce vyřazena z provozu kvůli zřícení mostů do řeky a potopením většiny lodí. Na konci války nefungovalo v Düsseldorfu zásobování elektrickou energií, pitnou vodou, plynem ani městský kanalizační systém. V prvních dnech po osvobození nefungovaly žádné státní instituce včetně policie, nekonala se žádná kulturní představení a školy byly zavřené – ty obnovily alespoň provizorně svoji činnost až v srpnu 1945, kulturní zařízení o něco dříve.³¹ První obnovené či nově postavené komunikace navíc nebyly určeny přednostně pro potřeby zásobování civilního obyvatelstva, nýbrž pouze pro vojenské účely.³²

Nově jmenovaná státní správa (nově jmenovaní byli jen nejvyšší představitelé – zbytek nižšího úřednického aparátu setrval ve svých funkcích) spolu s americkými a později s britskými vojenskými veliteli stála zpočátku před naprosto neřešitelnou situací, kdy nefungovalo zcela nic a v horizontu několika týdnů reálně hrozilo hladovění obyvatelstva. Zpočátku totiž ještě většina domácností měla zásoby z dřívější doby a nebo právě ty, které jim wehrmacht a nacistické úřady rozdaly před příchodem americké armády. Domácnosti tak dokázaly překlenout první dny a někdy i týdny po osvobození „ze svého“. Tyto zásoby ovšem nebyly neomezené a obnova zásobování proto byla nutnou prioritou.

Totální rozvrat během války a hlavně na jejím konci změnil naprosto radikálním způsobem každodenní život všech lidí v Düsseldorfu. Po neustávajícím ničení všeho sice nastal obrat a pomalu se rozbíhala obnova města a mírového života, ale válka zůstávala ještě po dlouhá desetiletí

³⁰ Rheinische Post, 21. 6. 1947.

³¹ Houben 1985, s. 6–16 a 76.

³² Weidenhaupt 1962, s. 191.

původním, většinou negativním, hybatelem změn v životě lidí, společnosti a rodiny, v zemědělství, dopravě a průmyslu.

Kvalita života obyvatelstva Düsseldorfu byla válečnými destrukcemi města a jeho okolí snížena na mez, kterou si nikdo z postižených nedokázal představit. Podle některých autorů se kvalita života v prvních poválečných letech vrátila na úroveň poloviny 19. století.³³ Většina obyvatelstva žila v naprosto nevyhovujících prostorách, často sklepech, bunkrech či podkrovích. Trpěla nedostatkem potravin, topiva a absencí všech elementárních komunálních služeb, jako byla například fungující přípojka pitné vody, elektrické energie, plynu, či odvoz odpadků. Obyvatelstvo se také stalo imobilním.

V prvních měsících po válce fungoval dopravní systém hromadné dopravy jen velmi omezeně a individuální doprava nebyla možná. První tramvajová linka vyjela v Düsseldorfu po osvobození již 18. června 1945 a 25. června 1945 byl obnoven v silně omezené míře provoz přívozů přes Rýn, což byla v té době jediná možnost, jak překonat řeku. Žádné mosty pro civilní účely ještě zprovozněny nebyly.³⁴ Rýn zůstával dlouho jen obtížně a v omezené míře překročitelný. Pohybu obyvatelstva bránily i nově zřízené hranice jednotlivých okupačních zón či zvláštních uzavřených oblastí, pro jejichž překročení bylo nutné mít speciální povolení či pověření.

Obyvatelstvo v jeho každodenním životě navíc sužoval jen těžko představitelný nedostatek veškerého myslitelného jednoduchého spotřebního zboží. Jako příklad nedostatkového zboží denní potřeby v civilizované společnosti lze uvést nitě na zašívání, mýdlo, pěnu na holení, kartáčky na zuby, oblečení všeho druhu, obuv či kuchyňské nádoby.³⁵

Válka výrazným způsobem změnila sociální složení obyvatelstva a především rodin. Během náletů zemřelo přímo v Düsseldorfu zhruba 6 tisíc lidí. Na frontě padlo celkem 12 650 düsseldorfských občanů, invalidních v důsledku válečného zranění jich bylo 15 tisíc. Statisticky nevyčíslitelné množství především slabých a starých lidí zemřelo ve městě na následky válečných útrap – na podchlazení či podvýživu.

Do roku 1949 se vrátilo do Düsseldorfu celkem 50 tisíc jeho dřívějších obyvatel z válečného zajetí. Ještě v roce 1947 bylo v Düsseldorfu pohřešo-

³³ Trittel 1990, s. 91.

³⁴ Weidenhaupt 1962, s. 191.

³⁵ TNA, FO 1050/623, Hauptamt der Arbeitsverwaltung für die britische Zone, An: Mr. Cullingford, Manpower Division CCG/BE, Betr: Die Unterernährung und ihre Auswirkungen im Lübecker Dränger-Werk, 24. 9. 1946.

váno 8700 vojáků a 1300 civilistů. V důsledku nucené migrace obyvatel z východních částí Německa se mezi obyvatelstvem ve stále větší míře začali vyskytovat lidé, kteří pocházeli ze vzdálených území s odlišnou kulturní a církevní tradicí. Celkově se počet obyvatel v Düsseldorfu velice rychle přiblížil předválečné úrovni, znamenalo to ale značné zhoršení podmínek pro bydlení, které se nepodařilo odstranit do konce 40. let. Zároveň vedla tato skutečnost k vyostření zásobovací situace.

Válečná destrukce postihla citelně i základní společenskou jednotku – rodinu. V poválečném období vykazovaly rodiny zásadní odlišnosti od předválečného období. Významně stoupl počet z nejrůznějších důvodů nekompletních rodin, kde zastávala nejvýraznější úlohu žena – matka, zatímco muž – otec – buď padl na frontě, byl nezvěstný, ve válečném zajetí, po válečném úrazu s výrazně změněnou pracovní schopností, či již nebyl schopen, případně nechtěl žít nadále v rodinném svazku. Statistický průzkum provedený mezi skoro 31 tisíci düseldorfských dětí nabízí přehled stavu rodin z konce roku 1946. V té době bylo téměř 44,2 % rodin, ve kterých žily dotazované děti, nekompletních – 31,8 % rodin postrádalo otce z důvodu války (padl, byl pohřešovaný či ve válečném

Tabulka č. 1: Vývoj počtu obyvatel Düsseldorfu

Rok	Počet obyvatel Düsseldorfu
1939	535.753
duben 1945	235.000
1945/1946	406.000
1946/1947	428.000
1947/1948	444.000
1948/1949	466.000

Zdroj: SAD, Fünf-Jahresbericht des Statistischen Amtes der Stadt Düsseldorf, Berichtsjahre 1941–1945; SAD, 9-3-0-46, Verwaltungsberichte der Landeshauptstadt Düsseldorf vom Zeitpunkt der Besetzung der Stadt 1945 bis zum März 1949, s. 12.

zajetí), ve 12,4 % rodin žili rodiče odděleně bez udání důvodu. Ve většině rodin (40,6 %) žily dvě až pět dětí. Rodiny matek samoživitelek (v Düsseldorfu v těchto rodinách žila zhruba polovina všech dětí) se v poválečném období dostávaly do značné nouze, kdy nebylo možné zajistit dostatečné nasycení všech jejích příslušníků, protože především ženy a děti dostávaly během celého období trvání přidělového systému ve srovnání s muži či dělníky relativně nejnižší potravinové dávky a jejich finanční situace při neustále se zvyšujících nákladech na život byla špatná. Povážlivá byla i materiální situace především dětí – zimní kabát koncem roku 1946 nevladilo 29,6 % dětí, jen jediné prádlo mělo 9,2 %, bez vlastních bot muselo chodit 39,9 % dětí, velmi roztrhané boty mělo 60,2 % dětí a vlastní postel nemělo 47,3 % dětí.³⁶

Zničení mostů přes Rýn německým wehrmachtem zasadilo ránu lokálnímu düsseldorfskému zemědělství. Z toho důvodu došlo v raném poválečném období ke znatelnému propadu autochtonní düsseldorfské zemědělské produkce. Rýn, který nebylo možné překonat, zamezil zemědělcům obdělávat a sklízet svá pole na druhé straně Rýna. Düsseldorf byl také ze stejného důvodu odříznut od tradičního zázemí své mléčné produkce.³⁷ Pro sklizeň a setbu v roce 1945 přišel z obdobných důvodů konec války v nejméně vhodný okamžik. Do října 1945, kdy byl zprovozněn Freemanův most, nebylo možné překročit řeku s jakoukoliv civilní mechanizací. Do té doby bylo možné překročit řeku pouze prostřednictvím osobních přívozů, na které bylo navíc nutné vystát dlouhou frontu. V zemědělství, které nemělo dostatek mechanizace a hnojiv, zároveň chyběly i kvalifikované pracovní síly. Mnozí sedláci setravovali často ještě dlouhé roky ve válečném zajetí či padli na frontě a zahraniční pracovníci, kteří je v období války nahrazovali, se po jejím konci vrátili domů.

Poškození průmyslové základny města leteckou bombardovací válkou bylo procentuálně výrazně nižší než tomu bylo například u bytového fondu. Podle míry poškození by byl v roce 1945 podle některých autorů průmysl schopen produkovat stejné množství zboží jako v roce 1936, ale skutečný stav průmyslové produkce, který byl výsledkem válečného poškození, zničené dopravní sítě, nutnosti přeměnit válečnou produkci na civilní, nedostatku surovin, energií a pracovníků, zůstal jen na 15 % stavu roku

³⁶ SAD, IV 1590, Der Oberstadtdirektor an die Verbindungstelle des deutschen Caritasverbandes zu den amerikanischen Wohlfahrtsverbänden, Kinderleben in Düsseldorf, 15. 1. 1947.

³⁷ Neue Rheinische Zeitung, 18. 7. 1945.

1936. Ještě v roce 1947 se pohybovala míra průmyslové výroby v BBZ na úrovni 34,7 % stavu z roku 1936, index pro Bizónii v té době vykazoval 60 % stavu roku 1936.³⁸

2.2 Britské plánování okupace Německa

Velká Británie se začala zabývat otázkou okupace Německa velmi brzy a plánovačům bylo jasné, že jeden z nejzávažnějších problémů, kterým bude Velká Británie v Německu čelit, bude zajištění dostatečného množství potravin pro německé obyvatelstvo. Místo věcných diskuzí byl však již počátek plánování fungování budoucí britské správy v Německu ovlivněn nejasnostmi a kompetenčními spory mezi jednotlivými ministerstvy.

Plánováním a přípravami budoucí britské části mise u Spojenecké kontrolní komise v Německu (*Control Commission for Germany/British Element* – CCG/BE) byla v listopadu 1943 pověřena *War Office*. Ona a jí podřízená administrativa měla převzít správu budoucí BBZ. I když odpovědnost za vedení CCG/BE měla podle původních plánů převzít *Foreign Office* až po skončení války, stalo se tak již v březnu 1944. K 1. červnu 1945 však přešla odpovědnost za přípravu mise zpět na *War Office*. Tehdy se kompetence obou ministerstev vztahující se k budoucímu uspořádání Německa oddělily – *War Office* byla zodpovědná za správu Německa a strukturu orgánů CCG/BE a *Foreign Office* za zahraničně politickou otázku uspořádání Německa. Toto uspořádání nevydrželo dlouho a již 22. října 1945 převzalo odpovědnost za koordinaci práce britské části Spojenecké kontrolní komise a zónové správy nově ustavené Ministerstvo pro záležitosti správy Německa a Rakouska (COGA), v čele s ministrem Johnem Burnesem Hyndem.³⁹

Po svém vzniku převzala COGA všechny pravomoci týkající se britské správy v Německu od *War Office*. Činnost COGA ale nebyla od samého počátku příliš úspěšná a efektivní. Ministerstvo se nevyhnulo kritice za nekoncepčnost zónové správy a plánů především v hospodářské oblasti a obnovy německého demokratického politického života. Navíc byla COGA často orgány CCG/BE obcházena, protože ty raději komunikovaly přes neformální kanály s *Foreign Office* – obávaly se totiž, že COGA nemá pro problémy CCG/BE (tedy i německé problémy) dostatečné pochopení a v Londýně je prosazuje bez potřebné razance.⁴⁰ Celý pro-

³⁸ Eschenburg 1983, s. 265.

³⁹ Benz 1999, s. 239–243.

⁴⁰ Birke – Booms – Merker 1993, Band 1, s. viii.

blém byl vyřešen v dubnu 1947, kdy byla ministerská samostatnost COGA zrušena a úřad byl jako celek začleněn do *Foreign Office* jako její Německá sekce (*German section*).⁴¹

Kompletní CCG/BE zahájila své působení v Německu v červenci 1945 a v jejím čele stanul generál sir Bernard L. Montgomery jako vrchní velitel BBZ v Německu. Struktura CCG/BE byla odvozena na základě doporučení Evropské poradní komise ze struktury původních říšskoněmeckých ministerstev, aby bylo možné na jejich činnost podobností rezortů kontinuálně navázat, a v případě vzniku celoněmecké vlády pravomoci opět snadněji převést zpět.

V prvním období zajišťoval provoz CCG/BE vojenský personál, který byl postupně nahrazován civilisty z Velké Británie. Zpočátku neustále se měnící struktura vojenské správy BBZ se postupně ustálila na horizontálním rozdělení CCG/BE na Berlínskou centrálu a Zónový výkonný úřad (*Zonal Executive Offices* – ZECO) a vertikálně na provinciální, zemské a oblastní úřady. Každé provincii či zemi velel britský Regionální komisař (*Regional Commissioner*). Britská správa v Německu byla co do počtu úředníků největší ze západních spojeneckých správ. Nejvyšší stav zaznamenala CCG/BE v říjnu 1946, kdy v ní působilo celkem 26 tisíc úředníků (v americké správě působilo 12 tisíc, v sovětské odhadem 36 až 50 tisíc úředníků a údaj o francouzské okupační správě není znám).⁴² Od té doby byl počet britských úředníků neustále snižován, protože se náklady na provoz tak velkého úřednického aparátu ukázaly být pro Velkou Británii neúnosné.⁴³

Britská administrativa se od počátku plánování přiklonila k myšlence maximální kontinuity německých správních úřadů. Z tohoto důvodu uplatňovala Velká Británie výrazně mírnější přístup vůči úřednickému aparátu „Třetí říše“ než Spojené státy. Britská administrativa v instrukcích na přípravu příměří vyzývala vojenské velitele, aby dbali na to, že po případném odvolání nacisty z administrativní funkce, musí být primárně zajištěna kontinuita provozu daného úřadu. Je tím nepřímě řečeno, že pokud se tak nestane, mají úředníci s nacistickou minulostí minimálně dočasně zůstat ve svých funkcích.⁴⁴ Tento princip zastávaný britskou administrativou vychá-

⁴¹ Benz 1999, s. 239.

⁴² Gries 1991, s. 266.

⁴³ Benz 1999, s. 240–243.

⁴⁴ TNA, FO 945/864, War Cabinet. Official Committee on Armistice Terms and Civil Administration. Preparation of Directives in Connection with the Draft German Armistice: Food and Agriculture – article 36 (a), 28. 4. 1944.

zel z jejího přesvědčení, že udržení stávajících německých úřadů v chodu, v některých případech i těch nomenklaturních,⁴⁵ odvrátí Německo od naprostého zhroucení po jeho osvobození – to se týkalo především oblastí zásobování civilního obyvatelstva.⁴⁶

Ještě před převzetím výkonu správy v BBZ Velkou Británií zkřížila její plány na maximální kontinuitu administrativy americká armáda. Ta aplikovala vůči všem německým úředníkům zprvu tvrdý postup, který vycházel z přesvědčení, že byli všichni horlivými („virulent“) nacisty a internovala je. Protože Americká armáda obsadila i velkou část budoucí BBZ, uplatňovala tento postup i tam. Obavy o budoucnost civilního obyvatelstva a zděšení vyvolalo v Londýně zatčení všech úředníků bývalého Úřadu pro výživu (*Ernährungsamt*) – původního úřadu číslo 65 Říšského selského stavu (*Reichsnährstand*),⁴⁷ jenž v období „Třetí říše“ monopolně zastřešoval všechny sedláky, zemědělské podniky a zároveň organizoval i trh se zemědělskými výrobky a přidělový systém.⁴⁸ Okamžitě po zadržení úředníků intervenoval sám britský premiér Winston Churchill přímo u vrchního velitele amerických ozbrojených sil v Evropě Dwighta D. Eisenhowera,⁴⁹ který ihned zareagoval a přislíbil vydat rozkaz o uplatňování „rozumného pohledu“ (*reasonable view*) na věc.⁵⁰

První plány týkající se organizace zásobování civilního obyvatelstva po osvobození Německa a posudky na stav přidělového systému potravin v nacistickém Německu byly vypracovány již 10. května 1941 a postupně několikrát revidovány.⁵¹ Celkově byl německý zásobovací a přidělový systém shledán „výborně organizovaným“,⁵² a proto byl Úřad pro výživu (*Ernährungsamt*), který se od zavedení potravinového přidělového systému v Německu od 28. srpna 1939 staral o jeho chod a koordinaci, prakticky *en bloc* začleněn po

⁴⁵ Benz 1999, s. 242.

⁴⁶ TNA, MAF 83/2071, Ad hoc Committee on German Food and Agricultural Controls, CCG/BE, 3. 1. 1945.

⁴⁷ SAD, Verwaltungsbericht der Landeshauptstadt Düsseldorf vom Zeitpunkt der Besetzung der Stadt 1945 bis zum 31. März 1949, s. 183.

⁴⁸ Zentner, Christian – Bedürftig, Friedemann: Das grosse Lexikon des dritten Reiches, München 1985, s. 480.

⁴⁹ TNA, PREM 4/12/14, Personal and Top Secret from Prime Minister to General Eisenhower, 31. května 1945.

⁵⁰ TNA, PREM 4/12/14, Personal from General Eisenhower for the Prime Minister, 1. června 1945.

⁵¹ TNA, MAF 83/2071, Foreign Office, Ministry of Economic Warfare, Economic Advisory Branch, Food Control in Germany, 15. února 1945.

⁵² TNA, PREM 4/12/14, Prime Minister, Food in Germany, No. 483/5, 29. května 1945.

osvobození Německa do struktur nově vznikajících britských zónových úřadů jako Regionální zásobovací úřad (*Regional Food Office*) s centrálou v Hamburku a fungoval až do svého rozpuštění v roce 1948.⁵³

Přídělový systém v Německu se po konci války a po převzetí odpovědnosti za něj CCG/BE vůbec nezměnil – stejné zůstalo jeho fungování i organizace. O fungování německého přídělového systému měla Velká Británie velké množství informací již v průběhu války, na jejichž základě bylo předem rozhodnuto, že je efektivní a fungující a že se tedy na něm nebudou nic měnit.

Přídělový systém na potraviny byl v Německé říši zaveden 28. srpna 1939 a dlouhodobý přídělový systém 25. září 1939. Výše možných dostupných přidělů byla vyhlášována vždy deset dní před začátkem dvacetiosmidenční periody. Na říšské úrovni byla jednotně určována výše spotřeby chleba, mouky, masa a masných výrobků, tuků (másla, margarínu, jedlého oleje, vepřového sádla a tuku), sýrů, tvarohu, cukru, marmelády, medu, mléka, vajíček, potravin z obilovin a bramborového škrobu. Na základě místního stavu zásob byly přerozdělovány brambory, zelenina, ovoce, ryby, drůbeží maso, luštěniny, rýže, ovoce v plechovkách a zelenina.

Výše přidělu pro konzumenty byla určována podle stupně náročnosti vykonávané práce. Nejméně kilokalorií na den dostávali samozásobitelé, tedy především zemědělci. Zaměstnanci a dělníci byli rozděleni do skupin podle náročnosti vykonávané práce. Příděly vzrůstaly od skupiny běžných konzumentů, přes středně, těžce a velmi těžce pracující dělníky, až po nutričně nejbohatší skupinu dělníků pracujících v podzemí. Děti (rozdělené podle věku: do 3 let, 3–6 let, 6–10 let, 10–18 let), těhotné a kojící matky byly rozděleny do zvláštních skupin. Tento systém nezahrnoval v době války příslušníky ozbrojených sil, které měly vlastní přídělové standardy a systém zásobování.

Během fungování systému se již v období „Třetí říše“ několikrát změnila podoba jednotlivých přídělových karet – v souvislosti s narůstajícím nedostatkem a výpadky zásobování některých komodit přistoupily německé úřady k natištění speciálních oddělených karet pro problematicky dostupné potraviny. Potravinový přídělový systém byl postupně doplněn o topiva i další zboží nutné pro chod domácnosti.⁵⁴

⁵³ Benz 1999, s. 52.

⁵⁴ TNA, FO 1013/1939, HQ Military Government North Rhine-Westfalia, To: S.O.1., Food Rationing System, srpen 1945.

Přídělové karty německého systému byly platné pro celou oblast (zemi), ve které konzument bydlel, na rozdíl od britských (po jejich zavedení v létě 1946), které se daly uplatnit jen u jednoho dodavatele. To na jedné straně během války umožňovalo obyvatelům měst opouštět je v období častých leteckých náletů, či případně nakupovat v jiném obchodě než obvykle, pokud došlo ku příkladu k jeho zničení během náletu. Na druhou stranu po válce tato „volnost“ systému zásobovací situaci spíše komplikovala, protože umožňovala nekontrolovatelnou migraci obyvatelstva do měst, kde příchozí vyvolávali další problémy a napětí zásobovacího systému. Přes výhody přídělového systému vázaného na určitý obchod se nakonec britská správa nerozhodla k jeho zavedení přikročit, protože by to znamenalo další enormní nárůst byrokratické práce.⁵⁵

Německou tradicí se již v období první světové války staly veřejné vývařovny pro obyvatelstvo. Ty se osvědčily v situaci, kdy se nacházelo mnoho lidí daleko od domova a neměli čas vařit (například během leteckých náletů) a nebo kdy neměli na čem vařit. Odhaduje se, že od začátku totální války bylo v Německé říši (civilistům) vydáváno v centrálních vývařovných denně 20–26 milionů jídel. V oblastech častých leteckých náletů byly zřízeny mobilní vývařovny, které mohly rychle z dosahu náletu ujet. Některé „vařicí vlaky“ byly schopné obsloužit denně až 160 tisíc lidí.⁵⁶ Po válce tradice veřejných vývařoven pokračovala – nejvýznamnější roli sehrála ve výživě školou povinných dětí během tří poválečných „hubených“ let.

3. Zásobování a stav düsseldorfského obyvatelstva 1945–1948

3.1 Potravinové zásobování – kalorické výše přidělů

Düsseldorfské obyvatelstvo bylo nuceno obstarávat si potraviny v rámci přídělového systému již od září 1939. Zásobování po dobu války bylo uspokojivé i přes stále se snižující kalorickou hodnotu přídělových dávek.⁵⁷ S postupným zmenšováním plochy území dobytých a obsazených „Třetí říši“ se zvyšovalo i množství stále obtížněji získatelných potravin, které

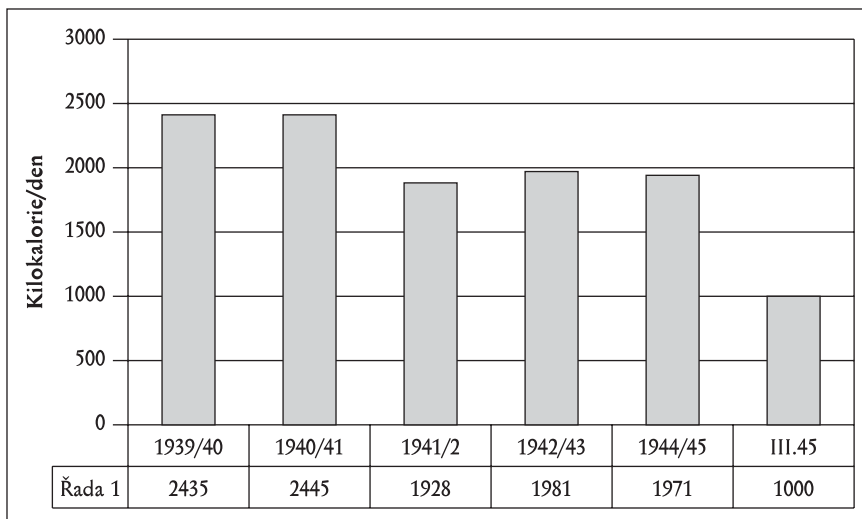
⁵⁵ Tamtéž.

⁵⁶ TNA, MAF 83/2071, Foreign Office and Ministry of Economic Warfare, Economic Advisory Branch, Food Control of Germany, 15. února 1945.

⁵⁷ Zimmermann 1995, s. 25.

byly získávány pro potřeby „Třetí říše“ bezohlednou zemědělskou exploatací porobených zemí.⁵⁸

Graf. 1: Vývoj průměrných denních přidělů obyčejného konzumenta v rámci přidělového systému od roku 1939 do března 1945 (v kilokaloriích na den)

Zdroj: Statistisches Monatsheft für die britische Zone, Zonal Statistical Organisation, Hamburg, 01/1948, s. 58.

První výrazné skokové snížení potravinových přidělů zažilo düseldorfské civilní obyvatelstvo spolu s přiblížením se a přechodem fronty. Tento zásobovací šok vyvolalo celkové zhroucení dopravního, zásobovacího a správního systému v Německu na konci války. V grafu č. 1 je naznačen vývoj zásobování německého obyvatelstva od roku 1939/40 až do roku 1944/45. Jde o oficiální údaje a hodnoty nezahrnují kilokalorie získané mimo oficiální přidělový systém (ať už z černého trhu a nebo například ze záhumenků) a zároveň neberou v potaz případné zásobovací výpadky

⁵⁸ Gries 1991, s. 28.

v prvních měsících roku 1945. Hodnota pro březen 1945 vychází ze skutečného množství vydaných potravin düsseldorfskému obyvatelstvu. Podle předepsané oficiální nutriční hodnoty denních přidělů měl počátkem března 1945 dostávat obyčejný konzument 1850 kilokalorií.⁵⁹

Skokové snížení potravinových přidělů na konci války nebylo následováno jejich opětovným navýšením po osvobození území Spojenci. Kalorická hodnota přidělů pro obyčejného konzumenta zůstala po celou dobu jara a léta 1945 v Düsseldorfu zhruba na úrovni 1000 kilokalorií denně a někdy klesla i pod ni.⁶⁰ Bylo tomu tak kvůli rozsahu již zmiňovaných válečných škod na dopravním systému, ale také vinou špatně fungující, lépe řečeno nefungující, provizorní správy – jak německé civilní, tak americké a později britské vojenské.⁶¹

Během žní, což je z pohledu potravinového zásobování nejdůležitější období, se nepodařilo provizorním německým, ani vojenským úřadům zajistit pořádek, který by zajistil dostatečné odvozy potravin ze zemědělské výroby. Dostupné odhady z oblasti Bonnu uvádějí, že z farem zamířilo na černý trh po žních v létě 1945 až 75 % výnosů.⁶² To připravilo velmi špatnou výchozí situaci všeobecného potravinového zásobovacího systému, která by byla i tak v Severním Porýní nejhorší z celé BBZ kvůli vysoké míře zalidnění, vysokému podílu městského obyvatelstva a nedostatku zemědělské půdy.

Před válkou žilo v Severním Porýní zhruba 6 650 000 obyvatel – po válce jen asi 4 830 000. Každý měsíc tam ale proudilo velké množství lidí, především nucením migranti z východních německých území, lidé, kteří byli během války evakuováni před leteckou bombardovací válkou a kteří se nyní vraceli do svých domovů, a demobilizovaní vojáci. Jen za srpen 1945 vzrostl počet obyvatel Severního Porýní o 362 tisíc.⁶³ To vyostřovalo tamní zásobovací situaci a vedlo k velkým rozdílům ve výši potravinových dávek v jednotlivých oblastech BBZ. Zatímco v červenci 1945 dostával z oficiálních zdrojů běžný konzument v Hamburku zhruba 1300 kilokalorií denně, v některých částech Porýří to bylo jen 840 kilokalorií.⁶⁴ Podobně znevý-

⁵⁹ TNA, FO 1050/163, Memorandum No. 4/J-C, Jameson Carr, M.O. II, Health Branch I., A and C Division, To: The Principal Medical Officer, CCG/BE, nedatováno, zřejmě únor 1945.

⁶⁰ Weidenhaupt 1962, s. 192.

⁶¹ Gries 1991, s. 251.

⁶² TNA, FO 1050/281, HQ Military Government, North Rhine Province, 22. 9. 1945.

⁶³ Tamtéž, 7. 9. 1945.

⁶⁴ TNA, FO 1050/163, Combined Nutrition Committee (US/VB/FR), 13. 8. 1945.

hodněny, i když ne vždy v takovém rozsahu, byly některé části Severního Porýní – Vestfálska až do roku 1948.⁶⁵

Od léta 1945 až do konce roku se dařilo pomalu zlepšovat potravinovou zásobovací situaci. V období listopadu a prosince 1945 ohlásila BBZ dosažení plánované výše denního přídělu 1550 kilokalorií pro průměrného konzumenta – podařilo se toho dosáhnout dokonce o měsíc dříve než v ABZ. Byla to jediná chvíle v historii, kdy byla v BBZ lepší (i když jen o málo a na velice krátkou dobu) zásobovací situace než v ABZ.⁶⁶

Na počátku roku 1946 se příznivý vývoj ve zlepšování zásobovací situace v Düsseldorfu zastavil a naopak nastal opačný trend. Během února 1946 dostávali běžní konzumenti úředně vyhlášené dávky 1550 kilokalorií na den většinou jen ve venkovských oblastech a nikoliv v městských aglomeracích, kam stále docházely dávky menší, než bylo zapotřebí. V té době konzumovali obyvatelé Porýní na osobu zhruba 4krát méně masa, 2krát méně tuku a 3krát méně cukru než obyvatelstvo ve Velké Británii.⁶⁷

Koncem února 1946 se vyhroutil problém s chybějícími dodávkami potravin a stav zásob ve skladech BBZ se povážlivě snížil. Situace, kdy zásoby v nich mnohde již nevystačovaly ani na jeden týden⁶⁸ a naděje na zlepšení situace nebyla na obzoru, donutila CCG/BE k ráznému a pro německé obyvatelstvo nečekanému kroku – skokovému snížení potravinových přídělů. S platností od konce února 1946 byly sníženy průměrné denní dávky pro obyčejné konzumenty na 1014 kilokalorií denně (dávky pro ostatní skupiny konzumentů byly vždy snižovány proporcionalně podle dávky běžného konzumenta).⁶⁹

Ani snížená hodnota 1014 kilokalorií ale nebyla dosahována všude a v Düsseldorfu se od března 1946 několikrát dostalo množství dostupných potravin pro běžného konzumenta pod hranici 1000 kilokalorií na den.⁷⁰ Příděly se držely na minimální úrovni až do následujících žní v létě 1946.

⁶⁵ Například viz: TNA, MAF 83/2073, Cable from Berlin to FO (German Section), BASIC 586, 2. 2. 1948.

⁶⁶ TNA, FO 943/746, From FO to Washington, For Ripman from Glendhill, 14. 5. 1946.

⁶⁷ TNA, MAF 83/2072, The Times, German Food, autor: George W. Houghton, Director of Public Relations, COGA, 15. 2. 1946.

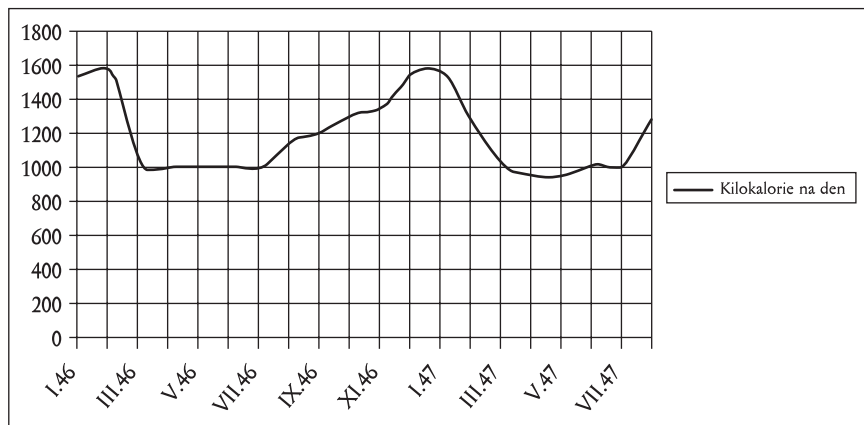
⁶⁸ TNA, FO 943/746, Ministry of Food, Cable out, Copy of Cable to British Food Mission Washington, 31. 3. 1946.

⁶⁹ Zimmermann 1995, s. 130.

⁷⁰ Houben 1985, s. 88.

Z úrovně 1014 kilokalorií byly přiděly potravin zvýšeny až v rámci přidělové periody začínající v srpnu 1946.⁷¹

Grafč. 2: Přibližný odhad vývoje oficiálních denních přidělů obyčejného konzumenta v Düsseldorfu (v kcal) 1946–1947

Zdroj: TNA, FO 943/366, FO 943/746, FO 1050/658, MAF 83/2072, MAF 83/2073.

Velké naděje úřadů a obyvatelstva ve žně v roce 1946 se nenaplnily a jejich výsledky dokonce dopadly ještě hůře, než kolik předpovídaly nejpesimističtější odhady. Průběh žní v létě 1946 narušilo neobvykle deštivé počasí a část úrody tak přišla vniveč.⁷² Zároveň se nepodařilo získat důvěru zemědělců, která by je motivovala k bohatší oficiální produkci. Před další zimou proto disponovala BBZ průměrnými vlastními potravinovými zdroji ve výši 927 kilokalorií na obyvatele na den oproti 1119 kilokaloriím v ABZ.⁷³ Stávka amerických námořníků navíc zamezila vyrovnání potravinového deficitu potřebnými dovozy a přispěla tak k pozdější krizi v roce 1947, protože se do Německa nepodařilo před zimou dovézt dostatečné množství zásob.

⁷¹ TNA, FO 1050/658, Ration Scales – Calories per Day, 1946–1947.

⁷² TNA, FO 1050/281, HQ Military Government North Rhine Region, Monthly Report for September 1946.

⁷³ TNA, FO 943/746, COGA, pro CCLB/G/398. 7. 10. 1946.

V srpnu a v září 1946 se v Düsseldorfu podařilo navýšit po pěti měsících kriticky nízkých potravinových přidělů jejich výši přibližně na úroveň 1300 kilokalorií pro běžného konzumenta na den. V té době bylo ale dočasně zavedeno nutriční zvýhodnění městského obyvatelstva před vesnickým, které mělo větší možnosti v obstarávání si potravin z vlastních zdrojů, například ze záhumenků. V Düsseldorfu tak dosahovala denní dávka pro běžného konzumenta 1337 kilokalorií, na venkově pouze 1137 kilokalorií.⁷⁴ Od 16. září 1946 dostávali běžní konzumenti denně již 1207 kilokalorií na venkově a 1409 kilokalorií ve městech.⁷⁵ Plán britské administrativy na dosažení hranice 1550 kilokalorií pro běžného konzumenta na den byl splněn od přidělové periody začínající 14. října 1946.⁷⁶ Od tohoto data bylo také na nátlak administrativy ABZ zrušeno nutriční zvýhodnění městského obyvatelstva, protože byly od té doby přiděly v rámci zárodečného období Bizónie stanovovány společně britskou a americkou administrativou.⁷⁷

Dlouhodobější setrvání dávek na úrovni 1550 kilokalorií se ale nedařilo zajistit v důsledku výpadku dodávek pro BBZ, a nesplnění příslibených dodávek ze strany Spojených států.⁷⁸ Výši přidělů pro přidělovou periodu začínající v listopadu 1946 bylo proto nutné opět snížit. Denní dávka pro obyčejného konzumenta klesla na 1300 kilokalorií.⁷⁹ Ačkoliv se oficiální výše přidělů pohybovaly až do dubna 1947 na úrovni vyšší než bylo 1500 kilokalorií denně pro obyčejného konzumenta, realita především v Porýní byla o poznání horší.⁸⁰

Velice tuhá zima v roce 1947 byla významným faktorem, který negativně ovlivnil zásobovací situaci v BBZ. Velmi mrazivé počasí, které na několik měsíců vyřadilo veškerou lodní i železniční dopravu z provozu, neumožnilo plynulé zásobování oblasti a dovedlo tak BBZ k nejtěžší zásobovací krizi za celé období britské správy v Německu. Negativním multiplikátorem situa-

⁷⁴ TNA, MAF 83/2072, Food and Agriculture Instruction No. 115, Rationing Instruction and Scales for the 92nd Rationing Period (19. 8.–14. 9. 1946).

⁷⁵ TNA, MAF 83/2072, Food and Agriculture Instruction and Scales for the 93rd Rationing Period, 3. 9. 1946.

⁷⁶ TNA, MAF 83/2072, Food and Agriculture Instruction, Rationing Instruction and Scales for 94th Rationing Period, 1. 10. 1946.

⁷⁷ TNA, MAF 83/2072, CCG/BE to COGA, To Jenkins from Robertson, ARGUS 469, 24. 9. 1946.

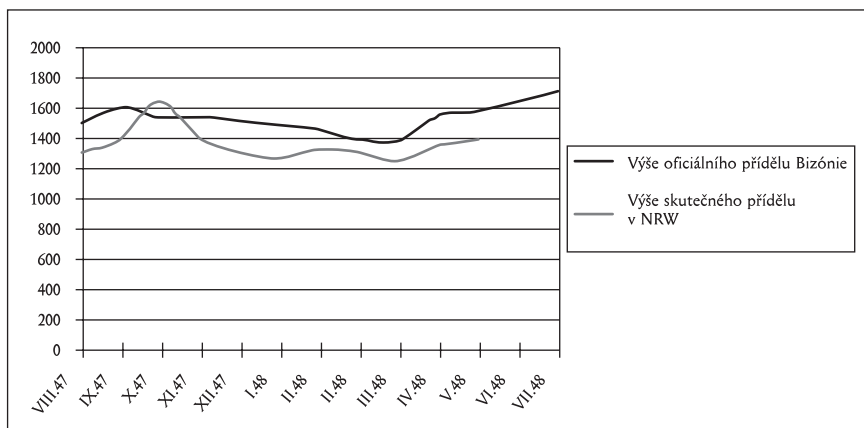
⁷⁸ TNA, FO 1050/281, HQ Military Government North Rhine Region, Monthly Report for October 1946.

⁷⁹ TNA, FO 943/746, Zpráva pro COGA od CCG/BE, ARGUS 677, 17. 10. 1946.

⁸⁰ Nebylo bohužel možné dohledat v TNA přesné údaje uvádějící realizovanou výši oficiálních přidělů v Düsseldorfu mezi prosincem 1946 a březnem 1947.

ce byla skutečnost, že podobné problémy postihly i Velkou Británii a hlavní pozornost britské vlády se upírala k řešení problémů především ve vlastní zemi. Nezbyvala již kapacita na nasazení masových prostředků ke zlepšení situace v BBZ.⁸¹ V březnu 1947 v BBZ poklesla výše denních přidělů na 1395 kilokalorií pro obyčejného konzumenta⁸² a dále se snižovala až na 950 kilokalorií v květnu 1947.⁸³ Pod úrovní 1000 kilokalorií se držely přiděly až do poloviny června 1947 (!).⁸⁴ V červenci a srpnu se podařilo přiděly navýšit v Severním Porýní na 1230 až 1360 kilokalorií.

Grafč. 3: Vývoj výše oficiální výše přidělu v Bizónii a realizovaného přidělu v Severním Porýní – Vestfálsku v období od srpna 1947 do července 1948 (pro běžného konzumenta na den v kilokaloriích).

Poznámka: Pro výši oficiálních přidělů v prosinci 1947, lednu a únoru 1948 se jedná jen o přibližné hodnoty. Hodnoty skutečné spotřeby pro červen a červenec 1948 nejsou známy.

Zdroj: TNA, MAF 83/2073.

⁸¹ Hennessy, Peter: Never again, Britain 1945–51, London 1992, s. 282.

⁸² Zimmermann, Volker: Knappe Zuteilung. Schwarzmarkt und Hamstern, in: Rheinische Post, Düsseldorf Stadtpost, 26. 3. 1997.

⁸³ MAF 83/2072, From Berlin to FO (German Section), 6. 5. 1946.

⁸⁴ MAF 83/2072, Cable from Berlin, Food and Agriculture Division CCG/BE to FO (German Section), 16. 6. 1947.

Žně se v roce 1947 podobně jako v předchozích letech nepovedly a nepodařilo se tak nashromáždit předpokládané množství autochtonních potravin. U pšenice byl plán odvodů v BBZ splněn z 67 % až 99 %, u brambor ale jen z 31 % až 58 %.⁸⁵ Zásobovací situaci se nepodařilo zlepšit a zajistit ani spojením BBZ s ABZ a vytvořením Bizónie. Výše přidělů byla sice vyhlášována jednotně pro celou zónu, nicméně zejména v Porýní jejich výše zůstávala nad reálně vydaným množstvím potravin. Oficiální i realizované potravinové přiděly se přesto pohybovaly na vyšší úrovni než v minulých letech a spolu s potravinami z černého trhu bylo již přežití pro většinu německého obyvatelstva snesitelnější.

I v průběhu zimy roku 1948 v BBZ již tradičně vypukla zásobovací krize, ovšem v menším rozsahu než v předchozích letech. V jarních měsících opět došlo k výpadkům dodávek a k omezení výše potravinových přidělů, nicméně k menšímu než v předchozích letech a jejich výše pro obyčejné konzumenty neklesly již dlouhodoběji pod hranici 1000 kilokalorií denně. Stalo se tak pouze koncem února 1948, kdy v jednom týdnu klesly na území Dolního Saska dávky na 976 kilokalorií,⁸⁶ a k hranici 1000 kilokalorií se v Severním Porýní – Vestfálsku (*Nord-Rhein Westfalen* – NRW) přiblížila jen v druhém lednovém týdnu.⁸⁷ Jinak se v prvním pololetí 1948 držela výše realizovaných přidělů pro obyčejné konzumenty v rozmezí 1200 a 1400 kilokalorií denně.⁸⁸

Potravinové přiděly pro obyvatelstvo NRW se v druhé polovině roku 1948 začaly přibližovat oficiálním hodnotám vyhlášeným pro celou Bizónii. Přes malý výpadek v dodávkách chleba koncem roku 1948 se situace již tolik nevyhrotila a během roku 1949 se zcela uklidnila. Běžný konzument mohl, pokud měl dost finančních prostředků, poptat v květnu 1949 již 2000 kilokalorií denně a během let 1949 a 1950 byl postupně zrušen přidělový systém na všechny komodity.⁸⁹ Poprvé po jedenácti letech mohlo (západo-) německé obyvatelstvo nakupovat potraviny bez ohledu na povolenou kalorickou hodnotu.

⁸⁵ TNA, FO 1013/1039, Extract from Notes on Commander in Chief's Conference with Regional Food Commissioners held in Berlin on 17th November, 1947.

⁸⁶ TNA, MAF 83/2073, Cable from Berlin to FO (German Section), BASIC 586, 2. 2. 1948.

⁸⁷ TNA, MAF 83/2073, Cable from Berlin to FO (German Section), BASIC 0306, 19. 1. 1948.

⁸⁸ Viz graf č. 3.

⁸⁹ Trittel 1990, s. 186–187 a 209.

3.2 Ostatní zásobovací a bytová situace obyvatelstva

Situace panující kolem zásobování obyvatelstva Düsseldorfu zbožím nutným k přežití a udržení si civilizačních návyků běžných ve 20. století byla ve srovnání s potravinovým zásobováním ještě horší. Obyvatelstvo bylo nuceno omezit svoji potřebu a spotřebu veškerého zboží na minimum a maximálně využívat improvizace při jeho obstarávání. Na oficiální zásobovací systém nebylo vůbec spolehnutí. V průmyslové výrobě poválečného Německa mělo prioritu zásobování obyvatelstva potravinami a topivem. Ve výčtu priorit následovala těžba uhlí a výroba zboží na export. Výroba a distribuce spotřebního zboží pro obyvatelstvo se v prvních letech po válce prakticky zcela zastavila. Nedostatek oblečení dokazují dodávky barev, které sloužily k obarvení německých uniforem a umožňovaly tak jejich další použití. Nové oblečení nebylo možné obstarat a nošení uniforem v původních barvách ozbrojených složek „Třetí říše“ bylo od jara 1946 zakázáno.⁹⁰

V létě 1945 byla v Düsseldorfu zásobovací situace doslova beznadějná. Poválečné úřady nebyly schopné účinně pomoci obyvatelstvu v obstarávání zboží a vybavení bytů věcmi nutnými pro život a přežití. V druhé polovině roku 1945 bylo dodáno do města například pouze 400 kusů kamen či 4 tisíce věder. Teoretická čekací doba na košili byla v té době 18 let, spodní prádlo 19 let, prostěradlo 62 let, matrace 100 let a u žen na kabát 250 až 350 let (uváděné doby se u této komodity v literatuře rozcházejí).⁹¹

Statistiky ukazují, že ještě v roce 1947 nebyla materiální situace düseldorfského obyvatelstva lepší než na konci války, spíše naopak. Většina zboží byla nadále oficiální cestou nedostupná a tíživá byla i bytová situace. Z ankety provedené počátkem roku 1947 mezi 574 düseldorfskými mladými ve věku 14 až 25 let vyplynula následující data: pouze 58 % mladých mělo vlastní postel, ve zničeném nebo zpola zničeném bytě bydlelo 30 % dotázaných, další 4 % bydlely ve sklepě, uhlí na topení nemělo 71 %, jen jedno oblečení vlastnilo 50 %, jeden pár bot 64 % a nikdy se podle subjektivního pocitu dostatečně nenajedlo 67 % dotázaných.⁹²

Situace se postupně začala zlepšovat až v průběhu roku 1948 v souvislosti s měnovou reformou a lepším fungováním Bizónie.

⁹⁰ Rheinische Post, 6. 4. 1946.

⁹¹ Weidenhaupt 1962, s. 192; Houben 1985, s. 60.

⁹² Rheinische Post, 29. 3. 1947.

3.3 Zdravotní stav obyvatelstva

Zdravotní stav obyvatelstva v bombardování zničeném Düsseldorfu byl negativně ovlivněn kombinací nedostatečného potravinového zásobování, nedostatku vhodných oděvů a nevyhovujících bytových a hygienických podmínek. Lidé nebyli schopní se vinou selhávajícího zásobovacího systému dostatečně nasytit, v zimě se dostatečně obléci a navíc jich velká část žila v naprosto nevyhovujících, tmavých, nevětraných a vlhkých prostorách, které v zimě nebylo možné kvůli nedostatku topiv dostatečně vytápět. Ostatní negativně ovlivňovala nefunkčnost základních hygienických služeb, jako byla tekoucí voda, kanalizace či odvoz odpadu v prvních poválečných měsících (rozvody pitné vody, plynu, kanalizační síť a fungování dalších základních komunálních služeb byly v provizorním rozsahu obnoveny až na podzim 1945).⁹³

Düsseldorfské obyvatelstvo ohrožovalo také velké množství do města přicházejících osob, které byly často nositeli nejrůznějších nález, které se pak snadno přenášely i na obyvatelstvo města s oslabeným imunitním systémem. V průběhu prvních poválečných měsíců se po celém území Německa pohybovalo velké množství lidí putujících do svých domovů. Jednalo se o evakuované před leteckou bombardovací válkou, navrátilce z rozpuštěných vojenských jednotek, navrátilce z válečného zajetí všech národností, propuštěné vězně koncentračních táborů, *Displaced Persons* – osoby během války nedobrovolně pobývající mimo místo svého trvalého pobytu (většinou se jednalo o nuceně nasazené) a v neposlední řadě o uprchlíky a nuceně vysídlené Němce z tehdejších východních německých území a sídelních oblastí. Toto obrovské množství neustále a všemi směry putujících lidí zvyšovalo nebezpečí přenosu nejrůznějších nález. Největší nebezpečí pro šíření nález představovali především navrátilci z válečného zajetí, protože tam byli vystaveni naprosto katastrofálním stravovacím a hygienickým podmínkám. Celkem 84 % navrátilců z válečného zajetí v Rusku bylo práce neschopných, 65 % jich trpělo otoky z hladu a 30 % bylo nemocných malárií.⁹⁴ Lokálními opatřeními proti šíření nejrůznějších chorob se stala dočasné zavedení dezinfekce osob, které přecházely Rýn. Navrátilci z válečného zajetí byli po svém příchodu do města povinně odvíšivováni.

Celková míra podvýživy kromě oslabování imunitního systému a usnadňování přenosu infekčních chorob významným způsobem prodlužovala dobu

⁹³ Weidenhaupt 1962, s. 187.

⁹⁴ Rheinische Post, 9. 11. 1946.

rekonvalescence pacientů v nemocnicích. Ta se často prodloužila několika-násobně – dokonce se uvádí, že v určitých obdobích se prodloužila ze šesti týdnů až na půl roku.⁹⁵

V létě 1945 trpělo zhruba 5–10 % Němců ve věku 10 až 20 let podvýživou, v kategorii nad 40 let to bylo 7–15 %, ⁹⁶ 15 % jich trpělo avitaminózu a zhruba 3 % trpěla nedostatkem proteinů.⁹⁷ Přes tento nedobry stav se příliš nezvýšila mortalita obyvatelstva kromě věkové skupiny dětí do 1 roku, která vykazala pouze v březnu 1946 skokový nárůst až na téměř 14 %.⁹⁸

Za skutečnost, že se v prvních měsících po válce dramaticky nezvýšila mortalita u celé populace z důvodu nízkých potravinových dávek stojí podle některých dobových odborníků a historiků následující dvě možná vysvětlení. Podle prvního si organizmy německého obyvatelstva postupně přivykly na latentní nedostatek potravin již během války, kdy byly přísady postupně snižovány. To obyvatelstvu umožnilo přežít na hranici hladomoru bez vážnějších zdravotních následků. Podle druhého vysvětlení lidé se slabším organizmem zemřeli v posledních týdnech války a prvních týdnech míru během prvního období vážných zásobovacích potíží – tedy v březnu a dubnu 1945. U zemřelých v této době nebyla vedena přesná statistika důvodu úmrtí, proto není možné tuto hypotézu ověřit.⁹⁹

Druhé teorii odpovídají data v grafu č. 4, ve kterém jsou zaznamenány procentuální podíly příčin smrti na celkovém počtu úmrtí v Düsseldorfu. Graf nevychází u údajů o TBC, syfilidě, zápalu plic, „stařecké slabosti“¹⁰⁰ a náhlých úmrtí (bez udání příčiny) z celkového počtu obyvatel Düsseldorfu, který byl v každém sledovaném roce jiný. Naopak poslední sledovaná veličina „počet úmrtí na celkový počet obyvatel“ vyjadřuje kolik procent obyvatel Düsseldorfu v daném roce zemřelo. Ze statistik je možné vyčíst, i když je třeba k nim přistupovat s rezervou, protože velká část statistických údajů

⁹⁵ TNA, FO 1056/523, HQ Military Government North Rhine Westfalia, Nutrition and Health of Civil Population, 4. 7. 1946.

⁹⁶ Gries 1991, s. 294.

⁹⁷ TNA, FO 1050/163, Combined Nutrition Committee (US/VB/FR), Report: Nutrition Survey of Urban Areas in the American, British and French Zones October 25, 1945 to November 3, 1945, 5. 11. 1945.

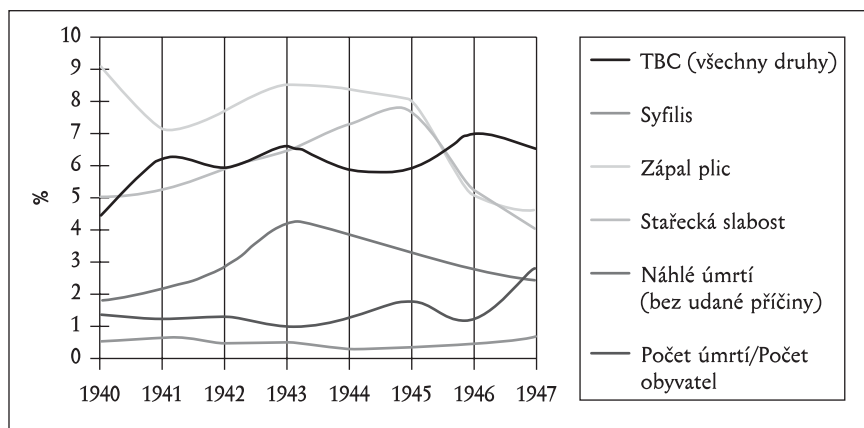
⁹⁸ Statistisches Monatsheft für die britische Zone, Hamburg, 11/1947, s. 11.

⁹⁹ Statistisches Monatsheft für die britische Zone, Hamburg, 4/1948.

¹⁰⁰ Stařecká slabost je ve statistikách příčin úmrtí uváděna jako samostatná kategorie. Započítávají do ní byly případy úmrtí starších a starých lidí, kteří nezemřeli zjevně v důsledku jiného onemocnění či následkem úrazu. Je možné předpokládat, že úmrtí starých lidí zapříčiněná nedostatkem potravin byla lékaři započítávána právě do této statistické kategorie.

byla zaznamenána lékaři v období „Třetí říše“, alespoň základní trendy vývoje příčin úmrtí v Düsseldorfu. Relativně vysoké hodnoty během války vykazovaly příčiny úmrtí na zápal plic, „stařeckou slabost“ a TBC, které mohly být způsobené slabostí organismu, případně oslabeným imunitním systémem. Oproti případům zápalu plic a stařecké slabosti počet případů TBC na konci války ještě vzrostl. Mohlo se tak stát v souvislosti se špatnými bytovými podmínkami obyvatelstva a také v důsledku příchodu slabých, nakažených či nemocných navrátilců z válečného zajetí. Od roku 1946 do roku 1947 stoupl celkový počet zemřelých téměř dvojnásobně, což může mít přímou souvislost se zhoršením zásobovací situace, nárůstem podvýživy a nárůstem výskytu jiných než v grafu č. 4 zachycených chorob.

Graf č. 4: Procentuální vyjádření příčin úmrtí na celkovém počtu úmrtí a procentuální vyjádření počtu úmrtí na počtu obyvatel Düsseldorfu v letech 1940–1947.

Zdroj: SAD, Fünf-Jahresbericht des Statistischen Amtes der Stadt Düsseldorf, Berichtsjahre 1941–1945; SAD, Jahresbericht des Statistischen Amtes der Stadt Düsseldorf, Berichtsjahr 1947; SAD, Jahresbericht des Statistischen Amtes der Stadt Düsseldorf, Berichtsjahr 1948.

Významný nárůst výskytu byl v poválečném období zaznamenán u venerických chorob. Stalo se tak především následkem nárůstu prostituce. Nicméně úmrtí z důvodů nakažení syfilidou přibýlo v poválečném období oproti válečnému jen minimálně (viz graf č. 4). Proti pouliční prostituci se

policie pokoušela bojovat speciální pochůzkovou službou, do které byly od roku 1946 nasazeny i ženy.¹⁰¹ Hlavní roli při zvládnání epidemie syfilidy ale hrála antibiotika dodávaná Spojenci.¹⁰²

Tabulka č. 2: Přehled obsahu bílkovin, tuků a uhlohydrátů v oficiálním přidělu běžného konzumenta (v gramech za den).

Období	Bílkoviny	Tuky	Uhlohydráty
1939/40	74	57,7	389,1
1940/41	70	57	397
1941/42	49	47	315
1942/43	54,3	42,4	356
1943/44	52,4	40,2	333,1
1944/45	46,9	31,9	278,2
1945/46	43,2	21,8	251,6
1946/47	44,3	14,3	272,5
1947/48	43	15,1	288,3

Zdroj: Statistisches Monatsheft der britischen Zone, Hamburg, 12/1948, s. 58.

Pro celkový zdravotní stav obyvatelstva a jeho výživu nebyla důležitá jen kalorická výše přidělu, ale i jejich skladba. Často docházelo jak ze strany ještě nacistických, tak i pozdějších zónových úřadů k převodům kalorických hodnot mezi jednotlivými komoditami a nahrazování nedostatků

¹⁰¹ Angelis 2002, s. 17.

¹⁰² Pešek, Jiří: Recenze: Schlemmer, Thomas – Woller, Hans (eds.): Bayern im Bund Bd. 1, Die Erschliessung des Landes 1949 bis 1979, München 2001, s. 220, in: Pešek, Jiří: Německé dějiny optikou recenzenta. Literatura o dějinách německy mluvící střední Evropy 19. a 20. století v recenzích Jiřího Peška z let 1990–2002, Praha 2004.

vých potravin jejich substituty. Množství látek nezbytných pro zdravý vývoj organismu klesalo výrazněji než množství kilokalorií (viz tabulka č. 2). Způsobil to obecně panující nedostatek masa, mléka a zeleniny.¹⁰³ V Düsseldorfu nebylo například od října 1945 do června 1946 možné vydat oficiální cestou žádné brambory.¹⁰⁴

Proti rozšíření avitaminózy způsobené nedostatkem ovoce a zeleniny mezi dětmi bojovala britská vojenská správa speciálními dodávkami vitamínových tablet, které jim byly přednostně rozdělovány.¹⁰⁵ Dětskou výživu kromě předepsaných dávek potravin doplňovaly i školní vývařovny, ve kterých mělo každé dítě nárok na jedno jídlo denně. Tyto vývařovny byly uváděny do provozu postupně. Během roku 1946 již měla možnost stravovat se touto cestou většina dětí. Jídlo ve školních vývařovnách bylo pro děti ze sociálně slabých rodin zdarma, ostatní platily pouze symbolickou cenu. Kalorická hodnota těchto jídel měla být 300 kilokalorií na jednu porci a nebyla započítávaná do oficiálního přídělů. Podobnou možnost „nasytit se“ nad rámec limitů přídělového systému měly i některé další části populace, například dělníci některých klíčových závodů. Praxe se postupně měnila – nejprve bylo veškeré závodní stravování vydáváno nad rámec kalorických přídělů pro pracovníky, později byly od potravinových lístků stravníků v kantýnách „odstřihávány“ kalorie za obědy.¹⁰⁶

V první polovině roku 1946 se začal nedostatek potravin projevat na obyvatelstvu již viditelněji než dříve a o této navenek zjevné slabosti zapříčiněné silnou podvýživou se začaly objevovat pravidelné zmínky v hlášeníích. V Düsseldorfu například zkolabovalo několik lidí při dlouhém čekání ve frontě na přívoz přes Rýn.¹⁰⁷ U těžce pracujících dělníků způsobil dlouhodobý nedostatek potravin rozšíření podváhy. V některých provozech podniků trpělo podvýživou až 93 % zaměstnanců.¹⁰⁸ Časopis *Bild* zveřejnil v červnu 1946 statistiku, podle které chodilo v BBZ do školy 25 % dětí bez

¹⁰³ Statistisches Monatsheft der britischen Zone, Hamburg, 12/1948, s. 58.

¹⁰⁴ TNA, FO 1056/523, HQ Military Government North Rhine Westfalia, Nutrition and Health of Civil Population, 4. 7. 1946.

¹⁰⁵ TNA, HQ Military Government North Rhine Westfalia, To: 1 Corps District (Mil Gov), Supply of Foodstuff in North Rhine Province, 20. 8. 1945.

¹⁰⁶ TNA, FO 1056/523, HQ Military Government North Rhine Westfalia, Nutrition and Health of Civil Population, 4. 7. 1946.

¹⁰⁷ TNA, FO 1050/281, HQ Military Government, North Rhine Region, Public Safety Monthly Report for June 1946.

¹⁰⁸ TNA, FO 1050/623, Trade and Industry Division to Secretariat Zonal Executive Offices, The Case for Increased Rations for Workers in the Iron and Steel Industry, 8. 8. 1946.

snídaně, 47,6 % dětí chodilo do školy nedostatečně najedených a 17,6 % jich zůstávalo zcela bez oběda.¹⁰⁹ Průměrný obyvatel BBZ trpěl v létě 1946 podvážou v rozsahu 20–30 %.¹¹⁰

Citelně neuspokojivý celkový zdravotní stav obyvatelstva v Düsseldorfu zhoršila tuhá zima v roce 1946/1947 a příliš dlouhé období kombinace práce, nedostatku topiv a přežívání při potravinových přidělech na minimální výši pod hranici nutnou k přežití.¹¹¹ Toto vše zanechalo na zdravotním stavu civilního a zvláště městského obyvatelstva nesmazatelné stopy. Venkovské obyvatelstvo na tom bylo po zdravotní stránce lépe, protože mělo více možností samozásobení se potravinami. Situaci düsseldorfského obyvatelstva zhoršoval nadále i fakt, že stále ještě mnoho lidí setrvalo v provizorních přístřešcích, které nebylo možné (stejně jako většinu bytů) během tuhé zimy 1946/47, kdy mrzlo bez přestávky 50 dní, dostatečně vytopit – vinou neustávající kruté mrazy a výrazně omezeného množství topiva.¹¹²

Díky snahám CCG/BE o pravidelné monitorování života „obyčejného“ obyvatelstva v BBZ jsou dostupné konkrétní lokální studie zaměřené na stravování a výživu. Jedna z velice podrobných zpráv z dubna 1947¹¹³ přinesla zajímavý pohled na každodenní stravovací realitu dělnických rodin v Bochumi. Výzkum provedl Výzkumný tým výživy (*Nutrition Survey Team*) v rámci svého pravidelného regionálního výzkumu domácího stravování, do kterého bral v potaz i potraviny získané ze záhumenků či černého trhu. Časově se doba provedení výzkumu, který přináší velice přesný jídelníček srovnávající nutričně chudé a bohaté rodiny, shoduje s dobou vypuknutí hladových demonstrací v BBZ (viz následující kapitoly).

Nutričně chudší rodina (rodina č. 1) sestávala ze dvou dospělých členů domácnosti, kteří dostávali dávky pro běžné konzumenty, a dvou dětí ve

¹⁰⁹ Rheinische Post, 10. 7. 1946.

¹¹⁰ Rheinische Post, 17. 8. 1946.

¹¹¹ Hranice nutná k přežití se pohybovala v této době zhruba v rozmezí 1700 až 2200 kilokalorií na den (TNA, FO 1050/681, No. 1 Nutrition Survey Team, 100th Ration Period, Household Dietary Investigation carried out amongst the Mining Community in Bochum, 18.–25. 4. 1947.) – jiné prameny uvádějí i interval s horní hranicí 2500, při dlouhodobé konzumaci v rozmezí 1200–1700 kilokalorií docházelo k postupnému úbytku tělesné hmotnosti a pod 1200 kilokalorií denně hrozily konzumentům vážné zdravotní následky (Gries 1991, s. 297).

¹¹² Weidenhaupt 1962, s. 192.

¹¹³ TNA, FO 1050/681, No. 1 Nutrition Survey Team, 100th Rationing Period, Household Dietary Investigation carried out amongst the Mining Community in Bochum, 18.–25. 4. 1947.

věku 8 a 14 let. Nutričně bohatší rodina (rodina č. 2) se skládala z jedenácti členů: pěti běžných konzumentů, tří těžce pracujících dělníků, 18letého mladíka a dvou dětí ve věku tři a půl roku a 17 měsíců. U rodiny č. 2 je možné pozorovat fenomén, který se objevoval ve většině ostatních dělnických rodin, kde dostával některý jejich člen přidělovou kartu pro vyšší příděly – sdílení přidělových dávek. Znamená to, že vyšší příděly nesnědl sám jejich adresát, ale sdílel je s celou svojí rodinou, případně se svými spolubydlícími. To byl důvod pro nízkou efektivitu systému přidavkových přidělových karet pro těžce pracující, protože se většinou rozplývaly v rodinných „nutričních rozpočtech“.

Z tabulek č. 3 a č. 4 je zřejmé, že stravovací situace obyvatelstva v Bochumi (ale obdobně i jinde v BBZ) byla silně neuspokojivá. Strava byla svojí skladbou jednotvárná a nutričně chudá. Ve sledovaném týdnu (18.–25. dubna 1947) získávaly rodiny na karty běžných konzumentů v průměru pouze 867 kilokalorií (!) denně. Je možné, že ve zbylých týdnech přidělové periody bylo množství racionovaných potravin o několik desítek kilokalorií denně vyšší, což mohl způsobit dočasný nedostatek některých potravin ve sledovaném týdnu či dřívější vyčerpání přidělových lístků ze strany rodin (lístky byly platné na dobu celé periody). Mimo oficiální systém si rodiny opatřily denně průměrně 67 kilokalorií na osobu. I tak vychází pro tento týden celková spotřeba průměrného konzumenta na zhruba 944 kilokalorií denně, což je i pro lidi s lehkým zaměstnáním příděl hluboko pod mírou zaručující jejich dlouhodobé přežití. Ta se udávala v rozmezí 1700 až 2200 kilokalorií denně pro obyčejného konzumenta.¹¹⁴ Je nutné si uvědomit, že v podobných podmínkách a s jednotvárnou a chudou stravou, v době provedení průzkumu žilo obyvatelstvo již dva roky. Pro německé obyvatelstvo to byl již sedmý rok trvání přidělového systému a pátý rok, kdy dostávalo extrémně nízké potravinové příděly.

3.4 Produktivita práce a výkonnost průmyslu

Spojenecké bombardování, německá válečná taktika „spálené země“, přechod fronty, nedostatek odborných pracovníků, nedostatek energií a později i demontáže byly hlavními faktory, které stály za bezprostředním poválečným propadem průmyslové produkce. Nedostatečné potravinové zásobování obyvatelstva stálo za propadem produktivity práce a za neschop-

¹¹⁴ TNA, FO 1050/681, No. 1 Nutrition Survey Team, 100th Ration Period, Household Dietary Investigation carried out amongst the Mining Community in Bochum, 18.–25. 4. 1947.

Tabulka č. 3: Týdenní jídelníček rodiny č. 1 (popis viz výše).

	Pondělí	Úterý	Středa	Čtvrtek	Pátek	Sobota	Neděle
Snídaně	chléb, marmeláda	chléb, marmeláda	chléb	chléb	chléb	chléb	chléb, marmeláda
Oběd	kysané zelí, brambory	kysané zelí, brambory	kysané zelí, brambory	mrkvová polévka	ovesná polévka	ovesná polévka	brambory, slaneček
Věčeře	ovesná polévka s mlékem	chleba, slaneček	„halětová“ polévka	mrkvová polévka, chléb	ovesná polévka, chléb	ovesná polévka	chléb, sýr

Zdroj: TNA, FO 1050/681, No. 1 Nutrition Survey Team, 100th Rationing Period, Household Dietary Investigation carried out amongst the Mining Community in Bochum, 18.–25. dubna 1947.

Tabulka č. 4: Týdenní jídelníček rodiny č. 2 (popis viz výše).

	Pondělí	Úterý	Středa	Čtvrtek	Pátek	Sobota	Neděle
Snídaně dospělí	chléb, marmeláda	chléb, marmeláda	chléb, marmeláda	chléb, marmeláda	chléb, marmeláda	chléb, marmeláda	chléb, marmeláda
Snídaně děti	mléko, sušenky	mléko, sušenky	mléko, sušenky	mléko, sušenky	mléko, sušenky	mléko, sušenky	mléko, sušenky
Oběd	brambory s omáčkou	brambory, fazole	brambory, zelí	brambory, cibulová omáčka	brambory, pastinák	nudlová polévka	brambory, fazole, maso
Svačina	chléb, marmeláda	chléb, marmeláda	chléb, marmeláda	chléb, marmeláda	chléb, marmeláda	chléb, marmeláda	chléb, marmeláda
Večeře	brambory s omáčkou, chléb, sýr	chléb, maso, zbytky z předchozích dní	paláček/lívance, máslo, chléb	chléb, maso, zbytky	mléčná polévka, zbytky	chléb, párek, sýr, mléčná polévka	pečené brambory, chléb, sýr

Zdroj: TNA, FO 1050/681, No. 1 Nutrition Survey Team, 100th Rationing Period, Household Dietary Investigation carried out amongst the Mining Community in Bochum, 18.-25. 4. 1947.

ností tuto produktivitu zvýšit na předválečnou úroveň. Obnovení výkonnosti průmyslu v industriálním srdci BBZ, v Porúří, mělo strategický význam pro obnovu Německa a zlepšení životních podmínek jeho obyvatel. Na podzim 1945 tam však bylo produkováno pouze 15 % toho, co v roce 1936,¹¹⁵ a rozjetí výroby stálo v cestě mnoho překážek.

Problém způsobený nedostatkem kvalifikovaných pracovních sil se podařilo překonat relativně rychle demobilizací wehrmachtu a návratem mužů z válečného zajetí. Závažnějším problémem zůstala válečná destrukce dopravního systému. Výrobním závodům se totiž v důsledku nedostatku přepravních kapacit nedostávalo surovin nutných k výrobě a zároveň bylo problematické distribuovat ze závodu již vyprodukované zboží. To negativně ovlivňovalo výkonnost průmyslu minimálně během prvních tří poválečných let. Stále významněji se na výkonnosti průmyslu začala projevovat celková zeslábnost dělnictva.

V posledních měsících roku 1945 nebyla celková slabost dělnictva ještě tak znatelná. V rámci přidělového systému dostávali těžce pracující dělníci speciální vyšší dávky, jejich přiděly se zvyšovaly ale i snižovaly proporčně v rámci celého přidělového systému v daném poměru vůči dávkám pro běžného konzumenta. Pokud měl běžný konzument denně nárok na 1550 kilokalorií, dostávali částečně těžce pracující 2050 kilokalorií, těžce pracující 2500 kilokalorií a extrémně pracující 3450 kilokalorií denně. Těžce pracující horníci měli nárok na 3400 kilokalorií a extrémně těžce pracující horníci na 3950 kilokalorií denně.¹¹⁶

Počátkem roku 1946 vyvolal nedostatek potravin a paliv pro domácnosti snížení produkce především v té době nejostřeji sledovaného a nejpotřebnějšího průmyslu těžebního. Snižovala se nejen výkonnost samotných pracovníků, kteří neměli energii na vyvíjení většího úsilí v práci, ale vzrůstal i počet neomluvených absencí v zaměstnání a dělníků, kteří kvůli neustávajícímu hladu pocitovali silnou nevolnost. Největší počet neomluvených absencí byl vždy zaznamenán na začátku přidělové periody, kdy se rodiny snažily obstarat si potraviny u místních obchodníků a na konci periody, kdy vyrážely s nepoptanými přidělovými kartami do lépe zásobených obchodů v jiných regionech. Naopak lidé pocitující nevolnost z hladu měli na základě rozhodnutí lékaře nárok po dobu rekonvalescence na zvýšené přidělové dávky. Narůstajícími výpadky těžebního průmyslu z důvodu

¹¹⁵ Eschenburg 1983, s. 265.

¹¹⁶ Statistisches Monatsheft der britischen Zone, Hamburg, 5/1947, s. 23.

fyzické vyčerpanosti a z toho plynoucí neschopnosti horníků vyfárat dostatečné množství uhlí se uzavřel začarovaný kruh, protože bez vytěžení dostatečného množství uhlí chybělo uhlí na vytápění, na vaření, na vývoz do zahraničí a na výrobu umělých hnojiv, která by umožnila zvýšení produktivity zemědělství a pomohla by tak zlepšit zásobovací situaci v BBZ. Zlepšením zásobovací situace by se zlepšily i výkony dělníků, které by umožnily vytěžit více uhlí.¹¹⁷ K vystoupení z tohoto začarovaného kruhu musel nevyhnutelně přijít impuls z venku, tedy ze strany okupační moci – Velké Británie.

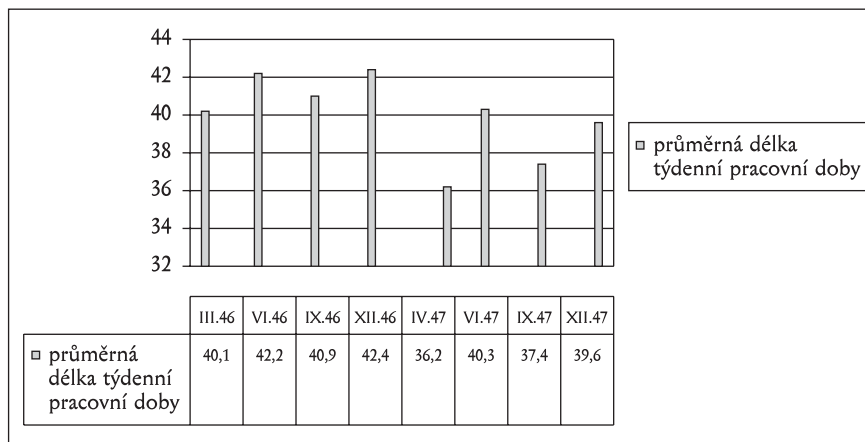
Podle série zpráv a hlášení dosáhlo na konci léta 1946 vyčerpání (nejen) dělníků takové míry, že již nebylo přehlednutelné a hraničilo s apatií. Vyčerpanost z důvodu nedostatečné výživy se tak stala nezanedbatelnou překážkou v procesu zvyšování produktivity práce v BBZ a celkové obnově průmyslové výroby. Zaměstnavatelé hlásili zvýšení míry podváhy u těch svých zaměstnanců, kteří dlouhodobě řádně vykonávali své zaměstnání – tedy bez žádných neomluvených absencí. Například dělníci vysocí 180 centimetrů vážili v některých výrobních závodech průměrně (!) jen kolem 53 kilogramů. Zároveň poklesla i pracovní výkonnost a to takovým způsobem, že bylo možné pozorovat znatelné vyčerpání mezi pracovníky „již v deset hodin před polednem tak, jak tomu bylo dříve před koncem směny“. V důsledku snižování dávek potravin a z toho plynoucího nárůstu vyčerpanosti dělnictva bylo dokonce nutné v některých výrobních odvětvích zkrátit pracovní dobu, protože už pracovníci neměli sílu déle pracovat (viz graf č. 5).¹¹⁸

Nepříznivé hodnoty produktivity práce na jednoho pracovníka vykazovala v prvních letech po válce všechna odvětví. Bylo tomu tak i v těch závodech, které nebyly významně poškozeny válečnými událostmi. Statistika produktivity práce v prvním poválečném roce byly zamlženy stavem německého průmyslu, dopravního systému a dodávek surovin. Do konce roku už byly klíčové technické problémy vyřešeny, velká část továren byla uvedena do provozního stavu, dopravní systém se dařilo rekonstruovat a postupně znovu uvádět do provozu. Výkonnost dělníků v BBZ však stále výrazně zaostávala za průměrem předválečného období (viz tabulka č. 5).

¹¹⁷ TNA, FO 1051/765, Combined Nutrition Committee, Fifth Report of Nutrition Survey of Urban Areas in the American British and French Zones August 12, 1946 to August 23, 1946, 23. 8. 1946.

¹¹⁸ TNA, FO 1050/523, Hauptamt der Arbeitsverwaltung für die britische Zone, An: Mr. Cullingford, Manpower Division CCG/BE, Die Unterernährung und ihre Auswirkung im Lübbecker Dränger Werke, 24. 9. 1946.

Grafč. 5: Průměrná délka pracovní doby ve slévárenském průmyslu v období mezi březnem 1946 a prosincem 1947.

Zdroj: TNA, FO 1070/16, Working Efficiency and Food Situation, nedatováno – zřejmě jaro 1948.

Tabulka č. 5: Produktivita práce v průmyslových odvětvích (100 % = stav 1936)

Produktivita (v %)	leden 1947	listopad 1947	leden 1948
spotřební průmysl	47	53	56
průmysl železa a oceli	15	29	30
těžební průmysl	45	47	46

Zdroj: TNA, FO 1070/16, Working Efficiency and Food Situation.

Výkonnost dělníků byla nízká i ve strategických odvětvích, jako byl například těžební průmysl, kde dostávali dělníci speciální potravinové přídatkové karty za těžkou práci a měli tak oproti zbytku populace nadprůměrný příjem kalorií. Díky tomu měli být podle očekávání v lepší kondici a podávat tak v zaměstnání dobrý výkon. Horníci poukazovali na to, že dokud

nebudou jejich rodiny dostatečně zásobeny, nebudou kvůli sdílení potravinových karet stoupat ani jejich výkony v práci.¹¹⁹

3.5 Samozásobení obyvatelstva

Po zavedení přidělového systému a po postupném snižování dávek racionovaných potravin vedla potřeba a životní nutnost obyvatelstvo Düsseldorfu a celého Německa, aby poptávalo nedostatkové potraviny a zboží na černém trhu anebo, aby se vydávalo na tzv. *Hamsterfabrt*, vyhledávalo barterové a kompenzační obchody, snažilo se vypěstovat co nejvíce potravin na provizorních záhumencích, či si obstarat potraviny a zboží nelegální činností.

V Německu začal černý trh fungovat ihned po zavedení přidělového systému v roce 1939 a spolu s narůstající nouzí o určité druhy zboží a potravin se jeho struktura a fungování zdokonalovaly a stal se stále vyhledávanějším. Během let byly vytvořeny neformální cesty mezi venkovem a městskými aglomeracemi, po kterých se dostávaly na černý trh do měst nepozorované prakticky veškeré myslitelné druhy zboží. Černý trh odolal i akcím pořádkové a tajné policie během války a jako takto dobře zaběhnutý systém plynule přešel do mírových dob, aniž by se změnili poptávající a nabízející.

V době okupačního období BBZ vedly příliš nízké potravinové dávky k nutnosti opatřovat si na černém trhu dodatečné potraviny, nejčastěji lidé kupovali ovoce, zeleninu, brambory, melasu, chléb a obiloviny.¹²⁰ Průzkumy výzkumných týmů výživy (*Nutrition Survey Teams*) ukázaly, že si většina rodin opatřovala na černém trhu potraviny v rozmezí desítek až stovek kilokalorií na hlavu a den. Jen naprosté minimum (městských) rodin nevyužívalo černého trhu, ještě méně jich využívání černého trhu striktně odmítalo.¹²¹

Nejvýznamnějším zásobovacím zdrojem černého trhu bylo zboží ze statků, které se vyhnulo cestě oficiálního odvodu a bylo převedeno na černý trh. Je odhadováno, že během sklizně v roce 1945, kdy ještě nefungovala efektivní správní struktura, bylo zpronevěřeno v oblasti Bonnu zhruba 75 % (!) žňových výnosů místních zemědělců.¹²² V pozdějším období se množství potravin převedených na černý trh pohybovalo kolem 10–20 %.¹²³ Ostatní zboží se dostávalo na černý trh převážně s pomocí úředníků zásobovacích úřadů, krá-

¹¹⁹ TNA, FO 1056/563, PR/ISC Regional Staff, HQ 714 CCG, PORO Monthly Report No. 511, March 1948, 26. 4. 1948.

¹²⁰ TNA, FO 1050/681, No. 1 Nutrition Survey Team Düsseldorf, 99th Ration Period, 18.–25. 3. 1947.

¹²¹ TNA, FO 1050/681.

¹²² TNA, FO 1050/281, HQ Military Government North Rhine Province, 22. 9. 1945.

¹²³ Rheinische Post, 7. 1. 1948.

dežemi, zpronevěrami spojeneckého vojenského materiálu nebo prodejem části vlastních dávek především zahraničními pracovníky, kteří dostávali výrazně vyšší příděly než německé obyvatelstvo.¹²⁴ Spojenecké vojenské síly, cizinci, kteří byli v Německu dříve nuceně nasazení a ještě se nevrátili domů, a propuštění političtí a židovští vězni koncentračních táborů dostávali v rámci přidělového systému výrazně větší množství kalorií. Často ale i německé rodiny prodávaly na černém trhu své nízké dávky a snažily se tak řešit svoji z nej-různějších důvodů nastalou tíživou finanční situaci.¹²⁵

Na černém trhu se většinou neplatilo říšskými markami, nýbrž cigarety a kávou či jiným zbožím. Výjimečně se na černém trhu vyskytlo kuriózní platidlo: například počátkem roku 1948 se rozšířilo platidlo v podobě knihy *Mein Kampf*. Většina exemplářů byla zničena v období konce války. Nyní se za něj dalo směnit zboží v relativně vysoké hodnotě 2500 RM.¹²⁶

Další formou, jakou si obyvatelstvo především větších měst obstarávalo dodatečné potraviny a zboží nad rámec přidělového systému byly kompenzační obchody a *Hamsterfabrt*. Tak byly nazývány výjezdy obyvatel měst trvající často i několik dní do zemědělských oblastí, kde se uskutečňovaly buď kompenzační obchody, tedy *de facto* nákupy potravin či zboží za peníze nebo jiné cennosti – často luxusní vybavení domácností jako stříbrné přebory, drahé koberce, obrazy, nebo tam byly na platné potravinové lístky poptány ve městě nedostupné potraviny. Tyto potraviny pak byly place-ny klasickou měnou.¹²⁷

Posledním druhem nelegálního obstarávání si potravin byly barterové obchody. Barter požadovali stále častěji živnostníci, například za spravení bot chtěli určité množství chleba apod. Za peníze bylo totiž pro ně nemožné pořídit si jakékoliv potřebné zboží pro živnost nebo potraviny. Existovaly však také povolené barterové obchody mezi výrobními podniky, nesměly se ale týkat potravin a uhlí.¹²⁸

Úřady, německé i britské, se snažily bojovat proti nelegálnímu obstarávání potravin a proti černému trhu. Byla to činnost mezi německým obyvatelstvem velice nepopulární, protože nejjednodušší bylo pro úřady kontrolovat lidi, kteří se z černého trhu nebo z *Hamsterfabrt* vraceli. Přistižení

¹²⁴ TNA, FO 1052/19, Rations PWX and Displaced Persons, 28. 11. 1945.

¹²⁵ Trittel 1990, s. 282.

¹²⁶ TNA, FO 1056/564, Special Report No. 198, 29. 7. 48.

¹²⁷ Rheinische Post, 21. 1. 1948.

¹²⁸ Rheinische Post, 21. 6. 1947.

pak museli odevzdat to, co si draze koupili. Navíc velice často pochybovali o tom, že by zabavené zboží dotyční úředníci či policisté skutečně odevzdali.¹²⁹ Další úřední zbraní proti „hamsterování“ bylo zapovídání vstupu do zemědělských oblastí, rušení železničních spojů nejčastěji využívaných k „hamsterování“, či zavádění povinně místenkových vlakových spojů do vybraných destinací.¹³⁰

Městské obyvatelstvo, které bylo odříznuto od venkova, se snažilo vystovat si co nejvíce potřebných potravin samo. První poválečná léta jsou proto na dobových fotografiích charakteristická množstvím malých zahrádek na všech volných městských plochách. Městské obyvatelstvo si tak kompenzovalo chybějící prostor na záhumenky, které mělo zcela běžně k dispozici venkovské obyvatelstvo.

Potravinová nouze však dovedla především městské obyvatelstvo mnohdy až za samou hranici zákona. S narůstajícím nedostatkem potravin totiž narůstal počet případů krádeží ještě nezralých plodin přímo z polí, přepadávání obchodů a dokonce i celých uhelných a zásobovacích vlaků. Proti polním pynchům bojovali zemědělci společně s německou pořádkovou policií, které výjimečně vypomáhala i policie vojenská. Dokonce se na některých krádežích zvláště postižených místech opakovaně organizovala jakási forma sedlácké domobrany, která střežila úrodu na polích.¹³¹

Počet vloupání do potravinových obchodů se výrazně zvýšil po oznámení redukce potravinových přidělů na konci února 1946. Během následujícího roku se zvýšilo množství loupežných přepadení vlaků během přepravy natolik, že již nebylo možné je tolerovat. Počátkem roku 1947 se nejprve staly terčem přepadávání uhelné vlaky, později i vlaky převážející potraviny. Pomyslného vrcholu v míře krádeží bylo dosaženo 28. února 1947 poblíž Solingenu, kde byl krátce před půlnocí promyšleným organizovaným způsobem násilně zastaven vlak, který byl posléze přepaden skupinou zhruba tisíce lidí (!) a doslova vydrancován. Během několika minut se podařilo rozkrást desítky tun uhlí (prameny uvádějí čtyři celé vagóny s uhlím).¹³² Policie reagovala zapojením speciálních jednotek německé pořádkové policie posílených vojenskou policií do velké akce zaměřené na

¹²⁹ SAD, Sammlung Kussmann, 4-63-0-2.000, Heribert Busch.

¹³⁰ Rheinische Post, 21. 6. 1947.

¹³¹ Neue Rheinische Zeitung, 25. 7. 1945, Rheinische Post, 22. 6. 1946 a 17. 3. 1947.

¹³² TNA, HQ Military Government Land NRW, To: Mr. Hampton, Regional Commissioner's Office, počátek března 1947.

ochranu vlaků. Nutnost koordinovat pohyb několika hlídek v terénu najednou byla impulsem pro modernizaci vybavení německé policie, urychleně byly do provozu zaváděny policejní vozy vybavené vysílačkami.¹³³ Německé úřady zpětně odhadovaly, že v období častého přepadávání bylo rozkradeno během přepravy až 1 % přepravovaného uhlí¹³⁴ a 5 % přepravovaných potravin (!).¹³⁵

Podobně jako bylo obyvatelstvo nuceno opatřovat si potraviny „kde se dalo“, musely se podobným způsobem starat o zajištění provozu svých kantýn podniky a instituce, často například i nemocnice. Praktikovaly ve velkém to, co běžní lidé v malém. Na *Hamsterfabrty* nejezdili zaměstnanci vlakem, nýbrž podnikovým nákladním vozem a směňovali zboží na venkově doslova za „co se dalo“. Modelový a zaznamenaný případ divokého obstarávání potravin pro kantýny velkých podniků se odehrál na přelomu let 1947 a 1948, kdy si Říšské dráhy pro potřeby nádražní kantýny jednoduše odpojily od vlaku přepravujícího brambory celkem 15 vagonů a výrazně tím narušily plán zásobování obyvatelstva bramborami v Porýní.¹³⁶

3.6 Smýšlení obyvatelstva

Hlavním problémem, který nejvíce zajímal v poválečném období německé obyvatelstvo, byla otázka hladu, sytosti, obstarávání si potravin a nejnutenějšího zboží. Prakticky všechny ostatní otázky a problémy byly pro tehdejší obyvatelstvo až sekundární a dalo by se říci, že v obdobích silného nedostatku potravin obyvatelstvo vůči nim vykazovalo apatii. Na množství přidělu potravin také závisela morálka německého obyvatelstva.¹³⁷

Prakticky neměnné bylo smýšlení německého obyvatelstva v letech 1945 až 1948 vůči britským okupačním složkám a správě. Důvodem pro to byly především Brity aplikované postupy. Kroky britské okupační správy z počátku okupačního období totiž podle názoru německého obyvatelstva nekorespondovaly se zveřejněnými okupačními záměry Velké Británie. Největší nevoli vyvolávala zásobovací nouze, uzavírání továren (podle Britů/Sp-

¹³³ TNA, FO 1013/345, HQ Military Government Land North Rhine – Westphalia, Deputy Inspector General, To: Inspector General, Public Safety Branch, 11. 2. 1947.

¹³⁴ TNA, FO 1013/345, Minister of Interior, Land North Rhine – Westphalia, To: Commander Regierungsbezirk Cologne, 26. 11. 1947.

¹³⁵ Rheinische Post, 7. 1. 1948.

¹³⁶ Tamtéž.

¹³⁷ TNA, FO 1050/281, HQ Military Government North Rhine Region, Monthly Report for April – 1946, Part I.

jenců) s válečným potenciálem, exportní politika z BBZ a plánované demon-
táže tovarů.

Většina Němců se jen těžko smířovala s tak výrazným poklesem životní
úrovně, který existenčně ohrožoval je i jejich rodinu. Neuvědomovali si při-
tom skutečný stav věcí v BBZ, především nemožnost zemědělské autarkie
BBZ a situaci na světovém trhu s potravinami. Němci vytykali britské správě
především přehlížení zdánlivě jednoduchých schémat na řešení problémů,
která by dala dělníkům práci a umožnila zlepšit celkovou situaci obyvatelstva
v BBZ. Jako jeden příklad za všechny může posloužit situace v Hamburku,
kde rybářské kutry zůstávaly po mnoha válečných leteckých náletech neschop-
né provozu. Nemohly být ale opraveny v loděnicích, které byly označeny jako
„výrobní zařízení s válečným potenciálem“, a proto nebyly provozovány.
Obyvatelstvo nechápal rozhodnutí, které nemělo (z civilního pohledu) jedi-
ný pozitivní efekt. Obyvatelstvo vidělo v opravě kutrů možnost na zlepšení
své zásobovací situace.¹³⁸ Podobných příkladů je možné dokladovat více.

Německou reakcí na tento stav bylo šíření nejrůznějších pomluv o špat-
ných úmyslech britské okupační správy. Často byly tyto tendence šířit
pomluvy ještě přiživovány, nebo k nim byl dán dokonce podnět z rozhla-
su ze SBZ, jehož dosah pokrýval i část BBZ. Velice rozšířená byla na pod-
zim 1945 zpráva o zemědělci z Holandska, Belgie a Dánska, kteří jsou
„dychtiví“ (*eager*), aby mohli dodávat potraviny do Německa, zatímco jim
to britská okupační správa neustále zakazuje.¹³⁹

Snaha změnit tento vývoj a omezit pomluvy vedla CCG/BE ke spuštění
informační kampaně se zaměřením na (z britského pohledu) skutečný stav
světového zásobování. Tato akce se rozběhla v květnu 1946, tedy dva mě-
síce po vypuknutí jarní zásobovací krize. Důvěryhodnost britské správy
v očích německé veřejnosti tento krok ovšem nezvýšil, protože obecně v prv-
ních poválečných letech se důvěra v zónová média a především v informace
zprostředkované britskými okupačními úřady pohybovala na velice nízké
úrovni.¹⁴⁰

Přes všechny materiální problémy a nespokojenost s britskou správou
zóny bylo německé obyvatelstvo, a to překvapivě i městské, velice klidné
a nedocházelo k projevům nespokojenosti s panující situací. Se skutečnos-

¹³⁸ TNA, FO 1014/30, Monthly Report for Period 1.–31. March 1946, Sidelights on Current German Opinion after 12 Months of Occupation.

¹³⁹ TNA, FO 1014/30, Fortnightly Report Hansestadt Hamburg for Period 1.–31. October 1945.

¹⁴⁰ TNA, FO 1050/281, HQ Military Government, North Rhine Region, CCG/BE, Public Safety Monthly Report, 6. 5. 1946.

tí, že bude během první mírové zimy hlad a nedostatek všeho, se smířili všichni předem. Nebyli s tím stavem sice spokojeni, ale neviděli jiné východisko. Projevy nespokojenosti nebyly zaznamenány ani po dramatickém snížení potravinových přídělů v březnu 1946. Bylo to překvapením i pro samotnou britskou správu, která počítala s určitým vyjádřením nespokojenosti.¹⁴¹ Navýšil se pouze počet přepadení obchodů s potravinami.¹⁴²

Problematictější již bylo období mezi dubnem a květnem 1946, tedy přesně jeden rok po osvobození. Mnoho Němců i novinářů německých a zahraničních v té době bilancovalo první rok od pádu nacistického panství a kladlo si otázku, co uplynulý rok přinesl. Mezi Němci se rozšířila pomluva, že současný stav je pomstou Velké Británie za válku a že se postupně z BBZ stává jeden velký koncentrační tábor, ve kterém budou muset všichni Němci zůstat až do svého úplného vyhladovění.¹⁴³

Podobnou kritiku v této době sklízela CCG/BE a britská vláda *Labour Party* i z médií ve Velké Británii. Zcela otevřeně byla porovnávána výše přídělů pro běžného konzumenta v BBZ s výší přídělu vězně koncentračního tábora. Zatímco v dubnu 1944 dostávali vězni podle deníku *The Spectator* v koncentračním táboře dávky odpovídající 750 kilokaloriím denně, o rok později dostávalo na některých místech BBZ dávky v této výši průměrné městské obyvatelstvo, zatímco průměrná denní dávka nutná pro přežití byla 1750 kilokalorií, což bylo možné považovat podle deníku za jednoznačný neúspěch a ostudu britské okupační politiky v Německu.¹⁴⁴

Tato srovnání nacházela samozřejmě v německé veřejnosti odpovídající rezonanci. Situace, především zásobovací, se na jaře 1946 nijak viditelně nelepšila, spíše naopak a žádné východisko z kritické situace nebylo na obzoru. Vyhledky na zlepšení nepřinesl ani výsledek žní v roce 1946 a ke všem útrapám spojených s nedostatečným zásobováním a zbožím denní potřeby, topivy, elektrickou energií, přibýly od léta 1946 ještě starosti existenčního charakteru – přiblížilo se totiž zavírání prvních továren určených k demontáži. To s sebou neslo existenční hrozbu pro dělnictvo, kterému hrozilo, že se vinou vyšší moci (Spojenců) ocitne ve stavu nezaměstnaných.¹⁴⁵ Rozsah demontáží byl podle prvních plánů hrozivý a vyvolal mezi

¹⁴¹ TNA, CAB 134/730, Hynd, 28. 2. 1946.

¹⁴² TNA, FO 1014/30, Hansesstadt Hamburg, Monthly Report for Period 1.–31. March 1946.

¹⁴³ TNA, FO 1014/30, Fortnightly Report Hansesstadt Hamburg for Period 1.–31. March 1946.

¹⁴⁴ TNA, FO 943/746, Reprinted from „The Spectator“, 5. 4. 1946.

¹⁴⁵ TNO, FO 1014/190, German Reaction Report, CCG/BE, září 1946.

obyvatelstvem jednotný odpor. Ještě po výrazné revizi demontážních plánů, „mělo přijít“ düsseldorfské obyvatelstvo v důsledku demontáží od podzimu 1947 „jen“ o 18 tisíc pracovních míst.¹⁴⁶ Rozladění obyvatelstva z celkové situace v BBZ tak přerostlo únosnou mez a kritika CCG/BE začala již být zcela otevřeně ventilována.¹⁴⁷ Náladu obyvatelstva Düsseldorfu nezlepšila ani zpráva, že jejich město bylo právě vybráno za hlavní město Severního Porýní – Vestfálska. Paradoxně to totiž situaci ve městě ještě zhoršilo. V době, kdy stále ještě 50 tisíc lidí bydlelo ve sklepích, bunkrech a jiných nevyhovujících prostorách, bylo totiž nutné nalézt prostory pro 12 ministerstev, ubytování pro jejich úředníky, prostory pro paralelní britské úřady a samozřejmě odpovídající ubytování pro rodiny britských úředníků.¹⁴⁸

Od podzimu 1946 zaznívala mezi obyvatelstvem kritika rozhodnutí CCG/BE a administrativy stále častěji a otevřeněji a obyvatelstvo dávalo již zcela nezakrytě znát svou frustraci ze stále se nelepšící situace. Prvním příznakem narůstajícího napětí v BBZ byl zvýšený počet pečlivě organizovaných krádeží a přepadávání vlaků převážejících jídlo a v zimě hlavně uhlí. Přepadávání vlaků projíždějících přes území BBZ začalo ve zvýšené míře právě v zimě 1946/47. Vrcholu dosáhly útoky na přelomu února a března 1947.¹⁴⁹

První vážnější otevřené akce občanské nespokojenosti v BBZ od začátku války vypukly koncem března 1947 v Düsseldorfu. Stály za nimi lokální odborové svazy, které na 28. března 1947, 10 hodin dopoledne, svolaly demonstraci. Ta byla spojena se stávkou ve všech podnicích, obchodech, školách a městské dopravě. V chodu zůstaly pouze podniky, které byly nezbytné pro fungování města – elektrárenské, plynárenské a vodárenské. Mottem shromáždění mělo být vyjádření nespokojenosti s hladem panujícím v BBZ a německou správou zajišťující zásobování. Celkem se demonstrace zúčastnilo zhruba 20 až 30 tisíc lidí (*Rheinische Post* uváděla dokonce až 80 tisíc¹⁵⁰).¹⁵¹

¹⁴⁶ Houben 1985, s. 137.

¹⁴⁷ TNA, FO 1014/190, Information Control Hamburg, Reaction Report, June 1947.

¹⁴⁸ *Rheinische Post*, 28. 9. 1948.

¹⁴⁹ TNA, HQ Military Government Land NRW, To: Mr. Hampton, Regional Commissioner's Office, počátek března 1947.

¹⁵⁰ Zimmermann, Volker: Vor 50 Jahren: Hofgarten-Demonstration der Düsseldorfer. Der Hungerstreik führte Tausende auf die Strasse, in: *Rheinische Post*, Nr. 72, 26. března 1997.

¹⁵¹ TNA, FO 1013/95, HQ Military Government, Deputy Inspector General, Public Safety, J. R. Pollock, To: Regional Governmental Officer, LNRW, 29. března 1947.

Demonstrace v Düsseldorfu se neobešly bez incidentů s německou policií, dva se dokonce odehrály za účasti britských důstojníků a vojáků. Bezpečnostní opatření během demonstrace byla zajišťována čistě německými policejními jednotkami. Britské jednotky byly z oblasti úmyslně staženy, aby si jejich jednání nikdo nemohl vykládat jako cílenou provokaci ze strany britské okupační správy.¹⁵² Oba incidenty se odehrály pouze vinou britských vojáků, kteří nedbali pokynů německé dopravní policie. V jednom vozidle zapleteném do incidentu během demonstrace cestovaly děti britských úředníků do školy (s vojenským doprovodem) a v druhém případě jeli ve vozidle důstojníci z úřadu *North Rhine Coal Control*. Ti vypověděli, že z davu byla vůči nim cítit „zášť a zloba“.¹⁵³ Na vozidla dopadlo v obou případech několik kamenů. Zasaženy byly i německé pořádkové policejní jednotky. Nakonec dav obrátil svoji zlost v podobě házení kamenů na britské spojařské velitelství. Ani tomu nebyla poskytnuta vojenská pomoc 29. polního regimentu, zodpovědnost za situaci měly mít ve svých rukou po celou dobu jen německé pořádkové jednotky.¹⁵⁴

Demonstrace spolu se stávkou v Düsseldorfu zapůsobila jako spouštěcí mechanismus vlny dalších stávek a demonstrací, které se rozšířily do dalších měst v Porýní¹⁵⁵ a trvaly zhruba do začátku května 1947.¹⁵⁶ Nikde jinde než v Düsseldorfu se nevyskytly závažnější případy narušení veřejného pořádku a ani během nich nebyli napadeni příslušníci okupačních jednotek. Stalo se tak i díky příkazu důsledně stáhnout všechny jednotky z okolí demonstrací z menších kasáren do větších a do kasáren vzdálenějších místům možného vzniku napětí. Britské úřady dávaly v této době jasně najevo, že zajištění pořádku je úkolem německé samosprávy a německé policie.¹⁵⁷

Více než demonstrace představovaly pro CCG/BE větší problém stávky s nimi spojené, v jejichž důsledku docházelo k dalšímu zpoždování výro-

¹⁵² TNA, FO 1013/95, Message Form, From: Rhinwest, To: RGO, REO, RAO, 27. března 1947.

¹⁵³ Tamtéž.

¹⁵⁴ Tamtéž.

¹⁵⁵ TNA, FO 1050/282, HQ Military Government, Land Noerd Rhine-Westphalia, Monthly Report March 1947.

¹⁵⁶ TNA, FO 1013/95, The Düsseldorf Trade Unions desire to decline Responsibility for coming Developments, 12. 5. 1947.

¹⁵⁷ TNA, FO 1013/95, Deakin, Lieutenant Colonel, General Staff, Second Infantry Division, To: všem HQ v BBZ, Military Government RB a Deputy Regional Officer, Internal Security, 30. 3. 1947.

by. Stávky a demonstrace nebyly vedeny s přímou intencí proti britským okupačním úřadům, ale spíše si kladly za cíl upozornit na zásobovací problémy, které sužovaly civilní obyvatelstvo.¹⁵⁸ Britská okupační správa se domnívala, že akce byly organizovány Komunistickou stranou Německa (*Kommunistische Partei Deutschlands* – KPD) a že spíše než na panující hlad reagovaly na právě probíhající moskevské rozhovory o německé mírové smlouvě. Němečtí nekomunističtí politici tuto tezi odmítali pro přílišné zveličování vlivu KPD.¹⁵⁹

Do stávkové vlny se v průběhu března 1947 zapojil zhruba 1 milion dělníků v celém Porúří. Demonstrace byly relativně pokojné. Jediným místem drobného střetu se stal Düsseldorf, pouze výjimečně je uváděno ještě další místo střetu demonstrantů s policií v Braunschweigu (nicméně popis události se nápadně podobá tomu v Düsseldorfu).¹⁶⁰

Obyvatelstvo Düsseldorfu upadalo z důvodu naprostého fyzického vyčerpání do letargie. Po odeznění zásobovací krize, která panovala prakticky celou první polovinu roku 1947, nedopadly ani žně v roce 1947 uspokojivě a výhled na další zimu bez dostatku potravin byl těžkou psychickou ranou pro obyvatelstvo. Pokusy se společným bizonálním plánováním zásobování nevyšly a ani druhá fáze fungování Bizónie nebyla úspěšná. Z pohledu obyvatel v tu dobu nebylo na obzoru žádné východisko z tíživé situace, která se cyklicky již dva roky po sobě opakovala bez viditelného zlepšení. Vše ještě zhoršoval všeobecný strach z války, protože od roku 1946 postupně rostlo napětí mezi Západem a Sovětským svazem. V případě jakéhokoliv otevřeného konfliktu mezi nimi by se Němci ocitli přímo na hlavním bojišti a byli by opět tvrdě zasaženi. Nehledě na to, že ve vzduchu visela hrozba jaderné války, i když v té době ještě jednostranné.

Tradiční jarní zásobovací krize 1948, přestože neměla takový rozsah ve srovnání s předešlým rokem, přinesla ještě větší demonstrace a stávky než jaké probíhaly v roce 1947.¹⁶¹

K nárůstu důvěry Němců v pozitivní dopad spojenecké okupace a ve Velkou Británii přispělo několik faktorů. Jedním z hlavních faktorů byl vývoj na území v sovětské sféře vlivu, v SBZ a především od počátku roku

¹⁵⁸ TNA, FO 1013/95, From: RHINWEST, To: BERCOMB, 3. 4. 1947.

¹⁵⁹ TNA, FO 1013/95, Zprávy BBC, 21 hodin, 28. 3. 1947.

¹⁶⁰ Trittel 1990, s. 92–93.

¹⁶¹ Tamtéž, s. 155.

1948 v Československu. Německé obyvatelstvo BBZ velice pečlivě sledovalo vývoj zahraničně politické situace a začínalo si uvědomovat důležitost přítomnosti západních Spojenců v Německu.¹⁶² Navíc se zlepšila i informovanost obyvatelstva, které konečně uvěřilo, že byla světová zásobovací situace skutečně špatná a že ani situace v samotné Velké Británii nebyla nejružovější. Část Němců v BBZ tak začala vnímat Velkou Británii příznivěji a na Brity začali hledět jako na bratry postižené stejnou nepřízní osudu (*brothers in adversity*).¹⁶³

Po odeznění zásobovací krize a stávkových vln se začala reálná situace obyvatelstva BBZ konečně měnit k lepšímu. Na obzoru se začala rýsovat měnová reforma a Marshallův plán, který měl pomoci (západnímu) Německu stát se opět ekonomicky soběstačnou jednotkou. Uskutečnění měnové reformy a relativně úspěšné žně v roce 1948 změnily naprosto radikálním způsobem smýšlení obyvatelstva. Jeho prioritou a tématem hovorů již nebyla otázka hladu či nedostatečného zásobování. Lidé se již mohli od podzimu 1948 dosyta najíst, ale začínali mít problém s nákupem veškerého zboží, ke kterému byli v rámci přidělového systému oprávněni.¹⁶⁴

Všeobecným jevem, který provázel zhoršení zásobovací situace v Německu po konci války, byl nárůst zájmu mezi obyvatelstvem o společenské a kulturní akce. Podobný trend je možné vysledovat i v Düsseldorfu. Statistiky počtu prodaných vstupenek a konaných akcí v Düsseldorfu uvedené v tabulce č. 6 dokazují výrazné zvýšení zájmu o duševní „nasyčení“ v době nejhorších zásobovacích krizí – v letech 1946 a 1947. Zájem o ně opadl již v době mírného zlepšení zásobovací situace ve městě počátkem roku 1948.¹⁶⁵ Spolu s rychlým zlepšením všeobecného stavu (v horizontu měsíců) po uskutečnění měnové reformy v červnu 1948 zájem o kulturní akce spolu se změnou rytmu a způsobu života obyvatelstva poklesl ještě více.¹⁶⁶

¹⁶² Benz 1999, s. 112.

¹⁶³ TNA, FO 1056/563, PR/ISC Regional Staff, HQ 714 CCG, PORO Monthly Report No. 517, 1. 4.–15. 5. 1948, 25. 5. 1948.

¹⁶⁴ TNA, FO 1056/563, PR/ISC Regional Staff, HQ 714 CCG, PORO Monthly report No 546, 1. až 30. září 48, 6. 10. 48.

¹⁶⁵ SAD, 9-3-0-46, Verwaltungsberichte der Landeshauptstadt Düsseldorf vom Zeitpunkt der Besetzung der Stadt 1945 bis zum März 1949, s. 84.

¹⁶⁶ Gries 1991, s. 331.

Tabulka č. 6: Přehled počtu vybraných kulturních akcí a počtu návštěvníků v Düsseldorfu 1945–1948.

	Filmová představení	Hudební produkce a taneční zábavy v pohostinstvích	Varieté	Divadla (mimo městského divadla)
rok	<i>počet akcí/počet návštěvníků</i>	<i>počet akcí/počet návštěvníků</i>	<i>počet akcí/počet návštěvníků</i>	<i>počet akcí/počet návštěvníků</i>
1945	2.766/3.720.311	793/264.074	347/106.394	470/183.073
1946	5.107/6.373.360	4.042/881.117	341/112.134	<u>1.247/453.895</u>
1947	<u>5.682/7.348.570</u>	<u>7.762/1.222.509</u>	<u>972/514.870</u>	1.228/342.223
1948	<u>6.652/6.505.193</u>	6.395/806.526	923/223.161	712/149.949

Poznámka: V každém sloupci je podtržena maximální hodnota.

Zdroj: SAD, 9-3-0-46, Verwaltungsberichte der Landeshauptstadt Düsseldorf vom Zeitpunkt der Besetzung der Stadt 1945 bis zum März 1949, s. 84.

4. Reakce Velké Británie na situaci v okupační zóně

4.1 Správní a organizační situace v oblasti zásobování od okamžiku převzetí kontroly britskou okupační mocí do konce roku 1945

Velká Británie vycházela při budování své správy v BBZ z budoucího opětovného sjednocení Německa a zároveň chtěla přispět k obnově průmyslové výroby a občanského života zcela podle zásad spojeneckých ujednání, která stanovovala omezení (potravinové ale i ostatní) spotřeby německé společnosti tak, aby nepřevyšovala spotřebu ve vítězných zemích,¹⁶⁷ a uskuteč-

¹⁶⁷ Postupimský protokol, hlava II, The Principles to govern the Treatment of Germany in the Initial Control Period, 15 (b), <http://www.mzv.cz/wwwo/default.asp?id=26324&ido=14070&idj=1&amb=1&ParentID0>.

nění připravovaných reparací – demontáží.¹⁶⁸ Při plánování zajištění zásobování BBZ vycházela Velká Británie z dohody o dodávkách potravin ze SBZ, které měly být dováženy výměnou za 15 % demontovaného hospodářského zařízení z BBZ plynoucího do Sovětského svazu.¹⁶⁹ Způsob potravinového zásobování západních okupačních zón tak měl napodobit tradiční zásobovací proudy v ještě nerozděleném Německu (dovoz potravin z východu na západ, strojů a techniky ze západu na východ).

Ani kdyby nedošlo k postupné redukci a pozastavení dodávek potravin ze SBZ do západních zón, nebylo by možné jimi uspokojit veškerou potravinovou poptávku v západních zónách, protože nejvíce potravin v Německu (v hranicích roku 1937) produkovala východní území, která na základě poválečného uspořádání připadla Polsku.¹⁷⁰ Z roční produkce tamního zemědělství by bylo bývalo možné zajistit průměrně 300 kilokalorií denně pro každého konzumenta v městských aglomeracích v západních zónách.¹⁷¹

Velká Británie si byla vědoma toho, že zásobování bude nejvýznamnějším problémem z těch, kterým britská správa bude v Německu čelit. Věděla přesně, že se problémy budou kumulovat, protože nebude fungovat dopravní infrastruktura, nebudou dostupné dopravní kapacity a německá správa bude dezorganizovaná. Předpokládala, že na farmách bude panovat nedostatek pracovních sil v důsledku odchodu osvobozených příslušníků podmaněných národů, kteří jako nuceně nasazení zajišťovali velkou část německé válečné produkce.¹⁷² Britští plánovači věděli, že nejtěžší bude sklizenou úrodu uchránit před jejím predisponováním na černý trh a zároveň věděli, že pro zvýšení výnosnosti nadcházejících žní se již nedá nic udělat. Část budoucí úrody byla beztak již zničena průběhem válečných operací a ostatní procesy nebude možné pro nedostatek kontroly na farmách ovlivnit.¹⁷³ Nikdo z nich si ale nedokázal představit, že v případě zásobování dojde ke kombinaci tolika negativně působících faktorů.

¹⁶⁸ Postupimský protokol, hlava III, Reparations from Germany, <http://www.mzv.cz/www/default.asp?id=26324&cido=14070&cidj=1&camp=1&ParentIDO=>.

¹⁶⁹ Trittel 1990, s. 21.

¹⁷⁰ Gries 1991, s. 27.

¹⁷¹ TNA, FO 1013/1039, Central Secretariat CCG/BE, Berlin BAOR, Background Letter No. 2, 23. 7. 1947.

¹⁷² TNA, PREM 4/12/14, Supreme HQ, Allied Expeditionary Force, G-5 Division, autor: Crasset, 14. 4. 1945.

¹⁷³ TNA, PREM 4/12/14, The Prime Minister, Food in Germany, No. 483/5, 29. 5. 1945.

Britové se snažili ihned po převzetí Düsseldorfu a Porýní pod svou kontrolu postupovat přesně podle svých plánů o organizaci zásobovacích úřadů. Byl tak zachován původní *Ernährungsamt* a začleněn během srpna 1945 do správních struktur britských zónových úřadů jako *Regional Food Office*. Podobně mělo být fungování *Ernährungsamtu* zachováno i na nižších úrovních – okresních a místních. I přes existenci jasné správní struktury uvnitř zaběhnutého úřadu, jakým byl *Reichsnährstand*, jehož součástí byl i *Ernährungsamt*, a jasně danými centrálními koordinačními pravomocemi, nefungoval úřad jako celek během prvních poválečných měsíců organizovaně. Míra poničení komunikací a veškeré infrastruktury pro přenos informací vylučovala jakoukoliv centrální organizaci úřadu a koordinaci jeho činnosti. Jednotlivé místní zásobovací úřady proto plnily své úkoly na základě svých *ad hoc* rozhodnutí, která zohledňovala jen místní potřeby. Situaci se dlouho nedařilo dostat pod kontrolu vojenským ani civilním úřadům a obyvatelstvo tak bylo zhruba do konce léta 1945 odkázáno samo na sebe a na své dovednosti obstarat si potřebné věci ke svému životu samo. Někteří autoři toto období vzniku okupační správy, ujasňování si kompetencí a ustálení struktury civilní a vojenské administrativy nazývají *interregnum*.¹⁷⁴

Během *interregna* nefungovala v některých oblastech ani policie, jejíž činnost se podařilo plně obnovit až na přelomu září a října 1945.¹⁷⁵ Vinou tohoto neorganizovaného stavu a množství problémů se nepodařilo britským úřadům dodržet centrální instrukce, podle kterých bylo prioritou zajištění úrody (viz výše). Do venkovských oblastí byli dokonce na žňové práce převezeni z městských aglomerací práce schopné ženy, děti a předčasně propuštění váleční zajatci. Celkem se této operace *Barley Corn* v BBZ zúčastnilo zhruba 500 tisíc lidí. I přes toto opatření byly žňové výnosy ještě o 10–15 % nižší než nejčernější odhady britských úřadů.¹⁷⁶ Vinu na tom měl i fakt, že se úřadům jen těžko dařilo omezovat pašování potravin z farem na černý trh v situaci, kdy německá policie téměř nefungovala. Dostupné odhady z oblasti Bonnu uvádějí, že z farem zamířilo na černý trh po žních v létě 1945 až 75 % zemědělských výnosů.¹⁷⁷

¹⁷⁴ Schneider, Ullrich: Nach dem Sieg. Besatzungspolitik und Militärregierung 1945, in: Föschepoth – Steininger 1985, s. 48.

¹⁷⁵ TNA, FO 1050/281, HQ Military Government, North Rhine Province, 22. 9. 1945.

¹⁷⁶ Trittel 1990, s. 31.

¹⁷⁷ TNA, FO 1050/281, HQ Military Government, North Rhine Province, 22. 9. 1945.

Oficiální přidělový systém pro civilní obyvatelstvo v letních měsících zaručoval pouze malé dávky potravin kolem 1000 kilokalorií pro běžného konzumenta na den a neexistovala zatím žádná oficiální centrální směrnice zohledňující výši dávek pro celou BBZ. Produkční realitu BBZ po jejím osvobození odhadl Stálý výbor zkoumající výživu (*Permanent Nutrition Survey Team*) při CCG/BE ve své zprávě z února 1945. Během války Německo (v hranicích 1937) jako celek doplňovalo dovozy ze zahraničí svoji domácí zemědělskou produkci zhruba o 10–15 %. Oblasti severozápadního a jižního Německa (budoucí ABZ, FBZ a BBZ) jako celek byly nutričně deficitními oblastmi. Pro zemědělství BBZ se odhadovalo, že bude schopné vyprodukovat zhruba 1000 až 1300 kilokalorií na obyvatele na den. Zpráva upozorňovala na nevyhnutelnost dovozů a v bodě 12 pochybovala o dostupnosti námořních přepravních kapacit pro přepravu potravin. Zároveň zpráva doporučila stanovit průměrnou výši denních přidělů pro zaměstnance s nenáročným zaměstnáním – podle přidělových kategorií běžného konzumenta – na 2500 kilokalorií denně u mužů a 2100 kilokalorií u žen.¹⁷⁸

Jiné lékařské zprávy varovaly před dlouhodobým udržováním míry konzumace obyvatelstva pod úroveň 2000 kilokalorií pro obyčejného konzumenta na den. V jedné zprávě uvedl člen komise svůj zážitek z válečného zajetí v Manile, kde strávil šest měsíců v příhodném klimatu (na rozdíl od Německa) s dávkami 2000 kilokalorií denně. „Po šesti měsících nebyl nikdo schopen pro nedostatek energie pracovat déle než dvě hodiny denně, začaly se objevovat kožní nemoci a avitaminóza. Zvýšil se také počet úmrtí velmi mladých a starých lidí“.¹⁷⁹

S přihlédnutím na výsledky postupimských jednání a prakticky bez ohledu na varování lékařských týmů a komisí byla nakonec kompromisně na přelomu srpna a září 1945 stanovena nutriční hodnota denního přidělu obyčejného konzumenta v BBZ na 1550 kilokalorií.¹⁸⁰ Výsledná hodnota

¹⁷⁸ TNA, FO 1050/163, Memorandum No. 4/J-C, Jameson Carr, M.O. II, Health Branch I., A and C Division, To: The Principal Medical Officer, CCG/BE, nedatováno, zřejmě únor 1945.

¹⁷⁹ „On 2.000 calories, after 6 months, no-one could find the energy for more than two hours work in twenty-four, skin and deficiency disease began to be evident, and deaths in the very young and old became common“, in: TNA, FO 1050/163, Memorandum No. 4/J-C, From: M.O.2, To: The Principal Medical Officer CCG/BE, Appreciation of the Food Situation in Germany with Special Reference to the Significance in Terms of Hospital Dietary in the British Zone, autor: Jameson Carr – M.O. II Health Branch I, A. and C. Division, nedatováno, zřejmě únor 1945.

¹⁸⁰ TNA, FO 1050/163, Combined nutrition Committee (US/VB/FR), 13. 8. 1945.

byla hned trojím kompromisem – lékařským, politickým a ekonomickým. Lékařsky zaručovala tato nutriční hodnota přidělu základní přežití, i když podle některých předpovědí hrozily konzumentům vážné zdravotní následky z podvýživy.¹⁸¹ Politicky bylo v rámci Postupimského protokolu Spojenci odsouhlaseno, že Němci nemají dostávat vyšší potravinové přiděly než obyvatelé osvobozených a vítězných zemí (mimo území Velké Británie a Sovětského svazu – pro srovnání viz tabulka č. 7).¹⁸² Ekonomicky měla daná kalorická hodnota denního přidělu odpovídat nejlepšímu poměru „ceny a výkonu“, kdy se počítalo s maximálním využitím autochtonní produkce, kterou by doplňovaly pro minimální přežití nutné dovozy ze zahraničí v rozumné finanční výši. Ty musely platit okupační státy v dolarových cenách na světových trzích, což znamenalo pro Velkou Británii dost výraznou zátěž v situaci, kdy byla finančně vyčerpaná válečným úsilím a stála na prahu finanční krize, která vyvrcholila v roce 1947.¹⁸³

Dalším problémem BBZ, se kterým se musely zónové úřady vypořádat a který negativně ovlivňoval zásobovací situaci, byl masivní příliv německého obyvatelstva z východních německých území – celkově se jeho počet zvýšil v BBZ a ABZ o 25 %. FBZ žádné transferované Němce nepřijímala. Výsledkem bylo, že v BBZ připadalo na jednoho obyvatele nejméně zemědělské půdy.¹⁸⁴ V roce 1946 připadalo na 100 obyvatel BBZ 20 hektarů zemědělské půdy, což bylo nejméně z celého Německa.¹⁸⁵

Nekontrolovatelný a nepředvídatelný nárůst počtu obyvatel Düsseldorfu stěžoval úřadům práci. V květnu a v červnu 1945 se do města vraceli především jeho původní obyvatelé, kteří uprchli před leteckou bombardovací válkou, byli demobilizováni nebo se navraceli z válečného zajetí. Stále však stoupal počet příchozích, kteří v Düsseldorfu nikdy před tím nežili – jednalo se o evakuované a uprchlíky především z východních německých území. Situace došla tak daleko, že městská správa 10. července 1945 vyda-

¹⁸¹ TNA, MAF 83/2071, Ration Level in the British Zone of Germany, To: Ministry of Food, Report by the Chairman of the Supply Working Party of the Official Committee on Armistice Terms and Civil Administration, 7. 11. 1945.

¹⁸² Postupimský protokol, hlava II., bod 15 (b), <http://www.mzv.cz/wwwo/mzv/default.asp?id=26324&ido=14070&idj=1&amb=1>, 13. 1. 2006.

¹⁸³ Kettenacker, Lothar: Krieg zur Friedenssicherung. Die Deutschlandplanung der britischen Regierung während des zweiten Weltkrieges, Göttingen, Zürich 1989, s. 517.

¹⁸⁴ TNA, FO 1013/1039, Central Secretariat CCG/BE, Berlin BAOR, Background Letter No. 2, 23. 7. 1947.

¹⁸⁵ Cornides, Wilhelm (ed.): EUROPA-ARCHIV, Zeitgeschichte, Zeitkritik, Verwaltung, Wirtschaftsaufbau, Oberursel 01.–12. 1948, s. 1398.

Tabulka č. 7: Srovnání průměrného denního kalorického příjmu běžného konzumenta včetně započtení odhadovaných hodnot potravin získaných z neoficiálních zdrojů – listopad 1945 (v kcal na den).

	Příděly v rámci přídělového systému	Potraviny získané mimo přídělový systém	Celkem
Západní okupační zóny Německa	1.550*	300**	1.800
Francie	2.000***		2.000
Lucembursko	2.000	150	2.150
Belgie	2.130	90	2.220
Holandsko	2.240	100	2.340
Norsko	2.290	160	2.450
Dánsko	1.500	1.400	2.900

Poznámka:

* Plánovaná hodnota, která byla dosažena v BBZ až v průběhu listopadu 1945, v ABZ v prosinci 1945 a ve FBZ v roce 1945 vůbec.

** Tato hodnota odpovídá odhadům pro ABZ, kde bylo více zemědělského obyvatelstva. Pro BBZ se odhadovalo zhruba o 100 kcal denně méně, nicméně průzkumy byly provedeny až později. Zdroj: TNA, FO 1050/163, Combined Nutrition Committee (US/VB/FR), 13. srpna 1945.

*** Uvedená hodnota již zahrnuje i potraviny získané z jiných než oficiálních zdrojů.

Zdroj: MAF 83/2071, Ration Level in the British Zone of Germany, To: Ministry of Food, Report by the Chairman of the Supply Working Party of the Official Committee on Armistice Terms and Civil Administration, 7. listopadu 1945.

la varování před příchodem dalších lidí do Düsseldorfu. Britská vojenská vláda dokonce po nějaký čas uvažovala o nucené evakuaci celých düsseldorfských čtvrtí, aby bylo zabráněno hrozícímu hladomoru.¹⁸⁶ V Düssel-

¹⁸⁶ Weidenhaupt 1962, s. 190.

dorfu neměli nově příchozí, v důsledku míry poničení bytového fondu a přelidnění, možnost nalézt přiměřené ubytování, proto se usazovali, kde jen to bylo možné – v bunkrech, sklepích, podloubích atp. V souvislosti s naprostým přelidněním města a nedostatkem veškerého zboží byl pro stabilizaci situace v srpnu 1945 vyhlášen zákaz stěhování se do Düsseldorfu pro osoby, které zde nikdy dříve nežily.¹⁸⁷

4.2 Velká Británie a výdaje na financování dovozů potravin do BBZ

Jediným východiskem pro přežití obyvatelstva BBZ byl import nedostatkových potravin, zboží a surovin okupující mocí. Na začátku okupačního období (v roce 1945) vydala Velká Británie na chod své zóny a její zásobení 80 milionů liber.¹⁸⁸ Pro Velkou Británii tak BBZ znamenala obrovskou finanční zátěž, jejíž rozsahu si nebyla zpočátku plně vědoma. Velice záhy se ve Velké Británii stal limitujícím faktorem pro nákupy potravin a zboží nejen pro BBZ nedostatek dolarových rezerv. Velká Británie totiž nepoptávala na světových trzích potraviny jen pro BBZ, nýbrž ještě ve větším měřítku pro spotřebu svoji a svých závislých území. Nejnapjatější zásobovací situace panovala v Indii. Pro *Foreign Office* figurovala německá území pod britskou správou ještě v druhé polovině roku 1946 v pořadí zásobovacích priorit až na třetím místě, po Britských ostrovech a území britských kolonií a závislých území.¹⁸⁹

V období narůstající fiskální slabosti tak pro britské Ministerstvo financí začalo hrát při nákupech potravin stále důležitější roli na kolik liber přišla při dovozu potravin jedna kalorie. Často tak byly Velkou Británií poptávány levnější komodity či substituty. Druhým důležitým bodem, ke kterému bylo třeba vždy přihlížet, byla otázka platby, a to zda ji bude třeba uskutečnit v dolarových devizách nebo v jiné měně. Na nákupy v devizách musela vláda Jeho Veličenstva obětovat část britských zlatých rezerv. Za příklad potvrzující pravidlo potravinových nákupů v této době lze považovat nákup norských slanečků pro BBZ. Ten byl pro Velkou Británii velice výhodný – slanečci byli velice bohatí na kalorie a zároveň je mohla Británie Norsku zaplatit v librách.¹⁹⁰

¹⁸⁷ Houben 1985, s. 68.

¹⁸⁸ TNA, FO 1014/190, German Reaction Report, Information Service Control Branch, nedatováno – zřejmě zima 1947.

¹⁸⁹ TNA, FO 943/746, From FO to Washington, 24. 10. 1946.

¹⁹⁰ TNA, FO 371/45870, Treasury Chambers, from: Miss Jennings (Treasury), to: Mr. Ripmann (War Office), Fish for Germany, 10. 9. 1945.

Dosud nebyl nalezen dokument, ve kterém by jasně stálo, že by Velká Británie někdy záměrně nenakoupila potraviny a nechala tak BBZ několik měsíců živořit na úrovni dodávek potravin, které nezaručovaly dlouhodobé přežití obyvatelstva. Z dostupných pramenů se zdá, že Velká Británie vyčerpala do pololetí roku 1946 všechny své možnosti, jak navýšit množství přídělů v BBZ. Jediným náznakem jisté snahy o prvoplánové omezení výdajů na německou spotřebu i za cenu pokračování napjaté zásobovací situace byla reakce ministra Johna B. Hynda na článek v deníku *The Observer*, ve kterém byl čtenářským dopisem dotázán, zda je pravda, že zatímco němečtí obyvatelé trpí hladu, musí dánští zemědělci zamrazovat maso a vyhazovat nadprůměrný úlovek ryb zpět do moře, protože po nich není žádná poptávka.¹⁹¹ Hynd toto odmítl a uvedl, že všechny upotřebitelné potraviny z Dánska jsou britskou vládou odebírány. Na druhou stranu ministr připustil, že není možné, aby britská vláda vynakládala na nákup potravin pro Německo neomezené množství prostředků.¹⁹²

Vláda Velké Británie zcela jistě nebyla ochotná v prvním roce po osvobození Německa uvažovat (i kdyby to bylo možné z hlediska celosvětové zásobovací situace) o případném navýšení přídělových limitů pro obyvatelstvo nad dohodnutých 1550 kilokalorií pro běžného konzumenta na den. Při úvahách o zvýšení dodávek potravin nad 1550 kilokalorií pro běžného konzumenta na den již finanční otázka sehrávala otevřeně dosti významnou roli. V TNA se často objevují dokumenty, v nichž se diskutovalo o ceně navýšení dávek například z 1550 na 1650 kilokalorií na osobu a den.¹⁹³

Finanční situaci Velké Británie často zhoršovala neprofesionalita a provizornost britské okupační správy v Německu. Svědčí o tom incident, který se odehrál v první polovině roku 1946, kdy v BBZ panovala nejhorší zásobovací situace od konce války. Veškerý nákup zboží ze světových trhů pro BBZ byl veden vždy přes Ministerstvo financí a *Bank of England*, které byly posledními autoritami rozhodujícími o uskutečnění nákupu s ohledem na aktuálně panující fiskální situaci. Zónová administrativa CCG/BE ve snaze zajistit pro BBZ co největší množství potravin však vedla předběžná jednání o možnos-

¹⁹¹ TNA, FO 943/746, Peregrine in „The Observer“, 26. 5. 1946.

¹⁹² TNA, FO 943/746, Reakce ministra Johna B. Hynda na článek v „The Observer“, konec května 1946.

¹⁹³ Například: TNA, FO 943/746, Ministry of Food, Cable out, Copy of Cable to British Food Mission Washington, 4. 4. 1946.

ti nákupu komodit s nabízejícími bez vědomí britské vlády. V okamžiku, kdy začalo britské Ministerstvo financí poptávat danou komoditu oficiální cestou, nabyl nabízející přesvědčení, že existuje více potenciálních poptávajících, což vedlo k navýšení ceny komodity. Časem se na tuto vzájemnou „konkurenci“ CCG/BE a Ministerstva financí přišlo a CCG/BE byla rázně upozorněna, že tato praxe již nadále nebude tolerována a veškerá jednání budou vedena jen přes Ministerstvo financí a *Bank of England*. Neprofesionální snaha CCG/BE o zlepšení zásobovací situace v BBZ tak vedla k přesnému opaku, ke zvýšenému zatížení britského daňového poplatníka a tedy ke snížení množství dostupných prostředků pro pozdější nákupy.¹⁹⁴

4.3 Rok 1946

Všeobecný nedostatek potravin na území Německa se na rozdíl od předešlého roku stal od začátku roku 1946 významným tématem jednání na nejvyšší diplomatické úrovni. Poprvé se tak stalo během zásobovací krize, která vypukla na počátku roku 1946 nejprve ve FBZ. Představitelé Francie se tehdy obrátili na vlády Velké Británie a Spojených států se žádostí o sdílení potravinových zásob v západních okupačních zónách Německa. Ačkoliv USA byly takovému opatření příznivě nakloněny, Velká Británie jej počátkem února 1946 odmítla.¹⁹⁵ O měsíc později, koncem února 1946, kdy vypukla zásobovací krize podobného rozsahu také v BBZ, požadovala však Velká Británie od USA to samé – sdílení potravinových zdrojů mezi BBZ a ABZ. Tentokrát byla Velká Británie z těch samých důvodů (možné ohrožení zásobovací situace v ABZ) odmítnuta stejně jako o měsíc dříve Francie.¹⁹⁶

Spojené státy nechtěly sdílet potravinové zásoby své okupační zóny s BBZ, protože by se tím snížila výše přidělů v ABZ. Ty by se tak snížily pod úroveň, pod kterou neměly podle slibu generála Claye místní německé administrativě v ABZ klesnout, a mohlo by to podle představitelů USA narušit jejich důvěryhodnost a autoritu v ABZ. Dalším argumentem Spojených států proti bylo to, že výchozí situace americké i britské zóny byla stejná a že za současné selhání nesou vinu Britové, kteří příliš brzy dosáhli ve své zóně úrovně 1550 kilokalorií denně pro obyčejného konzumenta.

¹⁹⁴ TNA, FO 1056/523, Memorandum, Imports/Exports for the British Zone, zhruba červenec 1946.

¹⁹⁵ TNA, FO 943/405, TROOPERS to: BERCOMB, SUGRA 424, 17. 2. 1946.

¹⁹⁶ TNA, MAF 83/2072, From FO to Washington, No. 2274, 9. 3. 1946.

Sdílení zásob, které by navíc údajně BBZ nepřineslo markantní zlepšení, by nyní podle amerických politiků připravilo generála Claye o úspěchy jeho práce a dobrého hospodaření.¹⁹⁷

Jarní zásobovací krize v BBZ v roce 1946 se stala okamžikem, kdy si britská vláda poprvé plně uvědomila vážnost zásobovací situace ve své zóně v Německu a začala hledat řešení výrazně aktivněji než dříve. V této době se objevily první politické projevy a spisy vnímající poměr mezi množstvím dodaných potravin a vyrobeného zboží. V BBZ bylo soustředěno 90 % německých (stav teritoria z roku 1937) uhelných dolů, 72 % železáren, 74 % oceláren a 69 % válcoven – v důsledku dvojnásobné hustoty obyvatel tu byla ale potravinová situace horší než v ostatních částech Německa. Tato část Německa byla ale pro jeho celkovou obnovu klíčová.¹⁹⁸ Britská diplomacie si to začala uvědomovat a snažila se řešit nastalou situaci intenzivním vyjednáváním se Spojenými státy o společném využití jejich kapacit. Průběh těchto rozhovorů byl ale negativně ovlivněn sporem, který vedla Velká Británie se Spojenými státy již od počátku roku 1946.

Velká Británie požadovala po Spojených státech stále více dodávek pšenice, protože USA byly jednou z mála zemí, která nebyla postižena všeobecnou neúrodou, a později i sdílení potravinových zásob mezi ABZ a BBZ. Spojené státy ovšem po Velké Británii žádaly, aby snížila množství svých skladovaných potravinových zásob, které se USA zdály neúměrně velké. To Velká Británie striktně odmítla a snažila se nalézt jiného potenciálního dodavatele pšenice – toho našla v Kanadě. Spojené státy ale jednání o tomto kontraktu blokovaly, protože se obávaly, že by za kanadskou pšenici mohla platit Velká Británie uhlím, které mělo podle plánů Spojených států zůstat v Evropě. Výsledkem bylo, že se celé impérium Velké Británie ocitlo na počátku jen těžko kontrolovatelné zásobovací krize. Spojené státy se pokusily vyjít Velké Británii vstříc příslibem potravinových dodávek v období mezi květnem a zářím 1946 ve výši 1,16 mil tun pšenice pro Indii a 675 tisíc tun pro Německo. Na oplátku se však Velká Británie musela vzdát dodávky 200 tisíc tun pšenice pro území Anglie a naopak ještě dodat do Německa 75 tisíc tun své vlastní pšenice. Spojené státy nadále odmítaly sdílení zásob ABZ a BBZ. Přímoú konsekvencí amerického pšeničného diktátu bylo zavedení částečného přídelového systému ve Velké Británii od 21. července 1946.¹⁹⁹

¹⁹⁷ TNA, MAF 83/2072, From Washington to FO, No. 3124, 13. 5. 1946.

¹⁹⁸ Trittel 1990, s. 8 a 26.

¹⁹⁹ Tamtéž, s. 46.

Situace v BBZ se navzdory dohodám Velké Británie a Spojených států nelepšila a nedostatek potravin tam začínal výrazně omezovat průmyslovou výrobu včetně strategické produkce uhlí. To byl poznaček, který začal znepokojovat Spojené státy poté, co si na výpadek dodávek uhlí z Německa začala stěžovat Francie. Spojené státy si hospodářskou důležitost potravinového zásobování BBZ pro nenahraditelnou hospodářskou produkci uvědomilo až o několik měsíců později, než tomu tak bylo v případě Velké Británie. Návrh amerického ministra zahraničních věcí Jamese F. Byrnesa z července 1946 na vytvoření Bizónie, v primární intenci barteru uhlí ze severu za potraviny z jihu, bylo možné považovat za defenzivní ústupek v rámci sporu.²⁰⁰

Ani Británie se ale během sporu o zásoby pšenice nechovala ofenzivně. Uhlí bylo jejím jediným účinným nátlakovým potenciálem v BBZ, ten ale zůstal po celou dobu jednání nevyužit. I když ministr John B. Hynd navrhoval několikaměsíční přerušování exportu uhlí, aby bylo možné saturovat poptávku v BBZ, nestalo se tak a export uhlí nevýhodný pro BBZ i pro Velkou Británii pokračoval. Uhlí se z BBZ vyváželo za 9 dolarů za tunu. V případě, že by se z něho vyrábělo umělé hnojivo, které by zároveň pomohlo snížit německou závislost na dovozu potravin, jeho prodej by vynesl v přepočtu 270 dolarů na tunu uhlí. Místo toho Velká Británie podporovala export uhlí a továrny na umělá hnojiva musely v důsledku nedostatku uhlí ke zpracování omezit svoji výrobu.²⁰¹

Paralelní spor mezi vládou Velké Británie a Spojených států byl veden také v otázce financování dovozů potravin do BBZ. Zájemem vlády Velké Británie bylo platit jich co nejmenší množství, původně navrhovala poměr platby 80:20 (80 % dovozu by platily Spojené státy a 20 % Velká Británie). V důsledku vyostřující se potravinové krize byla Velká Británie nakonec nucena bez výhrad přijmout návrh Spojených států na rovné spolufinancování (50:50).²⁰²

Britská okupační správa nebyla k napjaté situaci v BBZ lhostejná, nicméně situace na světových trzích, krize britského impéria a podmínky panující na území BBZ jí neumožňovaly účinně reagovat.

Po katastrofálním výsledku žní v BBZ s výrazně nižším výnosem než bylo očekáváno ještě vypukla koncem září 1946 stávková dělníků v severo-

²⁰⁰ Farquharson, John E.: Landwirtschaft und Ernährung in der Politik der Alliierten 1945–1948, in: Foschepoth, Josef (ed.): Kalter Krieg und deutsche Frage. Deutschland im Widerstreit der Mächte 1945–1952, Göttingen, Zürich 1985, s. 156–161.

²⁰¹ Farquharson in: Foschepoth 1985, s. 157.

²⁰² Trittel 1990, s. 60.

amerických loděnicích, která výrazně zasáhla plynulost dodávek potravin plynoucích do ABZ a BBZ. Z dodávek ze Spojených států, které byly přislíbeny pro období května až září 1946 ve výši 675 tisíc tun (viz předchozí kapitola), jich do BBZ nakonec dorazilo jen 235 tisíc tun. Na tomto výrazném rozdílu nesly stávky v USA vinu jen částečně. Britská okupační správa však s přislíbeným množstvím potravin ze Spojených států počítala a proto v říjnu 1946 rozhodl generál B. H. Robertson, vojenský guvernér BBZ, o navýšení dávek zhruba na 1550 kilokalorií. Toto jeho rozhodnutí vedlo k vyostření celé situace v BBZ a zmenšení zásob ve skladech na množství, které by vystačilo pouze na 10 dní, oproti stavu ve skladech ABZ, kde byly zásoby na 40 dní. Deficit v dodávkách potravin vyvolaný stávkou v severoamerických loděnicích a důvěrou britské okupační správy ve smluvená množství dodávek se již nepodařilo před zimou 1946/1947 překonat.²⁰³

Problematické bylo ale i vnitroněmecké zásobování a přeprava zboží. Od konce války byla přerušena přirozená tranzitní linie od moře do západoněmeckého vnitrozemí po řece Rýnu. Nejprve tomu tak bylo v důsledku zřícených mostů, později hrálo klíčovou roli zabavení části rýnské flotily Holandskem. To požadovalo nepřiměřené poplatky v námořních přístavech, které by musela (nejen) Velká Británie platit nedostávajícími se devizami.²⁰⁴ Výsledkem byl odklon přepravy naprosté většiny zboží do německých přístavů Brémy a Hamburk. Tam bylo zboží přeloženo na železnici a případně u Rýna přeloženo z vlaku opět na loď. Tento systém transportu byl však velmi neefektivní, především s ohledem na přetrvávající válečné poničení železniční infrastruktury, nedostatek vagonů a lokomotiv i větší energetickou náročnost tohoto způsobu přepravy. Stav panující na železnici byl ještě zhoršován pokračujícími demontážemi, které na sebe vázaly velké množství přepravní kapacity.²⁰⁵ Vlaky vezoucí demontované závody často zůstávaly z nejrůznějších důvodů po cestě (nejen) do SBZ stát na nácestných nádražích a zbytečně tak blokovaly vagony potřebné pro zásobování.²⁰⁶

I přes své nižší využití zůstával Rýn důležitou vnitroněmeckou zásobovací tepnou. Na podzim 1946 a v zimě 1946/47 způsobily velké problémy lodní dopravě na Rýně přírodní podmínky. V listopadu 1946 panoval

²⁰³ TNA, FO 1050/281, HQ Military Government North Rhine Region, Monthly Report, říjen 1946.

²⁰⁴ Rheinische Post, 17. 5. 1947.

²⁰⁵ TNA, FO 1050/282, HQ Military Government North Rhine-Westphalia Region, Monthly Report November 1946.

²⁰⁶ Rheinische Post, 20. 11. 1946.

v Rýnu tak výrazný nedostatek vody, že lodě mohly být nakládány jen na 45 % své kapacity.²⁰⁷ Následně v zimě 1946/47 převažovalo tak chladné počasí, že Rýn dokonce na několik měsíců zamrzl a lodní doprava se tak zastavila.²⁰⁸ Její náhrada pozemní dopravou automobilovou a železniční nebyla možná z důvodu špatného stavu dopravní infrastruktury a s ohledem na počasí, které negativně postihlo i je. Rýn rozmrzl až po dvou měsících v březnu 1947.²⁰⁹

Na zahraničně politickém poli se pokoušela Velká Británie podniknout různé kroky, aby zásobovací situaci ve své zóně vylepšila. Byla dokonce zahájena jednání o rozšíření činnosti UNRRA (*United Nations Relief and Rehabilitation Administration*) o území BBZ v Německu, což však bylo odmítnuto s tím, že by se nic nezměnilo na finančním zajištění dovozu do Německa. Výše dovozu potravin do Německa by se navíc nezměnila, protože UNRRA neměla přístup ke zdrojům potravin, ke kterým by již neměla přístup také Velká Británie. Odmítnut byl i britský argument, že mnoho zemí využívalo potravinovou pomoc UNRRA pro výživu svých armád (například Jugoslávie) a ne pro potřeby civilního obyvatelstva. Velká Británie měla zájem na předisponování těchto zneužívaných potravin do Německa. Ani to se však nepodařilo.²¹⁰

Stejně jako plán zásobování Německa přes UNRRA nevyšel Velké Británii ani plán na vyřešení zásobovacích problémů sdílením zásob a centrálního určování výše přidělů v ABZ a BBZ během zárodečného období Bizónie – již od podzimu 1946 byly jednotně určovány výše přidělů pro celou budoucí Bizónii. Dělo se tak ale jen na papíře a na faktickém nedostatku potravin především v Porýní se změnilo jen málo.²¹¹

4.4 Rok 1947

Od 1. ledna 1947 došlo ke sloučení Americké a Britské okupační zóny do jednotného správního útvaru zvaného Bizónie. Měl to být krok výhodný pro obě okupační moci, které se na něm podílely. Velká Británie si od něj slibovala především vylepšení zásobovací situace ve své zóně jejím spojením se

²⁰⁷ TNA, FO 1050/282, HQ Military Government Land North Rhine-Westphalia, Monthly Report January 1947.

²⁰⁸ Farquharson in: Foschepoth 1985, s. 170.

²⁰⁹ TNA, FO 1050/282, HQ Military Government North Rhine-Westphalia Region, Monthly Report March 1947.

²¹⁰ TNA, FO 938/371, Dopis pro Sira Georga z Downing Street, 25. 11. 1946.

²¹¹ TNA, MAF 83/2072 German Food Control and Rationing, 89, 90, 92, 104, podzim 1946.

zemědělsky přebytkovou ABZ (ABZ, BBZ a FBZ jako celek byly zemědělsky deficitní) a obrovským potenciálem Spojených států. Podle přijatého plánu britského a amerického ministra zahraničních věcí Bevina a Byrnesa měly být dokonce v Bizónii v dohledné době zvýšeny přiděly zhruba o 300 kilokalorií. Tento záměr se ale nepodařilo realizovat, protože první fázi fungování Bizónie poznamenal konflikt britského a amerického správního zónového uspořádání na úrovni nejvyšších úřadů a rozdílné administrativní decentralizovanosti. Jednotlivé úřady nebyly schopné společné koordinace svých úkolů a prosazovaly pouze své zájmy. Nedostatky správy Bizónie se ukázaly v plném rozsahu v neschopnosti řešení těžké zásobovací krize v prvních měsících roku 1947, která tvrdě postihla především obyvatelstvo Porýní. Tyto nedostatky bizonální správy byly odstraněny až smlouvou z 25. května 1947 s platností od 10. června 1947, kdy se správní instituce soustředily do Frankfurtu nad Mohanem a vznikla společná Hospodářská rada.²¹² Do průběhu událostí v BBZ nezasahovala příliš rozhodně ani britská vláda, protože ta v té době čelila zimní zásobovací krizi na Britských ostrovech.²¹³

Na jaře 1947 došlo paralelně k vývoji centrální bizónové správy k reformě administrativy COGA na nejvyšší úrovni. Pro nedostatečnou efektivitu a částečné suplování jejích aktivit *Foreign Office* byla COGA začleněna v dubnu 1947 do *Foreign Office* jako její Německá sekce (*German Section*) a v jejím čele stanul lord Pakenham.²¹⁴

K nezvládnání krizí přispěla kromě nezkušenosti a nevykonné organizace také nefungující součinnost mezi německými a britskými úředníky. Britové totiž často jednali s německými úředníky s až koloniální nadřazeností – přesnější posouzení míry vlivu britsko-německého antagonismu na celkovou situaci v BBZ není možné. O panující situaci svědčí dopis bývalého úředníka Regionálního zásobovacího úřadu (*Regional Food Office*) CCG/BE Goslinga z konce května 1947 lordu Pakenhamovi. Současné potíže BBZ byly podle pisatele způsobeny především nezkušeností německých úředníků a jejich neschopností správně zvládnout koordinační práci a antagonismem britského personálu vůči německému a jeho neochotou mu pomoci. Gosling cituje v dopise častou frázi svého šéfa v *Regional Food Office*, který se opakovaně odmítal angažovat v řešení nastalé situace slovy: „*I am už unaven z jejich věčného hýčkáání, nech* (adresováno Goslingovi – poz.

²¹² Benz 1999, s. 312.

²¹³ Hennessy 1992, s. 282.

²¹⁴ Birke – Booms – Merker 1993, s. viii.

aut.) *Bloody-Croots* (hanlivé označení pro Němce – poz. aut.) *at si vyřeší jeden ze svých problémů sami, nebo at hladovějí*²¹⁵

Druhá polovina roku 1947 nepřinesla výrazné zlepšení správní situace v Bizónii. Problémy přetrvávaly v otázce přerozdělení kompetencí mezi jednotlivými úřady a úrovněmi. Vyostřil se navíc vztah mezi zeměmi (*Länder*) BBZ a ABZ v otázce dodávek potravin, protože žně v roce 1947 dopadly ještě hůře než v minulých letech: například bramborové výnosy se snížily o 10–15 % ve srovnání s rokem 1946, pšeničné o 8 %. V důsledku všeobecného snížení množství potravin v Bizónii a všeobecnému přesvědčení, že zemědělci v některých zemích BBZ, například v NRW, pracují záměrně špatně, odmítla část zemí v čele s Bavorskem odvést dostatečné (a centrálně stanovené) množství potravin (především brambor – odtud název bramborová válka) do zásobovacího systému Bizónie. Nejvíce postiženou zemí v této situaci bylo NRW, které muselo dovážet největší množství potravin. Jen velice těžce se podařilo Hansi Schlange-Schöningeni, vedoucímu Centrálního úřadu pro zásobování a zemědělství BBZ (*Zentralamt für Ernährung und Landwirtschaft der britischen Besatzungszone*), prosadit sankce proti rebelujícím zemím. Role vojenských okupačních úřadů byla v tomto sporu vedlejší.²¹⁶

4.5 Rok 1948

Reakcí Velké Británie a Spojených států na kompetenční spory bizónálních a zemských úřadů byla příprava další reformy uspořádání správy Bizónie. Ta byla oznámena 7. ledna 1948 s platností od 8. února 1948. Počet členů Hospodářské rady byl zdvojnásoben a do čela centrálních úřadů byli dosazeni ředitelé s jasnými kompetencemi tvořící Správní radu (*Verwaltungsrat*) pod předsednictvím vrchního ředitele. Tato reforma již byla úspěšná a centrální řízení Bizónie začalo ve všech oblastech včetně sdílení potravinových zásob a zásobování obyvatelstva fungovat.²¹⁷

Dalším krokem ke zlepšení zásobovací situace byla reforma zásobovacího a přidělového systému a správních úřadů. Veřejností dlouho očekávaným krokem byla rekonstrukce a denacifikace Zásobovacího úřadu, posled-

²¹⁵ „I am tired of pampering them and let the Bloody-Croot get one of their own difficulties, or starve“, in: TNA, FO 943/369, Dopis Lordu Pakenhamovi od Mr. Goslinga (dřívějšího úředníka CCG/BE), 26. 5. 1947.

²¹⁶ Trittel 1990, s. 137–146.

²¹⁷ Benz 1999, s. 314.

ní části bývalého nacistického *Reichsnährstandu*, který byl po osvobození v zájmu zachování své funkce vyňat z denacifikace. S další existencí Zásobovacího úřadu nesouhlasily ani nejdůležitější parlamentní strany. Obyvatelstvo se snažilo jeho činnost omezit a bojkotovat – při úředních kontrolách statků na venkově se například často rozezněl kostelní zvon, aby upozornil sedláky na blížící se kontrolory.²¹⁸ Zásobovací úřad byl rozpuštěn v rámci reformy zásobovacího systému na počátku jara 1948.

Naordinování reformy přidělového systému od února 1948 ze strany okupační moci v Bizónii vedlo k většímu přerozdělení zásob mezi zemědělsky deficitní území. Země (*Länder*), které v průběhu bramborové války neodvedly dostatečné množství brambor ostatním zemím, byly dodatečně postiženy a jejich obyvatelstvu byly sníženy dávky. Přes veškeré snahy německé a spojenecké správy se však nepodařilo zabránit vypuknutí jarní krize v roce 1948. Neměla ovšem již takový rozsah jako ty předchozí.

Zásadní vliv na překonání zásobovací krize v Bizónii měl nástup studené války se zvýšením politického zájmu na uspokojivém vývoji na západě Německa. Významné bylo i správné načasování měnové reformy, která proběhla v období před žněmi, což umožnilo sedlákům, aby si jako první část společnosti vydělali prodejem svých žňových výnosů větší množství hotovosti v nové měně. Jejich vyšší motivace se projevila lepšími žňovými výsledky a následně postupným zaplněním obchodů potravinami. Od léta 1948 se tak již zásobovací situace obyvatel na západě Německa jen zlepšovala, v květnu 1949 přesáhly přídělky pro obyčejného konzumenta 2000 kilokalorií a do roku 1950 byl přidělový systém na většinu komodit zrušen.²¹⁹

4.6 Oficiální obraz situace v BBZ

Britská administrativa dbala po celé období okupace Německa, aby oficiální média a němečtí politici šířili informace o stavu BBZ a krocích britské okupační správy podle jejích představ. Projevy německých politiků byly bedlivě monitorovány a v případě zjištění nepravdy či nesouhlasu britských úřadů s jejich tvrzením byli dotyční politici voláni k zodpovědnosti. Zároveň se v médiích neobjevovala kritika Velké Británie za nastalou situaci a informace o veřejných protestech se objevovaly jen sporadicky.

Ukázkou usměrňování politiků britskou administrativou je případ poslance Friedricha Middelhauheho (CDU), který v projevu 1. října 1947 v zem-

²¹⁸ Rheinische Post, 11. 2. 1948.

²¹⁹ Trittel 1990, s. 186, 189 a 209.

ském sněmu (*Landtag*) NRW pronesl, že Britové nechtějí Němcům pomoci, ale naopak je chtějí zničit. Protestoval také proti demontážím a zároveň připomněl britský závazek, podle kterého mělo být do BBZ údajně dovezeno 100 tisíc kusů pneumatik, jež měly pomoci vyřešit těžkou dopravní a tedy i zásobovací situaci a opět uvést do provozuschopného stavu mnoho automobilů pro nedostatek náhradních pneumatik.²²⁰ Britská administrativa v reakci na jeho projev prověřila, zda skutečně někdo dodávku takového množství pneumatik do BBZ přislíbil. Bylo zjištěno, že ano, ale celkový objem se týkal celého území ABZ a BBZ dohromady, přičemž do BBZ mělo dorazit pouze 27 % z celkového počtu.²²¹ Po zjištění těchto faktů byl poslanec Middelhaue předvolán na konzultaci do kanceláře Regionálního důstojníka (*Regional Officer*) Williama Asburyho,²²² kde s ním byl veden velice ostrý rozhovor a kde musel svůj projev vysvětlit. V rozhovoru byl znatelný rozpor mezi německým a britským pohledem. Zatímco Němci se obecně dívali do budoucnosti a kritizovali zavírání továren a špatnou úroveň zásobování, Britové se dívali do minulosti a tím odůvodňovali zavírání továren a současnou panující situaci. Nakonec musel Middelhaue slíbit, že opět před zemským sněmem vystoupí a omluví se za dezinformaci ohledně množství přislíbených pneumatik.²²³ Podobnou zkušenost prodělalo několik německých politiků, mezi nimi například i pozdější německý spolkový prezident Heinrich Lübke, tehdejší ministr pro zemědělství a výživu.²²⁴

Podobně zřejmě probíhala kontrola témat i v Zónové poradní komisi (*Zonenbeirat*), která vznikla 25. listopadu 1946 a kde se podle oficiálních zápisů otázce výživy a zásobování věnovali politici pouze jednou v průběhu svého třetího zasedání v roce 1946. Konkrétně jednali o otázce vlivu zvýšení potravinových přídělů hornickým rodinám na celkovou produkci uhlí.²²⁵

Největší výpovědní hodnotu o oficiálním obrazu situace v BBZ měla tištěná média. V Düsseldorfu vycházely od července 1945 *Neue Rheinische*

²²⁰ TNA, FO 1013/363, Projev poslance Dr. Middelhaueho (FDP) v Landtagu, 1. října 1947.

²²¹ TNA, FO 1013/363, Vyjádření k projevu Middelhaueho, HQ Military Government Land North Rhine-Westphalia, Roads and Highways Department, 15. října 1945 (šetření pro regionálního důstojníka Asburyho provedl citovaný úřad).

²²² TNA, FO 1013/363, Regional Governmental Office, říjen 1947.

²²³ TNA, FO 1013/363, Notes of Meeting in Regional Commissioner's Office, 17. 10. 1947.

²²⁴ TNA, FO 1013/72, Notes of Meeting held in Regional Commissioner's Office, 30. 10. 1947.

²²⁵ Bracher, Karl Dietrich – Morsey, Rudolf – Schwarz, Hans-Peter (eds.): *Zonenbeirat 1946–1948, Protokolle und Anlagen 1.–11. Sitzung 1946/47, Erster Halbband 1.–6. Sitzung 1946, Quellen zur Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien, Düsseldorf, 1993, s. 193.*

Zeitung, které na konci února 1946 nahradily *Rheinische Post*. Oba dva tituly novin vycházely v Düsseldorfu a byly určeny především jako lokální noviny pouze pro vládní okres (*Regierungsbezirk*) Düsseldorf. Prostor v nich tak byl věnován nejen událostem vysoké politiky a otázkám budoucího osudu Německa, ale také událostem lokálního charakteru. Novinové zprávy nebyly v rozporu se zájmy britské administrativy a noviny podléhaly určité formě cenzury – přímé a nebo nepřímé.

Mezi oběma novinovými tituly je patrný obsahový rozdíl. *Neue Rheinische Zeitung* se zaměřovaly většinou na témata vysoké velmocenské politiky. Témata „obyčejného života“ byla zmiňována sporadicky, problémům v BBZ nebyl věnován prostor. Nová *Rheinische Post* naopak nechávala větší prostor informacím a zprávám z Düsseldorfu či BBZ. Změna informační politiky spojená se změnou novinového titulu zcela zapadá do taktiky britské administrativy, kterou informovala obyvatele BBZ o skutečném stavu zásobování potravinami a světové potravinové situace. CCG/BE se snažila ospravedlnit své jednání a vyhnout se v mediálním obrazu přímé odpovědnosti za situaci panující ve své zóně.

Od počátku března 1946 se zprávy o zásobovací situaci objevovaly zcela pravidelně a prakticky nepřetržitě na prvních stránkách novin až do roku 1948. V novinách byla ovšem situace popisována výrazně idylickěji, než jak se jeví v jiných pramenech. V době nejvýraznějších potíží potravinového zásobování na jaře roku 1947 se sice zprávy o krizi objevovaly v každém vydání novin, ale chyběl v nich jakýkoliv kritický pohled na britskou administrativu či Velkou Británii. Hladovým demonstracím a stávkám bylo věnováno jen minimum prostoru a vina za celkovou situaci byla svalována na celosvětovou situaci. Ve srovnání s ostatními představiteli zónových úřadů a politiků patřila nejvýznamnější mediální pozornost šéfovi Centrálního úřadu pro zásobování a zemědělství Hansi Schlange-Schöningeni. Jeho projevy a rozhovory s ním byly uveřejňovány velmi často. Také dopisy čtenářů pojednávaly nejčastěji o zásobovacích problémech a hladu.

V poválečném období dominovalo v lokálním zpravodajství téma zásobování potravinami a hlad v Düsseldorfu. O něco více prostoru věnovala tištěná média jen nacistické minulosti, norimberskému tribunálu (zhruba do roku 1947) a vrcholné politice, například vzniku Organizace spojených národů a konferencím ministrů zahraničních věcí.²²⁶

²²⁶ Neue Rheinische Zeitung 18. 7. 1945 až 23. 2. 1946, Rheinische Post 2. 3. 1946 až 30. 6. 1948.

Největším problémem většiny médií v BBZ byla jejich nízká důvěryhodnost mezi německým obyvatelstvem, protože zprávy z pera britských úřadů byly všeobecně považovány za propagandu. Pro německé obyvatelstvo bylo z tohoto důvodu těžké uvěřit v prvních poválečných měsících v existenci koncentračních táborů a jiných nacistických hrůz.²²⁷ Podobně skepticky pohlíželi čtenáři i na všechny ostatní mediální zprávy. Britským úřadům se ani později téměř nepodařilo zvýšit důvěryhodnost svého mediálního zpravodajství a ještě na počátku roku 1948 bylo 44 % obyvatel přesvědčeno, že veškeré zprávy o důvodech zásobovacích nedostatků a hladu médiích jsou pouze britskou propagandou.²²⁸

Tabulka č. 8: Přehled počtu zmínek zásobovací nouze, krize a hladu v *Neue Rheinische Zeitung* a *Rheinische Post* od II. pololetí 1945 do konce I. pololetí 1948.

	Počet vydání	Počet zmínek	Počet zmínek v % celkového počtu vydání
II. Pololetí 1945	45	15	33
I. Pololetí 1946	17/35	0/17	0/48
II. Pololetí 1946	49	30	61
I. Pololetí 1947	50	32	64
II. Pololetí 1947	47	24	51
I. Pololetí 1948	47	20	42

Poznámka: Podtržené údaje se vztahují k titulu *Neue Rheinische Zeitung*, které vycházely od 18. července 1945 do 23. února 1946.

Zdroj: *Neue Rheinische Zeitung* 18. července 1945 až 23. února 1946, *Rheinische Post* 2. března 1946 až 30. června 1948.

²²⁷ TNA, FO 1014/30, Monthly Report for Period 1-31. 10. 45, HQ Military Government, Hansestadt Hamburg.

²²⁸ TNA, FO 1056/564, Special Report No. 161, Public Opinion Research Political Division, počátek 1948.

5. Závěr

Zásobovací situace obyvatel Düsseldorfu se plíživě zhoršovala od prvních dnů druhé světové války. Souviselo to s nárůstem hospodářských, ekonomických a dopravních těžkostí v „Třetí říši“ a také s postupným zmenšováním se dobytých území na východě. Vysoký zásobovací standard na území Německa se totiž dařilo udržovat jen díky tvrdé a bezohledné zemědělské exploataci těchto území nacistickým okupačním režimem.

Březen roku 1945 přinesl obyvatelstvu Düsseldorfu první výrazný zásobovací šok zaviněný blízkostí fronty a naprostým zhroucením správního a dopravního systému. Tehdy pokleslo množství oficiálně vydávaných potravin až na 1000 kilokalorií na den pro obyčejného konzumenta. Množství racionovaných potravin se po obsazení Düsseldorfu nepodařilo rychle navýšit ani americkým, ani později britským úřadům. K postupnému zlepšení došlo až koncem srpna 1945, kdy se podařilo provizorně uvést do chodu správní systém. Období správně-organizačního *interregna* mezi koncem bojů v Düsseldorfu v dubnu 1945 a počátkem září 1945 trvajícím přes období žní zhoršilo výchozí situaci mírového zásobovacího systému. Neustálý nedostatek potravin na světovém trhu, nízká německá autochtonní produkce a dobře fungující struktura černého trhu, která kontinuálně přešla z válečného do mírového období, se staly synonymy prvních tří poválečných let v Düsseldorfu a v Britské okupační zóně.

Válečné poničení Düsseldorfu poznamenalo život jeho obyvatel na mnoho let. Životní standard se snížil na úroveň doposud nebývalou a prakticky celé město a jeho infrastrukturu bylo třeba znovu vystavět nebo alespoň významně zrekonstruovat. Ve městě panovala v prvním půlroce po skončení bojů katastrofální bytová a hygienická situace a její zlepšení trvalo mnoho let. Ještě v roce 1948 bydlelo několik desítek tisíc obyvatel Düsseldorfu v nevyhovujících prostorách – ve vážně poničených bytech, ve sklepích či bunkrech.

Nedílnou součástí poválečné krize byla velmi špatná potravinová zásobovací situace. Dávky potravin se v Düsseldorfu až do druhé poloviny roku 1948 pohybovaly na tak nízké úrovni, že téměř nezaručovaly (a pro dnešního člověka by nezaručily) dlouhodobé přežití bez vážných zdravotních následků. Roky 1946 až 1948 byly poznamenány pravidelnou dlouhotrvající zimní a jarní zásobovací krizí, při které vždy došlo na několik měsíců k výraznému poklesu potravinových dávek. Krizi v roce 1947 ještě zhoršila

velmi tuhá zima, dávky pro obyčejné konzumenty se tehdy po mnoho měsíců pohybovaly na úrovni 1000 kilokalorií na den a několikrát klesly i pod tuto úroveň. „Hubené“ počátky roku pravidelně střídala období „relativní hojnosti“ (1945 až 1947), která ovšem neznamenala zlepšení situace faktické, nýbrž jen relativní – jen zřídka překročily přídělý 1500 kilokalorií.

Nedostatečné oficiální potravinové zásobování nutilo obyvatelstvo spoléhat se samo na sebe. Vesnické obyvatelstvo bylo v této době ve výhodě, protože mohlo dodatečně potraviny získávat ze svých záhumenků. Městské obyvatelstvo, v Severním Porýní – Vestfálsku ve srovnání s ostatními zeměmi (*Länder*) nadprůměrně zastoupené, bylo z toho důvodu znevýhodněno. Obyvatelé Düsseldorfu využívali všech možností získat potraviny nad rámec oficiálního přidělového systému: zřizovali provizorní záhumenky, využívali černého trhu, vyráželi na *Hamsterfabrt* či kradli. Bez potravin získaných mimo oficiální přidělový systém nebylo možné přežít. Tyto „kalorie navíc“, u běžných konzumentů denně v průměru desítky až stovky, byly získávány s vynaložením maximálního množství prostředků, námahy a odvahy. Ceny na černém trhu byly astronomické a nakupující často za potraviny a zboží platili svými posledními rodinnými cennostmi. Tyto obchody byly samy o sobě nelegální a policie je trvale potírala. Další možností bylo podniknout několikadenní vyčerpávající *Hamsterfabrt* do vzdálených zemědělských oblastí, či obdělávat provizorní políčka (záhumenky).

Výživa významně ovlivňovala zdravotní stav a morálku obyvatelstva. Zatímco bezprostředně po válce vykazovaly zdravotní statistiky „relativně“ (a překvapivě) dobrý zdravotní stav obyvatel Düsseldorfu, protože většina lidí postupně se utužující „válečné dietě“ přivykla, od poloviny roku 1946 se začala situace dramaticky zhoršovat. Kombinace špatných bytových a hygienických podmínek spolu s nedostatkem (především v zimních měsících) topiv a neustálou potravinovou nouzí vedla k výraznému nárůstu podvýživy (v některých výrobních podnicích vážili 180 cm vysokí pracovníci v průměru 53 kilogramů), oslabení imunitního systému a s tím spojenému rozšíření infekčních chorob. Prodloužila se také průměrná doba rekonvalescence pacientů v nemocnicích a slabost obyvatelstva začala limitovat průmyslovou produkci.

Zásadní vliv měl nedostatek potravin i na náladu, smýšlení a výkonnost obyvatelstva. Shánění jídla a zboží se stalo hlavní lidskou starostí na více než tři roky, což utlumovalo pracovní výkonnost, politickou aktivitu a zásadně ovlivňovalo také vztah k okupantovi – k Velké Británii. Obyvatelstvo Düsseldorfu a Britské okupační zóny pohlíželo dlouho na britskou

okupační aktivitu skrze svůj „prázdný talíř“ až překvapivě smířlivě. Tradiční poválečnou nouzi v Německu očekávali po zkušenostech z období po první světové válce všichni. Nelepšící ba naopak zhoršující se situace vyvolávající v lidech naprosté zoufalství vedla od roku 1947 k mnoha stávkám a demonstracím, jejichž cílem bylo poukázat na žalostný stav obyvatelstva v Britské okupační zóně. V tomto období se také znatelně navýšilo množství přepadených obchodů s potravinami a vykradených potravinových a uhelných vlaků.

Velká Británie si i přes včasný začátek plánování okupace Německa nedokázala představit, jak výrazným katalyzátorem celé situace v její zóně bude zásobování. I přes maximální snahu se jí nepodařilo zajistit pro zásobovací systém dobré výchozí podmínky. Bylo to ovlivněno třemi hlavními faktory: prvním bylo již samotné teritoriální ustavení Britské okupační zóny, při kterém nebyl brán absolutně zřetel na její zemědělskou autarkii. V zorném úhlu vyjednávačů byla pouze velikost její hospodářské základny a celkově potom co největší vzdálenost hranic Sovětské okupační zóny od Rýna. Druhým faktorem byla roční doba, ve které skončila válka. Část osetých polí totiž byla zničena v průběhu válečných operací v době, kdy již rostliny neměly pro svůj vzrůst šanci na regeneraci. Válečná destrukce dopravní infrastruktury často odřízla zemědělce od jejich polí nebo je připravila o zemědělskou mechanizaci, kterou by mohli úrodu sklídit. Spolu s náhlým odchodem nuceně nasazených po konci války (nejen) ze zemědělství se rázem přestalo dostávat pracovních sil na konečné žňové práce. Třetím faktorem bylo příliš dlouhé trvání *interregna*, které se protáhlo na celou dobu žní, zavinilo obrovské ztráty výnosů a umožnilo převedení již tak nízkých výnosů na ilegální strukturu černého trhu.

Výše potravinového přídělu v okupačních zónách byla stanovena centrálně v září 1945 na základě trojitého kompromisu – politického, ekonomického a lékařského. Němci jako poražený národ měli dostávat nižší dávky než národy vítězné (s výjimkou teritoria Velké Británie a Sovětského svazu). Při jejich stanovování se samozřejmě počítalo i s částečným opatřováním si potravin z vlastních zdrojů. Z lékařského hlediska měly dávky zajistit přežití bez významnějších zdravotních komplikací, ovšem náklady na dovoz potravin do Německa měly být udrženy v rozumné výši.

Na podzim roku 1945 se začal objevovat rozpor mezi nákladností okupace a britskými možnostmi a ambicemi. Nekořespondence až imperiálních ambicí britské labouristické vlády a jejich možností, kdy často požadovala pomoc či nejrůznější záruky po Spojených státech, vedla ke znatelnému

ochlazení vzájemných vztahů. To se projevilo především v oblasti, ve které byla Velká Británie na pomoc Spojených států odkázána nejvýznamněji – v zásobování – a tak začal v jejím impériu (Britskou okupační zónu z něho nevyjímaje) propukát hlad. Teprve až když se po jarní zásobovací krizi 1946 v Britské okupační zóně naplno projevila přímá závislost mezi množstvím racionovaných potravin a výkonností průmyslu, začaly se Spojené státy přiklánět ke kompromisu – vzniku Bizónie. Primární intencí jejího vzniku bylo uskutečnit barter „uhlí ze severu za potraviny z jihu“. Britská okupační zóna se v té době dostala do začarovaného kruhu: nedostatek potravin stál za nízkou produktivitou průmyslu a uhelných dolů. Množství potravin ale nebylo možné zvýšit kvůli nízké produkci průmyslu. Vzhledem k jejím rozměrům nebylo v silách Britské okupační zóny překonat tuto závislost a vystoupit ze začarovaného kruhu svými vlastními silami.

Bizónie byla krokem správným směrem pro zlepšení situace obyvatelstva. Trvalo však ještě rok a půl od prvního oznámení tohoto záměru než se začala situace skutečně zlepšovat. V první polovině roku 1947 stála za krizí Bizónie naprostá odlišnost britské a americké zónové správy, decentralizace zónových úřadů a extrémní povětrnostní podmínky. V druhé polovině roku 1947 to byla zase vzájemná konkurence zemí (*Länder*) a vyjasňování si pravomocí mezi centrálními (nově zreformovanými) bizonálními úřady a zeměmi (*Länder*).

Zásobovací situace se začala díky zlepšení fungování Bizónie a využívání možností Spojených států vyvíjet pozitivně od počátku roku 1948, i když se tehdy byt ve výrazně menším měřítku než v předchozích letech dostavila tradiční jarní zásobovací krize. Další impuls a výhodné podmínky pro zlepšení situace přinesla měnová reforma z konce června 1948. Její velmi vhodné načasování před obdobím žní motivovalo zemědělce k vyšším výkonům a zaručovalo jim, že oni jako první část společnosti nabudou po prodeji úrody velké částky v nové měně. Velice rychle po provedení měnové reformy se skutečně ztatečně změnilo smýšlení obyvatelstva – potraviny již bylo možné získat výrazně snadněji, naopak limitujícím faktorem pro vlastní spotřebu začalo být množství vydělaných peněz.

Ke zlepšení zásobovací situace Americké a Britské (a později i Francouzské) okupační zóny přispěl také paradoxně postupný začátek studenovělečného konfliktu. Bez zásadní změny k lepšímu v době, kdy se obyvatelé západních okupačních zón neměli čím zasytit, je bylo jen těžko možné přesvědčit, že mají důvod „západnímu“ politickému systému důvěřovat. Zorné pole společenské komparace mezi dvěma etablovanými se režimy se

v té době přeneslo z úrovně politických svobod a demokracie na úroveň živočišnější, na otázku „být sytý, či ne“. Lze se proto domnívat, že bez vzniku napětí a konkurence mezi Západem a Sovětským svazem by situace „obyčejného německého člověka“ zůstala špatnou ještě po několik let.

Z pohledu priorit zásobování představovala pro Velkou Británii Britská okupační zóna území „třetí kategorie“ po Britských ostrovech a zbytku britského impéria až do konce roku 1946. Pokud by si Velká Británie (totéž platí i pro ostatní okupační země) včas uvědomila důležitost zásobovací situace v Britské okupační zóně a investovala více prostředků do dovozu potravin, výroby hnojiv a zemědělské mechanizace a vytvořila programy zvyšující výkonnost zemědělství, mohlo období okupace vypadat výrazně jinak – obnova Německa mohla proběhnout rychleji a především efektivněji, s vyšším využitím německého hospodářského potenciálu. Šetřením finančních prostředků na nesprávném místě tak Velká Británie „šlapala na brzdu“ procesu rekonstrukce a obnovení soběstačnosti Německa a zvyšovala do budoucna své vlastní náklady na udržování své okupační zóny při životě.

V historiografii či obecné debatě se může objevit názor, že německý národ byl poválečným nedostatkem, destrukcí a hladem potrestán za rozpoutání války. Tuto tezi je třeba odmítnout, protože je jednak založena na kolektivní odpovědnosti celého národa (i když v té době často aplikované) a protože ty opravdu zodpovědné nezasáhla. Celý komplex poválečných traumatických prožitků naopak dal německému národu pevný opěrný bod v jeho vzpomínkách. Především v 50. a 60. letech bylo v mikrovzpomínkách právě období let 1945 až 1948 oponou, za níž již v historické paměti nebylo „příliš vidět“. Mnohaletý prožitek období nedostatku – *Stunde null* – působil jako pomyslná clona předchozích prožitků. Na druhou stranu je nutné připustit, že (minimálně) tři roky neustálého hladu, zimy, vyčerpání a všudypřítomné destrukce bez naděje na zlepšení situace lidské vzpomínání významně ovlivní. Až pozdější makropohled mladší generace, která poválečná léta *Stunde null* prožila povětšinou v plenkách a která je v historiografii někdy označována za generaci luxusu a dostatku,²²⁹ umožnil s odstupem dvaceti let překonat tuto bariéru ve vzpomínkách národa a ptát se, co bylo před tím – co bylo před *Stunde null*?

Odpovědnost za nastalou situaci a za „utrpení obyčejného německého člověka“ nelze rozhodně svalovat na Spojence, či na konkrétní okupační státy.

²²⁹ Enssle, Manfred J.: Five Theses on German Everyday Life after World War II, in: Central European History, Volume 26, Number 1, 1993, s. 16.

Především v tomto kontextu platí, že bez (Hitlerem vyprovokované) války by nenastala poválečná nouze a totální destrukce. Velké Británii lze „vyčítat“ pouze její slabost v nasazení prostředků při okupaci Německa – jejich množství však bylo determinováno vlastními a v té době silně omezenými možnostmi. Žádný pramen zatím nepotvrdil, že by poválečné německé problémy byly alespoň částečnou intencí Velké Británie ve smyslu kolektivního trestu. V pramenech se sice objevují zmínky o ochraně zájmů britských daňových poplatníků a popis situace v Britské okupační zóně je vždy provázen odkazem na předešlé hrůzy války, jednalo se však spíše o nepřímé pojmenování nutnosti šetřit vyvolané celkovou situací Velké Británie a nedostatkem politické motivace (viz výše o britských zásobovacích prioritách).

Citelněji se antipatie vůči Němcům projevovala u britských úředníků, kteří se často chovali vůči svým německým kolegům až s koloniální nadřazeností a ne vždy vycházeli jejich požadavkům a potřebám dostatečně rychle vstříc, což v oblasti zásobování vedlo k závažným problémům. První roky okupace Německa se proto nesly ve znamení vzájemné nedůvěry a podezírání a zároveň sbírání zkušeností německých úředníků. Až zvýšení napětí mezi Východem a Západem a události v Sovětské okupační zóně a v Československu v roce 1948 vedlo ke zformování a sblížení západních států a ke vzniku vyváženého vztahu mezi západními Němci a okupanty.

Paradoxně se tak stal počátek období nesvobody a (nejen) politického strádání jedné části Německa a Evropy přímým impulzem k rychlému zlepšení materiální a později i ekonomické situace v (pozdějším) západním Německu.

Přehled použitých pramenů a literatury

Archivní prameny

The National Archives, Londýn, Velká Británie

CAB 134: Cabinet: Miscellaneous Committees: Minutes and Papers (General Series), svazek číslo: 730.

FO 371: Foreign Office: Political Departments: General Correspondence from 1906–1966, svazky číslo: 45870, 58153, 64750.

FO 938: Control Office for Germany and Austria and Foreign Office, German Section: Private Office: Papers 1945–1956, svazek číslo: 371.

FO 942: Economic and Industrial Planning Staff and Control Office for Germany and Austria: Records 1943–1947, svazek číslo: 442.

- FO 943: Economic and Industrial Planning Staff and Control Office for Germany and Austria and Successor: Economic: Records 1943–1955, svazky číslo: 366, 368, 369, 405, 746.
- FO 945: Control Office for Germany and Austria and Foreign Office, German Section: General Department 1943–1948, svazek číslo: 864.
- FO 1013: Control Office for Germany and Austria and Foreign Office: Control Commission for Germany (British Element), North Rhine-Westphalia Region: Records 1945–1955, svazky číslo: 72, 95, 121, 345, 363, 1036, 1039, 1939.
- FO 1014: Control Office for Germany and Austria and Foreign Office: Control Commission for Germany (British Element), Hansestadt Hamburg: Records 1945–1958, svazky číslo: 30, 190, 506.
- FO 1032: Economic and Industrial Planning Staff and Control Office for Germany and Austria and Successor: Control Commission for Germany (British Element), Military Sections and Headquarters Secretariat: Registered Files (HQ and other series) 1942–1952, svazek číslo: 844.
- FO 1050: Control Office for Germany and Austria and Foreign Office: Control Commission for Germany (British Element), Internal Affairs and Communications Division: Files 1944–1955, svazek číslo: 163, 250, 251, 281, 623, 658, 681, 686.
- FO 1051: Control Office for Germany and Austria and Foreign Office: Control Commission for Germany (British Element), Manpower Division: Registered Files (MP and other Series) 1944–1953, svazky číslo: 171, 750, 765.
- FO 1052: Control Office for Germany and Austria and Foreign Office: Control Commission for Germany (British Element), Prisoners of War/Displaced Persons Division: Registered Files (PWDP and other Series) 1944–1952, svazek číslo: 19.
- FO 1056: Control Office for Germany and Austria and Foreign Office: Control Commission for Germany (British Element), Public Relations and Information Services Division, and U.K. High Commission, Information Services Division: Registered Files (PR, ISC, ISD and other Series) 1945–1955, svazky číslo: 237, 523, 563, 564.
- FO 1060: Control Office for Germany and Austria and Foreign Office: Control Commission for Germany (British Element), Legal Division, and UK High Commission, Legal Division: Correspondence, Case Files, and Court Registers 1944–1958, svazek číslo: 55, 57.
- FO 1067: Foreign Office: High Commissioner for West Germany, Maintenance Directorate: Registered Files 1944–1955, svazek číslo: 65.
- FO 1068: Control Office for Germany and Austria and Foreign Office: Control Commission for Germany (British Element), Welfare Directorate: Registered Files (ZECO, CAO and other Series) 1945–1951, svazky číslo: 58, 68.
- FO 1070: Control Office for Germany and Austria and Foreign Office: Control Commission for Germany (British Element), Zonal Statistics Branch, Central Statistical Office and Related Bodies: Registered Files 1945–1952, svazek číslo: 16.

MAF 83: Ministry of Food: Supply Department: Supply Secretariat 1939–1957, svazky číslo: 2071, 2072, 2073.

PREM 4: Prime Minister's Office: Confidential Correspondence and Papers 1934–1946, svazek číslo: 12/14.

Stadtarchiv Düsseldorf, Düsseldorf, Spolková republika Německo

IV 1522, IV 1590, IV 1686, IV 3298, IV 3300.

Sammlung Kussmann: 4-63-0-1.000, 4-63-0-2.000, 4-63-0-6.000, 4-63-0-7.000, 4-63-0-8.000, 4-63-0-9.000.

Tištěné prameny

Bauer, Wilhelm: Der Gegenwärtige Lebensstandart in Deutschland, in: Cornides, Wilhelm (ed.): Europaarchiv: Zeitgeschichte, Zeitkritik, Verwaltung, Wirtschaftsaufbau, Oberursel 07. 1947 – 12. 1947.

Die Entwicklung der Landwirtschaftlichen Erzeugung Europas nach dem zweiten Weltkrieg, in: Cornides, Wilhelm (ed.): Europaarchiv: Zeitgeschichte, Zeitkritik, Verwaltung, Wirtschaftsaufbau, Oberursel 01. 1948–12. 1948.

Die Weltmächte vor der deutschen Frage, in: Cornides, Wilhelm (ed.): Europaarchiv: Zeitgeschichte, Zeitkritik, Verwaltung, Wirtschaftsaufbau, Oberursel 07. 1946 – 06. 1947.

Fünf-Jahresbericht des Statistischen Amtes der Stadt Düsseldorf 1941–1945.

Jahresbericht des Statistischen Amtes der Stadt Düsseldorf 1947.

Jahresbericht des Statistischen Amtes der Stadt Düsseldorf 1948.

Statistisches Heft der Britischen Besatzungszone: 05/1947, 08/1947, 11/1947, 01/1948, 03–04/1948, 08–09/1948, 12/1948.

Verwaltungsbericht der Landeshauptstadt Düsseldorf vom Zeitpunkt der Besetzung der Stadt 1945 bis zum März 1949.

Prameny vydané tiskem

Birke, Adolf M. – Booms, Hans – Merker, Otto: Akten der Britischen Militärregierung in Deutschland, Sachinventar 1945–1955, München, New Providence, London, Paris 1993.

Bracher, Karl Dietrich – Morsey, Rudolf – Schwarz, Hans-Peter (eds.): Zonenbeirat 1946–1948m Protokolle und Anlagen 1.–11. Sitzung, Quellen zur Geschichte des Parlamentarismus und der politischen Parteien, Düsseldorf 1993.

Periodika

Neue Rheinische Zeitung (18. července 1945 až 23. února 1946)

Rheinische Post (2. března 1946 až 30. června 1948)

Zimmermann, Volker: Jugendlichen fehlte Kohle, Wäsche und Nahrung, „Die Not frisst um sich“, Rheinische Post, Düsseldorf Stadtpost, 26. března 1997.

Zimmermann, Volker: Knappe Zuteilung. Schwarzmarkt und Hamstern, Rheinische Post, Düsseldorf Stadtpost, 26. března 1997.

Zimmermann, Volker: Vor 50. Jahren: Hofgarten-Demonstration der Düsseldorfer. Der Hungerstreik fuhrte Tausende auf die Strasse, Rheinische Post, Düsseldorf Stadtpost, 26. března 1997.

Internetové prameny

Postupimský protokol, <http://www.mzv.cz/wwwo/mzv/default.asp?id=26324&ido=14070&cidj=1&amb=1>, 13. ledna 2006.

Literatura

Abelshauer, Werner: Hilfe und Selbsthilfe. Zur Funktion des Marshallplans beim Westdeutschen Wiederaufbau, in: Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte 29, 1981, s. 545nn.

Angelis, Jasmin de: Hurra, wir leben noch! Düsseldorf nach 1945, Kassel 2001.

Benz, Wolfgang (ed.): Deutschland unter alliierter Besatzung, Berlin 1999.

Echternkamp, Jörg: Nach dem Krieg. Alltagsnot, Neuorientierung und die Last der Vergangenheit 1945–1949, Zürich 2003.

Eschenburg, Theodor: Jahre der Besatzung 1945–1949. Geschichte der Bundesrepublik Deutschland, Band 1, Stuttgart 1983.

Farquharson, John E.: Landwirtschaft und Ernährung in der Politik der Alliierten 1945–1948, in: Foschepoth, Josef (ed.): Kalter Krieg und Deutsche Frage. Deutschland im Widerstreit der Mächte 1945–1952, Göttingen, Zürich 1985.

Gossel, Daniel: Briten, Deutsche und Europa. Die deutsche Frage in der britischen Aussenpolitik 1945–1962, Stuttgart 1999.

Gries, Rainer: Die Rationen-Gesellschaft. Versorgungskampf und Vergleichsmentalität: Leipzig, München und Köln nach dem Kriege, Münster 1991.

Hennessy, Peter: Never again, Britain 1945–51, London 1992.

Hensel, Walther: 3x Kommunalpolitik 1926–1964. Ein Beitrag zur Zeitgeschichte, Köln, Berlin 1970.

Honzák, František – Pečenka, Marek – Stellner, František – Vlčková, Jitka: Evropa v proměnách staletí, Praha 2001.

Houben, Alfons: Düsseldorf. Stunde null. 1945/1946 – Ende und Anfang, Düsseldorf 1985.

Hüttenberger, Peter: Düsseldorf. Band 3: Industrie und Verwaltungsstadt (20. Jahrhundert), Düsseldorf 1990.

Kettenacker, Lothar: Großbritannien und die zukünftige Kontrolle Deutschlands, in: Foschepoth, Josef – Steininger, Rolf (eds.): Britische Deutschland- und Besatzungspolitik 1945–1949, Paderborn 1985.

Kettenacker, Lothar: Krieg zur Friedenssicherung. Die Deutschlandplanung der britischen Regierung während des zweiten Weltkrieges, Göttingen, Zürich 1989.

- Köchling, Martina: Demontagepolitik und Wiederaufbau in Nordrhein-Westfalen, Düsseldorf Schritten zur Neueren Landesgeschichte und zur Geschichte Nordrhein-Westfalens, Band 40, Essen 1995.
- Küsters, Hans Jürgen – Mensing, Hans Peter: Konrad Adenauer zur politischen Lage 1946–1949. Aus den Berichten des schweizerischen Generalkonzuls in Köln, Franz Rudolf v. Weiss, Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte 32, 1984, s. 289nn.
- Mai, Günther, Der Alliierte Kontrollrat in Deutschland 1945–1948. Alliierte Einheit – deutsche Teilung?, Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte, Herausgegeben vom Institut für Zeitgeschichte, Band 37, München 1995.
- Overesch, Manfred – Rüschemschmidt, Heinrich – Schaap, Klaus – Schäfer, Paul – Trabandt, Franz Josef – Vahldiek, Bernd W.: Die Gründung der Bundesrepublik Deutschland, Jahre der Entscheidung 1945–1949, Texte und Dokumente, Hannover 1989.
- Pečenka, Marek – Luňák, Petr a kolektiv: Encyklopedie moderní historie, Praha 1995.
- Pešek, Jiří: Recenze: Volker Zimmermann, In Schutt und Asche. das Ende des zweiten Weltkrieges in Düsseldorf, in: Pešek, Jiří: Německé dějiny optikou recenzenta. Literatura o dějinách německy mluvící střední Evropy 19. a 20. století v recenzích Jiřího Peška z let 1990–2002, Praha 2004, s. 159–165.
- Pešek, Jiří: Recenze: Thomas Schlemmer – Hans Woller (eds.), Bayern im Bund Bd. 1. Die Erschließung des Landes 1949 bis 1973, in: Pešek, Jiří, Německé dějiny optikou recenzenta. Literatura o dějinách německy mluvící střední Evropy 19. a 20. století v recenzích Jiřího Peška z let 1990–2002, Praha 2004, s. 217–223.
- Reusch, Ulrich: Versuche zur Neuordnung des Berufsbeamtentums, in: Foschepoth, Josef – Steininger, Rolf (eds.): Britische Deutschland- und Besatzungspolitik 1945–1949, Paderborn 1985.
- Rothwell, Victor H.: Großbritannien und die Anfänge des Kalten Krieges, in: Foschepoth, Josef (ed.): Kalter Krieg und Deutsche Frage. Deutschland im Widerstreit der Mächte 1945–1952, Göttingen, Zürich 1985.
- Schneider, Ulrich: Nach dem Sieg: Besatzungspolitik und Militärregierung 1945, in: Foschepoth, Josef – Steininger, Rolf (eds.): Britische Deutschland- und Besatzungspolitik 1945–1949, Paderborn 1985.
- Trittel, Günther J.: Das Scheitern der Bodenreform im „Schatten des Hungers“, in: Foschepoth, Josef – Steininger, Rolf (eds.): Britische Deutschland- und Besatzungspolitik 1945–1949, Paderborn 1985.
- Trittel, Günther J.: Hunger und Politik. Die Ernährungskrise in der Bizone (1945–1949), Frankfurt am Main, New York 1990.
- Trudewind, Andrea (ed.): Düsseldorf 1945–1994. 50 Jahre in Daten, Zahlen und Fakten, Düsseldorf 1995.

- Watt, D.: Cameron, Großbritannien, die Vereinigten Staaten und Deutschland, in: Foschepoth, Josef – Steiniger, Rolf (eds.): Britische Deutschland- und Besatzungspolitik 1945–1949, Paderborn 1985.
- Weidenhaupt, Hugo: Kleine Geschichte der Stadt Düsseldorf, Düsseldorf 1983.
- Zentner, Christian – Bedürftig, Friedemann: Das grosse Lexikon des dritten Reiches, München 1985.
- Zimmermann, Volker: In Schutt und Asche. Das Ende des zweiten Weltkrieges in Düsseldorf, Düsseldorf 1995.

Seznam použitých zkratk

ABZ	Americká okupační zóna
BBZ	Britská okupační zóna
CCG/BE	Britská administrativa Spojenecké kontrolní komise
COGA	Britské ministerstvo pro záležitosti Německa a Rakouska
FBZ	Francouzská okupační zóna
GHI	Německý historický institut v Londýně
KPD	Komunistická strana Německa
NRW	Severní Porýní – Vestfálsko
SAD	Městský archiv Düsseldorf
SBZ	Sovětská okupační zóna
TNA	Britský národní archiv, Kew, Londýn
ZECO	Zónový výkonný úřad

Resümee

Die Versorgung der Düsseldorfer Bevölkerung und die Versorgungspolitik in der britischen Besatzungszone 1945–1948

Im Mittelpunkt dieser Forschungsarbeit steht die Versorgung der Zivilbevölkerung in der Britischen Besatzungszone in den Jahren 1945 bis 1948 mit speziellem Blick auf die Lage in Düsseldorf. Zuerst wird die Ausgangssituation in Düsseldorf gleich nach dem Kriegsende und allgemein in der britischen Besatzungszone (BBZ) beschrieben, auch mit Blick auf die Planung der militärischen Verwaltung der britischen Besatzungszone (Whl., zu oft britische Besatzungszone) während des Krieges.

Danach wird die Versorgungslage in Düsseldorf während der Jahre 1945 bis 1948 detailliert beschrieben und es werden auch die damit zusammen-

hängenden Phänomene, wie Arbeitsproduktivität, allgemeiner Gesundheitszustand und die Stimmung der Bevölkerung gegenüber den Okkupanten, analysiert.

In der zweiten Ebene der Arbeit wird die Lage in der „Mikroeinheit“ Düsseldorf mit den Reaktionen und Entscheidungen in der ganzen britischen Besatzungszone und in den britischen Ministerien verglichen. Dabei werden Zusammenhänge zwischen den Versorgungsproblemen in der britischen Besatzungszone (Whl. Britische Besatzungszone zu oft) und der Entwicklung der britischen Deutschlandpolitik untersucht.

Schon in den ersten Tagen nach dem Ausbruch des zweiten Weltkrieges wurde das Rationierungssystem in Deutschland eingeführt. Eng verbunden mit der Kriegsentwicklung verschlechterte sich langsam auch die Situation der Zivilbevölkerung im Deutschen Reich. Die Menge der offiziell rationierten Nahrungsmittel sank im Zusammenhang mit zunehmender Knappheit der Ressourcen und mit dem Verlust der besetzten Gebiete im Osten, die der brutalen nazistischen landwirtschaftlichen Exploitation unterstellt waren. Während des Krieges kam es aber nie zu einer drastischen Senkung der Rationen.

Erst im März 1945 kam es in Düsseldorf aufgrund der Annäherung der Front zum Zusammenbruch des Verwaltungs- und Versorgungssystems und zum ersten Mal zur Senkung der Rationen auf 1000 Kalorien pro Tag. Auch nach der Eroberung Düsseldorfs durch die amerikanische Armee verbesserte sich die Versorgungslage kaum. Der totale Zusammenbruch der Verkehrs-, Versorgungs- und Verwaltungssysteme beeinflusste die Ernteerträge und die Ausgangslage des Besatzungssystems in der neu eingerichteten Britischen Besatzungszone (BBZ). Bis Ende Sommer 1945 blieben die Rationen auf ungefähr 1000 Kalorien und erst im Herbst kam es zur langsamen Verbesserung der Lage. Die kontinuierliche Knappheit an Versorgungsmitteln, niedrige Ernteerträge und ein gut funktionierender Schwarzmarkt waren zu Nenner für die ersten drei Nachkriegsjahre sowohl in Düsseldorf wie auch in der restlichen britischen Besatzungszone geworden.

Die Kriegsschäden und das totale Chaos am Ende des Krieges und in den ersten Friedensmonaten veränderte das Leben aller Düsseldorfer – fast die ganze Stadt musste nach dem Kriegsende neu erbaut oder saniert werden. In der zerstörten Stadt herrschten schlechte hygienische Verhältnisse und eine katastrophale Wohnungssituation, deren Verbesserung über viele

Jahre andauerte. Noch im Jahre 1948 wohnten Zehntausende Menschen in Bunkern, Kellern und sonstigen Unterkünften.

Dazu kam noch die Knappheit an rationierten Nahrungsmitteln. Die Rationen waren so niedrig, dass sie nicht einmal das banale Überleben vieler Düsseldorfer ohne schwere gesundheitliche Folgen sicherten. Die Jahre 1945 bis 1948 brachten eine sich periodisch wiederholende Winter- und Frühlingskrise und eine Stabilisationsphase im Spätsommer und Herbst. Die Krise im Frühjahr 1947 war am längsten und am schwierigsten. Die Rationen in Düsseldorf sanken bis auf die Grenze von 1 000 Kalorien und teilweise sogar darunter. Erst im Jahre 1948 bereitete die Währungsreform die Basis für eine Verbesserung der Lage.

Die Bevölkerung Düsseldorfs musste nach dem Kriege mehr als drei Jahre mit dermaßen geringen Rationen auskommen, dass das Überleben ohne zusätzliche Selbstversorgung gar nicht möglich gewesen wäre. Der Großteil der Bevölkerung musste sich zusätzlich versorgen, dies war für die Stadtbevölkerung sehr schwierig, da sie keine Anbaumöglichkeit auf den nahe gelegenen Feldern besaß. Insbesondere in dem neu gegründeten Regierungsland Nordrhein-Westfalen und in der ganzen britischen Zone war die Stadtbevölkerung überdurchschnittlich vertreten. Die Düsseldorfer mussten sehr viel Mühe und finanzielle Mittel aufbringen, um an die Nahrungsmittel zu gelangen. Es boten sich mehrere Möglichkeiten an, die Nahrungsmittel zu bekommen: Hamsterfahrten in die, auch weit außerhalb gelegenen, landwirtschaftlichen Gebiete, Eigenanbau auf einer Grünfläche oder Einkauf bzw. Umtausch der Nahrungsmittel auf dem Schwarzmarkt, wo man alles für hohe Preise bekommen konnte. So tauschten viele Familien ihre wertvollen Sachen auf dem Schwarzmarkt in Nahrungsmittel um.

Während der Besatzungszeit hat sich gezeigt, dass die Versorgung der Bevölkerung der Hauptkatalysator fast aller Prozesse war. Sie beeinflusste direkt die Arbeitsproduktivität und auch die Stimmung der Bevölkerung gegenüber Großbritannien. Im Jahre 1946 wurde diese Abhängigkeit sichtbar, als die britische Besatzungszone in einen Teufelskreis geriet. Ohne Verbesserung der Versorgung konnte die Produktion der Wirtschaft nicht steigen und umgekehrt. Dieser Teufelskreis konnte nicht ohne Einmischung externer Akteure – der Besatzungsmächte – überwunden werden. Gleich nach dem Kriegsende war der Zusammenhang zwischen der Versorgung und Arbeitsproduktivität nicht klar, weil die meisten Menschen sich an die ständig verschärfende „Kriegsdiät“ gewöhnt hatten und da-

durch die medizinischen Berichte die schlimme Lage nicht aufwiesen. Nach dem Jahre 1946 verschlechterte sich die Lage rasch. Die Zusammenwirkung der sich fortsetzenden und sich verschärfenden Knappheit an Nahrungsmitteln, die miserable hygienische Situation und der Wohnungsmangel sowie die Knappheit an Brennstoffen in den Wintermonaten führten zum Anstieg von Unterernährung (in einigen Betrieben wurde festgestellt, dass manche 1,80 m große Arbeiter nur 53 kg wogen) und zu einer deutlichen Verlängerung der Zeit der Rekonvaleszenz in den Krankenhäusern. Die allgemeine Schwäche limitierte immer mehr die die Arbeitsproduktivität in der Industrie.

Der tatsächliche Stand der Versorgungslage beeinflusste deutlich die Meinung der Bevölkerung über die Besatzungsmacht Großbritannien. Auch die britischen Besatzungsbehörden in Düsseldorf waren überrascht, wie friedlich die Düsseldorfer Bevölkerung die schlimme Lage erduldet, obwohl die Stimmung gegenüber den Briten lange Zeit kritisch war und die Besorgung von Nahrungsmitteln fast das einzige Tagesprogramm für die Menschen war. Die Frage „satt zu werden“ wurde zur Kernfrage der damaligen Zeit und des Überlebens. Erst im Jahre 1947 brach wegen der allgemeinen Lage im Ruhrgebiet eine Streikwelle aus und in der gleichen Zeit stieg die Anzahl der ausgeraubten Nahrungsmittelgeschäften und ausgeplünderten Güterzüge.

Die Planung der Besatzung in Deutschland fing in Großbritannien rechtzeitig an, die Planungsstäbe beurteilten die Wichtigkeit der Nahrungsmittelversorgung der Zivilbevölkerung sowohl für allgemeine Bedürfnisse, als auch für das wirtschaftliche System in den besetzten Gebieten falsch. Drei Faktoren waren für die angespannte Lage in der britischen Zone verantwortlich, deren Wichtigkeit erst nach Kriegsende deutlich wurde.

Der erste Faktor war die territoriale Gliederung der britischen Besatzungszone, dabei wurde bei der Planung keine Rücksicht auf die landwirtschaftliche Autarkie der Zone genommen, das wichtigste bei der Planung war die Größe der industriellen Basis und die so weit östlich wie Möglich verlaufende Grenze der Sowjetischen Besatzungszone. Die faktischen Nachteile dieses Kalküls zeigten sich in den ersten Nachkriegsjahren deutlich. *Der zweite Faktor* war die Jahreszeit, in der das Gebiet der britischen Besatzungszone besetzt wurde. Ein großer Teil der Felder wurde durch die Kriegshandlungen bei der Besetzung vernichtet, die Zerstörung der Infrastruktur schnitt die Bauern von ihren Feldern ab und die Befreiung der

Zwangsarbeiter verursachte einen Mangel an Arbeitskräften in der Landwirtschaft. *Der dritte Faktor* war die zu lange herrschende Zeit des Interregnums. Diese Zeit zwischen dem Zusammenbruch des Verwaltungssystems des dritten Reiches und der Neugründung der Besatzungsverwaltung dauerte zu lange und fiel genau in die Zeit der Ernte. Dies ermöglichte, dass große Mengen an Nahrungsmitteln, unbemerkt durch die Behörden, auf den Schwarzmarkt gerieten. Diese drei Faktoren trugen zu der schlimmen Versorgungslage in der britischen Besatzungszone bei.

Die offizielle Höhe der rationierten Nahrungsmittel wurde als politischer, ökonomischer und medizinischer Kompromiss zentral bestimmt. Die Rationen sollten für die Deutschen als besiegte Nation niedriger bleiben als für die anderen Nationen, die Kosten für die Lebensmitteleinfuhren sollten angemessen bleiben, und man rechnete, dass die Menschen einen Teil der Nahrungsmittel aus Eigenquellen gewinnen würden, sodass die medizinische Auswirkung der offiziellen Rationierung sich nicht negativ auswirken würde.

Die Situation in der britischen Besatzungszone konnte nicht von sich alleine gelöst werden und nachdem klar wurde, dass die Probleme der britischen Besatzungszone den ganzen Wiederaufbau Europas behindern könnten, da die gespannte Lage anfangs, vor allem die Kohlenproduktion zu behindern. Dieses Moment überzeugte die Vereinigten Staaten zur Kooperation und zur Beteiligung an der Lösung der Probleme der britischen Besatzungszone.

Die Gründung der Bizone, die in der ersten Intention Amerikas und Großbritanniens ein Barter-Geschäft (Tauschgeschäft) der Nahrungsmittel aus der amerikanischen Besatzungszone (aus den Vereinigten Staaten) und der Kohle (und anderer Produkte) aus der britischen Besatzungszone war, sollte zur Verbesserung der Lage führen.

Das erste Jahr der Bizone (1947) war ein großer Misserfolg. Die Verwaltungsprobleme und Streitigkeiten zuerst zwischen den Behörden der beiden Zonen und später zwischen den verstärkten zentralen Behörden und den Landesverwaltungen beeinflussten die Handlungsfähigkeit der Verwaltung negativ. Die Lage im Jahre 1947 wurde ganz stark durch den langen und kalten Winter beeinträchtigt, der gleichzeitig auch eine Krise in Großbritannien verursachte.

Das Jahr 1948 war für die Bevölkerung in der Bizone schon hoffnungsvoller. Dank der langsamen Eskalation des Ost-West Konfliktes gewann Westdeutschland eine Schlüsselrolle und erhielt dadurch mehr Aufmerk-

samkeit der westlichen Besatzungsmächte und konnte deswegen seine Lage verbessern, während der östliche Teil Deutschlands und Europas langsam unter eine nicht demokratische Herrschaft gerieten. Die Ereignisse im Ostblock (vor allem in der Tschechoslowakei 1948) schreckte die westdeutsche Bevölkerung ab und überzeugte sie über die „guten Absichten“ des Westens in Deutschland. Gleichzeitig wollten die Westalliierten zeigen, dass ihr politisches System besser war und bessere Lebensbedingungen für die Bevölkerung schaffen konnte. Übertrieben kann man sagen, dass sich jetzt die Schlacht der beiden Regime, der Demokratie des westlichen Typs und des Sozialismus in Deutschland auf dem Esstisch abspielte. Nach der Währungsreform kam es zu rascher Verbesserung der ganzen Lage und obwohl das Rationierungssystem erst am Anfang der fünfziger Jahre abgeschafft wurde, sah schon Ende 1948 die Versorgungslage der Bevölkerung mehr als optimistisch aus.

**RESÜMEE
AUS DER KULTUR-
UND SOZIALGESCHICHTE
DEUTSCHLANDS IN DER ERSTEN HÄLFTE
DES 20. JAHRHUNDERTS**

SOŇA MIKULOVÁ – JIŘÍ PEŠEK

Dieser Sammelband der Arbeiten der Doktoranden am Lehrstuhl für deutsche und österreichische Studien konzentriert sich auf die deutsche Geschichte der 20er bis 40er Jahren des 20. Jahrhunderts. Drei umfangreiche Studien treten an die einzelnen Phasen dieser unruhigen Periode aus der Perspektive der Kultur- und Sozialgeschichte heran. Die Autoren gehen von speziellen und regional definierten Problemen aus, es gelingt ihnen jedoch, die Themen in interessanter und produktiver Weise in den gesamtdeutschen Kontext einzubinden und ihren Schlussfolgerungen eine generelle Gültigkeit zu geben.

Die aus den Trümmern des deutschen Kaiserreichs entstandene und mit dem Erbe des Ersten Weltkriegs schicksalsbelastete Weimarer Republik wurde nicht nur zu einer Periode der Wirtschaftskrisen und politischen Erschütterungen, die in die Tragödie des Nationalsozialismus mündeten, sondern auch zu einer mehr als eine Dekade dauernden kulturellen Blüte und einer radikalen zivilisations- und gesellschaftlichen Modernisierung – zum großen Teil im „amerikanischen“ Stil. Auf dem Feld der traditionellen Elitenhochkultur sowie auf der Ebene des modern geschaffenen massenhaften „konsumorientierten“ Lebensstils kam es zu interessanten Leistungen. Die berühmte Weimarer, später Dessauer Kunstgewerbeschule des Bauhaus, die im Rahmen ihrer Lehre und ihrer breiteren – im Grunde genommen gesamteuropäischen – „Ausstrahlung“ bzw. ihres Einflusses auf

die zeitgenössische Alltagskultur und das Design beide dieser Strömungen erfolgreich vereinigte, wurde zum Thema einer Reihe von Studien und Büchern, allerdings am meisten im Zusammenhang mit der bildenden Kunst erarbeitet. Die Studie *Das Bauhaus und die Reformpädagogik im Kontext der gesellschaftlichen Entwicklung am Ende des 19. und am Anfang des 20. Jahrhunderts* von Martin Valenta bietet einen Einblick in das Phänomen Bauhaus als einen Teil des deutschen „Reformschulwesens“ im Zeitraum vom Ende des 19. Jahrhunderts bis zur Auflösung des Bauhaus durch die Nationalsozialisten.

Der Autor schöpft aus seinen Kenntnissen der Pädagogiktheorie und der Geschichte des Schulwesens und analysiert systematisch die Ideenkonzeptionen der bedeutendsten Vertreter der „alternativen“ Richtungen der Zwischenkriegsphilosophie und Pädagogik (ausführlich wurden die Konzeptionen von M. Montessori, R. Steiner und G. Kerschensteiner untersucht), um diese mit der pädagogischen Theorie sowie der Praxis der leitenden Persönlichkeiten des Bauhaus zu vergleichen. In diesem Zusammenhang widmet er seine Aufmerksamkeit besonders der Entwicklung des Bauhausprogramms. Valenta geht von den Gründungsideen Walter Gropius aus, wie sie noch in der Zeit des „Deutschen Werkbundes“ formuliert wurden, und folgte ihrer praktischen Durchsetzung und Entwicklung im Bauhaus seitens der pädagogischen Schlüsselpersonlichkeiten J. Itten und L. Moholy-Nagy, die jedoch vielfach gegensätzliche Anschauungen vertraten. Ihre konzeptionellen Zwiste mündeten letztendlich in grundsätzliche Ideenstreitigkeiten innerhalb des Bauhaus. Den Vergleich stellt Valenta vor dem Hintergrund der gesellschaftlichen, kulturellen und politischen Entwicklung der letzten Phase des Deutschen Kaiserreiches dar, in der die Reformgedanken entstanden, welche nach der geistigen Erneuerung des Menschen sowie dem Geist von „Weimar“ strebten, in dessen Epoche diese Gedanken durchgesetzt wurden.

Eine geistige „Erneuerung“ Deutschlands, jedoch in ganz anderem Sinn des Wortes, erstrebte auch eine politische Bewegung, die auch in eigener Weise aus dem Gedankenwirbel des 19. Jahrhunderts schöpfte und während der Weimarer Republik ihren institutionellen Rahmen in der Nationalsozialistischen Deutschen Arbeiterpartei gewann. Den kulturellen und künstlerischen Aspekt Hitlers Ideologie und ihre wirkliche Ausprägung in der nationalsozialistischen Kulturpolitik auf der staatlichen und hauptsächlich auf der regionalen Ebene untersucht Soňa Mikulová auf Grund der Düsseldorfer Archivalien in ihrem Beitrag über die Gleichschaltung des Kultur- und

Kunstlebens in einem der bedeutendsten Zentren im Rheinland – in Düsseldorf. Mit ihrer Studie *Nationalsozialistische Kulturpolitik in Düsseldorf 1933–1945* äußert sie sich zu einer Problematik, die in historischen Kreisen vorzugsweise im Zusammenhang mit der von den Nationalsozialisten verfehten und verfolgten Avantgarde-Künstlern und Kunstraub in öffentlichen sowie privaten Sammlungen im In- und Ausland erforscht wird.

Mikulová beschäftigt sich zunächst allgemein mit der Kulturpolitik des „Dritten Reichs“ auf der ideologischen und bürokratischen Ebene sowie im Rahmen der innerparteilichen Macht- und Konkurrenzstreitigkeiten. Danach belegt die Autorin mit konkreten Beispielen aus Düsseldorf, wie heterogen und sogar gegenläufig die konzeptionell nicht tief begründete nationalsozialistische Kultur- und Kunstpolitik war. Die Autorin analysiert die Auswirkung des Jahres 1933 auf das öffentliche Kulturleben und Künstlervereinswesen, die städtischen Kulturinstitutionen, sowie die aus dem gesamtdeutschen Blick wichtige Düsseldorfer Kunstakademie und nicht zuletzt die Museums- und Ausstellungspolitik der nazifizierten Stadtverwaltung. Die Kulturpolitik sollte entsprechend der nationalsozialistischen Ideologie nicht nur der Kontrolle des Soziallebens und Legitimierung des neuen Regimes dienen, sondern auch das „kulturelle Wunderwerk“ anregen. Daher beherrschte und schaltete man die Künstlerschaft in diesem bedeutenden Zentrum der deutschen Avantgarde in der Zwischenkriegszeit gleich, „säuberte“ die öffentlichen Sammlungen von den „entarteten“ Werken, aber zugleich unterstützte man das Schaffen der „wahren deutschen Kunst“.

Die Autorin erforscht ebenfalls den Konkurrenzkampf der Gruppen und Organisationen innerhalb und außerhalb der Stadtverwaltung in den Jahren 1933–1937, um den Charakter der Kulturpolitik in Düsseldorf zu bestimmen und um den Einfluss auf ihre Verwirklichung zu gewinnen, und folglich die Durchsetzung der einheitlichen nationalsozialistischen kulturpolitischen Linie nach 1937 bis zum Ende des Weltkriegs.

Das „kulturelle Wunderwerk“, auch als die geistige Erneuerung des deutschen Volkes im Sinne von Hitlers Ideologie, blieb jedoch aus. Im Gegensatz dazu musste das erschöpfte, okkupierte und geteilte Deutschland am Ende der zwölfjährigen Herrschaft des braunen Regimes, das den Zweiten Weltkrieg entfesselte, die Konsequenzen seiner immensen moralischen und materiellen Verwüstung tragen. Tomáš Nigrin konzentriert sich in seiner Studie *Die Versorgung der Düsseldorfer Bevölkerung und die Versorgungspolitik in der britischen Besatzungszone 1945–1948* auf ein wichtiges und

zumindest in der tschechischen Historiographie wenig bekanntes Thema der Hungersnot im Nachkriegsdeutschland und die Lösung der Versorgungskrise in der britischen Besatzungszone – selbstverständlich im Kontext der amerikanischen Okkupations- und Versorgungspolitik in Deutschland. Das Phänomen der Versorgungsnotlage beeinflusste nicht nur die Arbeitsproduktivität und Gesundheit der Einwohner und ihre Wahrnehmung der Okkupationsmacht, sondern trug auch in beträchtlichem Maß zur Entstehung der Bizonie bei. Aus der amerikanischen Perspektive sollte die Versorgungskrise in der britischen Besatzungszone nicht die Arbeitsproduktivität der nordrheinischen Förderungs- und Verarbeitungsindustrie, die unentbehrlich für die Nachkriegswiederaufbau Deutschlands als auch ganzes Europas waren, wesentlich bedrohen.

Auf Grund der bearbeiteten Quellen des Londoner National Archives und Düsseldorfer Stadtarchives stellt der Autor in breitem Umfang die Ausgangssituation der Stadt und ihrer Einwohner am Kriegsende dar. Danach beschäftigt er sich nicht nur mit den Versorgungsproblemen, mit der Ernährungs- und Gesundheitslage der Einwohner und ihrem „energetischen“ Potential in den Jahren 1945–1948, sondern analysiert auch, wie die Probleme damals seitens der Deutschen wahrgenommen wurden. Im letzten Teil der Studie bringt Nigrin die britische Okkupationsverwaltung, die britische Rezeption der Lage und ihre Methoden näher, mit denen Großbritannien die Versorgungskrise und die damit verbundenen Probleme in anderen Sektoren zu lösen versuchte.

SEZNAM AUTORŮ

PhDr. Soňa Mikulová (1981) je interní doktorandkou na Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy a od roku 2007 stipendistkou v Berliner Kolleg für Vergleichende Geschichte Europas. Zabývá se kulturními dějinami Německa a poválečnou kulturou vzpomínání v Německu a Itálii. E-mail: sona.mikulova@gmail.com

PhDr. Tomáš Nigrin (1981) je pracovníkem Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy. Specializuje se na politický a společenský vývoj v poválečném Německu a na současnou německou zahraniční politiku. E-mail: nigrin@fsv.cuni.cz

PhDr. Martin Valenta (1980) je interním doktorandem na Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v oboru Moderní dějiny. Specializuje se na mentální, kulturní a politické dějiny Německa 20. století. E-mail: m-valenta@volny.cz

S T U D I A

TERRITORIALIA

IX – 2007

**SBORNÍK PRACÍ
Z KULTURNÍCH A SOCIÁLNÍCH DĚJIN NĚMECKA
PRVNÍ POLOVINY 20. STOLETÍ
IMS FSV UK**

Redakční rada: prof. PhDr. Jiří Pešek, CSc. (předseda)
doc. PhDr. Luboš Švec (výkonný tajemník)
doc. PhDr. Miloš Calda, prof. PhDr. Jan Křen, DrSc.,
prof. PhDr. Michal Reiman, prof. PhDr. Lenka Rovná, CSc.,
doc. PhDr. Jiří Vykoukal, CSc., PhDr. Miroslav Kunštát, Ph.D.,
prof. PhDr. Svatava Raková, CSc.

Prorektor-editor: prof. PhDr. Mojmír Horyna
Vědeckí redaktoři: prof. PhDr. Jiří Pešek, CSc., PhDr. Soňa Mikulová
Recenzovali: prof. PhDr. Zdeněk Beneš, CSc.,
doc. PhDr. Petr Svobodný

Obálku navrhla Kamila Schüllerová
Vydala Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum, Ovocný trh 3, 116 36 Praha 1
Praha 2008

Sazba a zlom: DTP Nakladatelství Karolinum
Vytiskla tiskárna Nakladatelství Karolinum
Vydání 1.

ISSN 1213-4449